

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОВАЛЬКОВ ОЛЕКСАНДР ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 94(470+571)“1978/1991”:[329.14:327.8](02)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО АФГАНІСТАНУ (1978–1991 рр.)

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Ковальков О. Л.

Науковий консультант: Городня Наталія Данилівна,
доктор історичних наук, професор

Київ–2023

АНОТАЦІЯ

Ковальков О. Л. Політика СРСР щодо Афганістану (1978 – 1991 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дослідження за темою дисертації проводилося продовж 2012 – 2022 рр., в т. ч. під час перебування в докторантурі в 2019 – 2021 рр., відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Робота є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням політики СРСР в Афганістані в 1978 – 1991 рр. як прикладу реалізації магістральної для періоду «холодної війни» стратегії «соціалістичній орієнтації» щодо держав Азії та Африки.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що попри великий масив праць і ґрунтовне розкриття окремих аспектів афганської кризи і радянсько-афганських відносин українськими і зарубіжними, передусім російськими вченими, яке здійснювалося переважно в рамках військової історії, в історіографії відсутнє комплексне й системне дослідження політики СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. Дослідження спирається на широку і різноманітну джерельну базу. Значна частина джерел, більшість яких розміщені в електронних архівах, вперше вводяться до наукового обігу. Вони умовно поділені на групи: 1. офіційні документи вищих органів влади СРСР, посольства, апарату Головного військового радника і представництва КДБ в Афганістані, а також документи органів влади Афганістану і США; 2. міждержавні акти й документи міжнародних організацій; 3. промови, заяви, інтерв'ю радянських, американських, афганських, пакистанських

діячів; 4. урядова статистика СРСР; 5. мемуари і щоденники представників радянської влади та їхнього оточення, дипломатичного корпусу, військового командування, керівників КДБ та інших спецслужб СРСР, радників, офіцерів, а також американських, афганських, пакистанських діячів; 6. матеріали офіційних радянських ЗМІ. В основу методології дослідження покладені принципи історизму, неупередженості, логічності й багатофакторності. Під час дослідження використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичних дослідження.

Простежено еволюцію афганської кризи, спричиненої військовим переворотом 27 квітня 1978 р. і приходом до влади прорадянської Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА), від внутрішнього афганського протистояння між лівацькою владою й опозицією та більшістю населення країни, до регіонального через залучення до неї сусідніх держав і глобального, коли Афганістан в умовах радянської окупації став найбільш гарячим фронтом «холодної війни», рівнів, і знову до внутрішнього й регіонального після виведення звідти радянських військ. Також розглянуто еволюцію методів і засобів політики СРСР в Афганістані на всіх етапах афганської кризи. Вони залежали від зміни ситуації в країні, загострення чи «потепління» відносин між наддержавами та наростання системної кризи в СРСР в останні роки його існування.

На першому етапі (27 квітня 1978 – 27 грудня 1979 р.) СРСР всіляко підтримував радикальні реформи НДПА й спрямовував Демократичну республіку Афганістан (ДРА) шляхом «соціалістичної орієнтації». У межах цього етапу виокремлено три періоди, під час яких афганська проблема і політика СРСР щодо неї еволюціонували. 1. З квітня 1978 р. по березень 1978 р. головними знаряддями підтримки Москвою НДПА були фінансова й економічна допомога, радники, поставки озброєння і військової техніки. Новий формат відносин між державами закріпив Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1979 р. Під впливом СРСР ДРА з нейтральної країни перетворилася на радянського сателіта, що

позначилося на її відносинах з сусідніми і західними країнами, передусім зі США. На тлі розгортання внутрішнього афганського конфлікту антиурядові гасла опозиції ставали ще й антирадянськими. 2. У березні – вересні 1979 р. під впливом заколоту в Гераті 15–17 березня 1979 р., який був спрямований проти уряду і радянських радників, відбулися загострення афганської кризи й ескалація присутності СРСР у ДРА. Тоді вперше в Політбюро ЦК КПРС і під час перемовин його членів з Н. М. Таракі йшлося про можливе збройне втручання СРСР у громадянську війну в ДРА. Кремль відмовився надсилати туди війська, проте розширив підтримку НДПА радниками й зброєю, а також таємно спрямував до ДРА окремі військові підрозділи. 3. Після захоплення у вересні 1979 р. влади Х. Аміном ситуація в ДРА загострилась, виникла реальна загроза падіння режиму. Ситуацію ускладнювало й те, що через підтримку Кремлем Н. М. Таракі в його конфлікті з Х. Аміном відносини останнього з представниками СРСР погіршились. У Москві не довіряли Х. Аміну і вирішили замінити його більш лояльним Б. Кармалем. Ресурсів, які СРСР мав у ДРА, для цього було недостатньо, тож у Кремлі схвалили рішення про збройну інтервенцію.

Уточнено обставини й хронологію ухвалення рішення про радянську інтервенцію в ДРА, її підготовку й здійснення. Події 25 – 27 грудня 1979 р. у Кабулі справили вирішальний вплив на історію ДРА, загострили афганську кризу й змінили усю систему міжнародних відносин доби «холодної війни». З кінця грудня 1979 р. по 15 лютого 1989 р. Афганістан був окупований радянськими військами. Вони взяли на себе головний тягар бойових дій у громадянській війні. Попри чисельну і військово-технічну перевагу радянські війська спільно з афганською армією не спромоглися завдати поразки розрізненим загонам моджахедів. Оскільки радянські війська контролювали не більше половини території країни, влада НДПА поширювалася на Кабул, великі міста та сільські території навколо них, а радянська армія була головним її гарантом. У 1980-ті рр. Афганістан перебував під зовнішнім управлінням; його внутрішню і зовнішню політику визначала Комісія

Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, а втілювали її в життя радники за підтримки посольства й армії. З 1980 р. діяв принцип «подвійної вертикалі», згідно якого владу здійснювали бл. 10 тис. радянських радників, які працювали в усіх органах, установах і структурах країни. За їх сприяння в Афганістані було вибудовано однопартійну політичну модель із зосередженням влади в руках НДПА, відбулося злиття державних і партійних структур, створено систему підготовки партійних кадрів через Демократичну організацію молоді і піонерську організацію, переформатовано силові відомства, перебудовано на радянський лад систему освіти. Економіка була плановою при офіційному співіснуванні державного, кооперативного і дрібного приватного секторів. Така політика мала певні здобутки. В Афганістані запрацювали низка підприємств важкої і гірничо-видобувної промисловості та державних сільськогосподарських підприємств, зросла кількість закладів освіти й охорони здоров'я. Водночас перенесення в ДРА радянського досвіду державно-партійного і господарського будівництва мало згубні наслідки. Він був неприйнятним для афганського патріархального і релігійного суспільства, господарські об'єкти не могли працювати без радянської допомоги і кадрів. До того ж радянські військова окупація і неприхований диктат над НДПА свідчили про її несамотійність, що відштовхнуло від неї більшість афганців. Це також радикалізувало афганську опозицію, яка отримувала допомогу ззовні.

Досліджено еволюцію поглядів радянського керівництва на політику СРСР в ДРА. Стратегічно вона була незмінною: підтримувати афганський режим на шляху «соціалістичної орієнтації». До середини 1980-х рр. головними знаряддям «радянізації» Афганістану були стотисячна армія, апарат радників і соціально-економічна, фінансова й військово-технічна допомога. Головною передумовою прямування країни цим шляхом у СРСР вважали військову перемогу над опозицією, тому військовий аспект афганської політики СРСР був визначальним. Нове радянське керівництво на чолі з М. С. Горбачовим переглянуло методи і засоби підтримки НДПА.

Запропонована ним тактика «афганізації» конфлікту й якнайшвидшого виведення військ утім не суперечили генеральній лінії «за жодних умов не втратити Афганістан». Попри суперечливість, така політика пришвидшила політичне врегулювання афганської кризи і, зрештою, уможливила виведення радянських військ.

Розглянуто міжнародний вимір афганської проблеми. З'ясовано, що інтервенцію СРСР в ДРА в грудні 1979 р. засудили США, держави Західної Європи, Японія, КНР, Пакистан, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, більшість членів Руху неприєднання, а також деякі держави «соціалістичного табору» і «братні» партії в Європі. Це засвідчили дебати в Раді Безпеки і Генеральній Асамблеї ООН у січні 1980 р., коли дії СРСР засудили 108 країн. Невдовзі США та їхні союзники запровадили проти СРСР систему санкцій.

Досліджено вплив афганської політики СРСР на радянсько-американські відносини. Радянська інтервенція в ДРА остаточно згорнула «розрядку» і загострила «холодну війну». Бойкот Олімпіади в Москві у 1980 р. США та іншими державами, бойкот у відповідь Ігор у Лос-Анджелесі у 1984 р. з боку СРСР і його сателітів, обопільні звинувачення в «імперіалізмі» й «агресії», новий виток гонки озброєнь були спровоковані діями Кремля в Афганістані. Запроваджені адміністрацією Дж. Картера за підтримки союзників санкції проти СРСР були посилені адміністрацією Р. Рейгана і досягли кульмінації в середині 1980-х рр. Вони мали на меті змусити Кремль заплатити якомога вищу ціну за Афганістан.

Досліджено підтримку афганської опозиції з боку США та їхніх союзників. «Програма прихованих дій» була започаткована Білим домом на початку 1979 р., але тоді вона зводилася до надання повстанцям невійськової допомоги. З початку 1980 р. США за підтримки Саудівської Аравії, КНР, Єгипту й особливо Пакистану надавали повстанцям зброю і боєприпаси. До середини 1980-х рр. моджахеди отримували винятково радянські зразки зброї. З початком другого президентського терміну Р. Рейгана США почали надавати їм сучасну «натівську» зброю, серед якої найбільший вплив на

Афганську війну мали переносні зенітно-ракетні комплекси «Стінгер». Ця підтримка значно посилила здатність афганських повстанців протистояти радянській армії, а втрати СРСР в Афганській війні значно збільшилися.

З'ясовано, що напруга в радянсько-американських відносинах була головною перепоною на шляху врегулювання афганської проблеми. В умовах «холодної війни» вона перестала бути власне «афганською», але Афганістан став її найбільш важливим фронтом. Попри різні плани і проєкти урядів різних країн і міжнародних організацій та зусилля спеціального представника Генерального секретаря ООН Д. Кордовеса стосовно організації переговорів між Пакистаном і Афганістаном у Женеві лише потепління у відносинах між СРСР і США в другій половині 1980-х рр. наблизило політичне врегулювання ситуації навколо Афганістану. Підписані в Женеві 14 квітня 1988 р. угоди між Афганістаном і Пакистаном за посередництва СРСР і США були компромісними і породжували надії на врегулювання афганської кризи. Утім, цей компроміс був неповний. СРСР і надалі підтримував режим М. Наджибулли, тоді як США і Пакистан озброювали моджахедів.

Досліджено афганську політику СРСР після виведення військ. У 1989–1991 рр. відбулась «афганізація» афганської кризи. Попри слабкість, режим М. Наджибулли встояв під тиском опозиції, утримався при владі і навіть пережив СРСР. Це уможливила підтримка, яку Афганістан отримував від СРСР майже до кінця його існування. У 1989–1991 рр. радянсько-афганські відносини мали два виміри: публічний і прихований. Перший регулювався угодами і висвітлювався у ЗМІ обох країн. Утім, виведення військ з Афганістану СРСР таємно компенсував збільшенням поставок зброї і військової техніки та збереженням інституту радників. У 1989–1991 рр. СРСР надавав Афганістану сучасну зброю, яку допомагали обслуговувати і використовувати близько 500 радянських фахівців і радників. Це подовжило життя кабульського режиму, і лише після припинення цієї підтримки в кінці 1991 р. режим «Ватан» пав під ударами моджахедів навесні 1992 р.

Досліджено громадський вимір афганської політики СРСР. «Перебудова» і «гласність» актуалізували закрите раніше питання про радянських полонених в Афганістані. Навколо нього об'єдналися окремі політики, громадські діячі, матері «афганців». Створені ними організації через контакти з урядами Афганістану, Пакистану, проводом моджахедів повернули на батьківщину кількох полонених. Так афганське питання сприяло зародженню в СРСР громадянського суспільства, а «громадська дипломатія» додатково свідчила про кризу радянської системи і держави.

Таким чином, політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. значно вплинула на обидві країни, регіон і світ у цілому. СРСР зазнав в Афганській війні значних людських втрат, економічних і матеріальних збитків, опинився під санкціями. Це загострило економічні і соціальні проблеми, згубно вплинуло на радянське суспільство, підірвало його довіру до влади. Афганістан загострив кризу суспільно-політичної і соціально-економічної системи СРСР. Його міжнародне становище погіршилося, він зазнав поразки в «холодній війні». Тож серед чинників, які сприяли розвалу «соціалістичного табору» і розпаду СРСР, був і афганський. Під впливом радянської інтервенції й окупації Афганістан зазнав великих людських втрат, поринув у суспільно-політичну, соціально-економічну, етноконфесійну кризу, яку не подолав досі. Афганська політика СРСР сприяла радикалізації ісламу, його перетворенню на вагомий фактор міжнародної політики й безпеки. Новий етап громадянської війни в 1992–1996 рр., встановлення Талібаном фундаменталістського режиму, антитерористична операція коаліції на чолі з США в 2001 р. і подальші роки політичної нестабільності в цій країні значною мірою пов'язані з наслідками соціалістичного експерименту і політики СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

Ключові слова: Афганістан, афганська криза, Афганська війна, афганська опозиція, Народно-демократична партія Афганістану, «Квітнева (Саурська) революція», СРСР, «соціалістична орієнтація», вторгнення,

інтервенція, окупація, радники, «холодна війна», Організація Об'єднаних Націй, санкції.

SUMMARY

Koval'kov O. L. The USSR Policy Toward Afghanistan (1978–1991). Qualifying Academic Paper. Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History, Specialty 07.00.02 – World History. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2023.

The research on the topic of the dissertation was conducted from 2012 till 2022, including the period of the doctoral program in 2019 – 2021, in accordance with the research plans of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The dissertation is the first comprehensive study of the USSR policy toward Afghanistan in 1978–1991 as part of the Soviet Union's main strategy of "socialist orientation" relating the states of Asia and Africa during the Cold War.

The analysis of available scientific research on the issue showed that despite a large body of scholarly papers and thorough coverage of certain aspects of the Afghan crisis and Soviet-Afghan relations by Ukrainian and foreign, primarily Russian, scholars, which was carried out mainly within the framework of military history, historiography lacks a comprehensive and systematic study of the USSR policy toward Afghanistan in 1978–1991. The research is based on a wide range of relevant studies. A significant part of the sources, most of which are stored in electronic archives, are being introduced into scholarly discourse for the first time. They are arbitrarily structured into the following groups: 1. official documents of the USSR highest authorities, the embassy, the office of the Chief Military Advisor, and the KGB office in Afghanistan, as well as documents of the authorities of Afghanistan and the United States; 2. interstate acts and documents of international organizations; 3. speeches, statements, and interviews of Soviet,

American, Afghan, and Pakistani public figures; 4. the USSR government statistics; 5. memoirs and diaries of representatives of the Soviet government and their entourage, the diplomatic corps, military commanders, heads of the KGB and other USSR special services, advisors, officers, as well as American, Afghan, and Pakistani public figures; 6. Soviet official media materials. The research methodology is based on the principles of historicism, impartiality, logic, and multidimensionality. The study used a combination of general scientific and special methods of historical research.

The thesis analyzes the evolution of the Afghan crisis caused by the military coup of April 27, 1978 and the rise to power of the pro-Soviet People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA), from the internal Afghan confrontation between the leftist government and the opposition and the majority of the country's population, to its regional level due to the involvement of neighboring states, and then to its global level, when Afghanistan became the hottest front of the Cold War under the Soviet occupation, and then again to the internal and regional confrontations after the withdrawal of the Soviet troops. The evolution of the methods and means of the USSR policy in Afghanistan at all stages of the Afghan crisis is also considered. They depended on changes in the situation in the country, the aggravation or "warming" of relations between the superpowers, and the growing systemic crisis in the USSR in the last years of its existence.

At the first stage (April 27, 1978 – December 27, 1979), the USSR strongly supported the radical reforms of the PDPA and guided the Democratic Republic of Afghanistan (DRA) through "socialist orientation". Within this stage, three periods are singled out during which the Afghan crisis and the USSR policy toward it evolved. Period 1: from April 1978 till March 1978, the main instruments of Moscow's support for the PDPA were financial and economic assistance, the body of advisers, and the supply of weapons and military equipment. The new format of relations between the two states was enshrined in the Treaty of Friendship, Good Neighborliness and Cooperation of December 5, 1979. Under the influence of the USSR, the DRA turned from a neutral country into a Soviet satellite that affected

its relations with its neighbors and Western countries, especially the United States. Against the backdrop of the unfolding internal Afghan conflict, this also made the opposition's anti-government slogans anti-Soviet. Period 2: during the second period (March – September 1979), under the influence of the March 15 – 17, 1979, rebellion in Herat, directed against the government and Soviet advisers, the Afghan crisis aggravated and the USSR presence in the DRA increased. At that period, for the first time the Politburo of the CPSU Central Committee members discussed with N. M. Taraki the possibility of the USSR armed intervention in the DRA civil war. The Kremlin refused to send troops, but expanded its support for the PDPA with advisers and weapons, and secretly deployed some military units to the DRA. Period 3: after H. Amin seized the power in September 1979, the situation in the DRA deteriorated, and there was a real threat to the regime's fall. The situation was further complicated by the fact that due to the Kremlin's support for N. M. Taraki in his conflict with H. Amin, the latter's relations with the USSR worsened. Moscow did not trust H. Amin and decided to replace him with a more loyal B. Karmal. The resources that the USSR had in the DRA were not enough for that, so the Kremlin approved the decision about military intervention.

The research specifies the circumstances and chronology of the decision to intervene within the DRA, its preparation and implementation. The events of December 25 – 27, 1979, in Kabul had a decisive impact on the history of the DRA, exacerbated the Afghan crisis and the entire system of international relations of the Cold War era. From late December 1979 to February 15, 1989, Afghanistan was occupied by Soviet troops. They bore the brunt of the fighting in the civil war. Despite their numerical and military-technical superiority, Soviet troops, together with the Afghan army, failed to defeat the scattered mujahideen units. Since Soviet troops controlled less than half of the country's territory, the PDPA's power extended to Kabul, major cities, and rural areas around them, and the Soviet army was the main guarantor of its maintenance. In the 1980s, Afghanistan was externally governed; its domestic and foreign policies were determined by the Afghanistan Commission of the Politburo of the CPSU Central Committee, and

implemented by Soviet advisors with the support of the embassy and the army. Since 1980, the principle of the "double vertical" has been in effect, according to which power was exercised by about 10 thousand advisers who worked in all bodies, institutions and structures of the country. With their assistance, a one-party political model was built in Afghanistan with power concentrated in the hands of the PDPA; state and party structures merged and a system of party cadre training through the Democratic Youth Organization and the Pioneer Organization was created; security agencies were reformatted; the education system was rebuilt in the Soviet style. The economy was planned with the official coexistence of the state, cooperative, and small private sectors. This policy had certain achievements. A number of heavy and mining enterprises and state-owned agricultural enterprises started operating in Afghanistan, and the number of educational and health care institutions increased. At the same time, the transfer of the Soviet experience of state-party and economic construction to the DRA had disastrous consequences. It was alien to the Afghan patriarchal and religious society, and economic facilities could not operate without Soviet assistance and personnel. In addition, the Soviet military occupation and undisguised dictatorship over the PDPA testified to its lack of independence and alienated most Afghans. This also radicalized the Afghan opposition that received external assistance.

The thesis analyzes the evolution of the Soviet leadership views on the USSR policy in the DRA. Strategically, it was unchanged, aiming to support the Afghan regime on the path of "socialist orientation". Until the mid-1980s, the main instruments of Afghanistan's "Sovietization" were a hundred thousand-strong army, an apparatus of advisors, and socio-economic, financial, and military-technical assistance. The USSR considered a military victory over the opposition to be the main prerequisite for the country to follow this path, so the military aspect of the USSR Afghan policy was decisive. The new Soviet leadership, headed by Mikhail Gorbachev, revised the methods and means of supporting the PDPA. The tactics of "Afghanizing" the conflict and withdrawing troops as soon as possible, suggested by Gorbachev, did not contradict the goal of "not losing

Afghanistan under any circumstances." Despite the controversy of this policy, it accelerated the political settlement of the Afghan crisis and ultimately made it possible for Soviet troops to withdraw from Afghanistan.

The international dimension of the Afghan problem is surveyed. It is found that the USSR intervention in the DRA in December 1979 was condemned by the United States, Western Europe, Japan, China, Pakistan, Iran, Saudi Arabia, Egypt, most members of the Non-Aligned Movement, as well as some states of the "socialist camp" and "brotherly" parties in Europe. This was evidenced by the debates in the UN Security Council and General Assembly in January 1980. 108 countries condemned the actions of the USSR. Soon, the United States and its allies imposed a system of sanctions against the USSR.

The influence of the Afghan crisis on the Soviet-American relations is assessed. The Soviet intervention within the DRA finally ended détente and exacerbated the Cold War. The boycott of the 1980 Moscow Olympics by the United States and other countries, and the reciprocal boycott of the 1984 Los Angeles Games by the USSR and its satellites, mutual accusations of "imperialism" and "aggression," a new round of arms race were provoked by the Kremlin actions in Afghanistan. The sanctions against the USSR, introduced by the Carter administration with the support of the allies, were strengthened by the Reagan administration and culminated in the mid-1980s.

The support of the Afghan opposition by the United States and its allies is analyzed. The "Covert action program" was launched by the White House in early 1979, but at that time it was limited to providing non-military assistance to the insurgents. Since the beginning of 1980, the United States, with the support of Saudi Arabia, China, Egypt, and especially Pakistan, had been providing the rebels with weapons and ammunition. Until the mid-1980s, the mujahideen received exclusively Soviet weapons. With the beginning of Reagan's second presidential term, the United States began to provide them with modern "NATO" weapons, among which the Stinger portable anti-aircraft missile systems had the greatest impact on the Afghan war. That support greatly enhanced the ability of Afghan

insurgents to resist the Soviet army and significantly increased Soviet losses in the Afghan War.

It is shown that the tension in Soviet-American relations was the main obstacle to resolving the Afghan crisis. In the context of the Cold War, it ceased to be an "Afghan" war, and Afghanistan became its most important front. Despite various plans and projects from governments and international organizations and the efforts of the UN Secretary-General's Special Representative, D. Cordoves, to organize talks between Pakistan and Afghanistan in Geneva, only the warming of relations between the USSR and the United States in the second half of the 1980-s brought a political settlement of the Afghan problem closer. The agreements signed in Geneva on April 14, 1988, between Afghanistan and Pakistan with the mediation of the USSR and the United States were a compromise and raised hopes for a resolution of the Afghan crisis. However, this compromise was incomplete on all sides. The USSR continued supporting the regime of M. Najibullah, while the United States and Pakistan armed the Mujahideen.

The thesis analyzes the USSR Afghan policy after the withdrawal of its troops. In 1989 – 1991, the Afghan crisis was "Afghanized". Despite its weakness, M. Najibullah's regime resisted opposition pressure, stayed in power, and even outlasted the USSR. That was possible due to the support that Afghanistan received from the USSR almost to the end of its existence. In 1989 – 1991, Soviet-Afghan relations had two dimensions: public and hidden. The first was regulated by agreements and covered by the media of both countries. However, the USSR secretly compensated for the withdrawal of its troops from Afghanistan by increasing the supply of weapons and military equipment and preserving the body of advisors. In 1989 – 1991, the USSR provided Afghanistan with modern weapons maintained and used by about 500 Soviet specialists and advisors. That prolonged the life of the Kabul regime, and only after the support was terminated at the end of 1991 did the "Watan" regime fall under the Mujahideen in the spring of 1992.

The author also examines the public dimension of the USSR Afghan policy. "Perestroika" and "glasnost" actualized the previously closed issue of Soviet prisoners of war in Afghanistan. Individual politicians, public figures, and mothers of "Afghans" united around this issue. Through contacts with the governments of Afghanistan, Pakistan, and the Mujahideen leadership, the organizations and foundations they returned several prisoners to their homeland. Thus, the Afghan issue contributed to the emergence of civil society in the USSR, and that "public diplomacy" further testified to the crisis of the Soviet system and state.

The thesis summarizes that the USSR policy toward Afghanistan in 1978 – 1991 had a significant impact on both countries, the region and the world as a whole. The USSR suffered significant human losses, economic and material damage in the Afghan War, and was subjected to sanctions. This exacerbated economic and social problems, had a detrimental effect on Soviet society, and undermined its trust in the government. Afghanistan exacerbated the crisis of the USSR's socio-political and socio-economic system. Its international position deteriorated, and it was defeated in the Cold War. Therefore, Afghanistan was among the factors that contributed to the collapse of the "socialist camp" and the collapse of the USSR. Under the influence of the Soviet intervention and occupation, Afghanistan suffered great human losses, plunged into a socio-political, socio-economic, and ethno-religious crisis that has not been overcome up to the present. The USSR Afghan policy radicalized Islamism and turned it into a significant factor in international politics and security. The new stage of the civil war in 1992 – 1996, the establishment of a fundamentalist regime by the Taliban, the anti-terrorist operation of the US-led coalition in 2001 and the subsequent years of political instability in this country are largely related to the consequences of the socialist experiment and the USSR policy toward Afghanistan in 1978 – 1991.

Keywords: Afghanistan, Afghan crisis, Afghan war, Afghan opposition, People's Democratic Party of Afghanistan, April (Saur) Revolution, USSR, "socialist orientation", invasion, intervention, occupation, advisors, Cold War, United Nations, sanctions.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ

Монографія:

1. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму: монографія / О. Л. Ковальков. – Харків: Мачулін, 2021. – 614 с.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних і включені до категорії «А»:

2. Ковальков О. Л. Політика СРСР в Афганістані (1980–1989 рр.): військово-політичний та ідеологічний аспекти / О. Л. Ковальков // Сходознавство – 2021 – №87. – С. 143–177. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2021.87.143>

3. Ковальков О., Городня Н. Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан / О. Ковальков, Н. Городня // Український історичний журнал – 2021 – №4. – С. 80–91. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.080>

4. Ковальков О. Л. Військово-технічна підтримка Республіки Афганістан з боку СРСР у 1989–1991 рр / О. Л. Ковальков // Сторінки історії: Збірник наукових праць – Вип. 53. – К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2021. – С. 339–355. DOI: [10.20535/2307-5244.53.2021.248568](https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248568)

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

5. Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 164–172.

6. Ковальков О. Л. Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / О. Л. Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв, 2012. С. 250–259.

7. Ковальков О. Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 59–67.

8. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 19. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 123–129.

9. Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 84–90.

10. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство / О. Л. Ковальков // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2017. – Вип. 11. – С. 149–155.

11. Ковальков О. Л. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців» / О. Л. Ковальков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 49. – Запоріжжя, 2017. – С. 143–148. DOI: 10.26661/swfh-49-027

12. Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Т. 25. – № 1. – Дніпро, 2017. – С. 139–148. DOI: 10.15421/261715

13. Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Т. 1 (26). – Вип. 1–2. – Дніпро, 2018. – С. 81–94. DOI: 10.15421/2611810

14. Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 190–200.

15. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. – С. 355–366.

16. Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) /

О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии.* – Т. 3 (28). Вип. 1. – Дніпро, 2020. – С. 163–177. DOI: 10.15421/26200114

17. Ковальков О. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера / О. Ковальков // *Американська історія і політика: науковий журнал* – №9. – К., 2020. С. 88–101. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2020.09.8>

18. Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) / О. Л. Ковальков // *Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.6>

19. Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці / О. Л. Ковальков // *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* – 2020. – №2. – С. 92–112. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-x-x

20. Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) / О. Л. Ковальков // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 118–125. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.17>

21. Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда) / О. Л. Ковальков // *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* – 2021. – №1. – С. 87–97. DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-87-97

22. Ковальков О. Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980–1988) / О. Ковальков // *Американська історія і*

політика: науковий журнал. – №11. – К., 2021. – С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2021.11.7>

23. Ковальков О. Л. Радянська агресія в Афганістані (1979–1989 рр.) і американсько-пакистанські відносини / О. Л. Ковальков // Проблеми всесвітньої історії. – 2022. – №2 (18). – С. 128–143. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-6>

Матеріали наукових конференцій:

24. Ковальков А. Л. Подходы к решению «афганского вопроса» в советском руководстве накануне и после вывода советских войск из Республики Афганистан / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии: Материалы V Международной научно-практической конференции. – Витебск, 21–22 мая 2020 г. – Витебск, 2020. – С. 109–112.

25. Ковальков О. Л. Радянські військові радники в Республіці Афганістан в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // Україна в сучасному світі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Суми, 18–19 червня 2020 р. – Суми, 2020. – С. 31–34.

26. Ковальков А. Л. Документы Администрации Президента США Дж. Картера как источник изучения афганской проблемы / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы источниковедения: материалы VI Международной научно-практической конференции. – Витебск, 23–24 апреля 2021 г. – Витебск, 2021. – С. 397–399.

27. Ковальков О. Л. Поставки озброєння Радянським Союзом до Афганістану в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // International scientific conference "History, political sciences, philosophy and sociology: European development direction": conference proceedings. – Riga, July 16–17, 2021. – Riga, 2021. – P. 28–32.

28. Ковальков О. Л. Радянська військова присутність у Демократичній республіці Афганістан у квітні–грудні 1979 р. / О. Л. Ковальков // Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 20–21 серпня 2021 р. – К., 2021. – С. 14–18.

29. Ковальков О. Л. Радянська агресія в Афганістан (1979–1989) і утворення Талібану / О. Л. Ковальков // XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 21 грудня 2021 р. – К.: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – С. 157–161.

Публікації, які додатково розкривають результати дослідження:

30. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 р.: монографія / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФО-П Лівий Сергій Васильович, 2018. – 272 с.

31. Ковальков О. Л. «Иванов В. К. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. 294 с.» (Рецензія) / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 208–210.

32. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1979–1989): співвідношення шкільної та академічної версій / О. Л. Ковальков // Педагогічний вісник. – Кропивницький, 2017. – №3–4 (43–44). – С. 9–14.

33. Ковальков О. Л. Збірник документів з історії американсько-афганських відносин (Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor David Zierler / Gen. Editor A.M. Howard. United States Government Publishing Office Washington, 2018. 909 p.). / О. Л. Ковальков // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2021. – №2. – С. 160–163.

ЗМІСТ

ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	31
1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження	31
1.2. Джерельна база дослідження	47
1.3. Методологічні засади дослідження	56
РОЗДІЛ 2. ЗАЛУЧЕННЯ СРСР В АФГАНСЬКУ КРИЗУ (КВІТЕНЬ 1978 – ГРУДЕНЬ 1979 рр.)	62
2.1. Квітневий переворот 1978 р. і початок соціалістичних перетворень в Афганістані	62
2.2. Політика СРСР в ДРА на «першому етапі Саурської революції» (квітень 1978 – березень 1979 рр.)	87
2.3. Гератський заколот і посилення радянської присутності в ДРА (березень – вересень 1979 р.)	104
2.4. Радянська політика в Афганістані в період «кризи Саурської революції» (вересень – грудень 1979 р.)	121
РОЗДІЛ 3. РАДЯНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ДО ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ АФГАНІСТАН (25 ГРУДНЯ 1979 – ЛЮТИЙ 1980 рр.)	139
3.1. Механізм прийняття рішення про інтервенцію в Афганістан	139
3.2. Груднева радянська інтервенція 1979 р. до Афганістану	154
3.3. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану	170
3.4. Реагування радянського суспільства на інтервенцію в ДРА	184
3.5. Повстання «Аллах Акбар!» (лютий 1980 р.)	198
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА СРСР В ДРА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (ЛЮТИЙ 1980 – ЛЮТИЙ 1989 рр.)	215
4.1. Радянський чинник в афганському конфлікті	215
4.2. Військово-політичні й адміністративні засади радянської	

окупації Афганістану	231
4.3. Шляхи і методи соціалістичної модернізації Афганістану	248
4.4. Еволюція поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані	268
РОЗДІЛ 5. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР АФГАНСЬКОЇ КРИЗИ	284
5.1. Міжнародна реакція на радянську інтервенцію в ДРА	284
5.2. Вплив радянської агресії в Афганістані на радянсько- американські відносини	301
5.3. Міжнародна підтримка афганського руху опору	317
5.4. Пошуки шляхів політичного врегулювання афганської кризи. Женевські домовленості 1988 р.	334
РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО АФГАНІСТАНУ ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ ВІЙСЬК (ЛЮТИЙ 1989 – ГРУДЕНЬ 1991 рр.)	351
6.1. Військово-політична ситуація в Афганістані після виведення радянських військ	351
6.2. Відносини між СРСР і Афганістаном у 1989–1991 рр: публічний і прихований виміри	368
6.3. Проблема полонених в афганській політиці СРСР	387
ВИСНОВКИ	407
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	418
ДОДАТКИ	534

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що вже понад 40 років Афганістан залишається однією з «гарячих точок», події в якій загрожують безпеці країн Південної і Центральної Азії, Близького Сходу. Країна, яка в 1960–1970-ті рр. мала всі шанси на модернізацію й успішний розвиток, за роки громадянської війни перетворилася на «державу, що не відбулася» (англ. «Failed State»), «картографічну реальність», на один зі світових центрів виробництва наркотиків і наркотрафіку, тісно пов'язаний з радикальним ісламізмом і тероризмом. Це стало результатом багаторічної війни, в яку були втягнуті всі верстви афганського суспільства, сусідні держави, СРСР, США. Афганська криза була спровокована військовим переворотом 27 квітня 1978 р. у Кабулі, названим «Саурською (Квітневою) національно-демократичною революцією». Унаслідок нього владу в Афганістані захопила марксистська прорадянська Народно-демократична партія Афганістану, яка започаткувала форсовані соціалістичні перетворення, відкинуті більшістю афганців. Поступове політичне, а потім і військове втручання СРСР в афганську проблему зумовило її трансформацію спочатку на регіональну, а згодом на глобальну. Навіть після повалення режиму Талібану внаслідок міжнародної операції на чолі зі США «Нескорена свобода» восени 2001 р. Афганістан залишається «гарячою точкою» на політичній мапі світу, що засвідчили події серпня 2021 р.

Агресія Росії в Грузії й Україні, її військове втручання в Сирії, «гібридні» й інформаційні диверсії проти США і держав Європейського Союзу, підтримка сепаратистських і деструктивних сил у різних країнах, зловживання правом вето в Раді Безпеки ООН свідчать про прагнення Кремля повернути статус світової наддержави, втрачений після розпаду СРСР. Багато в чому це було наслідком агресії СРСР в Афганістані. Вона ускладнила відносини Москви з багатьма провідними державами світу,

зумовила запровадження ними системи санкцій проти країни-агресора, змусила говорити про кризу системи міжнародної безпеки.

Вивчення досвіду консолідованої міжнародної відповіді на агресію і порушення суверенітету держав, механізмів політичного й економічного тиску на державу-агресора є актуальними для сьогоденної України, яка стала жертвою збройного втручання з боку Російської Федерації, і може бути корисним при виробленні механізмів захисту суверенітету і відновлення територіальної цілісності нашої держави.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на підставі широкої джерельної та історіографічної бази й усебічного вивчення проблеми комплексно висвітлити політику Радянського Союзу щодо Демократичної республіки Афганістан (з 1987 р. – Республіки Афганістан) у 1978–1991 рр. та її вплив на цю країну, міжнародні відносини на завершальному етапі «холодної війни», на СРСР і радянське суспільство.

Відповідно до поставленої мети визначено **основні завдання дослідження**:

- здійснити аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження;
- систематизувати й охарактеризувати її джерельну базу і методологію;
- висвітлити передумови й обставини військового перевороту в Афганістані 27 квітня 1978 р., позицію СРСР щодо нього та вироблення стратегії радянської політики щодо Демократичної республіки Афганістан;
- визначити складові радянської політики щодо ДРА в квітні 1978 – грудні 1979 рр. і виділити етапи залучення СРСР в афганську кризу;
- з'ясувати чинники, які вплинули на прийняття рішення про військову інтервенцію в ДРА та висвітлити її перебіг;
- дослідити пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану і реакцію на нього населення СРСР;
- з'ясувати військово-політичні й адміністративні засади радянської окупації Демократичної республіки Афганістан;

- визначити особливості реалізації в Афганістані політики «соціалістичної орієнтації» та її вплив на афганську проблему;
- простежити зміну поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані;
- висвітлити міжнародну реакцію на агресію СРСР в Афганістані;
- дослідити вплив афганської кризи на радянсько-американські відносини на завершальному етапі «холодної війни»;
- висвітлити спроби політичного урегулювання афганського питання в рамках Женевського переговорного процесу та роль у ньому ООН;
- з'ясувати зміст і напрямки політики СРСР щодо Афганістану після виведення радянських військ.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика СРСР в контексті міжнародних відносин в умовах «холодної війни».

Предметом дослідження є політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. в рамках реалізації теорії «соціалістичної орієнтації».

Хронологічні межі дослідження – 1978–1991 рр. Нижня межа дослідження зумовлена «Саурським» військовим переворотом 27 квітня 1978 р. в Афганістані і початком соціалістичних перетворень в цій країні за активної участі СРСР. Верхня межа – припиненням підтримки кабульського режиму М. Наджибулли з боку Москви, що співпало з кризою і розпадом Радянського Союзу. Для з'ясування витоків і передумов афганської кризи деякі сюжети дослідження виходять за визначені хронологічні межі.

Географічні межі дослідження охоплюють території СРСР і Афганістану, а також частково території сусідніх з ними країн Близького Сходу (Іран) і Південної Азії (Пакистан). Оскільки дослідження зосереджене не лише на афганській політиці СРСР, але й міжнародному вимірі афганської кризи як складової «холодної війни», це зумовило вихід за визначені географічні межі при розгляді окремих аспектів проблеми.

Методологія дослідження зумовлена її предметом і завданнями. Афганська криза розглядається на внутрішньому, двосторонньому,

регіональному і глобальному рівнях. В основу методології дослідження покладено принципи історизму, неупередженості, логічності і багатофакторності. Для виконання поставлених завдань було використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичного дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, метод періодизації, описово-оповідальний, ретроспективний, критики джерел. Поєднання цих наукових методів уможливило всебічне і комплексне дослідження політики СРСР щодо Афганістану у визначений період. Це також забезпечило аналітичний характер дослідження, визначило його структуру і логічний виклад його результатів.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, що не була предметом спеціального дослідження. Особистий внесок автора полягає у наведених нижче положеннях і висновках, які виносяться на захист.

Вперше:

- у вітчизняній історіографії запропоновано комплексний аналіз політики СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр.;
- запропоновано періодизацію афганської політики Радянського Союзу в розглядуваний період;
- з'ясовано основні напрямки радянської політики щодо ДРА в 1978–1979 рр. і послідовність залучення СРСР в афганську кризу;
- висвітлено радянську інтервенцію в ДРА у грудні 1979 р. та реагування на неї радянського суспільства і світової спільноти;
- обґрунтовано окупаційний характер радянської військової присутності в Афганістані, що було головним чинником утримання влади Народно-демократичною партією Афганістану на частині території країни;
- здійснено аналіз шляхів і засобів форсованої модернізації Афганістану в рамках політики «соціалістичної орієнтації»;

- досліджено різні підходи в радянському керівництві до політики щодо Афганістану;
- висвітлено афганську політику СРСР щодо Афганістану після виведення радянських військ з цієї країни;
- залучено до вітчизняного наукового обігу та систематизовано великий масив історичних джерел і наукових досліджень.

Удосконалено:

- висновки про мотиви, зміст і засоби радянської політики щодо Афганістану в 1978–1991 рр., уточнено зміст дефініцій «введення військ», «вторгнення», «інтервенція», «військова присутність», «окупація» при їх тлумаченні.

Отримали подальший розвиток:

- концепція «холодної війни» як головного чинника міжнародних відносин другої половини 1940–1980-х рр.;
- вивчення зовнішньої політики СРСР щодо держав Азії та реалізації в них політики «соціалістичної орієнтації»;
- аналіз складових афганської кризи та чинників перетворення цієї країни на загрозу безпеки в Азії і світу в цілому;
- дослідження впливу афганської кризи на радянсько-американські відносини у 1980-ті рр.;
- вивчення тенденцій суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку СРСР в останні десятиліття його існування.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони сприяють глибшому розумінню суспільно-політичного і соціально-економічного становища в Афганістані та сусідніх країнах, а також сучасних міжнародних проблем в Азії, механізмів протидії агресору на індивідуальному і колективному рівнях. Накопичений фактичний матеріал, окремі положення і висновки дисертаційного дослідження суттєво розширюють спектр наукових знань з історії Афганістану другої половини

XX ст., зовнішньої політики СРСР щодо країн Азії, радянсько-американських відносин та міжнародних відносин загалом у роки «холодної війни». Вони можуть стати підставою для подальших наукових досліджень у цих напрямках, для написання підручників і навчальних посібників, розробки нормативних і спеціальних курсів зі всесвітньої історії й історії міжнародних відносин у закладах вищої освіти.

Основні положення дисертації використовуються автором під час викладання навчальних курсів на факультеті історії, бізнес-освіти та права Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові положення і результати, викладені в дисертації, отримані автором самостійно. Усі публікації (окрім однієї статті в співавторстві з науковим консультантом) за темою дисертаційного дослідження виконані ним одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Положення та результати дослідження були представлені на 8 міжнародних і всеукраїнських конференціях: «Проблеми війни і миру в історії країн Європи» (Київ, 2020), «Світовий порядок і Україна: історія сучасність і перспективи» (Суми, 2020), «Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии» (Вітебськ, 2020), «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (Київ, 2021), «Актуальные проблемы источниковедения» (Вітебськ, 2021), «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (Київ, 2021), «History, Political Sciences, Philosophy and Sociology: European Development Direction» (Рига, 2021), «XXIV Сходознавчі читання А. Кримського» (Київ, 2021).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладені у 33 наукових працях, зокрема, в 1 одноосібній монографії «СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму» (35,4 ум. друк. арк.), у 22 статтях у наукових фахових виданнях (з них 18 опубліковано у фахових виданнях і 4 у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз Scopus і Web of Science, 3 з них – у виданнях категорії

«А»), 6 матеріалах наукових конференцій і 4 інших публікаціях (одна з яких – монографія), які додатково розкривають результати дослідження, загальним обсягом понад 75 друк. арк.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Вона включає в себе вступ, шість розділів, поділених на 23 параграфи, висновки, список використаних джерел і літератури (116 стор., 1156 позицій), додатку. Загальний обсяг дисертації становить 540 сторінок машинописного тексту, з них основного тексту – 394 сторінки (16,98 авт. арк. без врахування підсторінкових посилань).

У вступі обґрунтовано предмет і об'єкт, мету і завдання дослідження, його хронологічні і географічні межі. У першому розділі розкрито стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження і його методологічну основу. У другому розділі досліджено передумови, виникнення та розгортання афганської кризи, зумовленої приходом до влади Народно-демократичної партії Афганістану, а також простежено етапність залучення у неї СРСР. Третій розділ присвячено радянській інтервенції до Афганістану у грудні 1979 р. Досліджено механізм прийняття рішення про військове втручання у громадянську війну в Афганістані на боці НДПА, а також його мотиви; відтворено послідовність вторгнення, його пропагандистське супроводження, реакцію на нього радянського суспільства. У четвертому розділі розглянуто політику СРСР у ДРА в умовах військової окупації країни: механізми управління і підпорядкування, засоби форсованої модернізації Афганістану в рамках політики «соціалістичної орієнтації», а також зміну поглядів кремлівського керівництва на політику СРСР щодо Афганістану продовж 1980-х рр. У п'ятому розділі розглянуто вплив афганської кризи і політики СРСР в Афганістані на регіональні і глобальні міжнародні відносини. Останній розділ присвячено політиці СРСР щодо ДРА в умовах «афганізації» афганської кризи після виведення радянських військ. У висновках підведено підсумки дослідження.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження

Масштабність залучення СРСР в афганську кризу, майже десятирічна участь радянських військ в Афганській війні, вплив радянської політики щодо Афганістану на історію цієї країни і на Радянський Союз, світову політику зумовили появу значної кількості наукової, публіцистичної та мемуарної літератури. Її найбільш повний огляд до 2009 р. здійснив український учений А. А. Костиря¹. Однак слушною виглядає думка, що «було б надто оптимістично стверджувати, що осмислення “неоголошеної війни” в Афганістані можна вважати доконаним фактом»². Більшість праць, присвячених афганській політиці Радянського Союзу, були написані професійними військовими, учасниками тих подій або військовими істориками і розкривали військово-політичні аспекти афганської кризи. На вивчення цієї теми завжди впливали суспільно-політичні настрої і політична кон'юнктура, що слід враховувати при зверненні до напрацювання радянських і особливо сучасних російських істориків.

Наукова література з проблеми дослідження представлена працями радянських, українських і зарубіжних (російських, американських, європейських тощо) науковців у багатьох напрямках – новітня історія Афганістану, військово-політичні аспекти афганської кризи, політика СРСР в Афганістані в усіх її проявах, міжнародні відносини на завершальному етапі «холодної війни», історія СРСР в останнє десятиліття його існування тощо.

Афганістан посідав особливе місце у зовнішній політиці Радянського Союзу кінця 1970-х – 1980-х рр. Це зумовило значну увагу радянських вчених до історії цієї країни і радянсько-афганських відносин. Їхні численні

¹ Костиря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). – Донецк, 2009.

² Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 49.

праці мали на меті обґрунтувати «особливий характер» взаємин між двома країнами і виправдати військове втручання СРСР в афганську кризу на боці «революційного» уряду Народно-демократичної партії Афганістану. У Радянському Союзі вийшли сотні монографій і статей, були захищені десятки кандидатських дисертацій, присвячених відносинам СРСР і Афганістану. Свідченням цього були огляди радянської історіографії цих проблем¹. Сильними сторонами написаних у СРСР досліджень були знання авторами східних мов і афганських джерел, багатий фактичний матеріал, особливо при висвітленні соціально-економічної, торговельної, культурної співпраці між обома країнами. Однак вибірковість викладеного матеріалу, упереджене трактування різних етапів і аспектів радянсько-афганських відносин, замовчування «незручних» тем і відверте перекручування фактів, кон'юнктурність, відсутність посилань на радянські архіви вимагають обережного поводження з ними.

Найбільш повний огляд радянської версії радянсько-афганських відносин зробив провідний їх дослідник Л. Б. Теплинський². Головною ідеєю його праць було обґрунтування «інтернаціональної допомоги» СРСР Афганістану і «введення військ» у грудні 1979 р. традиціями дружніх відносин, започаткованих у 1919 р. Радянська політика в Афганістані обґрунтовувалася ним як «торжество ленінської зовнішньої політики» – безкорисливої і взаємовигідної. За його оцінкою, після «Саурської революції» лише допомога і підтримка з боку Радянського Союзу були запорукою успішності «революційних» перетворень у Демократичній республіці Афганістан. Вчений зосередив головну увагу на соціально-економічній співпраці, сприянні СРСР у розвитку державного сектору економіки, становленні і розвитку систем освіти й охорони здоров'я,

¹ Ромодин В. А. Изучение Афганистана в Советском Союзе // Ближний и Средний Восток. Экономика и история: Сборник статей / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М., 1983. – С. 194–225; Халфин Н. А. Советская историография Афганистана (80-е годы) // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М., 1989. – С. 82–89.

² Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981. – М., 1982; Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987. – М., 1988.

культурних перетворень. «Введення» радянських військ у грудні 1979 р. тлумачилось ним як вимушена необхідність, засіб порятунку «Квітневої національно-демократичної революції» відповідно до Договору між СРСР і ДРА від 5 грудня 1978 р. і до ст. 51 Статуту ООН, тобто було здійснене цілком відповідно до норм міжнародного права.

Ці ж ідеї були покладені в основу нарису історії радянсько-афганських відносин Р. Т. Рашидова¹, праць з новітньої історії Афганістану², а також теорії та історії «світового революційного процесу»³, в яких ці відносини висвітлювалися побіжно.

Чимало праць розкривали різні напрямки соціально-економічної, господарської і технологічної співпраці між обома країнами, яка розглядалась як важливий засіб подолання відсталості та «прогресивного» розвитку Афганістану «некапіталістичним шляхом». Економічна допомога СРСР, так само як і сприяння розвитку соціальної сфери і культури, протиставлялись економічній політиці щодо Афганістану США та їхніх союзників у попередні десятиліття. За всієї упередженості цих досліджень, вони базувалися на недоступних нині радянських і на пізніше втрачених афганських джерелах, а тому містили цінний фактичний матеріал. Економічне співробітництва між СРСР і ДРА дослідив Г. П. Єжов⁴. Аграрну

¹ Рашидов Р. Т. Советско-афганские отношения и их буржуазные фальсификаторы (1978–1983). – Ташкент, 1986.

² Абдуллаходжаева Д. Б. Демократическая республика Афганистан: особенности внутривнутриполитического развития (1978–1981); авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1983; Ахрамович Р. Т. Об этапах исторического развития Афганистана в новейшее время // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 1985. – №1. – С. 3–9; История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М., 1982; Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 84–95; Ульяновский Р. Развитие революционного процесса в Афганистане // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – №8. – С. 16–32 та ін.

³ Гафуров З. Ш. Национально-демократическая революция и армия. – М., 1983; Коваль Б. И. Революционный опыт XX века. – М., 1987; Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики / Брутенц К. Н., Громько Ан. А., Кива А. В. и др. – М., 1982 та ін.

⁴ Єжов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент, 1990. – С. 61–74.

політику НДПА в контексті радянсько-афганської економічної співпраці вивчав А. Д. Давидов¹. М. Н. Ходжаєв висвітлив сприяння СРСР у розвитку енергетики Афганістану². Чільне місце відводилося Афганістану в узагальнювальних дослідженнях, присвячених економічній співпраці СРСР з країнами, що розвиваються, і країнами «соціалістичної орієнтації»³.

При висвітленні перетворень у ДРА у 1980-ті рр. радянські вчені багато уваги приділяли зрушенням у соціальній сфері, підкреслюючи цим їх «прогресивний» характер і акцентуючи увагу на радянській підтримці цих заходів. Такими були огляд Л. Б. Аристової⁴ і дослідження медичної системи Афганістану Б. П. Криштопи⁵.

Предметом дослідження багатьох наукових праць була історія Народно-демократичної партії Афганістану. При висвітленні її історії було неможливо оминати радянсько-афганські відносини, особливо їхню міжпартійну складову, співробітництва між КПРС і НДПА. Витримані у кращих традиціях партійної історії, ці праці були типовими і схематичними, але містили подекуди корисний фактичний матеріал⁶. А. М. Баїмадов у своєму дисертаційному дослідженні висвітлив співпрацю між ВЛКСМ і її

¹ Давыдов А. Д. Аграрное законодательство Демократической республики Афганистан (социально-экономический анализ). – М., 1989.

² Ходжаев М. Н. Сотрудничество СССР и Республики Афганистан в области энергетики // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М., 1989. – С. 92–99.

³ Ищенко Е. Г. Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации. – М., 1989; Теодорович Т. В. Экономическое сотрудничество Советского Союза с развивающимися странами // Страны СЭВ и развивающиеся государства: 80-е годы / Отв. ред. Л. В. Зевин. – М., 1985. – С. 220–235; Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся страны социалистической ориентации: экономическое сотрудничество. – М., 1980 та ін.

⁴ Аристова Л. Б. Социальная инфраструктура Афганистана (системы просвещения и здравоохранения в конце 70-х – середине 80-х годов) // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М., 1989. – С. 99–107.

⁵ Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана. – М., 1984.

⁶ Бабаходжаев М. А. НДПА – крупнейшая и самая влиятельная сила афганского общества // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент, 1990. – С. 5–19; Абдулов А. Борьба Народно-демократической партии Афганистана за развитие народного образования и подготовку национальных кадров в ДРА (1978–1984 годы): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1988; Кохистани А. Р. Борьба НДПА за осуществление революционно-демократических преобразований в стране (1978–1986 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1988 та ін.

афганським відповідником – Демократичною організацією молоді Афганістану (ДОМА)¹.

Окремі дослідження були присвячені участі різних союзних республік у відносинах Радянського Союзу й Афганістану. Більшість їх стосувалися республік Середньої Азії, які межували з цією країною. Оскільки вчені з цих республік здебільшого володіли дарі і пушту, використовували афганські документи і джерела місцевого походження, вони зберігають цінність через унікальний фактичний матеріал. А. Агопов вивчав культурні та наукові зв'язки республік Середньої Азії з Афганістаном². З. Б. Атакулова у кандидатській дисертації дослідила співпрацю Узбецької РСР з Афганістаном³. Н. Д. Назаров висвітив широкий спектр співробітництва в культурній сфері між Афганістаном і Таджикиською РСР⁴. Внесок Української РСР у співпрацю Радянського Союзу з Афганістаном досліджував І. Г. Майдан⁵.

Значні зусилля в СРСР у роки «холодної війни» спрямовувалися на «викриття підступів світового імперіалізму» проти Радянського Союзу і «світової соціалістичної системи». Афганська криза через участь у ній СРСР стала одним із найбільш гарячих фронтів «холодної війни» на останньому етапі її історії. Тож у чисельних працях з історії міжнародних відносин, зовнішньої політики США, радянсько-афганських відносин у 1970–1980-ті рр. афганська політика СРСР тлумачилась як привід до розгортання

¹ Баимадов А. М. Интернациональные святы ВЛКСМ и Демократической организации молодежи Афганистана (1978–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. – М., 1990.

² Агопов А. Вклад советских республик Средней Азии в научное и культурное сотрудничество СССР с Демократической республикой Афганистан: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1987.

³ Атакулова З. Б. Участие Узбекской ССР в экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве с афро-азиатскими странами социалистической ориентации (60-е – первая половина 80-х годов): – авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1990.

⁴ Назаров Н. Д. Из истории культурных связей Советского Таджикистана с Афганистаном (1945–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – Душанбе, 1990.

⁵ Майдан И. Г. Вклад Украинской ССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном // Афганистан. Экономика, политика, история. / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М., 1984. – С. 191–199.

Заходом чергової антирадянської кампанії¹. Чимало праць були покликані розкрити діяльність західних спецслужб, передусім ЦРУ, проти Радянського Союзу. В такій версії подій Афганістан був одним із головних напрямків «імперіалістичної експансії»².

До початку 1990-х рр. радянська історіографія малювала спотворену картину радянсько-афганських відносин і політики СРСР щодо Афганістану. Головного її змісту у 1980-ті рр. – військової інтервенції і окупації – у ній не було взагалі. На відміну від публіцистики, до якої з початком «перебудови» почала дозовано потрапляти достовірна інформація про Афганістан, афганську політику й Афганську війну, праці науковців лишалися під жорстким цензурним контролем. Першою спробою критичної оцінки політики Радянського Союзу в Афганістані, зокрема, інтервенції у грудні 1979 р., зробив С. М. Пунжин³. Він першим проаналізував ті події і їх обґрунтування Кремлем на міжнародній арені загалом і в Організації Об'єднаних Націй зокрема з погляду міжнародного права і спростував офіційну радянську версію «введення військ» до Афганістану. За переконанням вченого, СРСР порушив тоді базові норми міжнародного права. Ці висновки були зроблені до оприлюднення документів з «таємних папок» і дали поштовх подальшим дослідженням.

У 1991 р. вийшли друком три праці, які заклали підмурівок для перегляду усталених радянських оцінок афганської політики СРСР у зазначений час. Авторами першої, опублікованої видавництвом міністерства оборони СРСР «Воєніздат», був колектив військових істориків. У її назві

¹ Подлесный П. Т. Политика администрации Рейгана в отношении СССР // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1984. – №5. – С. 6–14; Беглова Н. С., Кременюк В. А. «Доктрина Рейгана» – курс на эскалацию вмешательства // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №11. – С. 63–67; Звягельская И. Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов). – М., 1990 та ін.

² Галиуллин Р. Х. ЦРУ в Азии. – М., 1990; Кровавые следы американского империализма [Сборник]. – М., 1982 та ін.

³ Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы // Советское государство и право. – 1990. – №5. – С. 123–130.

війна в Афганістані вперше офіційно була названа «війною»¹. Вперше в СРСР на академічному рівні висвітлювався військовий аспект радянсько-афганських відносин. Попри те, що автори роботи здебільшого не виходили за межі офіційно дозволеного і змальовували Афганську війну як прикру, криваву, але в цілому виправдану подію, для свого часу ця робота мала велике значення.

Інші дві роботи, написані журналістами² і військовим³, належали до документально-публіцистичних праць, але своїм викривальним змістом, критичним настроєм значно вплинули на пострадянську історіографію проблеми. У центрі уваги авторів була Афганська війна, але вони торкнулися роботи радників, які виконували в Афганістані управлінську функцію і були головними провідниками соціалістичної трансформації країни, діяльності радянських спецслужб, політичного диктату Москви над Кабулом тощо. У цих роботах вперше були опубліковані невідомі раніше документи радянської влади, військового командування і військової розвідки, посольства і представництва КДБ в Афганістані, наведені свідчення й інтерв'ю численних радянських і афганських політиків і військових. Попри надміру критично-емоційний настрій цих робіт, вони по сьогодні зберігають неабияку джерельно-історіографічну цінність.

Тоді як радянська історіографія уникала висвітлення військової участі СРСР в афганській кризі, в пострадянській науці саме вона опинилась у центрі уваги істориків. У 1990-х – 2000-них рр. вийшли сотні робіт, присвячених участі 40-ої Армії та її окремих підрозділів в Афганській війні, досліджено особливості використання різних видів озброєння в бойових діях у гірсько-пустельній місцевості тощо. Іншим аспектам політики СРСР щодо Афганістану приділялося незрівнянно менше уваги.

¹ Война в Афганистане / Пиков Н. И., Никитенко Е. Г., Тегин Ю. Л., Шведов Ю. И. – М., 1991.

² Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991.

³ Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991.

Це було притаманно й українській історіографії. Єдиним комплексним дослідженням радянсько-афганських відносин в Україні стала захищена у 1994 р. у Києві афганським вченим М. Таджем кандидатська дисертація¹. Він довів, що «Саурська революція» і радянське вторгнення у грудні 1979 р. мали згубні наслідки як для Афганістану, так і для радянсько-афганських відносин. До 1978 р. співпраця з СРСР була надзвичайно плідною для азійської країни. З приходом до влади НДПА і посиленням позицій СРСР у ДРА міждержавні відносини змінилися міжпартійними, що зумовило формування в країні тоталітарного режиму, з одного боку, і його залежність від Москви, з іншого. М. Тадж називав режим Б. Кармаля «маріонетковим», а радянсько-афганські відносини 1980-х рр. – відносинами управління і підпорядкування. Інший афганський дослідник С. О. Мохд у своїй кандидатській дисертації дослідив культурну і наукову співпрацю між державами. Вона також була захищена в Києві у 1994 р.²

Провідним українським дослідником новітньої історії Афганістану був М. Ф. Слінкін. Починаючи з 1956 р. він неодноразово перебував у відрядженнях в Афганістані, працював військовим перекладачем, старшим референтом, політичним радником при вищому керівництві країни і радянському посольстві, був особисто знайомий з багатьма афганськими політиками, включаючи перших осіб держави. Його докторська дисертація³ і численні публікації з історії Афганістану 1970–1990-х рр.⁴ базувалися на унікальному архіві афганських джерел ученого. М. Ф. Слінкін детально відтворив історію НДПА, боротьбу між її фракціями, прихід до влади,

¹ Тадж М. Афгано-советские отношения: проблемы и противоречия развития (1978–1989 гг.); авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – К., 1994.

² Мохд С. О. Радянсько-афганські культурні і наукові зв'язки в 60–80-ті роки: авт. дис... канд. іст. наук: 17.00.08. – К., 1994.

³ Слінкін М. Ф. Прихід до влади і криза лівого режиму Таракі – Аміна в Афганістані: авт. дис... док. іст. наук: 07.00.03. – К., 2000.

⁴ Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармаля // Востокведный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17–60; Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Таракі – Амина (1978–1979 гг.). – Симферополь, 1999; Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41 та ін.

внутрішню і зовнішню політику Демократичної республіки Афганістан. Одним із чинників кризи режиму НДПА й афганської кризи загалом вчений вважав радянську політику: вплив на афганську владу Кремля через апарат радників і численних представників, відверте втручання Москви у внутрішні справи Афганістану тощо. Так, М. Ф. Слінкін вважав, що режим Б. Кармаля від самого початку втратив можливість на будь-яку самостійну політику і повністю залежав від СРСР. Водночас заміну Б. Кармаля М. Наджибуллою в 1986 р. дослідник уважав невиправданою помилкою Москви.

Український дослідник історіографії Афганської війни А. А. Костиря вважав її кульмінацією «холодної війни». На його думку, відповідальними за афганську кризу були не стільки СРСР, скільки США та їхні союзники¹. Замість панівного в СРСР визначення афганської політики в 1978–1991 рр. через розмиту категорію «виконання інтернаціонального обов'язку» А. А. Костиря запропонував таке ж неконкретне і спірне визначення «військово-політична спецоперація СРСР в Афганістані». Під нею він розумів «бойові і службові дії 40-ї армії, частин і підрозділів прикордонних, внутрішніх військ, держбезпеки, спецпризначення, радників, спрямованих на вирішення військово-політичних завдань зі стабілізації ситуації в Афганістані, що забезпечувалося політичним, дипломатичним, ідеологічним і економічним супроводженням СРСР»².

Інші українські вчені лише принагідно торкалися різних аспектів радянсько-афганських відносин і участі СРСР в афганській кризі. Д. Веденєєв висвітлив створення радянськими представниками в ДРА органів державної безпеки і спецслужб³. Велика кількість досліджень була присвячена міжнародним відносинам останньої чверті ХХ ст., включаючи відносини між СРСР і США в умовах «холодної війни». Впливу афганської політики СРСР

¹ Костиря А. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 144–158.

² Костиря А. А. О параметрах и определении афганской эпопеи 1979–1989 годов. URL: <http://afghanistan.ru/doc/12561.html>

³ Веденєєв Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008.

на зовнішню політику США і на радянсько-американські відносини 1980-х рр. торкалися Б. М. Гончар¹, А. В. Дашкевич², А. О. Овчаренко³, М. М. Сайчук⁴, Д. С. Крисенко⁵, О. В. Рудюк⁶, Т. А. Грищенко⁷. Вплив радянської політики в Афганістані на американсько-афганські відносини розглядав у кандидатській дисертації М. Рокай⁸.

На російську історіографію проблеми дослідження 1990-х – початку 2000-х рр. позитивно вплинули послаблення цензури і часткове полегшення доступу до архівів. Публікаціям цих років були притаманні критичні оцінки радянської політики в Афганістані, відхід від радянських схем і вживаної термінології («Квітнева революція» тлумачилась як військовий або верхівковий політичний переворот; «введення військ» – як «інтервенція», «вторгнення» чи «збройна агресія»; «військова присутність» і «виконання інтернаціонального обов'язку» – як «окупація»), доведення деструктивного впливу цієї політики на Афганістан, СРСР, міжнародні відносини тощо. Чисельно переважали військово-історичні дослідження, в яких було детально відтворено хід Афганської війни, її тактичні і військово-технічні аспекти, участь у бойових діях окремих підрозділів тощо.

Однак серед них були праці, в яких військові аспекти афганської політики Радянського Союзу пов'язувалися з суспільно-політичними та ідеологічними, а також висвітлювались інші складові політики СРСР щодо

¹ Гончар Б. М. «Кризова дипломатія» СРСР і США в конфліктах «третього світу». – К., 1992; Гончар Б. М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки: авт. дис... док. іст. наук: 07.00.03. – К., 1994.

² Дашкевич А. В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: авт. дис... док. політ. наук: 23.00.04. – К., 1998.

³ Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана. – К., 2000.

⁴ Сайчук М. М. Битва за газопровід. – К., 2012.

⁵ Крисенко Д. С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989): монографія. – Біла церква, 2014.

⁶ Рудюк О. В. Концептуальні засади політики адміністрації Р. Рейгана відносно СРСР (1981–1988 рр.): авт. дис... канд. іст. наук: 07.00.22. – К., 2010.

⁷ Грищенко Т. А. Збігнєв Бжезінський. Міжнародний стратег у координатах історії: монографія. – Київ; Ніжин, 2020.

⁸ Рокай М. Политика США в отношении Афганистана в 1978–1992 годах: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – К., 1995.

Афганістану¹. Провідний дослідник новітньої історії Афганістану в російській історіографії В. Г. Коргун² торкався впливу Кремля на внутрішню і зовнішню політику Народно-демократичної партії Афганістану, ролі радянських радників і представників у здійсненні соціалістичних перетворень в Афганістані тощо. У цьому ряді можна згадати докторські дисертації Ю. А. Булатова³ і Я. А. Пляйса⁴, присвячені історії НДПА. Вплив СРСР на розгортання й ескалацію афганської кризи, на внутрішньополітичні й етносоціальні процеси в Афганістані вивчав Ю. П. Лалетін⁵. Військово-технічних аспектів радянсько-афганської співпраці торкались О. В. Огороков і А. А. Орехов⁶.

Міжнародні аспекти афганської проблеми і її політичне врегулювання під егідою ООН дослідив В. С. Христофоров⁷. Дослідники політики США

¹ Ганковский Ю. Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 2–4; Гоков О. А. Ввод советских войск в Афганистан // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 12. – С. 43–44; Мелкумян Е. С. Ввод советских войск в Афганистан: причины и последствия // Вестник РУДН – Серия «Международные отношения». – 2008. – №1. – С. 55–67. Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48–71; Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 153–161 та ін.

² Коргун В. Г. Бабрак Кармаль // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 37–44; Коргун В. Г. Формирование и эволюция политической системы современного Афганистана (1919–1999): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03. – М., 2000; Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. – М., 2004 та ін.

³ Булатов Ю. А. Народно-демократическая партия Афганистана: теория и практика борьбы за завоевание политической власти в стране: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03. – М., 1997.

⁴ Пляйс Я. А. Возникновение и некоторые аспекты теоретической и организационной деятельности Народно-демократической партии Афганистана. Итоги и уроки ее исторического пути (1965–1990 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03. – М., 1992.

⁵ Лалетин Ю. П. Глобальное измерение регионального конфликта (на примере Афганистана). – М., 2008; Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносоциальную структуру афганского общества. URL: https://mgimo.ru/afghan/133684.html?sphrase_id=11390444.

⁶ Огороков А. Тайные войны Советского Союза. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века. – М., 2012; Орехов А. А. Советское военное сотрудничество с азиатскими странами (1945–1991 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2010.

⁷ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 23–48.

щодо Афганістану О. С. Іващенко¹ і Р. М. Арунова² розглядали її з урахуванням афганської політики Радянського Союзу і її впливу на відносини між СРСР і США. Афганський чинник формування «нового політичного мислення» М. С. Горбачова висвітив М. Ф. Полинов³.

Російські вчені, які досліджували останні десятиліття історії Радянського Союзу, до важливих чинників його кризи і розпаду додавали афганський, аналізуючи військово-політичні, економічні, соціальні наслідки залучення СРСР в афганську кризу⁴. Вплив Афганської війни на радянське суспільство, проблему її сприйняття й оцінки населенням СРСР також були предметом дослідження кількох науковців⁵.

Зміни, які відбулись у внутрішній і зовнішній політиці Росії на початку 2000-них рр., позначились на характері і змісті історичних досліджень. Посилення цензури, обмеження доступу до архівів, агресивна зовнішня політика і посилення конфронтації з більшістю країн світу, виконання вченими «державних замовлень» з перегляду історії СРСР і обґрунтування політики російської влади зумовили відхід від дослідницьких стандартів 1990-х – початку 2000-них рр. Це цілком стосується висвітлення афганської політики СРСР. Якщо до цього праці на кшталт книги Ю. Мухіна⁶ були винятком, то останніми роками вони стали тенденцією.

¹ Іващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989). – М., 1997 та ін.

² Арунова М. Р. Афганская политика США в 1945–1999 гг. (Краткий очерк). – М., 2000.

³ Полин М. Ф. М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты // Новейшая история России. – 2012. – №2. – С. 136–152; Полин М. Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. – СПб., 2015.

⁴ Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. / А. Безбородов, Н. Елисеев, В. Шестаков. – СПб., 2010; Ванюков Д. А. Эпоха застоя. – М., 2008; Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России. – М., 2007; Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000; Полин М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. – СПб., 2010; Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. – М., 2000 та ін.

⁵ Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане // Война и общество в XX в.: – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века. – М., 2008. – С. 428–447; Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999; Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – М., 2006.

⁶ Мухин Ю. Афганский фронт СССР. – М., 2009.

Яскравим прикладом цього є науковий доробок колишнього розвідника і контррозвідника з Чебоксар В. М. Топоркова, який захистив докторську дисертацію в 2015 р.¹ У ній і в численних публікаціях² він здійснив ревізію оцінок радянсько-афганських відносин і афганської політики СРСР, частково повернувшись до формулювань часів СРСР. Автор працював з архівами ФСБ Росії, тож зосередився на військово-політичних аспектах афганської політики СРСР. Він спростовував вирішальний вплив СРСР на розгортання афганської кризи, виправдовував інтервенцію грудня 1979 р. (вчений повсюдно вживав «введення військ»), хоча і визнавав її негативний вплив на радянсько-афганські відносини, обґрунтовував «законність» «військової присутності» СРСР в Афганістані. На думку В. М. Топоркова, Радянський Союз лише опосередковано впливав на внутрішню і зовнішню політику НДПА у 1980-ті рр., так само як Афганська війна мала такий же опосередкований вплив на СРСР. Виведення військ з Афганістану у лютому 1989 р. вчений вважав «зрадою» і режиму М. Наджибулли, і державних інтересів СРСР. Ним же було закладено традицію розглядати радянську політику в Афганістані у контексті військової присутності в цій країні США після 2001 р. і покладання на них вирішальної відповідальності за розгортання афганської кризи.

Переважає більшість праць на афганську тематику, які вийшли в Росії останніми роками³, обґрунтовували афганську політику СРСР «холодною війною», необхідністю порятунку Афганістану від агресії ззовні, а відтак – захисту південних кордонів і державних інтересів СРСР. Для характеристики такої політики загальноживаними стали терміни «введення військ» і «військова присутність», що призводило до заперечення висновків російської

¹ Топорков В. М. Советско-афганские отношения в 1975–1991 гг.: исторический опыт разработки и реализации военно-политической стратегии СССР: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02. – Чебоксары, 2015.

² Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса. – Чебоксары, 2014 та ін.

³ Полюнов М. Ф. Все было не так просто. Причины и мотивы ввода советских войск в Афганистан в 1979 году // Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA). – СПб. – 2010. – №4. – С. 65–69; Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. – М., 2016; Брачев В. С., Полюнов М. Ф. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978–1991 годах // Научный диалог. – 2019. – №9. – С. 246–261.

історіографії питання попередніх десятиліть. Це ж можна сказати про вивчення політики США щодо Афганістану і про вплив афганської кризи на радянсько-американські відносини в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.¹

Історія Афганістану і радянсько-афганські відносини традиційно вивчались у наукових центрах пострадянських країн Центральної Азії. Це було зумовлене географічною близькістю, впливом ситуації в Афганістані на суспільно-політичні процеси в багатьох із них, знанням вченими східних мов тощо. У цьому ряді на увагу заслуговують базовані на широкому колі джерел праці вченого з Казахстану С. М. Акимбекова², який з політикою СРСР в Афганістані пов'язував перетворення цієї країни на джерело загроз для Центральної Азії. Його співвітчизниця Ж. У. Кидираліна дослідила політичні настрої населення Казахської РСР у зв'язку з радянською інтервенцією в ДРА³. Торкався наслідків Афганської війни СРСР для регіону і вчений з Киргизстану А. А. Князев⁴. У Таджикистані були захищені кілька дисертацій, предметом дослідження яких була історія афганських суспільно-політичних організацій і партій, включаючи НДПА. У них чимало уваги приділено її зв'язкам з КПРС і радянській політиці в Афганістані⁵.

¹ Рабуш Т. В. Санкции США против СССР, их итоги и последствия (на примере антисоветских санкций 1980 года) // Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2016. – №6. – С. 45–53; Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР вокруг боевых действий в Афганистане (1979–1989 гг.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2017. – №3. – С. 58–65; Чернышков А. В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы: дисс... канд. ист. наук: 07.00.15. – Волгоград, 2014.

² Акимбеков С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. – Алматы, 2003; Акимбеков С. М. История Афганистана. – Астана – Алматы, 2015.

³ Кыдыралина Ж. У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С. 64–73.

⁴ Князев А. А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. – Бишкек, 2002.

⁵ Искандаров К. Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02; 07.00.03. – Душанбе, 2004; Нуриддинов Р. Ш. Идеиная борьба лево-демократических и право-исламских сил в Афганистане: дисс... док. полит. наук 23.00.04. – Душанбе, 2003; Нуриддинов П. Р. Трансформация политических партий и партийной системы Афганистана (политологический анализ): дисс... канд. полит. наук: 23.00.02. – Душанбе, 2015.

Західна історіографія проблеми продовж тривалого часу перебувала під впливом «холодної війни», тож науковці США і країн Західної Європи, насамперед Великої Британії, традиційно розглядали афганську кризу і участь у ній Радянського Союзу як черговий прояв комуністичної експансії у світі, як продовження геополітичної «Великої гри» XIX – початку XX ст. під новими ідеологічними гаслами і в нових історичних умовах¹. Особливо це було притаманне працям, написаним у розпал «холодної війни» або ж невдовзі по її завершенні². НДПА визначалась у них як «комуністична» партія, так само як переворот 27 квітня 1978 р. Попри виразну антирадянськість і подекуди бездоказовість тверджень і висновків, більшість їх спиралися на широке коло джерел і були написані фахівцями або причетними до Афганістану людьми (так, Дж. Б. Амстутц у кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. був повіреним у справах США в ДРА), а тому містять унікальний фактичний матеріал.

У 2000-х рр. західні вчені здебільшого відмовились від ідеологічних оцінок і штампів, зосередившись на висвітленні фактичного матеріалу. Участь СРСР в Афганській війні розглядалася ними як один з етапів афганської кризи³. Після подій 2001 р. «радянська сторінка» історії цієї азійської країни втратила актуальність для Заходу, але історики доводили, що саме вона зумовила появу в історії Афганістану «американської сторінки».

¹ Гранвилл Кушинг Д. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения. – Бостон, 1991; Москва, 1993.

² Arnold A. Afghanistan's Two-parties Communism. Parcham and Khalq. – Stanford, 1983; Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984; Wilking J. P. The Soviet Invasion of Afghanistan: Trends and Precedent in Soviet Foreign Policy. – Monterey, California, 1984; Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective. – Stanford, 1985; Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986; Isby D. Russian War in Afghanistan. – Oxford, 1986; Filby V. R. The Soviet Invasion of Afghanistan: A Cryptologic History. – Center for Cryptologic History. National Security Agency, 1993; Giustozzi A. War, Politics and Society in Afghanistan (1978–1992). – London, 2000.

³ Bradsher H. S. Afghan Communism and Soviet Intervention. – Oxford, 2002; Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. Dorronsoro G. Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present. – NY., 2005; Rais R. B. Recovering the Frontier State. War, Ethnicity and State in Afghanistan. – Lexington Books, 2009; Collins J. J. Understanding War in Afghanistan. – Washington, 2011.

Водночас виходили праці, безпосередньо присвячені СРСР і Афганістану, деякі з них були перекладені російською й українською. Значний фактичний матеріал і неупереджені оцінки вирізняють роботи колишнього посла Великої Британії у Москві Р. Бретвейта¹, американського вченого Г. Фейфера² і норвезького історика О. А. Вестада³. Останній спирався в своєму дослідженні на документи посольства СРСР в Афганістані.

Багато місця афганській кризі у світовій політиці відводили дослідники історії міжнародних відносин⁴. Один із найбільш ґрунтовних дослідників історії руху Талібан пакистанський журналіст-міжнародник А. Рашид⁵ у своїй праці чимало місця відвів аналізу наслідків афганської політики СРСР для цієї країни і розглядав перемогу талібів у новій афганській громадянській війні 1992–1996 рр. як один із наслідків Афганської війни СРСР.

Окрему групу складають видані на Заході праці радянських «перебіжчиків». В. М. Мітрохін у 1972–1984 рр. працював в архіві Першого головного управління КДБ, де зміг зробити копії сотень документів і таємно винести їх. «Архів Мітрохіна» вважали унікальним за кількістю і характером документів КДБ. У 1992 р. йому вдалося виїхати до Великої Британії, де його архів був оприлюднений у 1996 р. Він проливав світло на гучні спецоперації радянських спецслужб по всьому світу, включаючи Афганістан. До підготовленої спільно з британським істориком К. Ендрю праці «КДБ в Афганістані»⁶ деякі історики, зокрема, російські, ставляться з недовірою. Однак у ній міститься унікальний фактичний матеріал, який здебільшого знайшов підтвердження в інших джерелах. Іншою була праця, яку вже згадуваний К. Ендрю створив спільно з іншим втікачем із КДБ

¹ Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989). – К., 2013.

² Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане. – М., 2013.

³ Вестад О. А. Накануне ввода советских войск в Афганистан // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 19–36.

⁴ Ванден Берге И. Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990. – М., 1996; Ваисс М. Международные отношения после 1945 года. – М., 2005; Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн. – Кн. 2. – М., 2000; Мэтлок-мл. Д. Ф. Рейган и Горбачев. Как окончилась «холодная война»... и все выиграли. – М., 2005.

⁵ Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии. – М., 2003.

⁶ Mitrochin V. The KGB in Afghanistan: Russian Edition. – Washington, D.C., 2002.

О. А. Гордієвським¹. Як і у випадку з працею В. Мітрохіна, ставлення до неї серед деяких науковців неоднозначне.

Отже, попри наявність вагомих напрацювань з різних аспектів історії Афганістану і радянсько-афганських відносин в історичній науці відсутні наукові праці, в яких би комплексно і системно досліджувалася політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Робота базується на широкому колі джерел різного походження і рівня інформативності, що дозволило здійснити комплексне і достовірне дослідження проблеми. Використані при написанні дисертації джерела можна умовно поділити на шість груп.

Першу групу джерел склали офіційні документи вищих органів влади Радянського Союзу, радянського посольства, апарату Головного військового радника та представництва КДБ в Афганістані, а також документи органів влади Афганістану і Сполучених Штатів Америки. Офіційні документи належать до найбільш надійних і достовірних історичних джерел. Утім, при їх використанні важливо враховувати, що в них часто були відображені бажаний стан речей чи результати ухвалених рішень, а не дійсність. До того ж на їхній зміст накладали відбиток тодішня кон'юнктура, ідеологія і риторика «холодної війни».

Найбільш важливими для дослідження були документи радянського походження. Через жорстку цензуру в СРСР і сучасній Російській Федерації лише незначна їх кількість була опублікована і введена у науковий обіг². Це біля 50 документів, серед яких найбільш важливими є протоколи засідань

¹ Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., 1992.

² Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. А. С. Гроссман // Вопросы истории. – 1993. – №3; «Для спасения Родины и революции». Афганистан: политические декларации и материальные затраты // Источник. Документы российской истории. – 1995. – №3; Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ / Предисловие академика Г. Н. Севастьянова // Новая и новейшая история. – 1996. – №3.

Політбюро ЦК КПРС від 12 і 27 грудня 1979 р. Сюди ж можна віднести анотований перелік документів «по справі КПРС»¹ і стенограми й протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС за 1985–1991 рр., упорядковані помічниками М. С. Горбачова з міжнародних справ А. С. Черняєвим і Г. Х. Шахназаровим та секретарем ЦК КПРС В. А. Медведєвим².

Через обмежений доступ до радянських архівів у Російській Федерації нами використані колекції електронних архівів – «Радянського архіву» В. Буковського³, Міжнародного центру В. Вільсона⁴ і Російської програми Архіву національної безпеки Університету Дж. Вашингтона⁵. Це переважно відскановані або сфотографовані копії оригінальних документів; лише окремі з них розміщені в англійському перекладі. Нами було використано понад 250 документів з цих збірань: стенограми, протоколи засідань і рішень Політбюро ЦК КПРС, Секретаріату ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР, службове листування з радянським посольством у Кабулі, апаратом Головного військового радника, представництва КДБ і Оперативної групи міністерства оборони в Афганістані, звіти і повідомлення посольства та радянських представників різних відомств в Афганістані, стенограми зустрічей і перемовин радянських керманічів і посадовців з афганськими політиками різних рівнів і послами інших держав в Афганістані і СРСР, аналітична і розвідувальна інформація про внутрішню і зовнішню політику Демократичної республіки Афганістан та стан справ у таборі афганської опозиції, стенограми засідань Револьюційної ради, Політбюро ЦК НДПА,

¹ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев; Под ред. В. П. Козлова. – Новосибирск, 1995.

² В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (руководитель проекта). – М.: 2008.

³ «Советский архив, собран Владимиром Буковским». 9.2. Афганистан. URL: <https://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>

⁴ Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. Soviet Invasion of Afghanistan. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/collection/76/soviet-invasion-of-afghanistan>

⁵ Архив национальной безопасности. Афганистан. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Afghanistan.html>

Пленумів партії і Ради міністрів ДРА, перекази виступів, промов та інтерв'ю афганських політиків тощо.

При дослідженні окремих аспектів проблеми, а саме реагування населення Української РСР і афганських громадян на радянську інтервенцію в ДРА і підготовки афганських студентів у радянських навчальних закладах різних типів, нами були використані окремі документи з українських архів. Зокрема, були залучені поточні інформаційні повідомлення КДБ УРСР про настрої громадян та іноземців щодо тих чи тих подій, а також доповідні записки про особливо небезпечні висловлювання чи дії окремих громадян, які містяться у фондах Галузевого архіву Служби безпеки України (м. Київ). Окрім цього, це звіти про роботу та нормативні документи трьох навчальних закладів м. Кіровограда, в яких навчались афганці, які зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області (м. Кропивницький).

Радянські джерела суттєво доповнюють офіційні документи інших держав, прямо залучених чи причетних до подій в Афганістані в 1978–1991 рр. Найбільш інформативними і доступними є документи вищих органів влади США. Вони не лише ілюструють позицію Білого дому щодо афганської кризи та її вплив на американсько-афганські й американсько-радянські відносини, але презентують «інший» погляд на ті події. Особливо цінними є збірники документів «Зовнішня політика Сполучених Штатів Америки» («Foreign Relations of the United States»), розміщені на електронному ресурсі «Кабінет історика» Державного департаменту США¹.

Том XII цього видання містить понад ніж 360 документів, які стосуються афганського напрямку зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера² й охоплюють переважно події від квітня 1978 р. Це засвідчило, що інтерес США до цієї країни був спровокований приходом до

¹ Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/>

² Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor D. Zierler / Gen. Editor A. M. Howard. – United States Government Publishing Office – Washington, 2018. URL: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>.

влади в Кабулі прорадянської НДПА, подальшим зростанням присутності в Афганістані СРСР і його подальшою військовою інтервенцією й окупацією країни. Передусім це дипломатичне листування Дж. Картера і Л. І. Брежнєва, державного секретаря С. Венса й А. А. Громико, службове листування посольства США у Кабулі з державним департаментом, аналітичні звіти ЦРУ і міністерства оборони про становище в Афганістані. Важливими також є стенограми засідань і протоколи рішень Ради національної безпеки (РНБ) і Спеціального координаційного комітету (СКК) США, службове листування Дж. Картера з його радником з національної безпеки З. Бжезінським, державним секретарем С. Венсом, директором ЦРУ С. Тернером тощо, стенограми переговорів американських посадовців з представниками і послами СРСР, Пакистану, Саудівської Аравії, Китаю. Чимало з них раніше не публікувались, оскільки розкривають подробиці діяльності американських силових відомств і спецслужб, включаючи «Програму прихованих дій» з підтримки афганських опозиційних партій і повстанців-моджахедів.

Дотичними до проблеми є чимало документів з III тому «Зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки», присвяченого радянсько-американським відносинам часів першого президентського терміну Р. Рейгана¹: листування президента США і Л. І. Брежнєва, держсекретарів Е. Маскі і А. Хейга з А. А. Громико та стенограми переговорів між ними, службове листування між американськими посадовцями різних відомств та посольствами в різних країнах і Вашингтоном. Цінними є стенограми засідань і протоколи рішень РНБ і СКК, які дозволяють висвітлити підготовку та механізм запровадження торговельних, фінансових і технологічних санкцій проти Радянського Союзу у зв'язку з агресією в Афганістані. Нами були також використані тексти Директив з національної безпеки (National Security Decision Directive, NSDD) про запровадження санкцій проти Радянського Союзу адміністрацією Р. Рейгана, розміщені на

¹ Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03>.

сайті «Федерації американських вчених»¹. При дослідженні проблеми також використані окремі документи афганської влади, опубліковані в СРСР².

Другу групу джерел становлять документи міжнародних організацій, які в своїй діяльності зверталися до афганської проблеми – журнали і стенограми засідань Ради Безпеки ООН³, тексти резолюцій Генеральної Асамблеї ООН⁴, інших міжнародних організацій⁵. Нами були використані тексти радянсько-афганських угод, домовленостей і протоколів (загалом понад 20 документів, серед яких Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА⁶, підписаний 5 грудня 1978 р. у Москві), які відображають різні напрямки передусім соціально-економічної співпраці між обома країнами, а також Женевських домовленостей з політичного врегулювання афганської проблеми від 14 квітня 1988 року⁷.

¹ Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program. URL: <https://fas.org/>

² Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 73–80; Основные принципы Демократической республики Афганистан // Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М., 1981. – С. 153–166 та ін.

³ Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980) та наступні.

⁴ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности. – Резолюция 6/2. – 7-е пленарное заседание Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН. – 14 января 1980 г. // Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10 – 14 января 1980 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1980 та наступні.

⁵ Текст заявления Европейского Совета по Афганистану от 30 июня 1981 г. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf; Resolution №19/11-P. The Situation in Afghanistan URL: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>.

⁶ Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан – 5 декабря 1978 г. // Правда. – 1978. – 6 декабря. – С. 1.

⁷ Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о принципах взаимоотношений, в частности о невмешательстве и отказе от интервенции. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1 мая 1988. – №8. – С. 3–4; Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о добровольном возвращении беженцев. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – С. 5; Декларация о международных гарантиях. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – №8. – С. 6; Соглашение о взаимосвязи для урегулирования положения, относящегося к Афганистану. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – С. 7–8; Меморандум понимания. – 14 апреля 1988 г. // Там же. – С. 9–10.

Третю групу джерел склали промови, заяви, інтерв'ю радянських політичних і військових діячів, які були опубліковані в окремих виданнях або в різних засобах масової інформації Радянського Союзу, Росії й України. Більшість із них близькі за своїм характером до офіційних документів, оскільки в них висловлювалась офіційна позиція уряду СРСР на ті чи ті події в Афганістані, зміст і характер політики Радянського Союзу щодо цієї країни, містилася фактична інформація.

При дослідженні соціально-економічної складової афганської політики СРСР, зокрема торговельних відносин між країнами, у нагоді нам стали статистичні довідники¹, які склали четверту групу джерел. Вони також вимагають критичного аналізу, оскільки радянська урядова статистика охоплювала лише «офіційний» і «публічний» виміри радянсько-афганських відносин і не включала в себе поставки озброєння, військової техніки та іншого «спеціального майна». Інформація про них в СРСР була «закритою».

П'яту групу джерел склали численні мемуари і щоденники учасників і сучасників подій та процесів, які були предметом дослідження. Попри суб'єктивність і подекуди упередженість джерел цієї групи, а також їх ретроспективний характер, їхній критичний аналіз здатний суттєво розширити джерельну базу дослідження. Окрім того, що мемуари дають можливість краще зрозуміти «дух епохи», вони часто містять важливу фактичну інформацію «з перших рук», якої часто бракує в офіційних документах. Вони часто є єдиною можливістю «зазирнути за лаштунки» важливих подій, чим сприяють кращому розумінню чинників, які впливали на прийняття тих чи тих рішень радянським політичним і військовим керівництвом в афганському питанні. Деякі автори вміщували в своїх спогадах документи з власних архівів, які лишаються недоступними з інших джерел. Водночас цей тип джерел вимагає особливо критичного підходу до їхнього аналізу.

¹ Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. – М., 1978 та наступні.

Нами опрацьовано великий масив мемуарів радянських державних і військових діячів, керівників спецслужб, офіцерів, радянських послів у США, Афганістані і при Організації Об'єднаних Націй, цивільних, партійних і військових радників, які були причетні до формування або ж до реалізації афганської політики Радянського Союзу, а також журналістів, науковців, громадських діячів, які різняться за інформативністю та змістом. Спогади залишили останній Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов¹ і два міністри закордонних справ – А. А. Громико і Е. А. Шеварднадзе². Попри те, що вони відвели афганській проблемі по декілька сторінок, вони важливі для розуміння позиції влади щодо неї, еволюції підходів до її врегулювання.

Цінними є мемуари чиновників різних відомств, які впливали на зовнішню політику Радянського Союзу загалом, включаючи її афганський напрямок³, представників дипломатичного корпусу⁴, керівників Комітету державної безпеки й інших спецслужб⁵ і вищого військового командування СРСР⁶. Найбільш інформативними, а відтак особливо цінними, є мемуари генералів, які очолювали Обмежений контингент радянський військ або його

¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы: В двух книгах. – Кн. 1–2. М., 1995; Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем. – 2-е изд. – СПб., 2002;

² Громыко А. А. Памятное. – Кн. 2. – М., 1990; Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009.

³ Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. – М., 1994; Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – М., 1991; Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада. – М., 2002; Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М., 1992; Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары. – М., 1998; Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3; Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993; Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995; Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010.

⁴ Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1996; Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889; Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи) – М., 1997.

⁵ Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки. – М., 2006; Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003; Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992; Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки. – М., 1997; Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998.

⁶ Язов Д. Т. Маршал Советского Союза. – М., 2010.

підрозділи й Оперативну групу міністерства оборони в Афганістані¹. Такими ж є спогади керівників апарату радників – Головних військових радників і Головного політичного радника ЗС Афганістану². Окрім них, нами використані чисельні спогади і щоденники офіцерів, цивільних і військових радників в Афганістані.

Важливим джерелом також були спогади й інтерв'ю афганських політиків і військових, як представників режиму НДПА/«Ватан»³, так і опозиції та політичної еміграції⁴, американських діячів, причетних до афганської політики⁵, спеціального представника Генерального секретаря ООН у зоні афганського конфлікту Д. Кордовеса⁶, а також співробітника пакистанської Міжвідомчої розвідки М. Юсуфа, який «відповідав» за афганський напрямок її діяльності і був безпосередньо причетний до досліджуваних подій⁷.

¹ Варенников В. Неповторимое: В 7 томах. – Т.5. – М., 2001; Громов Б. В. Ограниченный контингент. – М., 1994; Колесник В. Как был взят дворец Амина. URL: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoretsamina/>; Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995; Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3; Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006.

² Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск). – М., 1996; Заплатин В. До штурма дворца Амина: <http://zavtra.ru/cqi/veil/data/zavtra/99/316/61.html>; Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника. – М., 1996.

³ Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 62–67; Кармаль Б. Нерасторжимое единство с народом // Проблемы мира и социализма. – 1981. – №6. – С. 24–29; Кештманд С. А. Второй этап революции в Афганистане // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №9. – С. 15–20; Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе // Новое время. – 1983. – №23. – С. 5–7; Наджиб: Революция продолжается // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №4. – С. 12–15; Народ Афганистана поддерживает революцию! – Интервью с Б. Кармалем // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №4. – С. 38–46; Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября; Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1 та ін.

⁴ Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января; Гаус А. С. Гибель республики // Страна и мир. – 1989. – №1.

⁵ Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2; Вудворд Б. Признание шефа разведки. – М., 1990; Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981. – NY, 1985.

⁶ Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal. – NY – Oxford, 1995.

⁷ Юсуф М. Ловушка для медведя. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0080.shtml

Близькими до мемуарної літератури є різноманітні журналістські репортажі, публіцистичні нариси про Афганістан, яких чимало вийшло друком у 1980-ті рр. Попри те, що їхній зміст визначався цензурою і вони були пропагандистськими й ідейно-патріотичними за змістом, їхній аналіз дозволяє з'ясувати напрямки радянської політики щодо Афганістану, а також «офіційну» кремлівську версію тих подій. Особливо цінними є такі видання доби «перебудови», коли під впливом «гласності» на сторінки радянської публіцистики і неофіційної періодики почали потрапляти факти і свідчення про Афганістан і Афганську війну, які суперечили офіційній версії подій. Утім, такі джерела також потребують уважного критичного аналізу.

Важливим джерелом цієї групи були колекції фотоматеріалів, опубліковані в СРСР. Окрім того, що вони є самостійним джерелом інформації і здатні візуалізувати досліджувані події і процеси, вони допомагають простежити зміну позиції радянської влади щодо Афганської війни й афганської політики СРСР і сприйняття їх радянським суспільством. Зміст і характер матеріалів у різних фотоальбомах демонструє його рух від «інтернаціональної допомоги революційному Афганістану» через «героїчну війну» до «трагічної війни», що цілком відповідало еволюції сприйняття «Афгану» радянською владою і суспільством.

Шосту групу джерел склали матеріали радянських друкованих ЗМІ, передусім центральних газет. Публікації в пресі мали пропагандистський характер і в багатьох аспектах були дезінформативними, проте містили важливий фактичний матеріал, який допомагає простежити хронологію афганської кризи і залученість в неї СРСР, напрямки радянсько-афганської співпраці, їх офіційне тлумачення й обґрунтування. Окрім того, в газетах публікували перекази інтерв'ю і виступів радянських і афганських політичних, державних і військових діячів, рішення Пленумів ЦК НДПА, Революційної ради й уряду Афганістану тощо. Нами опрацьовані матеріали центрального друкованого органу ЦК КПРС «Правда», Ради міністрів СРСР «Ізвестія» і міністерства оборони «Красная звезда» за 1978–1991 рр.

Така широка і різноманітна джерельна база всебічно характеризує політику Радянського Союзу щодо Афганістану в 1978–1991 рр., витoki та розгортання афганської кризи, її міжнародний вимір, і надає можливість досягти мети дослідження, вирішити усі поставлені у ньому завдання.

1.3. Методологічні засади дослідження

В основу методології дослідження покладено теоретичні позиції прихильників філософсько-методологічної течії неопозитивізму. Він був обґрунтований членами т. зв. «Віденського гуртка» у 1920-ті рр. і прагнув сполучити емпіризм, що ґрунтується на принципі верифікації, з методом логічного аналізу наукового знання. Згідно неопозитивізму, історичні теорії мають виводитися з фактів, отриманих дослідником з різних видів джерел, а в мові історичного опису слід уникати емоційних оцінок, зосереджуючись винятково на інформаційному змісті. Неопозитивізм особливу увагу приділяє створенню двох видів історичних теорій – описової і пояснювальної. Описова прагне виявити певну структуру в ланцюжку подій минулого й екстраполювати цю структуру в майбутнє на підставі переконаності, що майбутні події повторюють або доповнюють структуру, виявлену в подіях минулого. Пояснювальна теорія намагається розтлумачити цю структуру в термінах причинності.

Дослідження базується на принципах історизму, неупередженості, логічності і багатофакторності. Згідно з принципом історизму, дослідження здійснювалося з урахуванням конкретного історичного періоду глобального ідеологічного міжблокового протистояння в умовах «холодної війни». Принцип логічності обумовив зв'язний й упорядкований виклад матеріалу, а принцип багатофакторності – врахування усього комплексу чинників, які впливали на політику СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

Для виконання поставлених завдань було використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичного дослідження. До загальнонаукових методів належать аналіз і синтез, аналогія і порівняння,

моделювання й узагальнення, опис, пояснення, типологізація; до спеціальних методів – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, метод періодизації, описово-оповідальний, ретроспективний, критики джерел.

На підставі історико-генетичного методу було проаналізовано виникнення і розвиток афганської кризи, зумовленої приходом до влади в Афганістані Народно-демократичної партії і початком нею соціалістичних реформ, поступове залучення і втягнення в неї Радянського Союзу, що було головним змістом політики СРСР щодо Афганістану, еволюцію політики США щодо афганської проблеми тощо.

Історико-порівняльний метод дозволив здійснити критичний компаративістський аналіз афганської політики СРСР на різних етапах афганської кризи, підходи кремлівського керівництва в його різних складах до політики щодо Афганістану в різні періоди тощо.

Застосування історико-системного методу дозволило не лише здійснити хронологічно послідовне і достовірне викладення історичних фактів, але й показати логіку і рушійні сили найважливіших подій у їхньому взаємозв'язку, зробити акцент на взаємопов'язаному і взаємообумовленому характері процесів та подій історії Афганістану, політики СРСР щодо цієї країни та міжнародних відносин на глобальному рівні.

Використання історико-типологічного методу дозволило виділити різні етапи розгортання афганської кризи та політики СРСР щодо Афганістану, зміну одного якісного стану іншим.

Критика джерел як основа історичного дослідження була найбільш важливою під час аналізу офіційних документів, матеріалів ЗМІ та джерел суб'єктивного характеру – мемуарів, щоденників, інтерв'ю державних і військових діячів, які були безпосередніми учасниками або сучасниками досліджуваних нами подій і процесів.

Проблемно-хронологічний метод застосовувався для систематизації встановлених фактів і впорядкування їх у хронологічному порядку через

згрупування навколо окремих наукових проблем і напрямків дослідження на основі встановленого логічного і причинно-наслідкового зв'язку між ними.

Метод періодизації було використано для виокремлення в межах досліджуваної проблеми етапів і періодів, які вирізнялися один від іншого змістовним і якісним наповненням. Своєю чергою це дозволило прослідкувати послідовність розвитку афганської кризи і радянської політики щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

Ретроспективний метод допоміг встановити причини, передумови і передісторію досліджуваних подій і процесів, що сприяло більш повному і логічному їх розкриттю.

Як і в будь-якому історичному дослідженні, при написанні роботи було використано описово-оповідальний метод. Опис не є простим перерахуванням фактів, а зв'язним викладенням матеріалу, що має логіку і зміст, відзначається аналізом і оцінкою.

Поєднання цих наукових методів дало змогу досягти поставленої мети дослідження і вирішити всі його завдання.

Політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. як визначальний чинник ескалації афганської проблеми розглядається на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях. Криза навколо Афганістану, яка виникла як внутрішній конфлікт між орієнтованим на СРСР марксистським світським режимом і ісламською опозицією, підтримуваною більшістю населення країни, а також між переважно пуштунським центром і національними меншинами, швидко переросла в регіональну. Цьому сприяли розміщення на території Пакистану політичних центрів афганської опозиції та потоки афганських біженців до сусідніх з Афганістаном Пакистану й Ірану. Поступове залучення Радянського Союзу в афганську кризу, а потім його військове втручання в громадянську війну в Афганістані, спричинили жорстку реакцію США, їхніх союзників, більшості ісламських країн, призвело до погіршення радянсько-американських відносин, згортання «розрядки» і загострення «холодної війни». Афганська проблема

перетворилася на глобальну, якою залишалася до завершення «холодної війни», розпаду СРСР і падіння марксистського режиму в Афганістані.

Політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. визначалася логікою «холодної війни» і здійснювалася у межах теорії «соціалістичної орієнтації». Вона була сформульована в 1960–70-х рр., коли під час деколонізації СРСР і США сприяли постанню нових незалежних держав. Допомога з боку Радянського Союзу і проголошена прихильність марксистсько-ленінській ідеології національних еліт і правлячих партій деяких країн, що звільнились, актуалізувало питання про шлях їх розвитку. Самих зовнішньополітичної орієнтації на СРСР і дружби з Москвою було недостатньо, аби оголосити ці слабозвинені держави країнами «соціалістичного табору». Це суперечило марксистській теорії про можливість переходу до соціалізму, лише через капіталістичну формацію. Тож у радянській суспільно-політичній науці була вироблена теорія «соціалістичної орієнтації». Своїй появі вона завдячувала «холодній війні», а її реалізація в різних країнах і регіонах Азії та Африки часто провокувала кризи, військові конфлікти, війни й у цілому сприяла посиленню протистояння «соціалістичного» і «капіталістичного» таборів.

Під «соціалістичною орієнтацією» розумілася можливість переходу відсталих країн переважно Азії та Африки від «феодалізму» до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки з боку Радянського Союзу та інших соціалістичних держав. Водночас так визначали перехідний етап, під час якого мали бути закладені суспільно-політичні, соціально-економічні й ідеологічні передумови для будівництва «справжнього» соціалізму. «Соціалістична орієнтація» розглядалася як більш приваблива альтернатива капіталістичному шляху розвитку, що в умовах «холодної війни» означало розширення меж сфери впливу СРСР у світі. Таких країн було кілька десятків, проте Афганістан був єдиним, де ця політика реалізувалася в умовах військової окупації. До того ж у 1980-ті рр. деякі «соціалістичні країни Азії» (як-то КНР і В'єтнам) почали ринкові реформи, а частина країн

«соціалістичної орієнтації» зійшли з цього шляху. Тож Афганістан став для СРСР останньою можливістю довести на практиці життєздатність теорії.

Афганістан відносили до країн «соціалістичної орієнтації» другого покоління, де «революційний процес» спрямовували «авангардні партії». Це були «партії перехідного типу» від «революційно-демократичних» до «марксистсько-ленінських», які у внутрішній політиці спиралися на «теорію наукового соціалізму», а в зовнішній – сповідували принципи «пролетарського інтернаціоналізму». Серед їх членів було мало представників «кадрового пролетаріату», який у цих країнах лише зароджувався. Ці партії мали досвід політичної боротьби «у підпіллі», оволоділи основами марксизму-ленінізму, ознайомилися з «досвідом реального соціалізму», дотримувались «антиімперіалістичних позицій» у зовнішній політиці, співпрацювали зі світовим комуністичним рухом¹. Тож афганську політику СРСР рухали не державні інтереси, а бажання посилити позиції «соціалістичного табору» в глобальному ідеологічному протистоянні.

Так само з логіки «холодної війни» впливала реакція США на афганську політику СРСР. Радянська інтервенція в ДРА спричинила появу «доктрини Картера». Вперше сформульована під час виступу президента США 23 січня 1980 р. і пізніше обґрунтована З. Бжезінським, вона оголосила регіон Перської затоки зоною життєво важливих інтересів США. На спроби будь-якої країни встановити над регіоном контроль Штати гарантували відсіч будь-якими засобами, включаючи військові². Спрямована передусім проти СРСР, «доктрина Картера» знайшла втілення в перших антирадянських санкціях, бойкоті Московської олімпіади й підтримці афганської опозиції. Виголошена наступним президентом у лютому 1985 р. «доктрина Рейгана»

¹ Брутенц К. Н. Освободившиеся страны в 70-е годы. – М., 1979; Ирхин Ю. В. Революционный процесс в странах «социалистической ориентации». – М., 1985; Кауфман А. Ульяновский Р. К вопросу о социалистической ориентации // Азия и Африка сегодня. – 1988. – № 4; Кива А. В. Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития. – М., 1984 та ін.

² Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981. – NY, 1985. – P. 444.

передбачала підтримку Сполученими Штатами антикомуністичних рухів у країнах «третього світу» з метою перемоги США у «холодній війні» й досягнення ними глобальної переваги над Радянським Союзом. Афганістану в цій стратегії відводилося чільне місце¹, про що свідчили «афганські» санкції проти СРСР і суттєве збільшення підтримки афганської опозиції.

Тож залучення в афганську кризу СРСР і США зумовили її глобальний характер. Афганська політика Радянського Союзу в 1978–1991 рр. одночасно залежала від відносин між наддержавами і впливала на них, а сам Афганістан небезпідставно вважали найбільш гарячим фронтом «холодної війни» на останньому етапі її історії. Обумовленість афганської кризи «холодною війною» засвідчило значне зменшення уваги до Афганістану з боку США після виведення радянських військ у лютому 1989 р. Афганська криза і політика СРСР в Афганістані мали значні наслідки для обох країн, регіону і світу в цілому, що підтверджує їхній глобальний характер.

Таким чином, історіографічний огляд засвідчив відсутність в українській історичній науці комплексного дослідження політики Радянського Союзу щодо Афганістану в 1978–1991 рр. Лише окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в наукових працях українських та зарубіжних істориків. Джерельна база дослідження представлена офіційними документами органів влади СРСР, Афганістану і США, виступами й інтерв'ю радянських політичних і військових діячів, матеріалами урядової статистики СРСР, мемуарами учасників досліджуваних подій, матеріалами ЗМІ. Вона достатня для досягнення мети і виконання завдань дослідження. В основу методології дослідження покладені принципи історизму, неупередженості, логічності і багатофакторності. Для виконання поставлених завдань було використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичних дослідження. Їх поєднання уможливило всебічно і комплексно дослідити політику СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

¹ Гончар Б. М. «Кризова дипломатія»...; Овчаренко А. О. Вказ. праця.

РОЗДІЛ 2. ЗАЛУЧЕННЯ СРСР В АФГАНСЬКУ КРИЗУ (КВІТЕНЬ 1978 – ГРУДЕНЬ 1979 рр.)

2.1. Квітневий переворот 1978 р. і початок соціалістичних перетворень в Афганістані

Афганістан – країна у південній частині Центральної Азії. 80% території країни займають гори, плоскогір'я і пустелі. З північного сходу на південний захід країну перетинають високі (до 7 400 м) гори Гіндукуш. Афганістан багатий на залізо, хроміти, золото, свинець, мідь, сірку, лазурит, природний газ, проте їхній видобуток ускладнював складний рельєф країни.

Населення країни складало 15–16 млн. осіб, 2 млн. з яких мешкали у містах. Найбільшими були Кабул (1 млн. осіб), Кандагар (209 тис.), Герат (157 тис.), Мазарі-Шариф (97 тис.), Джелалабад і Кундуз (50 тис. осіб). Близько 2,5 млн. афганців були кочівниками. В Афганістані мешкали іраномовні (пуштуни, таджики, памірці, хазарійці, белуджі, чараймаки, курди, омарі і парачі), тюркомовні (узбеки, туркмени, киргизи, уйгури, кизилбаші, афшарі, моголи), дардські (нуристанці, пашаї, тирахі, кохістанці), індійські (сикхи, індуси, гуджари, джати, роми), дравідійські (брагуї) народи, араби й євреї. Основними мовами були пушту і дарі (фарсі-кабулі).

Найбільшим етносом (51–53% населення), який перебував при владі з середини XVIII ст., були пуштуни. Вони мешкали на південь від Гіндукушу, зберігали родоплемянний лад і поділялися на два племінні об'єднання: осілі і кочові дуррані (бл. 3 млн. осіб) і переважно кочові гільзаї (бл. 2 млн. осіб). На кордоні з Пакистаном кочували «прикордонні племена» (бл. 2 млн. осіб)¹. Після розмежування 1893 р. по «лінії Дюранда» у Британській Індії, а потім у Пакистані, мешкали «східні пуштуни» (бл. 5 млн. осіб)². Життя пуштунів

¹ Афганістан. Справочник / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М., 2000. – С. 29; Слинкин М. Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №6. – С. 50–51.

² Тихонов Ю. Н. «Новая наступательная политика» Великобритании против пуштунских племен // Восток. – 2003. – №4. – С. 53.

регулював кодекс «пуштунваллі», складовими якого були джирга (племінна рада), ашар (взаємодопомога), лашкар (ополчення), бадал (кровна помста)¹.

Найбільші етнічні меншини мешкали на північ від Гіндукушу. Це були дарімовні таджики (бл. 3 млн. осіб) і хазарійці (2 млн. осіб), мова яких є діалектом таджицької, але містить 10% монгольських слів. Найбільшими тюркськими народами були узбеки (2 млн. осіб) і туркмени (500 тис. осіб)².

Етнічна структура суспільства накладалася на соціальну. На її верхівці були пуштунська військово-політична еліта і великі підприємці, здебільшого пуштуни і таджики. Дрібні підприємці були таджиками, узбеками, індійцями, хазарійцями. Серед інтелігенції переважали пуштуни і таджики, тоді як серед кустарів і найманих працівників – етнічні меншини³.

80% афганців були мусульманами-сунітами. 19% (хазарійці, памірці, частина пуштунів) були шіїтами⁴. Решта сповідували сикхізм, індуїзм, юдаїзм. Іслам відігравав важливу роль у житті афганців. У країні було понад 40 тис. мечетей і святих місць, кожен десятий афганець здійснив хадж, у медресе щороку навчалось 20 тис. осіб⁵. Духовенство, особливо сільські мулли, мало великий авторитет і вплив на населення.

Афганістан був аграрною країною. На промисловість припадало 18,5% його ВВП. На фабриках і заводах працювали 50 тис. осіб, натомість лише кустарів-килимарів було близько 1 млн. осіб. Найбільшими підприємствами були авторемонтний завод «Джангалак» у Кабулі, завод азотних добрив у Мазарі-Шарифі, текстильні фабрики у Кандагарі, Гераті і Балсі. Залізниць у країні не було, тож більшість перевезень здійснювались автомагістралями, переважно збудованими за сприяння СРСР. В Афганістані було 8 аеропортів (з них два міжнародні: Кабул і Кандагар, збудовані за сприяння СРСР і

¹ Пластун В. Пуштуны и их роль в политической жизни // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 50.

² Слинкин М. Ф. Этническая проблема... – С. 51–52.

³ Лалетин Ю. П. Этнос в Афганистане: напряженность взаимоотношений // Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие. – М., 2005. – С. 358.

⁴ Афганистан. Справочник... – С. 44.

⁵ Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 22–23.

США) і 25 аеродромів. На авіалініях працювали афгансько-американська авіакомпанія «Аріана» (51% акцій належали афганському уряду, 49% – «Пан-Амерікен») і державна авіакомпанія «Бахтар»¹. Хоча 70% вартості експорту країни становила аграрна продукція (фрукти, шкіра, вовна, бавовна), вона імпортувала продовольче зерно, олію, цукор тощо².

В Афганістані була слаборозвинена соціальна інфраструктура. У 1978 р. там працювало 4 185 світських і духовних шкіл, які відвідували 14% дітей і підлітків шкільного віку. Грамотними були 20% чоловіків і не більше 1% жінок. 76 афганських лікарень були сконцентровані в Кабулі або навколо столиці³. У провінціях медичне обслуговування було майже відсутнім.

Після Другої світової війни Афганістан підтримував взаємовигідні відносини з усіма країнами, був членом Руху неприєднання. З середини 1950-х рр. провідним економічним і торговельним партнером країни став СРСР. Він фінансував урядові господарські проекти, надавав озброєння. Утім, це не позначалося на нейтралітеті Кабула в «холодній війні».

У середині 1960-х рр. в Афганістані виникли перші політичні партії. Ісламські організації, членами яких були теологи, імами, викладачі, студенти, перебували під впливом ідей Х. аль-Банни, С. Кутби, А. Маудуді. Перший ісламський гурток заснував на теологічному факультеті Кабульського університету його декан Г. М. Ніязі. Інший діяв на інженерному факультеті того ж вишу. У 1969 р. Г. М. Ніязі об'єднав їх в організацію «Мусульманська молодь», яка сповідувала принципи єгипетських «Братів-мусульман»: аскетизм, жертвність, ідея джихаду⁴.

¹ Афганістан. Справочник... – С. 31; Демократическая республика Афганістан. Справочник... – Сс. 73, 92–103.

² Давыдов А. Д. Аграрное законодательство Демократической республики Афганістан (социально-экономический анализ). – М., 1989. – С. 156; Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987 – М., 1988. – С. 249.

³ Аристов Л. Б. Социальная инфраструктура Афганістана (системы просвещения и здравоохранения в конце 70-х – середины 80-х годов) // Афганістан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М., 1989. – С. 100–104.

⁴ Слинкин Ю. М. «Ассоциация братьев-мусульман» и исламизм в Афганістане // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №93. – С. 75–76.

Марксизм проникав до Афганістану через Іран (СРСР підтримував там партію «Туде»), Китай і радянських фахівців, які працювали в країні з середини 1950-х рр. Чимало афганців сприйняли ліві ідеї під час навчання в СРСР. У 1964 р. виникли «Армійська революційна організація» і радикальна маоїстська організація «Шоален джавід» («Вічне полум'я»)¹.

1 січня 1965 р. виникла Народно-демократична партія Афганістану. Її головою обрали Н. М. Таракі, секретарем – Б. Кармаля. У резолюції з'їзду йшлося, що НДПА на підставі ідей «наукового соціалізму» будуватиме в країні соціалізм². Більшість учених вважали партію «комуністичною»³, деякі – «лівацько-націоналістичною»⁴. Насправді лідери НДПА не були ідейними марксистами. Їхня ліва риторика була звернута до Москви як заклик до підтримки. СРСР утім, принаймні на офіційному рівні, не підтримував НДПА. Так, в огляді політичної ситуації в Афганістані (1967 р.)⁵ про НДПА не було жодного слова. Однак, за свідченнями В. М. Мітрохіна, кабульська резидентура КДБ контактувала з Н. М. Таракі (псевдонім «Нур») і Б. Кармалем («Марід») ще на початку 1950-х рр.⁶ Н. М. Таракі відвідав СРСР у 1963 і 1965 рр., зустрічався зі співробітником Міжнародного відділу ЦК КПРС Р. А. Ульяновським. У Москві йому радили не ставити завдання боротися за владу з огляду на малочисленність і невідготовленість НДПА⁷.

11 квітня 1966 р. газета «Хальк» («Народ») виклала «Демократичну програму газети “Хальк”», яка була програмою НДПА. Партія обіцяла

¹ Нуриддинов П. Р. Трансформация политических партий и партийной системы Афганистана (политологический анализ): дисс... канд. полит. наук. – 23.00.02. – Душанбе, 2015. – С. 122–123.

² Пластун В. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока. – Новосибирск, 2005. – С. 263.

³ Amstutz J. V. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 30; Bradsher H. S. Afghan Communism and Soviet Intervention. – Oxford, 2002. – P. 7; Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. – М. 2004. – С. 346; Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – С. 106

⁴ Arnold A. Afghanistan's Two-parties Communism. Parcham and Khalq. – Stanford, 1983. – P. 25. – P. 25.

⁵ Ахрамович Р. Т. Афганистан в 1961–1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа. – М. 1967. – С. 112–119.

⁶ Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C., 2002. – P. 1.

⁷ Нуриддинов П. Р. Указ. соч. – С. 104.

створення національно-демократичного уряду, гарантувала народовладдя, економічну незалежність, нову судову систему, свободу слова, друку, зборів, страйків, національне рівноправ'я. Йшлося про планову економіку, розвиток держсектору, земельну реформу і створення селянських кооперативів, 42-годинний робочий тиждень, оплачувані відпустки, пенсії за віком, заборону дитячої праці, створення профспілок, укладання колективних трудових угод, безкоштовну медицину, скасування лихварської заборгованості, будівництво доступного житла, розширення прав жінок, боротьбу з неписьменністю. Принципами зовнішньої політики мали бути нейтралітет, боротьба за мир і підтримка визвольних рухів. НДПА мала «складатися з авангарду робочого класу і... в союзі з селянством і прогресивною інтелігенцією... бути силою, що спрямовує демократичний рух»¹. У 1967 р. до Статуту НДПА додали, що вона – «авангард трудящих класів і вища форма організації робочого класу»².

Восени 1966 р. Б. Кармаль і троє членів ЦК вийшли з його складу й утворили фракцію, яка отримала назву від газети «Парчам» («Знамено»). Інша частина партії отримала назву від газети «Хальк». Причини розколу шукали в різній політичній тактиці. Н. М. Таракі тяжів до «пролетарської» партії, нелегальної діяльності з опорою на трудящих. Б. Кармаль же був за широкий фронт за участю інтелігенції, підприємців і легальну діяльність³. Розкол пояснювали соціальним складом фракцій. У «Хальк» переважали вихідці з провінцій, з нижчих страт суспільства. Натомість більшість членів «Парчам» походили з Кабула, з заможних прошарків та інтелігенції⁴. Важливим був етнічний склад фракцій. На час утворення лідерами НДПА були представники найбільших етносів: Н. М. Таракі – пуштун, Б. Кармаль – таджик по матері і пуштун по батькові. В ЦК були пуштуни (С. М. Зерай), хазарійці (С. А. Кештманд) таджики (Т. Бадахши, Ш. Шахзпар). Після

¹ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 349–350.

² Цит. за: Демократическая республика Афганистан. Справочник... – С. 60.

³ Див.: Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 348; Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective. – Stanford, 1985. – P. 52.

⁴ Див.: Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары. – М., 1998. – С. 454; Amstutz J. В. Op. cit. – P. 31.

розколу за Н. М. Таракі пішли пуштуни, насамперед гільзаї. «Парчам» же була багатонаціональною, переважно дарімовною, фракцією¹.

Попри розкол, НДПА діяла активно: публікації у ЗМІ, страйки і демонстрації, виступи в парламенті тощо. Мітинги обох фракцій відбувались окремо, а їхні лідери виголошували схожі гасла: на захист дружби з СРСР, солідарності зі світовим пролетаріатом, засудженням імперіалізму і «світової реакції». Ці заходи відвідували зазвичай 50–100 осіб: в Афганістані не було масової підтримки марксистів, як це було в інших країнах «третього світу»².

Після перевороту 16–17 липня 1973 р. Афганістан був проголошений республікою. Її президентом став двоюрідний брат экс-короля М. Захір-шаха М. Дауд, який очолював уряд у 1953–1963 рр. Він розпустив парламент, призупинив дію Конституції 1964 р., заборонив діяльність партій, запровадив військовий стан. Влада перейшла до Центрального комітету республіки. 23 серпня М. Дауд у «Зверненні до народу» піддав критиці попередній режим і оголосив курс на «істинну і розумну демократію», яка б відповідала «духові ісламу», нейтралітет у зовнішній політиці. Нова влада боролася з корупцією, спростила оподаткування. Аграрна реформа обмежила землеволодіння 20 га зрошувальних земель. Рештки підлягали конфіскації і продажу селянам³.

Переворот відбувся за участі офіцерів-марксистів. Лідерам НДПА імпонувала політика «керованої економіки» і незалежна зовнішня політика уряду М. Дауда у 1950–1960-х рр., а той використав у своїх цілях радикально налаштоване ліве офіцерство. У день перевороту відбулися засідання ЦК «Хальк» і «Парчам». Вони вітали повалення монархії і закликали своїх членів підтримати нову владу. Оскільки офіцери-члени «Парчам» були активними учасниками перевороту, фракція отримала п'ять міністерських портфелів, пости керівників республіканської гвардії і поліції, 11 постів губернаторів і

¹ Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. – М., 2002. – С. 124;

² Rais R. B. Recovering the Fronter State. War, Ethnicity and State in Afghanistan. – Lexington Books, 2009. – P. 12.

³ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 375–376.

64 – начальників повітів¹. Водночас М. Дауд відкидав будь-яку співпрацю з «Хальк», на нашу думку, щоб переворот у світі не визнали «комуністичним».

Більшість інших афганських партій засудили переворот. Найбільш жорсткою була позиція ісламістів, яких М. Дауд, прибічник світської держави, активно переслідував. У відповідь ті організували кілька змов, які лише посилили репресії проти них. Серед інших було заарештовано і страчено Г. М. Ніязі. Чимало ісламістів емігрували до Пакистану. Серед них були професор теології Кабульського університету Б. Раббані і студент інженерного факультету того ж вишу Г. Хекматъяр. Пакистанський уряд З. А. Бхутто і партія «Джаамат-іулема-ісламі» надали їм підтримку. У 1976 р. у Пешаварі виникли Ісламська партія Афганістану на чолі з Г. Хекматъяром і Ісламське товариство Афганістану, очолюване Б. Раббані².

По мірі зміцнення своєї влади М. Дауд віддаляв від себе марксистів. До кінця 1977 р. в уряді не було жодного «парчамівця»³. Однак М. Дауд не переслідував НДПА, оскільки це загрожувало згортанням співпраці з СРСР: радянські позики становили понад 50% капіталовкладень в економіку країни, а обсяги двосторонньої торгівлі сягнули рекордних 154,3 млн. руб.⁴

Конфлікт між «Хальк» і «Парчам» і їх відносин з владою непокоїли Москву. Через посла О. М. Пузанова Кремль неодноразово закликав фракції до об'єднання і підтримки уряду М. Дауда⁵. Така позиція була логічною як з огляду на турботу про НДПА, так і на радянсько-афганські відносини. М. Дауд цілком влаштував СРСР, оскільки стабільний і відносно дружній Афганістан був запорукою безпеки його південних кордонів.

¹ Слинкин М. Ф. Государственный переворот 1973 г. в Афганистане // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С. 94–98.

² Жаров О. Его образ жизни – война // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10; Миронов Л. Профессор теологии, ставший президентом // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10.

³ Гаус А. С. Гибель республики // Страна и мир. – 1989. – №1. – С. 101.

⁴ Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр. – Кропивницький, 2018. – С. 195–196.

⁵ Напр.: Об обращении к руководителям Народно-демократической партии Афганистана «Парчам» и «Хальк». – 8 января 1974 г.: Постановление Секретариата ЦК КПСС: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct109-74.pdf> – Арк. 2.

Після кількох безуспішних спроб возз'єднання НДПА 3 липня 1977 р. відбулося спільне засідання обох фракцій. Генсеком знову став Н. М. Таракі, одним із трьох секретарів ЦК – Б. Кармаль. Чисельна перевага була на боці «Хальк», яка мала близько 2,5 тис. членів. Натомість у «Парчам» було не більше 1,5 тис. осіб. Обоє лідерів не довіряли один одному. Б. Кармаль вважав, що режим М. Дауда нестійкий, і численна «Хальк» могла самостійно захопити владу. Н. М. Таракі не погодився на злиття своїх осередків в армії з осередками «Парчам», оскільки вважав, що офіцери-«парчамівці» могли зберігати вірність М. Дауду. За роботу «Хальк» в армії відповідав Х. Амін, який вирізнявся енергійністю й організаторським хистом. У 1976 р. він говорив Н. М. Таракі, що «Хальк» готова захопити владу¹.

17 квітня 1978 р. у Кабулі за невстановлених обставин був убитий один із лідерів «Парчам» М. А. Хайбар. Його поховання перетворилося на мітинг за участю 30 тис. осіб. Лідери НДПА звинуватили в убивстві політика владу. У відповідь 26 квітня семеро керівників партії, у тому числі Н. М. Таракі і Б. Кармаль, були ув'язнені. Х. Амін, який перебував під домашнім арештом, через свого сина передав офіцерам-«хальківцям» план збройного повстання. Він же, за офіційною версією, його розробив і узгодив з Н. М. Таракі². В «Парчам» не були обізнані з намірами «хальківців», а Б. Кармаль згадував, що жодного плану «революції» ЦК НДПА не розробляв і не затверджував³.

Вранці 27 квітня 1978 р. до Кабула увійшли танки 4-ї танкової бригади, яка дислокувалась у Пулі-Чархі, на східній околиці столиці. Вони прямували до палацу Арг, де тоді під головуванням М. Дауда засідав уряд. Коли йому повідомили про це, він наказав міністру оборони Расулі з'ясувати ситуацію. Старший капітан Умар пояснив, що танки мали посилити охорону палацу. За наказом командира одного з батальйонів М. А. Ватанджара танки обстріляли Арг. Пізніше «танк Ватанджара», який першим вистрілив по палацу,

¹ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 401–402.

² Там же. – С. 402–403.

³ Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

встановили у центрі Кабула як пам'ятник «Саурській революції»¹. Танки підтримали літаки з авіабази Баграм, розташованої неподалік від столиці. Віддані М. Дауду війська чинили опір до ранку. Близько 4-ї години палац Арг зайняли заколотники. М. Дауд і його родина загинули². Заколот переміг.

Надвечір підполковник А. Кадир на дарі і капітан М. А. Ватанджар на пушту оголосили по радіо про повалення режиму М. Дауда. Вони заявили, що політика нової влади базуватиметься на захисті ісламу, демократії, свободи і безпеки громадян³. Членів НДПА звільнили з в'язниці. Владу перебрала на себе Революційна рада. Країну проголосили Демократичною республікою Афганістан⁴. Згодом події, в яких взяло участь 600 військових, 50 танків, два літаки і під час яких загинуло 43 особи, оголосили «Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією».

28 квітня 1978 р. «Правда», з посиланням на агентство «Рейтер», повідомила: «27 квітня 1978 року в Афганістані був здійснений військовий переворот і влада в країні перейшла до рук революційної ради»⁵. У наступних числах газети⁶ йшлося вже про «політичний переворот». Така ж невизначеність панувала на засіданні кремлівського керівництва. 28 квітня 1978 р. міністр закордонних справ А. А. Громико говорив про різні оцінки кабульських подій – від демократичної революції до військового перевороту. Р. А. Ульяновський уточнив: «верхівковий військовий переворот, підтриманий армією і частиною дрібної буржуазії». Ю. В. Андропов зауважив, що новий режим у кожному разі був прогресивним і запропонував Л. І. Брежнєву визнати його⁷. СРСР визнав ДРА 30 квітня⁸, а 6 травня

¹ 27 квітня 1978 р. відповідає 7 саура 1351 р. за мусульманським календарем.

² Гаус А. С. Указ. соч. – С. 107.

³ Цит. за: Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 404.

⁴ Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г. Посольство Союза Советских Социалистических Республик. 13 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.06.13.PDF–Арк. 3

⁵ Сообщение Кабульского радио // Правда. – 1978. – 28 апреля. – С. 5.

⁶ Положение в Афганистане // Правда. – 1978. – 29 апреля. – С. 5; Обстановка в Афганистане // Правда. – 1978. – 30 апреля. – С. 5.

⁷ Цит. за: Иванов Н. Операцию «Шторм» начать раньше. – М., 2008. – С. 23–24.

⁸ Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г... – Арк. 3.

«Правда» назвала переворот у Кабулі «початком національно-демократичної революції»¹. Така оцінка була панівною в СРСР до кінця 1980-х рр.

Афганські марксистки повторювали ці оцінки. Під час першої зустрічі з послом О. М. Пузановим 29 квітня 1978 р. Н. М. Таракі заявив, що ДРА «піде шляхом будівництва соціалізму і належатиме до соціалістичного табору»². Х. Амін говорив, що НДПА «стоїть на позиціях марксизму-ленінізму і здійснює перехід до диктатури пролетаріату»³. У тезах Політбюро ЦК НДПА (квітень 1979 р.) «Саурську революцію» оголосили «частиною світової пролетарської революції»⁴. Лідери НДПА говорили, що «Квітнева революція – друга за значенням у світовій історії після Жовтневої»⁵.

У роки «перебудови» відбувся перегляд цих оцінок. Писали про «революційний переворот»⁶, «військовий переворот, який відкрив шляхи революції»⁷, «саурське збройне повстання»⁸. У пострадянській науці ті події зазвичай трактували як «військовий переворот». Західні оцінки були різними: від «комуністичної революції»⁹ до перевороту¹⁰, здійсненого «купкою полівацькому налаштованих офіцерів»¹¹.

На нашу думку, це був військовий переворот, здійснений незначним числом військових-членів НДПА або її симпатиками. Їхній виступ афганці не підтримали. Співробітник посольства США Л. К. Томпсон згадував, що коли

¹ Байков В. Первые дни революции // Правда. – 1978. – 6 мая. – С. 5.

² Цит. за: Вестад О. А. Накануне ввода советских войск в Афганистан // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 22.

³ Запись беседы советника-посланника совпосольства СССР в ДРА В. С. Сафрончука с Амином 2 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/07.02.1979%20Amin%20Safronchuk.pdf

⁴ Цит. за: Война в Афганистане / Пиков Н. И. и др. – М., 1991. – С. 59.

⁵ Спольников В. Противники процесса урегулирования // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №12. – С. 9.

⁶ Коргун В. Г. Ислам и национализм в Афганистане // Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока: Сборник статей. – М., 1986. – С. 217.

⁷ Коваль Б. И. Революционный опыт XX века. – М., 1987. – С. 434.

⁸ Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1990. – С. 7.

⁹ Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. – P. 231.

¹⁰ Вестад О. А. Указ. соч. – С. 20; Amstutz J. B. Op. cit. – P. 37.

¹¹ Collins J. J. Understanding War in Afghanistan. – Washington, 2011. – P. 25.

27 квітня танки вже були в Кабулі, ані в посольстві, ані в місті ніхто нічого не знав, столиця жила звичним життям¹. НДПА прийшла до влади внаслідок перевороту, але її політика спричинила революційні зрушення в країні.

Причетність СРСР до перевороту зазвичай оцінювали з погляду на його подальше втягнення в афганську кризу і на орієнтацію НДПА на Москву, якої вона ніколи не приховувала. Реакція західних ЗМІ на ті події була жорсткою. «Франкфуртер альгемайне» 2 травня 1978 р. писала: «Афганістан потрапив... під комуністичне, прорадянське панування. Захоплення влади комуністами в Кабулі є одним з найбільших успіхів, досягнутих Москвою в цьому десятилітті в Азії»². У матеріалі «Тайм» «Вслід за переворотом: Маркс і Аллах» тричі вжито «комуністичний», двічі «Москва» й одного разу «радянський»³. «Вашингтон пост» писала: «Салангський тунель будували росіяни. На це пішло 10 років і 600 млн. дол. Салангський тунель збудовано для того, щоб уможливити рух радянських конвоїв від його... військових баз в Узбекистані... до Афганістану»⁴. В ЦРУ такі заяви ЗМІ називали «спекулятивними»⁵, а в Держдепартаменті визнали відсутність «індикаторів радянської причетності» до перевороту⁶. Однак чимало західних вчених писали, що переворот 27 квітня 1978 р. «можливо, організований Радами»⁷.

У радянській і пострадянській історіографії будь-який вплив СРСР на ці події заперечувався. Лише зрідка траплялися бездоказові твердження, що «Саурська революція – дітище Старої площі»⁸. Більшість західних учених

¹ Thompson L. C. Surviving the 1978 Revolution in Afghanistan // The International Writers Magazine: <http://www.hackwriters.com/1978RevolutionAfghan.html>

² Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 27.

³ Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 11.

⁴ Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 29.

⁵ Analysis Paper Prepared in the Bureau of Intelligence and Research. – Washington, May 2, 1978. // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. – Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII.) – Р. 22

⁶ Afghanistan Coup. Paper Prepared in the Department of State. – Washington, April 29, 1978 // FRUS. – V. XII. – Р. 16–17.

⁷ Isby D. Russian War in Afghanistan. – Oxford, 1986. – Р. 5.

⁸ Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? – М., 2012. – С. 151.

також відкидали причетність Кремля до неї¹. На користь цього свідчило те, що інформація про переворот з'явилася з посиланням на агентство «Рейтер»: зазвичай «Правда» орієнтувалася на власні джерела інформації. До 1978 р. Афганістан не був пріоритетним напрямком зовнішньої політики СРСР. Першорядне значення мали Організація Варшавського договору, В'єтнам, Монголія, Куба та африканські країни, в яких СРСР підтримував «братні» режими. Афганістан був нейтральною державою, членом Руху неприєднання, а НДПА – однією з багатьох «прогресивних» партій у «третьому світі». Про неї та її лідерів у Москві знали лише співробітники Міжнародного відділу ЦК КПРС і КДБ². Не лише московські посадовці, але й радянські представники в Кабулі були захоплені переворотом зненацька. Головний військовий радник Л. М. Горелов згадував, що він і посол О. М. Пузанов нічого про нього не знали, поки до Кабула не увійшли танки³. Н. М. Таракі пізніше зізнався, що лідери НДПА свідомо не повідомляли про свої плани Москву з остраху, що та могла спробувати відмовити їх через відсутність «революційної ситуації»⁴. Тож радянське керівництво не було прямо причетним до «Саурської революції». Але підтримка НДПА з боку Москви породжувала в її лідерів сподівання, що Москва не лишить їх напризволяще. Та й саме існування «світової соціалістичної системи» давало надію на можливість соціалістичного експерименту у відсталій ісламській країні.

Період від 27 квітня 1978 р. до операції «Шторм-333» 27 грудня 1979 р. в СРСР назвали «першим етапом Квітневої революції», періодом «кризового розвитку під знаменами дрібнобуржуазного соціалізму»⁵. Це був час запровадження в ДРА соціалістичного експерименту, який спровокував афганську кризу, яка перетворилася на регіональну, а згодом – на глобальну.

¹ Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan. – New York, 2007. – P. 134; Bradsher H. S. Op. cit. – P. 36–38; Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – P. 53.

² Брутенц К. Н. Указ. соч. – С. 452.

³ Пиков Н. И. Я начинаю войну. – М., 2010. – С. 18.

⁴ Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. – М., 1992. – С. 171.

⁵ Басов В. В., Поляков Г. А. Афганистан: трудные судьбы революции. – М., 1988. – С. 22.

30 квітня 1978 р. «видатного національного революційного діяча» Н. М. Таракі призначили головою Революційної ради і прем'єр-міністром. У країні запровадили військовий стан, а 1 травня оголосили святковим і неробочим днем¹. 2 травня заступником голови Ревради було призначено Б. Кармаля і затверджено склад уряду. Віцепрем'єр-міністрами стали Б. Кармаль і Х. Амін. Останній одночасно був міністром закордонних справ². Пости в уряді поділили між фракціями порівну, і два віцепрем'єри курували в уряді «своїх» міністрів. Третім віцепрем'єром став міністр зв'язку М. А. Ватанджар. В уряді створили два нові міністерства. Міністерство соціальних проблем створили для соратниці Б. Кармаля А. Ратебзад. Іншим було міністерство радіо і телебачення, яке очолив «парчамівець» С. Лайєк³.

До складу уряду і Ревради увійшли лише члени НДПА. У червні 1978 р. Н. М. Таракі говорив, що в ДРА «немає інших партій, окрім НДПА – єдиної загальнонаціональної, революційної, демократичної і патріотичної партії»⁴. 24 липня 1978 р. афганський посол у Москві Р. М. Пактин сказав Г. М. Корнієнку, що «єдиною організованою силою в країні є НДПА»⁵. Так малочисельна партія стала на шлях політичної самоізоляції, поставивши під загрозу легітимність нового режиму та його підтримку з боку населення.

3 травня 1978 р. уряд оголосив про конфіскацію майна колишньої правлячої династії⁶, членів королівського клану позбавили громадянства і заарештували. Тоді ж були страчені колишні прем'єр-міністри М. Шафік і Н. А. Еттемаді⁷. Це були перші репресії нового режиму.

9 травня 1978 р. були опубліковані «Основні напрямки революційних задач уряду ДРА». НДПА обіцяла політичні права і свободи, ліквідацію

¹ Сообщение кабульского радио // Правда. – 1978. – 1 мая. – С. 5.

² Новое правительство // Правда. – 1978. – 3 мая. – С. 4.

³ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 404.

⁴ Революционные задачи // Правда. – 1978. – 17 июня. – С. 1.

⁵ Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника Г. М. Корниенко. – 24 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.2.PDF – Арк. 3.

⁶ Положение в Афганистане // Правда. – 1978. – 4 мая. – С. 5.

⁷ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

«феодалних і дофеодалних відносин», усіх проявів гніту й експлуатації, аграрну реформу, підтримку держсектору, ліквідувати безробіття, встановити державний контроль над цінами, гарантувала демократичне вирішення національного питання, ліквідацію неписьменності. Зовнішня політика ДРА мала базуватися на принципах неприєднання та нейтралітету, боротьби за роззброєння і «розрядку», підтримки національно-визвольних рухів¹.

15 травня 1978 р. уряд оголосив про початок судової реформи. Вищим носієм «революційної законності» в ДРА мав бути трибунал при Ревраді². Тоді ж на текстильній фабриці в Баграмі виникла перша в ДРА професійна спілка³. Були створені Демократична організація молоді Афганістану (ДОМА) і Демократична організація жінок Афганістану (ДОЖА), відкрито 600 курсів ліквідації неписьменності і шкіл. У деяких з них викладали узбецькою, туркменською, белуджі⁴. З'явилися газети і радіопрограми цими мовами⁵. 12 червня 1978 р. було скасовано лихварську заборгованість для селян⁶. У серпні ДРА перейшла на метричну систему⁷.

Деякі реформи НДПА мали вагомі результати, і на них наполягали радянські вчені, доводячи «прогресивність» режиму. У 1978–1979 рр. стали до ладу 249 підприємств, наполовину зросла оплата праці, зросло число студентів Кабульського університету і Політехнічного інституту⁸. Але деякі заходи не враховували афганських реалій. 14 червня 1978 р. запровадили нові державні символи⁹. Червоний прапор і золотавий герб зі снопами пшениці і п'ятикутною зіркою нагадували радянські. Назва країни, партійні органи (Центральний Комітет і Політбюро), посада Генерального секретаря,

¹ Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана. – М., 1983. – С. 184.

² Мероприятия нового правительства // Правда. – 1978. – 16 мая. – С. 5.

³ Байков В. Ветер перемен // Правда. – 1978. – 19 мая. – С. 5.

⁴ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 405.

⁵ Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле. – М., 1981. – С. 45; Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г.:... – Арк 4.

⁶ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 405.

⁷ К метрам и килограммам // Правда. – 1978. – 15 августа. – С. 4.

⁸ Моденов С. Решимость народа Афганистана // Международная жизнь. – 1982. – №5. – С. 29.

⁹ Заседание Революционного совета // Правда. – 1978. – 15 июня. – С. 5.

непритаманна ісламській країні форма звернення «товариш» вказували на прорадянськість НДПА. Це ж підкреслювали радянські ЗМІ. Статті про роботу старшокласників на курсах ліквідації неписьменності, соцзмагання на фабриках і заводах, відкриття Інституту партійного навчання і про велике зацікавлення афганців творами В. І. Леніна¹ «доводили» революційність змін.

Влітку 1978 р. загострилось протистоянням між «Хальк» і «Парчам». Н. М. Таракі і Х. Амін наполягали на радикальних змінах, земельній реформі без викупу землі у власників. Натомість Б. Кармаль був за більш помірковану політику. 18 червня Н. М. Таракі говорив О. М. Пузанову про «парчамівців»: «Ми їх розчавимо, немов катком. Такі заходи лише зміцнять партію»². За кілька днів Політбюро ЦК НДПА усунуло «парчамівців» з керівних постів і відправило за кордон: Б. Кармалю призначили послом у Празі, А. Ратебзад – у Белграді, Н. А. Нура – у Вашингтоні, а М. Наджиба – у Тегерані³. 18 серпня Політбюро ЦК НДПА звинуватило у змові міністра оборони А. Кадира, начальника Генерального штабу Ш. Ахмадзайя і начальника кабульського шпиталю М. А. Акбара⁴. Їх та кількох інших заарештували і засудили до страти, але за наполяганням радянського посла її замінили ув'язненням⁵. «Парчамівців»-послів відкликали на батьківщину, але вони залишилися в еміграції. Б. Кармаль під час зустрічей 12 вересня 1978 р. зі співробітниками МЗС ЧССР Тусеком⁶ і посольства СРСР у Празі Новіковим⁷ повідомив, що вдома на нього чекали арешт і страта, а тому повідомив Кабул про хворобу.

¹ Патриотическое начинание // Правда. – 1978. – 16 августа – С. 5; Афганистан. Ветры перемен. // Правда. – 1978. – 25 декабря – С. 1; Создается институт // Правда. – 1979. – 14 апреля. – С. 5. Библиотеки для народа // Правда. – 1979. – 10 мая. – С. 5.

² Record of Conversation, Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 18, 1978: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115528>

³ Коргун В. Г. Бабрак Кармаль // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 37.

⁴ Обращение в афганскому народу // Правда. – 1978. – 19 августа. – С. 4.

⁵ Коргун В. Г. Бабрак Кармаль... – С. 37.

⁶ Minute From Conversation Between Babrak Karmal and the Head of the Diplomatic Protocol Tucek. – September 12, 1978 // Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. By Christian F. Osterman, M. Munteanu. – Volume II: Russian and Eastern Documents, 1974–1989: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV2_1974-1989.pdf – P. 9.

⁷ Memorandum of Conversation Between the Deputy Minister of Foreign Affairs Dusan Spacil and Soviet Ambassador Novikov Written By Spacil. – September 12, 1978. // Ibidem. – P. 10.

Н. М. Таракі не вірив у хворобу Б. Кармаля і називав її «фікцією»¹. Ореол «жертв політичних репресій» навколо «парчамівців» і Б. Кармаля Кремль використав пізніше для обґрунтування усунення «здоровими силами НДПА» від влади Х. Аміна. Контакти ж Б. Кармаля з Кремлем стали регулярними.

Невдовзі Н. М. Таракі заявив в інтерв'ю, що ніколи не було ніякого «Парчам», а був лише «Хальк»². Проти «Парчам» розгорнули організовану Х. Аміном кампанію гонінь і репресій. По усій країні проходили «мітинги трудящих», Б. Кармаля таврували як «слугу міжнародної реакції», «лакея імперіалізму», «зрадника революції». На Пленумі ЦК НДПА 27 листопада 1978 р. Н. М. Таракі заявив, що революція відбулася «під революційним командуванням хальківців», а ДРА була «хальківською державою»³.

Перемога «Хальк» позначилася на внутрішній політиці ДРА. Декрет Ревради №7 зрівняв у правах чоловіків і жінок, скасував калім, заборонив ранні шлюби. Декрет №9 від 28 листопада започаткував земельну реформу, яка мала ліквідувати «феодальні і дофеодальні відносини»⁴. Конфіскації і безоплатній передачі селянам підлягали надлишки землі понад 30 джарибів (6 га). Селяни мали отримати наділи площею до 5 джарибів. У липні 1979 р. уряд оголосив про завершення першого етапу реформи: 2 917 961 джариб (583 592,2 га) були розподілені між 248 114 селянськими родинами⁵. Було створено 800 селянських кооперативів⁶. У серпні 1979 р. розпочався другий етап реформи, який передбачав надання селянам кредитів, машин і добрив⁷.

¹ Telegram From the Czechoslovak Ambassador in Kabul, Karmelita, to Prague About his Conversation with Taraki. – October 4, 1978 // Towards an International History... – P. 12.

² Коргун В. Г. Бабрак Кармаль... – С. 37.

³ Выступление Генерального Секретаря ЦК НДПА, Председателя Революционного Совета, премьер-министра ДРА Н. М. Таракі на Пленуме ЦК НДПА. – 27 ноября 1978 г.: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.11.27.PDF – Арк. 3–5.

⁴ Давыдов А. Д. Борьба за аграрную реформу в Афганистане // Народы Азии и Африки. – 1979. – №5. – С. 9.

⁵ Защита земельной реформы // Правда. – 1979. – 23 июля. – С. 5; Завоевания революции // Правда. – 1979. – 2 июля. – С. 4.

⁶ Давыдов А. Д. Борьба... – С. 12.

⁷ Выступление Н. М. Таракі // Правда. – 1979. – 8 августа. – С. 4.

Тоді ж затвердили план житлового будівництва, який передбачав позики на придбання чи будівництво житла. Зусиллями Будинкобудівельного комбінату, створеного за фінансово-технічного сприяння СРСР, за кілька місяців постав кабульський «Мікрорайон»¹ з радянськими «хрущівками».

Тим часом стався конфлікт між лідерами «Хальк» Н. М. Таракі і Х. Аміном. У березні 1979 р. останній очолив уряд, у липні став заступником голови Ревради і міністром оборони. Обоє боролися за одноосібну владу. 10 вересня 1979 р. Н. М. Таракі на шляху з конференції Руху неприєднання у Гавані залетів до Москви. Л. І. Брежнєв і А. А. Громико повідомили його про змову, яку готував Х. Амін, і запевнили у підтримці. Тоді ж Н. М. Таракі обговорив з Б. Кармалем відновлення єдності НДПА й усунення від влади Х. Аміна, який «дискредитував ідеали революції». Б. Кармаль мав очолити уряд і стати заступником Генсека ЦК НДПА². Після невдалого замаху на себе 14 вересня Х. Амін звинуватив Н. М. Таракі в його організації. 16 вересня Пленум ЦК НДПА і Ревради «розглянув прохання Н. М. Таракі, в якому він повідомляв, що за станом здоров'я не міг виконувати партійні і державні обов'язки»³. Генсеком ЦК НДПА і головою Ревради став Х. Амін. З партії виключили відданих Н. М. Таракі голову держбезпеки (АГСА) А. Сарварі, міністра внутрішніх справ М. А. Ватанджара, міністра зв'язку С. М. Гулябзоя і міністра у справах кордонів Ш. Маздурьяра. Вони знайшли притулок у радянському посольстві, а 19 вересня КДБ евакуював їх до Болгарії⁴.

8 жовтня 1979 р. за наказом Х. Аміна Н. М. Таракі убили. Афганські ЗМІ повідомили про його смерть «внаслідок тяжкої тривалої хвороби»⁵. Посилились репресії проти прибічників попереднього лідера НДПА. Так, Х. Амін наказав розстріляти все плем'я Н. М. Таракі⁶.

¹ Жилье для трудящихся // Правда. – 1979. – 5 августа. – С. 5.

² Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 412.

³ Решение Пленума ЦК Народно-демократической партии Афганистана и Революционного Совета ДРА // Правда. – 1979. – 17 сентября. – С. 1.

⁴ Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане. – М., 2013. – С. 67–72.

⁵ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 413.

⁶ Хинштейн А. Тайны афганской Лубянки: <http://fergananews.com/article.php?id=58>

25 жовтня 1979 р. Реврада ДРА затвердила перший п'ятирічний план, який передбачав зростання промислового виробництва в 1,6–1,7 разів, об'єму аграрної продукції на 10–12% щороку, об'єднання за п'ять років 1,1 млн. селянських господарств у 4,5 тис. кооперативів¹. Х. Амін називав «Саур» «пролетарською революцією», НДПА – партією робочого класу, а ДРА – «пролетарською державою, в якій реалізується диктатура пролетаріату». Новий лідер заявляв про можливість переходу країни від феодалізму до комунізму, минаючи не лише капіталізм, але й соціалізм². За Х. Аміна режим остаточно став тоталітарним. Прибічники Н. М. Таракі не полишали надії на реванш, чого Х. Амін справді боявся. 17 вересня посольство США в ДРА повідомляло про танки і патрулі на вулицях Кабула. 23 вересня 1979 р. розпочав роботу надзвичайний суд, який виніс біля 20 тис. смертних вироків³. Про Х. Аміна говорили, що він наслідував Й. В. Сталіна⁴, портрет якого стояв на його робочому столі. Х. Амін своїми діями звузив і без того слабку соціальну базу режиму, чим сприяв зростанню впливу опозиції.

Реформи НДПА М. Ф. Слінкін назвав «суцільним ланцюгом помилок, прорахунків і невдач»⁵. Навіть у СРСР визнали провальним «перший етап революції», пояснюючи це етнічним складом населення, родоплемінними пережитками, релігійністю тощо⁶. Реформи вважали погано підготовленими⁷, писали про «відхід від основних принципів партії», боротьбу в середині неї⁸. Насправді НДПА під час їх здійснення ігнорувала афганські реалії.

¹ Пикулин М. Г., Рашидов Р. Т. Промышленность и рабочий класс Афганистана (1973–1978 гг.). – Ташкент, 1984. – С. 25.

² Сафрончук В. Афганистан времен Амина // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С. 93–94.

³ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Таракі – Амина (1978–1979 гг.). – Симферополь, 1999. – С. 140–141.

⁴ Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 27.

⁵ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 140.

⁶ Абдуллаходжаева Д. Б. Демократическая республика Афганистан: особенности внутривнутриполитического развития (1978–1981): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1983. – С. 11.

⁷ Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений... – С. 251.

⁸ История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М., 1982. – С. 333–334.

НДПА хибно оцінила реакцію частини афганців (радше деструктивну щодо попередньої влади, аніж конструктивну щодо нової) на повалення режиму М. Дауда, переоцінила свої можливості в управлінні державою і будівництві нового суспільства¹. Це підштовхнуло її до однопартійності. Ліві гасла також не сприяли підтримці афганцями НДПА. Антиімперіалістичні заяви в умовах, коли Афганістан не мав реального ворога, на базі протидії якому можна було об'єднати населення, були абсурдними. Замість такого примарного ворога в особі «світового імперіалізму» і «міжнародної реакції» НДПА отримала реальних супротивників у середині країни. Число їх зростало пропорційно реформам, які відривали владу від суспільства.

НДПА була вождистською партією. ЗМІ називали Н. М. Таракі «душею і тілом партії» і «генієм Сходу», «Хальк» у середньому 30 разів згадувала його ім'я у кожному номері. З'явилися музеї «вождя Саурської революції», його портрети прикрашали кабінети установ і шкіл, вулиці Кабула й інших міст². Начальник штабу прикордонних військ СРСР Ю. Нешумов, який відвідав ДРА навесні 1979 р., писав, що в цьому афганці «переплюнули навіть наших вождів»³. Пізніше так само звеличували Х. Аміна, «командира Саурської революції». Ці двоє визначали політику ДРА. Міністр громадських робіт Д. Панджширі говорив Б. М. Пономарьову: «У нас у Політбюро все вирішують двоє людей: Таракі й Амін. Перший приймає і затверджує рішення, які пропонує другий. Решті відводиться роль статистів»⁴.

НДПА не лише не змогла розв'язати національне питання, але своєю політикою ускладнила його. Попри обіцянки «викорінити національну нерівність» і «поважати національні звичаї і традиції» влада обмежилася включенням до радіопрограм передач мовами національних меншин, друком літератури і газет, викладанням у деяких навчальних закладах національними

¹ Сафрончук В. Афганистан времен Тараки // Международная жизнь. – 1990. – №12. – С. 91.

² Сафрончук В. Афганистан времен Амина... – С. 138.

³ Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки. – М., 2006. – С. 44.

⁴ Цит. за: Mitrochin V. Op. cit. – P. 15.

мовами. В іншому НДПА ігнорувала етнічний склад населення і здійснювала пуштунізацію державного апарату за рахунок передусім пуштунів-гільзаї. У завжди дарімовному Кабулі все діловодство перевели на пушту. Така ж пуштунізація відбувалась і на місцях, де місцеві етнічні еліти звинувачували в сепаратизмі і переслідували¹. Пуштунізація охопила й армію, з її лав звільняли таджиків, узбеків, туркменів, задіяних на технічних посадах, і хазарійців, які зазвичай служили у менш престижних внутрішніх військах². Тож від НДПА відвернулися національні райони. Населення не розуміло прибулих управлінців і активістів, які виголошували незрозумілі гасла чужою мовою. Не підтримали нову владу і більшість пуштунів. Завсектором ЦК КПРС по Середньому Сходу М. Симоненко після візиту до Кабула в червні 1978 р. сказав, що допоки НДПА перебуватиме при владі, миру в ДРА не буде: там завжди правили дуррані, а нова влада спиралася на гільзаї³.

Лідери НДПА запевняли, що поважали цінності ісламу⁴, а «мусульмани Афганістану виступають на захист завоювань квітневої революції»⁵. Однак вони розуміли ДРА як атеїстичну державу. Н. М. Таракі вважав духовенство «перепороною на шляху прогресивного розвитку країни»⁶. У червні 1978 р. він говорив начальнику 1-го Головного управління КДБ СРСР В. О. Крючкову: «Приїздіть до нас через рік, і ви побачите... наші мечеті... порожніми». Чекіст тоді зауважив для себе: «новий режим приречений»⁷. Тож однією з головних причин конфлікту в ДРА стала недооцінка НДПА релігійного чинника і помилкова, навіть злочинна політика в релігійному питанні⁸.

Афганці опиралися більшості реформ. У жовтні 1978 р. у Кандагарі натовп розгромив резиденцію губернатора, зірвав червоний прапор і почепив

¹ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 45.

² Босин Ю. В. Указ. соч. – С. 126.

³ Иванов Н. Указ. соч. – С. 49.

⁴ Поддержка народа // Правда. – 1979. – 20 марта. – С. 4.

⁵ Решительная поддержка // Правда. – 1979 25 июля. – С. 5.

⁶ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

⁷ Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003. – С. 216

⁸ Коргун В. Афганистан. Ислам и национальный вопрос // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №6. – С. 30.

на його місці зелений¹. Уряд використав проти містян війська. Зрівняння у правах чоловіків і жінок афганці розцінили як посягання на ісламські цінності². Такою ж була реакція на скасування лихварської заборгованості. Невдоволення лихварів було природним, але цей захід не сприйняли селяни, Вони вважали негідним не повертати борги і забирати втрачене через заклад майно³. Неписьменні селяни розписок не залишали, а клялися на Корані повернути борг. Та й скасувавши лихварство, уряд не запропонував дієвої альтернативи отримання селянами коштів. Не сприйняли афганці й освітню реформу. Опір їй урядова пропаганда використовувала як доказ реакційності опозиції. Так, релігійні афганці відмовлялися віддавати до шкіл своїх дочок. Проте це мало й інші підстави. Директор Інформаційного центру афганського опору в Пешаварі професор Мажру в інтерв'ю «Радіо Свобода» говорив про докорінну зміну навчальних програм, перетворення навчання на пропаганду⁴. Обурювала також практика розміщення в сільських школах партосередків⁵.

Найбільш провальною, на думку більшості вчених, була аграрна реформа⁶. В Афганістані ніколи не робили опису земель, тож коли землю відібрали у продуктивного селянства, усім безземельним її не вистачило. Афганський солдат говорив В. А. Меримському: «Після земельної реформи ми жити стали гірше. Раніше наші батьки працювали у феодалів... Тепер же і землі у них немає, і роботи немає, оскільки землю у феодалів відібрали»⁷. Проти реформи були не лише землевласники, що було прогнозовано. Селяни були ментально не готові отримати землю, яку силою відібрали у власника. У цьому виявилася вихована ісламом повага до чужого майна. Та й родова знать за визначенням мала право на більший земельний наділ, а посягання на

¹ Война в Афганистане... – С. 104.

² Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 19.

³ Там же. – С. 22.

⁴ Салказанова Ф. Рассказывают участники афганского сопротивления // Форум. – 1986. – №14. – С. 138.

⁵ Там же. – С. 153.

⁶ Давыдов А. Д. Аграрное законодательство... – С. 156; Давыдов А. Д. Афганистан: войны могло не быть. Крестьянство и реформы. – М., 1993. – С. 122.

⁷ Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006. – С. 25.

це право з боку НДПА розглядалось як блюзнірство. Обурювала і заборона ділити землю при успадкуванні, адже це суперечило як адату, так і шаріату.

Українською була реалізація реформи. Пропаганда здійснювалася через ЗМІ, але газети селяни не читали як через неграмотність, так і через те, що преса до села не доходила. Реформу здійснювали функціонери НДПА і ДОМА, переважно молоді кабульці, які пройшли короткотермінові курси при міністерстві сільського господарства і земельної реформи¹. Афганці ж не довіряли чужинцям і поважали вік і життєвий досвід. Насилля і репресії лише посилювали опір. В. М. Спольніков згадував, як незгодних з реформою селян за наказом губернатора провінції Балх розстрілювали з кулеметів².

Аграрна реформа була дискредитована і призупинена, довіра селян до НДПА підірвана, господарство дезорганізоване. За даними уряду ДРА, в 1979 р. посівні площі скоротилися на 9%, виробництво зернових культур – на 10%, а технічних – на 25–30%. Поголів'я дрібної рогатої худоби скоротилося на 790 тис. голів. Якщо до 1978 р. Афганістан щороку купував за кордоном 150–200 тис. т зерна, то у 1979 р. був змушений імпортувати 350 тис. т. Дохід на душу населення за рік зменшився майже на 14% – з 162 до 139 дол.³

Реформи здійснювалися на тлі репресій. Після усунення Х. Аміна радянські автори звинувачували у цих злочинах саме його. Однак колишній резидент у ДРА Л. П. Богданов згадував, що масові розправи почалися у 1978 р. Посол О. М. Пузанов тоді неодноразово писав до Москви, що ініційовані НДПА репресії «компрометують ідею соціалізму»⁴.

У перші місяці після «Саура» жертвами репресій стали майже 100 тис. осіб. Це були королівська родина, члени політичних партій, суфійських орденів, професура кабульських вишів, підприємці, урядовці Захір-шаха і М. Дауда⁵. Потім настала черга «парчамівців». Перекладач групи радників

¹ Давьдов А. Д. Афганистан... – С. 122.

² Спольніков В. Противники процесса урегулирования... – С. 19.

³ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 36–40.

⁴ Хинштейн А. Указ. соч.

⁵ Wahab S., Youngerman B. Op. cit. – P. 143.

при ЦК НДПА О. Жаров¹ і кореспондент «Правди» А. Б. Грішнов² у вересні 1978 р. були свідками масових поховань біля в'язниці Пулі-Чархі. Член Ради національної безпеки США Т. Торнтон писав З. Бжезінському 11 вересня: «режим пожирає своїх дітей..., його соціальна база звужується»³. Потім почалися репресії проти невдоволених політикою НДПА. У лютому 1979 р. втратили лідерів впливового клану Моджаддеді⁴. Масштаби репресій зростали пропорційно наростанню опору реформам. Їхній пік припав на кінець 1979 р.: лише у в'язниці Пулі-Чархі тоді втратили понад 12 тис. осіб⁵.

Після квітневого перевороту лідер ордену «Кадирійя» С. А. Гелайні оголосив джихад «безбожному уряду Таракі»⁶. Його підтримали Б. Раббані, Г. Хекматъяр, С. Моджаддеді. У ДРА стали виникати підпільні організації, серед яких була «Організація звільнення народу Афганістану» (аббревіатура з дарі «САМА») на чолі з таджиком М. Калакані. Найбільш гучною її акцією стало викрадення посла США в ДРА А. Дабса в лютому 1979 р. Проте найбільш ворожими до НДПА були ісламські партії у Пакистані. Окрім згадуваних ША Г. Хекматъяра та ІТА Б. Рабані, там виникли «Національний ісламський фронт Афганістану» С. А. Гелайні, «Рух ісламської революції Афганістану» М. Н. Мухаммаді і «Національний фронт порятунку Афганістану» С. Моджаддеді. Найбільш радикальною з них була ША, якій симпатизували президент Пакистану генерал М. Зія уль-Хак і Міжвідомча розвідка (Inter-Services Intelligence, ISI). Влітку–восени 1978 р. при таборах біженців у прикордонних з ДРА районах Пакистану виникли бази для підготовки моджахедів – «борців за віру», яких потім перекидали до ДРА. У

¹ Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 27.

² Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalozniki_vremeni

³ Memorandum From Thomas Thornton of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). – Washington, September, 11, 1978 // FRUS. – V. XII. – P. 70–72.

⁴ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 411–412.

⁵ Чикишев А. Спецназ в Афганистане. – М., 2000. – С. 3.

⁶ Абаева Т. А. Идея «джихада» и политическая борьба в Афганистане XIX–XX вв. // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики. – Ташкент, 1985. – С. 75.

кінці 1979 р. діяли 23 табори, в яких навчалися 35 тис. осіб¹. Проте головним змістом внутрішнього афганського конфлікту в 1978–1979 рр. був опір соціалістичним реформам НДПА в середині країни.

Цей опір очолило духовенство. Мулли знайшли доступні пояснення того, що відбувалось у країні: «Владу в Кабулі захопили комуністи-безбожники, вони прагнуть знищити іслам» – це був найбільш поширений заклик до населення, передусім селян. Проти НДПА виступили шейхи племен, національні еліти, інтелігенція, «стара» бюрократія, частина офіцерів і генералітет, службовці приватних компаній, які підпали під націоналізацію. Стихійні прояви невдоволення новим режимом почались у травні 1978 р.² Улітку повстали Нуристан і Бадахшан³. Пізніше «Союз ісламських воїнів Афганістану» проголосив «незалежну ісламську республіку» в Хазараджаті⁴. Тож перші виступи проти НДПА відбулись у національних районах, де обурення спричинили не марксистський характер влади, а її відверто пуштунський зміст. Але більшість пуштунів також не підтримали НДПА. Племена були не готові сприймати соціалістичні новації, вони суперечили традиціям, а слаба і непродумана пропаганда, реалізація їх силою, репресії проти племінної верхівки спричинили опір⁵.

Найбільш небезпечною для влади була дезорганізація армії – головної опори НДПА. У травні 1978 р. Н. М. Таракі говорив генералу Зотову: «Армія зробила революцію, і вона для нас – усе. Якщо у вас у країні диктатура пролетаріату, то у нас – диктатура армії»⁶. Політичні процеси в країні відбивалися на її збройних силах. Після «Саура були заарештовані біля 60 генералів «старої» армії. Боротьба в НДПА проектувалася на армію, адже офіцери становили третину складу партії. Репресії проти «Парчам» зачепили й офіцерів-«парчамівців». Після усунення Н. М. Таракі розпочалась

¹ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 416–417.

² Bradsher H. S. Op. cit. – P. 48.

³ Wahab S., Youngerman B. Op. cit. – P. 143.

⁴ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 416.

⁵ Пластун В. Пуштуны... – С. 52.

⁶ Цит. за: Иванов Н. Указ. соч. – С. 34

«амінізація» армії¹. Частина офіцерів походила з заможних родин, більшість солдатів і молодших офіцерів – з селян. Усі вони були обурені реформами.

Ці проблеми засвідчив антиурядовий і антирадянський заколот у Гераті у березні 1979 р., який підтримала 17-а піхотна дивізія. Місто кілька днів перебувало в руках заколотників, а сам виступ придушили урядові війська². Відтоді заколоти у військах стали звичними. 21 березня повстав гарнізон у Джелалабаді, 25 березня – у Баламургабі, Асадабаді, Джаджі, 30 березня – у Меймене. На початку квітня військові піднялись у Багдісі, Бадахшані, Кунарі, Пактії. 15 квітня повстав гарнізон в Урузгані, а 20 квітня – знову в Джелалабаді. 22 квітня бунтівні вояки блокували магістраль Гардез–Хост³. За перший рік «революції» до лав опозиції перейшло близько 10 тис. солдатів і офіцерів. У травні 1979 р. повстала 7-а дивізія у Пактії⁴, уряд майже втратив контроль над провінцією, так само, як і над Баміаном і Урузганом⁵. 20 червня вибухнув черговий заколот у Пактії, тоді загинули двоє радянських радників. На початку серпня у фортеці Бала-Хісар під Кабулом повстали повітрянодесантний полк і батальйон «командос». Уряд використав проти них артилерію й авіацію. 11 серпня війська було кинуте проти заколотників у Пактиці. 16 жовтня знову повстала частина Кабульського гарнізону. Тоді ж повстала гірсько-піхотна дивізія у м. Асмару в Кунарі⁶.

У середині 1979 р. у ДРА тривала повномасштабна громадянська війна. Радянський радник у липні 1979 р. записав у щоденнику: «Загальна ситуація в країні складна. В Кабулі тільки видимий спокій, поки що не стріляють»⁷. 6 серпня він констатував: «Ситуація в країні різко загострилася»⁸. Радянська

¹ Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 18.

² Докладніше див.: Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан // Наукові записки [КДПУ імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград, 2015.

³ Аблазов В. И. Афганистан. Четвертая война. – К., 2002. – С. 55.

⁴ Tanner S. Op. cit. – P. 231.

⁵ Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К., 1993. – С. 36–38.

⁶ Коргун В. Г. История Афганистана... – С. 415.

⁷ Аблазов В. И. Указ. соч. – С. 75.

⁸ Там само. – С. 81.

розвідка в грудні 1979 р. звітувала: «Опозиція значно розширила свою соціальну базу..., створила плацдарм на території Пакистану... Під контролем... опозиції знаходиться бл. 70% території, на якій проживає більше 10 млн. осіб»¹. Самостійно протистояти опозиції режим не міг.

Отже, внаслідок військового перевороту 27 квітня 1978 р. владу в Афганістані захопила Народно-демократична партія на чолі з Н. М. Таракі. Країна була проголошена Демократичною республікою. Виголосивши своєю метою побудову соціалізму, НДПА вдалася до форсованих реформ за радянським зразком. Найбільш радикальною серед них була земельна реформа. У країні було встановлено однопартійний режим, соціалістичні перетворення супроводжувалися репресіями. Проти кабульського режиму виступило духовенство, більшість селян, пуштунська племінна верхівка, національні меншини, інтелігенція, частина армії. Опір реформам у середині 1979 р. вилився у громадянську війну, яка загрожувала існуванню режиму.

2.2. Політика СРСР в ДРА на «першому етапі Саурської революції» (квітень 1978 – березень 1979 рр.)

Після перевороту 27 квітня 1978 р. і приходу до влади НДПА радянсько-афганські відносини змінилися. До цього співпраця з південним сусідом мала на меті гарантування офіційно нейтрального, але насправді дружнього до Москви Афганістану. Всебічна радянська підтримка кабульського режиму була засобом «експорту революції», запровадження радянського досвіду в державно-партійній, соціально-економічній і культурно-ідеологічній сферах ДРА. У цих реформах афганські лідери взяли за взірець досвід радянізації середньоазійських республік СРСР. У Кремлі повірили в цю можливість, а в радянських лідерів ідеологія взяла гору над здоровим глуздом. Це засвідчує обговорення афганського питання в Кремлі, про яке згадував Г. М. Корнієнко. На слова останнього, що Москві було б краще мати ДРА не «другою Монголією», а «другою Фінляндією», секретар

¹ Цит. за: Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 46.

ЦК Б. М. Пономарьов виголосив: «Як можна уподібнювати Афганістан Фінляндії? Адже Фінляндія – буржуазна країна». На запитання, чи можна вважати Афганістан готовим до соціалізму? Р. А. Ульяновський заявив: «Нині в світі немає країни, яка б не дозріла до соціалізму»¹. Переконаністю в можливість розширити за рахунок ДРА межі «соціалістичного табору» можна пояснити ту надмірну увагу, яку в Москві приділяли ДРА і НДПА.

НДПА сподівалася на цю підтримку. 28 квітня 1978 р. А. Кадир під час зустрічі з радянськими спеціалістами заявив: «Нова влада потребує вашого досвіду і знань»². Наступного дня Н. М. Таракі сказав послу О. М. Пузанову: «Афганістан, слідуючи марксизму-ленінізму, піде шляхом будівництва соціалізму і належатиме до соціалістичного табору»³. 11 липня Н. М. Таракі повторив це під час зустрічі з О. М. Пузановим і президентом Академії наук Таджикиської РСР М. С. Асімовим⁴. Того ж дня під час бесіди з ними Х. Амін сказав: «Ми завжди черпали натхнення з ідей Жовтневої революції, і чимало афганських революціонерів виховані на працях великого Леніна...» «...Ми завжди прагнули виховувати у членів партії чотири головні риси: патріотизм, марксизм, радянське і інтернаціоналізм»⁵.

Навесні–влітку 1978 р. було укладено 29 радянсько-афганських угод про співпрацю в різних сферах на загальну суму 104 млн. дол. Продовж року за сприяння СРСР у ДРА було збудовано понад 60 підприємств⁶. 15 травня 1978 р. країни підписали угоди про складання технічно-економічного обґрунтування (ТЕО) гірничозбагачувального і мідеплавильного комбінату

¹ Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 108.

² Цит. за: Слинкин М. Прерванное путешествие из Кабула в Герат // Солдат удачи. – 2007. – №11. – С. 47.

³ Цит. за: Вестаф О. А. Вказ. праця. – С. 22.

⁴ Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Таракі: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.PDF – Арк. 1.

⁵ Запись беседы с секретарем ЦК НДПА, заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Хафизуллой Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.11.PDF – Арк. 1–2.

⁶ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 69.

на родовищі Айнак; спорудження ліній електропередач Наглу–Джелалабад; постачання обладнання для геологорозвідувальних робіт з пошуку нафти і газу в північних провінціях ДРА; відрядження радянських фахівців на газове родовище Джар-Кудук. Наступного дня були підписані угоди про складання ТЕО використання водноенергетичних ресурсів р. Кокча; відрядження радянських фахівців на ГЕС Наглу і Пулі-Хумрі; постачання обладнання і відрядження фахівців для розвідки Кандагарської долини. 17 травня сторони узгодили поставки обладнання з СРСР на 2,8 млн. руб. 23 травня СРСР і ДРА підписали протокол про товарообіг на 1978 р.; 28 травня – угоду про складання ТЕО на будівництво і розширення кількох текстильних підприємств; погодили створення постійної радянсько-афганської міжурядової комісії з економічного і технічного співробітництва; 29 травня – протокол про підготовку афганських кадрів для газопромислу Джар-Кудук¹.

СРСР надавав Афганістану соціально-економічну допомогу і надалі. 20 листопада 1978 р. О. М. Пузанов і міністр геології Є. А. Козловський обговорили з Х. Аміном проекти спорудження комбінату на родовищі Айнак і нафтоперегінного заводу. Міністр зазначив, що перший об'єкт потребував кількох сотень мільйонів рублів і часу, а тому мав бути реалізований у другій п'ятирічці. Нафтоперегінний завод потужністю 300 тис. т. нафти на рік мав бути побудований найближчими роками². 1 березня 1979 р. СРСР погодив будівництво нафтопереробного заводу потужністю 500 тис. т нафтопродуктів на рік і розбудову кількох нафтових родовищ; спорудження ЛЕП Хайратон–Мазарі-Шариф і Ширхан–Кундуз; реконструкцію Кабульського аеропорту і будівництво шести аеродромів; підготовку ТЕО будівництва ТЕС у Кабулі³.

Зросли обсяги торгівлі. У 1978 р. СРСР продав ДРА товарів на 139,3 млн. руб. (у 1977 р. – на 113,6 млн. руб.) і закупив афганських на

¹ Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 4–6.

² Запись беседы с зам. премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Х. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 ноября 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.11.29.PDF – Арк. 2–3.

³ Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 65–66.

75,7 млн. руб., з яких 33,7 млн. руб. припало на природний газ¹. СРСР став головним донором кабульського режиму, адже ДРА отримувала найбільше допомоги з поміж усіх «братніх» країн. У 1978 р. СРСР надав Афганістану 265 млн. дол. кредитів (для порівняння, усім соціалістичним країнам Східної Європи – 110 млн. дол.). Кредити надавалися на 30 років під 2–3% річних².

СРСР сприяв реформуванню системи освіти. У 1978–1979 рр. у ДРА були відкриті п'ять професійно-технічних закладів. У червні 1978 р. сторони підписали протокол про підготовку афганських кадрів, за яким 1,5 тис. студентів щороку навчались у радянських вишах³. НДПА приділяла значну увагу освіті. 28 липня 1978 р. співробітник радянського МЗС І. С. Спицький повідомив посла ДРА в СРСР Р. М. Пактіна про задоволення Москвою прохання уряду ДРА збільшити кількість стипендій для афганських студентів. До виділених у 1977 р. 225 стипендій було додано 205. Посол сказав: «Якщо раніше... 50 відсотків афганців, які навчались у СРСР, поверталися на батьківщину комуністами, то тепер... таких буде 100 відсотків». Тоді ж було згадано досягнуту 14 липня того року домовленість про виготовлення в СРСР закордонних паспортів для ДРА⁴.

Афганістан налагодив співпрацю з іншими соціалістичними країнами. 15 травня 1978 р. ДРА і ЧССР погодили закупівлю обладнання для вугільних шахт, а 30 травня – про продовження роботи на них чехословацьких фахівців⁵. ЧССР оснастила м'ясокомбінат у Кабулі, маслозавод у Мазарі-Шарифі, консервний завод у Кандагарі, вугільну шахту в Пулі-Хумрі. Афганські фахівці підвищували кваліфікацію на підприємствах ЧССР⁶. 23 травня того ж року Югославія надала ДРА 74 т пшениці і 4 т м'ясних

¹ Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. – М., 1978. – С. 197–198; Внешняя торговля СССР в 1978 г.: Стат. сб. – М., 1979. – С. 197–198.

² Amstutz J. В. Op. cit. – P. 24.

³ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 71.

⁴ Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Р. М. Пактином: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.08.02.PDF – Арк. 1–3.

⁵ Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 6.

⁶ Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся страны социалистической ориентации: экономическое сотрудничество. – М., 1980. – С. 147–148.

консервів «на знак дружніх відносин». 25 травня ДРА і НДР підписали угоду про повітряне сполучення¹. Член східнонімецької делегації повідомив посла СРСР у ДРА про намір уряду НДР відрядити до Кабула делегацію для обговорення економічного співробітництва, торгівлі і культурної співпраці². Під час відвідування Пловдивського ярмарку на початку вересня 1978 р. міністр торгівлі ДРА А. К. Горбанді зустрівся з Т. Живковим. Болгарія пообіцяла виділити Кабулу 30 млн. дол. на будівництво кількох підприємств легкої і харчової промисловості³. ДРА і НРБ згодом підписали угоду про співпрацю у сільському господарстві, харчовій промисловості і меліорації⁴.

Важливе місце у радянсько-афганських відносинах посів підписаний у Москві 5 грудня 1978 р. Договір про добросусідство і співробітництво. Під час виступу по радянському Центральному телебаченню Н. М. Таракі, для якого той візит був першим виїздом за кордон, назвав підписання Договору «епохальною подією»⁵. Він передбачав розширення двосторонньої співпраці в усіх сферах, від військово-політичних і соціально-економічних питань до спорту і туризму. Особливе значення мала четверта стаття, яка передбачала можливість вдаватися до «відповідних засобів з метою забезпечення безпеки, незалежності і територіальної цілісності обох країн». Договір підписали на 20 років з можливістю пролонгації на 5 років⁶. Верховна Рада СРСР ратифікувала його 20 квітня 1979 р. і він набув чинності після обміну

¹ Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г... – Арк. 6.

² Запись беседы с руководителем делегации ГДР, заместителем министра путей сообщения, начальником гражданской авиации Клаусом Хенкесом: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 мая 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.05.31.PDF

³ Запись беседы с послом Народной Республики Болгария в ДРА Стояном Радославовым: Из дневника А. М. Пузанова. – 12 сентября 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.09.20.PDF

⁴ Ушакова Н. А. Указ. соч. – С. 148.

⁵ Визит Нур Мухаммеда Таракі в Советский Союз, 4–7 декабря 1978 г.: Документы и материалы. – М., 1978. – С. 36.

⁶ Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан // Правда. – 1978. – 6 декабря – С. 1.

ратифікаційними грамотами у Кабулі 27 травня 1979 р.¹ Тоді ж створили постійну радянсько-афганську комісію з економічного співробітництва².

Афганістан посів одне з почесних місць на шпальтах «Правди». З початку травня 1978 р. по кінець грудня 1979 р. «Правда» 293 рази писала про події в ДРА³. Темою більшості статей були радянсько-афганські відносини. Н. М. Таракі і Л. І. Брежнєва називали продовжувачами традицій Амманули-хана і В. І. Леніна, які у 1919 р. започаткували радянсько-афганську дружбу. Перекази інтерв'ю лідерів ДРА містили вдячні і захоплені звернення до СРСР. У березні 1978 р. Н. М. Таракі говорив: «Особливу вдячність ми відчуваємо до Радянського Союзу, який першим визнав нашу революцію і надає нам... підтримку без-будь яких умов і зисків для себе»⁴. Х. Амін у вересні того року казав: «По-справжньому щирі і дружні відносини Радянського Союзу з народом Афганістану стали частиною нашої історії»⁵.

Публікації у «Правді» дозволяють відтворити радянську підтримку «прогресивних реформ» у ДРА. 19 червня 1978 р. повідомлялося про перший випуск студентів Кабульського автомеханічного технікуму, збудованого за сприяння СРСР⁶. На початку серпня того ж року йшлося про відкриття в Кабулі музею революції⁷. 23 серпня 1978 р. читаємо про поставку до ДРА 500 пасажирських автобусів⁸, за кілька днів – про підписання Програми культурної і наукової співпраці на 1978–1979 рр. і Угоди про спільну археологічну експедицію на 1978–1982 рр.⁹ 14 листопада «Правда» писала про відкриття в Кабулі Радянського культурного центру¹⁰. У статті про

¹ Знаменательное событие // Правда. – 1979. – 28 мая. – С. 1.

² Вестади О. А. Указ. соч. – С. 24.

³ Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» // Наукові записки [КДПУ імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград, 2012. – С. 165–166.

⁴ Основные направления политики Афганистана // Правда. – 1978. – 11 мая – С. 5.

⁵ Выступление Х. Амина // Правда. – 1978. – 6 сентября – С. 5.

⁶ Первый выпуск // Правда. – 1978. – 19 июня – С. 1.

⁷ Создается музей революции // Правда. – 1978. – 7 августа – С. 1.

⁸ Филиппов А. Для нужд населения // Правда. – 1978. – 23 августа – С. 5.

⁹ Подписана программа // Правда. – 1978. – 26 августа – С. 4.

¹⁰ Байков В. Открылся Советский культурный центр // Правда. – 1978. – 14 ноября – С. 1.

першу в історії Афганістану операцію на серці йшлося, що лікар здобув освіту в СРСР¹. 2 грудня 1978 р. у статті про завод азотних добрив у Мазарі-Шарифі було підкреслено, що він був побудований за сприяння СРСР².

На початку грудня 1978 р. у «Правді» вийшла серія репортажів про візит Н. М. Таракі³ і підписання договору між СРСР і ДРА. Після цього жодне інтерв'ю чи виступ лідерів НДПА не обходилися без згадки про нього. 15 січня 1979 р. «Правда» писала про мітинг радянсько-афганської дружби у Кабулі за участю міністра сільського господарства і земельної реформи ДРА С. Зерайя⁴. Пізніше В. Байков повідомляв про урочисте святкування в Кабулі 58-ї річниці підписання радянсько-афганського договору 1919 р.⁵

В умовах громадянської війни НДПА потребувала військово-технічної допомоги. «Правда» про неї не писала, але саме вона була визначальним чинником радянської присутності в країні. У травні 1978 р. сторони уклали угоду про радянських радників у ДРА. Консультанти, які працювали в Афганістані з середини 1950-х рр., стали радниками, зросла їх кількість, розширювалися функції і повноваження⁶. 17 травня до Кабула прибула група радників КПРС. 19 травня генерал-майор В. П. Заплатін став радником Головного політичного управління ЗС ДРА. На початку червня до ДРА прибула група військових радників⁷. Головним військовим радником став Л. М. Горелов, який працював в Афганістані з 1975 р. У листопаді 1979 р. його замінив С. К. Магомєтов. Групи радників МВС СРСР були при всіх управліннях Царандоя⁸. 5 серпня була підписана угода про співпрацю між КДБ і спецслужбами ДРА. Голова представництва КДБ у ДРА. П. Богданов у

¹ С телетайпной ленты // Правда. – 1978. – 18 листопада – С. 5.

² Байков В. Афганистан: Завод в степи // Правда. – 1978. – 2 декабря. – С. 5.

³ К официальному визиту в Советский Союз. Нур Мухаммед Таракі // Правда. – 1978. – 4 декабря – С. 1; С официальным визитом // Правда. – 1978. – 5 декабря – С. 1; С официальным визитом // Правда. – 1978. – 6 декабря – С. 1.

⁴ Митинг советско-афганской дружбы // Правда. – 1979. – 15 января – С. 1.

⁵ Байков В. Вехи дружбы // Правда. – 1979. – 2 марта. – С. 1.

⁶ Никитенко Е. Г. Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн. – М., 2004. – С. 44.

⁷ Иванов Н. Указ. соч. – С. 36–39.

⁸ Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92–93.

вересні розробив проект організаційної структури афганських спецслужб, а в жовтні Н. М. Таракі підписав декрет про створення Головного управління захисту інтересів Афганістану (аббревіатура з пушту – АГСА). Його очолив А. Сарварі, якого 14 вересня 1979 р. замінив племінник Х. Аміна Асадулла¹.

Зросла кількість радників у партійних органах, міністерствах і відомствах. За даними посольства США, у травні 1979 р. у ДРА працювали близько 1 тис. військових і 2,5 тис. цивільних радників². В умовах громадянської війни особливо важливою була роль радників в армії.

Радники перебирали на себе повноваження своїх «підопічних». Недосвідченість і поклоніння перед з СРСР штовхали афганців до цього. До того ж НДПА не була масовою партією, міжфракційна боротьба і репресії послаблювали її. Н. М. Таракі був талановитим письменником і публіцистом, але не державником. Третина членів НДПА були офіцерами, тоді як ДРА потребувала економістів і правників. Тож очікування допомоги від СРСР, з одного боку, і зверхнє ставлення радників до афганців, з іншого, призвели до відсунення їх від справ. Для прикладу, начальник Головного політичного управління ЗС ДРА М. Екбаль під час знайомства своїх підлеглих із В. П. Заплатіним представився його перекладачем³. У липні 1978 р. Л. М. Горелов говорив: «Усі успіхи афганців – це наші успіхи, усі їхні невдачі – це наші невдачі»⁴. Звідси і надмірна ініціативність радників.

Радники навчали афганців тому, до чого звикли вдома. Тому вони переносили в ДРА радянську модель соціалізму. Прикладом може бути запровадження в афганській армії політзанять. Афганські вояки вивчали на них історію Афганістану, «Квітневої революції» і «вічної» дружби з СРСР⁵.

¹ Веденеев Д. Задзеркала історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008. – Сс. 165–167, 173.

² Докладніше див.: Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. №1.

³ Иванов Н. Указ. соч. – С. 37.

⁴ Аблазов В. И. Записки военного советника. А может, не было войны? Июнь–июль 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a064.shtml

⁵ Заплатин В. До штурма дворца Амина: <http://zavtra.ru/cqi/veil/data/zavtra/99/316/61.html>

Повсюдно створювали ленінські кімнати, куточки радянсько-афганської дружби. М. Іванов згадував, як афганських солдатів запитали, що вони знають про СРСР. Один відповів: «Калашников – це Радянський Союз, протигаз – це Радянський Союз, ліжка – це Радянський Союз. Але головне – це політзаняття»¹. Чимало залежало не лише від фахової підготовки, але і від обізнаності радників з історією і традиціями ДРА. Як засвідчив досвід, цього здебільшого не було. Радники часто нехтували релігійними і родовими традиціями афганців. Останні почасти володіли кількома мовами, тоді як радники здебільшого пушту чи дарі не знали і вивчити не намагалися². Деякі афганські посадовці наполягали на запровадженні радянського досвіду. В. П. Заплатін згадував, як офіцери політорганів афганської армії прохали: «Ви нам усе зробіть, як у вас»³. Але були й такі, які не приймали радянського диктату. Член НДПА підказував раднику: «Ви... підходите до афганського суспільства з класового погляду... Насправді ж в Афганістані немає жодного класу, вони ще на стадії становлення... Ми поки що комуністи на словах, а ви накладаєте на нас мірку радянського суспільства, мірку КПРС»⁴.

Значно зросли поставки зброї і військової техніки з СРСР, які у документах того часу фігурували як «спеціальне майно». Навесні 1978 р. на озброєнні афганської армії перебували лише радянські зброя і техніка. Від 1956 р. СРСР поставив до Афганістану 600 танків, 770 БТР і БМП, 2 тис. гармат і мінометів, 220 літаків і вертольотів, 150 тис. автоматів і 15 тис. ручних кулеметів⁵. Нейтральній і відносно стабільній державі цього вистачало. Для утримання влади в країні, в якій 2/3 населення були в опозиції до режиму, цього було замало. У липні 1978 р. СРСР і ДРА домовились про поставки «спецмайна» на 250 млн. дол.⁶ СРСР погодився відремонтувати афганську військову техніку, розширив підготовку офіцерів у радянських

¹ Іванов Н. Указ. соч. – С. 51.

² Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане. – Х., 2002. – С. 104.

³ Заплатин В. Афганистан: Завтра была война // Родина. – 1989. – №11. – С. 14.

⁴ Война в Афганистане... – С. 187.

⁵ Нешумов Ю. А. Указ. соч. – С. 20.

⁶ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 69.

військових училищах і центрах, надав ДРА велику кількість казармених меблів, постільної білизни тощо¹. Погіршення ситуації в ДРА вимагало збільшення військово-технічної допомоги режиму. 7 січня 1979 р. радянський уряд ухвалив, що робота радників у ЗС ДРА фінансуватиметься з бюджету СРСР. До рішення докладалась інструкція для О. М. Пузанова приділяти більше уваги розробці планів військової допомоги ДРА. Посол мав донести афганській владі, що вона отримувала «спецмайно» на винятково пільгових умовах: за 25% вартості в кредит на 10 років під 2% річних².

Зростання присутності СРСР у ДРА непокоїло США. У грудні 1978 р. американське посольство писало, що «прорадянські погляди афганського керівництва останнім часом стають дедалі більш очевидними, і це може бути обумовлене як глибокими ідеологічними переконаннями, так і потребами цього режиму в радянській підтримці»³. Немов у відповідь, 11 березня 1979 р. «Правда» опублікувала інтерв'ю Х. Аміна західнонімецькому журналу «Шпігель», в якому він спростовував «твердження західної буржуазної преси про так зване радянське “проникнення” до Афганістану»⁴.

Зростання радянської присутності в ДРА стало також додатковим козирем у руках опозиції. Її гаслами уже під час перших виступів улітку 1978 р. стали: «Шураві⁵ – ворог ісламу», «Геть безбожний режим Таракі, що продався шураві!»⁶ У листівці, яка була вилучена в Кандагарі орієнтовно в кінці 1978 – на початку 1979 рр., йшлося, що «російські прислужники» з НДПА «віддадуть землю і батьківщину» радянським радникам⁷. Цього було

¹ Никитенко Е. Г. Указ. соч. – С. 44–45.

² Вопрос Министерства обороны и ГК по внешним экономическим связям. Решение Политбюро ЦК №П137/27 от 07.01.79. О расходах по командированию советских специалистов в армию Афганистана: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/137-79-4.pdf>. – Арк. 2–3.

³ Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, December 6, 1978. // FRUS. – V. XII – P. 79

⁴ Добрососедство и сотрудничество // Правда. – 1979. – 11 марта. – С.1.

⁵ Шураві («радянський», від араб. «шура» (рада)) – історична назва громадян СРСР в Афганістані.

⁶ Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 170–171.

⁷ Война в Афганистане... – С. 106.

достатньо, щоб переконати релігійних неписьменних селян у несаможитності НДПА та в мотивах присутності СРСР у ДРА. Антиурядові настрої опозиції посилювалися антирадянськими, і це загрожувало існуванню режиму.

На політику Кремля в ДРА впливала боротьба в середині НДПА. Москва була не зацікавлена у розгромі «Парчам». Члени цієї фракції були більш поміркованими і могли стримувати радикальних «хальківців». Серед «парчамівців» було більше освічених людей, потрібних для управління державою. Зрештою, серед них було багато представників національних меншин, а в СРСР – чимало фахівців з дарі і таджицької, але не пушту. Москва намагалась утримати «Хальк» від репресій проти «Парчам», але безуспішно. У вересні 1978 р. Кабул відвідав Б. М. Пономарьов. Як згадував А. С. Черняєв, він «їздив з таємною місією – попередити Таракі, що якщо він і надалі буде різати людей, які робили революцію, то ми від нього відвернемося». За словами А. С. Черняєва, в ДРА і світі на СРСР «вже зараз показують пальцями як на винуватців масових репресій, і гнів народу обертається проти радянських фахівців»¹. Не в змозі протистояти фракційній боротьбі, у Кремлі змушені були змиритися з перемогою «Хальк» і сприяти зміцненню її позицій. Радянські керівники мусили схилитися до примирення обидва угруповання, передусім усунути від влади «Парчам». 9 листопада 1978 р. заступник завідуючого Міжнародним відділом ЦК КПРС Р. А. Ульяновський запропонував звернутися до ЦК Комуністичної партії Чехословаччини з проханням вплинути на «помилкову» і «шкідливу» діяльність Б. Кармаля, яка заважала «будівництву нового Афганістану». Секретаріат ЦК КПРС схвалив ці міркування і затвердив текст телеграми послу СРСР у Празі з вказівкою спробувати вплинути на Б. Кармаля².

Посилення радянського впливу вплинуло на зовнішню політику НДПА, яка ставала дедалі менш самостійною. СРСР першим визнав ДРА 30 квітня

¹ Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010. – С. 335.

² Об обращении к ЦК Компартии Чехословакии о К. Бобраке: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза. – 15 ноября 1978 года: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct134-78.pdf> – Арк. 3–4, 7.

1978 р. Наступного дня її визнали Болгарія, Індія і Монголія; 2 травня – Чехословаччина; 3 травня – Куба, Польща, Угорщина і В'єтнам; 4 травня – Республіка Ємен; 5 травня – Югославія, США, Велика Британія, Італія, Туреччина і Пакистан. Наступного дня це зробили НДР, Іран, Республіка Корея, ФРН, 7 травня – Франція, 8 травня – Румунія, КНР, Індонезія, Канада. Далі були Лівія, Японія, Саудівська Аравія, КНДР, Австрія, Ірак, Єгипет та ін.¹ Лідери НДПА говорили про принципи «неприєднання, позитивного й активного нейтралітету», «відносини дружби і співробітництва» з сусідами. 4 травня 1978 р. газета «Аніс» цитувала Н. М. Таракі: «Внаслідок перемоги Квітневої революції Афганістан почав здійснювати повністю незалежну і миролюбну політику... активного і позитивного нейтралітету..., і мірилом його відносин з іншими країнами буде їхня позиція щодо Квітневої революції»². 6 травня Н. М. Таракі озвучив ще одне «мірило» цих відносин: ДРА потребувала допомоги, і її «відносини з будь-якою державою... будуть залежати від ступеню підтримки ними нашого революційного уряду»³. Наступного дня Н. М. Таракі був більш категоричним: «Ми звернемося до усіх... з проханням про надання нам ще більшого сприяння, ніж раніше»⁴.

З часом зовнішня політика відходила від цих принципів. У серпні 1978 р. Х. Амін заявив: «ДРА з глибокою симпатією слідкує за справедливою боротьбою народів Анголи, Мозамбіку, Ефіопії, рішуче засуджує расистський режим ПАР, активно підтримує боротьбу арабських народів проти сил сіонізму, імперіалізму і реакції»⁵. У вересні ДРА розірвала відносини з Республікою Корея, оскільки вони суперечили інтересам ДРА. Натомість Кабул встановив дипломатичні відносини з Кубою⁶.

¹ Хроника событий по Афганистану. Апрель – май 1978 г.:... – Арк. 3–4.

² Высказывания руководящих деятелей Демократической Республики Афганистан по вопросам международных отношений и внешней политики ДРА. 27 апреля – октябрь 1978 года: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.11.01.PDF – Арк. 2.

³ Там же. – Арк. 2.

⁴ Там же. – Арк. 3.

⁵ Выступление Х. Амина // Правда – 1978. – 5 августа. – С.5.

⁶ Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 5.

У світі квітневий переворот пов'язували з Москвою, і це визначало ставлення до нього і до нового кабульського режиму. Мусульманські країни здебільшого вороже зустріли перемогу НДПА. В Ер-Ріяді це розцінили як «загрозу ісламу і цілісності мусульманського світу», як прояв «комуністичної експансії»¹. Попри визнання на початку травня 1978 р., Саудівська Аравія згодом розірвала з ДРА дипломатичні відносини і підтримувала опозицію.

Пакистан визнав ДРА, закликав до співпраці і визнання кордону по «лінії Дюранда». 9 вересня 1978 р. Кабул відвідав М. Зія уль-Хак, у грудні була створена спільна торговельна комісія. Але подальшому порозумінню заважала пуштунська проблема і не визнання новою афганською владою кордону з Пакистаном. Лідери ДРА заявляли про право всіх пуштунів жити в єдиній державі, що означало територіальні претензії до сусідньої країни. Ця проблема виносилася на загаль під час прес-конференції Н. М. Таракі 6 травня 1978 р., виступу Х. Аміна на Координаційному бюро Руху неприєднання в Гавані того ж місяця, інтерв'ю Н. М. Таракі іранському кореспондентові і Х. Аміна «Бі-Бі-Сі» у червні, виступу Х. Аміна на Белградській конференції міністрів закордонних справ держав-членів Руху неприєднання у липні 1978 р.² У відповідь у травні 1979 р. М. Зія уль-Хак заявив, що Афганістан «перестав грати роль буферної держави» і перетворився на сателіта СРСР³.

Після квітневого перевороту Іран перекрив кордон з Афганістаном і припинив виконання чинних угод, зокрема, про постачання нафтопродуктів⁴. Надалі Тегеран підтримував шіїтське крило афганської опозиції. Китай також не сприйняв прихід до влади в Афганістані НДПА, хоча і визнав ДРА 7 травня 1978 р. У Пекіні вбачали за цим «руку Москви», тож китайсько-афганські відносини швидко псувалися⁵.

¹ Кудрявцев А. Арабские «афганцы» // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 37.

² Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 16–18.

³ Цит. за: Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2.

⁴ Обстановка в Афганистане // Правда. – 1978. – 30 апреля. – С. 5.

⁵ Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 9.

Провідні держави Заходу зайняли щодо режиму НДПА обережну позицію. Західні політики усі більш-менш важливі події у світі розглядали під кутом «холодної війни». Деколонізацію Португальської імперії, «революції» в Ефіопії, Нікарагуа, Афганістані, Ісламську революцію в Ірані тлумачили як «радянську експансію» під прикриттям «розрядки». Проте США, які сприйняли «Саур» як потенційну проблему, не вбачали в ньому загрози своїм інтересам. Тому безпідставними були панівні в СРСР уявлення, що «антиафганська політика була розпочата наказом президента Дж. Картера після того, як революція перемогла»¹.

«Саур» був такою ж несподіванкою для Вашингтона, як і для Москви. Після перевороту в Кабулі Дж. Картер запитав у З. Бжезінського, що робити з Афганістаном? Радник відповів, що це був внутрішній переворот, здійснений без участі Москви, а тому краще зачекати і поглянути, як розгортатимуться події². З. Бжезінський у меморандумах до державного секретаря С. Венса³ і Дж. Картера⁴ у травні, посольство США у Кабулі у травні й у липні⁵ 1978 р. застерігали від згортання відносин з ДРА, оскільки це могло підштовхнути НДПА до більш тісної співпраці з СРСР. Утім посол США звертав увагу, що «президентом Афганістану став генеральний секретар комуністичної партії»⁶.

6 травня 1978 р. США визнали ДРА. Того ж дня під час прес-конференції Н. М. Таракі сказав: «Ми будемо прагнути зберігати дружні відносини з США. Але... ці відносини залежатимуть від... їхньої політичної й економічної підтримки нашого революційного уряду»⁷. Перший секретар посольства США в Москві 25 травня 1978 р. говорив, що Штати й надалі

¹ Галиуллин Р. Х. ЦРУ в Азии. – М., 1990. – С. 78.

² Hammond T. T. Op. cit. – P. 63.

³ Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of States Vance. – Washington, May 5, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 36.

⁴ Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, May 22, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 48–49.

⁵ Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, May 17, 1978 // FRUS. – V. XII – P. 41; Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of States. – Kabul, July 14, 1978 // FRUS. V. XII – P. 63.

⁶ Цит. за: Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989). – М., 1997. – С. 39.

⁷ Высказывания руководящих деятелей... – Арк. 19–20.

надаватимуть економічну допомогу ДРА¹. Це ж підтвердив посол США в Кабулі А. Дабс у розмові з О. М. Пузановим 16 липня 1978 р.²

У Вашингтоні сподівались, що НДПА буде більше націоналістичною, аніж марксистською партією. Помічник держсекретаря США Г. Саундерс говорив: «Потрібно зважати на суміш націоналізму і комунізму в новому уряді і прагнути уникати підштовхування режиму до більш тісних об'ємів» Москви³. Натомість колишній посол США в Кабулі Р. Нейман переконував, що НДПА орієнтуватиметься на СРСР і наполягав на згортанні економічної співпраці з ДРА⁴. Однак Штати продовжили реалізацію вже розпочатих проєктів (як то Гільмендська іригаційна програма) і започаткували нові. Влітку 1978 р. США схвалили надання допомоги Афганістану як через урядові канали, так і через Світовий банк і МВФ. Так, 4 серпня США надали 16,5 млн. дол. на будівництво системи водопостачання і каналізації Кабула. До кінця 1978 р. США надали ДРА фінансово-економічної допомоги і кредитів на загальну суму понад 26 млн. дол.⁵

Американсько-афганські відносини змінив інцидент з послом США в ДРА А. Дабсом. Його викрали 14 лютого 1979 р. і доставили до готелю «Кабул» члени організації САМА. Спроба звільнення А. Дабса бійцями спецпризначення була непрофесійною і завершилася загибеллю посла попри те, що операцією керували помічник посла СРСР з безпеки С. Г. Бахтурин, секретар посольства Ю. І. Кутєпов і радник Царандоя А. С. Ключніков⁶. Посольство США писало про їхню роль у підготовці і здійсненні операції,

¹ Запись беседы с первым секретарем посольства США в Москве Томпсеном: Из дневника О. М. Шумилова. – 25 мая 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.05.26.PDF

² Запись беседы с послом США в Демократической Республике Афганистан Адольфом Дабсом: Из дневника А. М. Пузанова. – 16 июля 1978 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.16.PDF

³ Цит. за: Рабуш Т. В. Политика США в отношении Афганистана на начальном этапе афганского кризиса // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. Научный журнал №31 (69). Аспирантские тетради. – СПб, 2008. – С. 252.

⁴ Ивашенко А. С. Указ. соч. – С. 40.

⁵ Там же. – С. 41.

⁶ Mitrochin V. Op. cit. – P. 96

але всю провину за її провал поклало на афганців¹. Не менше за загибель А. Дабса американців обурило те, що Н. М. Таракі і Х. Амін офіційно не вибачились і проігнорували офіційні запити посольства США про надання матеріалів слідства². Вони ж проігнорували церемонію прощання з тілом посла в аеропорту Кабула. Дж. Картер сприйняв це як особисту образу³.

За два тижні США припинили допомогу ДРА, окрім гуманітарної. Фінансування всіх проектів було скорочено на 80%. Дипломатичний корпус скоротили, а місце посла посів повірений у справах Дж. Б. Амстутц⁴. Однак у Кабулі і надалі розраховували на допомогу від США. Заступник міністра закордонних справ ДРА А. Амін 26 травня говорив О. М. Пузанову що афганці сподівалися на співпрацю з США «в тих об'ємах, які були раніше»⁵.

Всупереч висновкам радянських і сучасних російських авторів, немає жодних доказів того, що до кінця 1978 р. США надавали допомогу афганській опозиції. Вперше це запропонував заступник Директора ЦРУ Ф. Карлуччі 26 січня 1979 р. Він пропонував організувати пропагандистську кампанію, яка би змальовувала уряд ДРА «радянською лялькою», почати радіомовлення на ДРА з Пакистану й Ірану і розглянути можливість постачання повстанцям зброї⁶. Тоді американці були погано обізнані з ситуацією в ДРА. 26 лютого 1979 р. член Ради національної безпеки (РНБ) П. Хенц писав З. Бжезінському про фрагментарність уявлень про афганську опозицію, що не дозволяло виробити план дій щодо її підтримки⁷.

¹ Telegram From the Embassy in Afghanistan to the Department of State. – Kabul, February 14, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 93–102.

² Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 46.

³ Hammond T. T. Op. cit. – P. 65.

⁴ Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 48.

⁵ Запись беседы со вторым политическим заместителем министра иностранных дел ДРА А. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 26 мая 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.26.PDF – Арк. 2.

⁶ Memorandum From the Deputy Director of Central Intelligence (Carlucci) to the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, January 26, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 88–89.

⁷ Memorandum From Paul Henze of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski). – Washington, February, 26, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 103

Лише після інциденту з А. Дабсом США предметно поглянули на афганську опозицію. 28 лютого 1979 р. ЦРУ проаналізувало можливі варіанти американської допомоги їй. Окрім пропагандистських заходів, йшлося про можливість фінансової допомоги, надання медичних препаратів, продовольчих пайків, засобів зв'язку. Розглядалась можливість надання стрілецької і зенітної зброї, але відкидалась доцільність надсилання до Пакистану американських інструкторів¹. У підготовленому вірогідно в кінці березня – на початку квітня 1979 р. (документ недатований) аналітичному звіті ЦРУ було розглянуто можливі шляхи надання підтримки повстанцям. Найбільш оптимальним вважалось співробітництво США з Пакистаном і Саудівською Аравією з можливим залученням до цього Китаю. Кілька радіостанцій уже віщали з Пакистану на ДРА. З деякими «афганськими дисидентами» в США ЦРУ налагодило контакти, що уможливило передавання через них певних коштів повстанцям. ЦРУ також розглядало можливість надання повстанцям невійськової допомоги через Пакистан².

На засіданні Спеціального координаційного комітету (СКК) 6 квітня 1979 р. обговорювалась можливість фінансової підтримки повстанців і надання їм зброї. Остання ідея не знайшла підтримки. Тоді ж З. Бжезінський наголосив, що в інтересах США було, аби «заколот тривав, навіть якщо він буде неуспішним»³, але підтримка його без співпраці з Пакистаном буде мінімальною. Як видно з іншої стенограми засідання СКК, у кінці червня США обмежувалися закупівлею для повстанців одягу і медикаментів⁴.

Отже, продовж квітня 1978 – березня 1979 р. СРСР вдався до всебічної і широкомасштабної підтримки уряду ДРА. Це було розширення програм соціально-економічної і торговельної співпраці, значне збільшення апарату

¹ Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency for Members of the Special Coordination Committee. – Washington, February 28, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 109–110.

² Paper Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, undated // FRUS. – V. XII – P. 127

³ Minutes of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, April 6, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 141.

⁴ Summary of Conclusions of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, June 26, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 155–156.

радників в усіх установах і відомствах та збільшення обсягів поставок озброєння і військової техніки. ДРА, таким чином, потрапила в режим максимального сприяння з боку СРСР, отримуючи найбільше фінансової та матеріально-технічної допомоги порівняно з усіма членами «соціалістичного табору» і країнами «соціалістичної орієнтації». Правовим обґрунтуванням нового формату двосторонніх відносин став укладений 5 грудня 1978 р. у Москві Договір про добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА. Залежність ДРА від СРСР позначилася на його внутрішній і зовнішній політиці, які ставали дедалі менш самостійними.

2.3. Гератський заколот і посилення радянської присутності в ДРА (березень – вересень 1979 р.)

У березні 1979 р. політика СРСР щодо ДРА зазнала змін, поштовхом до чого став заколот у Гераті 15–19 березня 1979 р. Продовж тривалого часу інформація про ці події була мізерною, а тому відтворення їх, а також реакції на них афганської і радянської влади є актуальним і науково значимим.

Важливим, хоча й специфічним, джерелом інформації про події в ДРА були публікації в «Правді». З квітня 1978 р. у більшості статей йшлося про успіхи НДПА. У березні 1979 р. їхній зміст змінився. 19 березня в «Зверненні уряду ДРА» йшлося: «Приблизно півтора місяці тому... Іран зібрав разом сім тисяч афганських громадян і повернув їх до Афганістану. Насправді це були... перевдягнені іранські солдати. Частину їх вдалося розмістити в місті Герат і його околицях і влаштувати там безлади»¹. Тоді ж М. Александров уперше перелічив ворогів «Саурської революції»: поміщиків, буржуазію, частину духовенства, організації «Брати-мусульмани» і «Шаолес-джавід». Він писав: «Чимало контрреволюціонерів утекли за кордон, де отримують політичну, фінансову і військову допомогу і підтримку сил імперіалізму», але «радянська громадськість виступає проти втручання у справи афганської

¹ Заявление правительства ДРА // Правда. – 1979. – 19 марта. – С. 5.

революції»¹. У наступному номері йшлося, що афганці підтримували «спрямовані на припинення діяльності контрреволюційних сил і припинення втручання ззовні у внутрішні справи» країни заходи уряду². 21 березня А. Петров писав, що «останніми днями ворожі народному ладу сили..., спираючись на зовнішню підтримку, активізувались»³. Уперше йшлося про закидання до ДРА «диверсантів і банд», яких підтримували США, Англія, ФРН, Єгипет. За тиждень він же писав про «штаб» заколотників – «Комітет боротьби» – і «довів» його зв'язки з ЦРУ⁴. 23 березня «Правда» заспокоїла, що життя в Гераті нормалізувалося⁵, хоча було не зрозуміло, після чого.

Майже у кожному наступному номері йшлося про боротьбу з ворогами афганської революції. 25 березня читаємо про «рішучу відсіч внутрішній і зовнішній реакції»⁶ з боку афганців. 5 квітня «Правда» вперше гучно заявила, що «урядові війська і сили безпеки ДРА продовжують бойові операції проти бандитських груп»⁷. 10 квітня плацдармом контрреволюції було названо Пакистан і вперше згадано «пекінських посібників імперіалістів». Головним же «натхненником контрреволюційного підпілля» були США. Поширеними стали описи звірств опозиції на кшталт оповіді про розправу в Кунарі над «групою вчителів і селян, які отримали землю від нової влади»⁸. Всі виступи проти «Квітневої революції» і НДПА «Правда» пояснювала підступами «американського імперіалізму», «китайського гегемонізму» і «пакистанської реакції». Інколи звинувачення лунали на адресу Ірану. Проте війська, служба безпеки ДРА і народна самооборона давали відсіч ворогам революції. Герат востаннє згадано 5 квітня: там «завершилася ліквідація незначної банди»⁹.

¹ Александров Н. Происки реакции против демократического Афганистана // Правда. – 1979. – 19 марта. – С. 5.

² Поддержка народа // Правда. – 1979. – 20 марта. – С. 4.

³ Петров А. Отпор силам реакции и империализма // Правда. – 1979. – 21 марта. – С. 5.

⁴ Петров А. Заговор против афганского народа // Правда. – 1979. – 29 марта. – С. 4.

⁵ Осуждение подрывных действий // Правда. – 1979. – 23 марта. – С. 4.

⁶ Миронов Л. На страже революции // Правда. – 1979. – 25 марта. – С. 5.

⁷ Борьба против контрреволюции // Правда. – 1979. – 5 апреля. – С. 5.

⁸ Петров А. Отпор врагам революции // Правда. – 1979. – 10 апреля. – С. 4.

⁹ Борьба против контрреволюции // Правда. – 1979. – 5 апреля. – С. 5.

Ці статті залишали більше запитань, аніж давали відповідей. Що сталося у Гераті? Чому на нормалізацію ситуації пішло понад два тижні? Чому знадобилося залучення армії? Усе свідчило, що то були надзвичайні події. Дійсно, в Гераті вперше проти НДПА повсталася армія і загинули радянські радники. Вперше антиурядові й антирадянські виступи були настільки масовими й обернулися таким числом жертв.

При висвітленні цих подій були значні розбіжності, особливо щодо кількості загиблих у Гераті афганців і громадян СРСР. Західні і російські автори писали про загибель двадцяти, п'ятдесяти і навіть сотні радників. Так само різнились оцінки загиблих гератців – від 3,5 до 5 тис. осіб¹. Насправді у Гераті тоді перебували 24 радники з СРСР і спеціалісти з НДР і ЧССР². Радники з СРСР спровокували заворушення, коли на їхню вимогу афганські офіцери прийшли на святкування 8 березня з дружинами, вдягненими по-європейськи³. За іншою версією, гератці протестували проти навчання у школах дівчат⁴. 12 березня стихійні обурення переросли на масові виступи з вимогою відкрити в'язниці. 15 березня заколот став антирадянським: натовп оточив будинки радників, лунали заклики знищувати «шураві»⁵. Містян підтримали мулли і частина гератського гарнізону. Подальші події змалював радник полковник Котічев. «...Військові радники... усі по “джипах” і тікати хто куди. Наш останній “джип” відсікли, а там майор із Сибіру їхав, його і вбили. Троє наших загинуло у тому заколоті: майор-сибіряк, ветлікар,... і працівник Зовнішпосилторгу»⁶. Тож у Гераті загинули один військовий і два цивільні радники з СРСР. У Красноярському краї відкрили меморіал майору М. Я. Бірюкову як першому загиблому в Афганістані радянському офіцеру⁷.

¹ Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року... – С. 85.

² Огороков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 152.

³ Иванов Н. Указ. соч. – С. 85.

⁴ Огороков А. Указ. Соч. – С. 152.

⁵ Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 88; Иванов Н. Указ. соч. – С. 90.

⁶ Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 182.

⁷ Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 188.

На бік повсталих перейшла частина дислокованої в Гераті 17-ї піхотної дивізії, яку кинули проти заколоту. Першими повстали бійці артилерійського полку, які розстріляли офіцерів-членів НДПА. Підтримав гератців і танковий батальйон, кинутий проти повстанців¹. 18 березня Н. М. Таракі говорив О. М. Косигіну телефоном: «Уся 17-а піхотна дивізія у них у руках, включно з артилерійським полком і зенітним дивізіоном, який веде вогонь по наших літаках»². О. М. Косигін запитав про робітників і службовців, на що афганський лідер відповів: «Активної підтримки з боку населення немає. Воно майже цілком знаходиться під впливом шіїтських гасел»³.

Придушенням повстання керували радянські радники, проте це не убезпечило каральні війська від втрат. Х. Амін наказав командувачу ВПС «зітерти Герат з лиця землі», але його відмовив від цього Л. М. Горелов⁴. Об 11-й ранку 20 березня після авіаударів (ЦРУ припускало, що радянські радники брали участь у цих бомбардуваннях⁵) військове містечко в Гераті захопили два батальйони десантників за підтримки прибулих з Кандагара танків. Під час штурму міста загинуло від 1 до 5 тис. осіб⁶. Ще біля 300 найбільш активних заколотників стратили найближчим часом⁷.

У наступні місяці антиурядові виступи відбулись у провінціях Багдіс, Гор, Логар, Бадахшан, Лагман, Панджшер, Парван, Фарьяб, Газні, Забуль. Тому заколот не був підбуреним з Ірану⁸ і тим більше не був звичайною «бандитською вилазкою»⁹. Це була частина масового опору радикальним реформам, які НДПА здійснювала за сприяння СРСР. У Гераті і після нього

¹ Иванов Н. Указ. соч. – С. 91–92.

² Запись разговора по телефону А. Н. Косыгина с Генеральным секретарем ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателем Революционного совета и премьер-министром ДРА Н. М. Таракі. – 18 марта 1979 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afg79-19.pdf> – Арк. 1.

³ Там же. – Арк. 2.

⁴ Заплатин В. До штурма дворца Амина...

⁵ Special Analysis Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, March 23, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 113.

⁶ Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 182.

⁷ Иванов Н. Указ. соч. – С. 92.

⁸ О कोरोков А. Указ. соч. – С. 152.

⁹ Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 210.

антиурядовий супротив переріс у громадянську війну: у квітні 1979 р. бойові дії з опозицією велись у 18 з 26 провінцій ДРА¹. Як згадував радник у 55-му гірсько-піхотному полку афганської армії в провінції Нангархар М. І. Гурба, навесні 1979 р. сім'ї радників терміново вивезли з країни². Тож Герат шокував Кабул і Москву. Вперше проти НДПА виступила армія, головна опора режиму. СРСР зазнав перших втрат, а сам заколот був виразно антирадянським, адже громадяни інших країн не постраждали. Давалася взнаки і близькість Герата до Радянського Союзу – біля 70 км від Кушки.

17 березня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло ситуацію в ДРА. А. А. Громико повідомив про виділення 10 млн. крб. на охорону афганських кордонів. Він висловив занепокоєння ситуацією в країні, хоча Х. Амін вранці телефоном запевнив міністра, що уряд контролював ситуацію³. За півгодини після тієї розмови Н. М. Таракі зустрівся з Л. М. Горєловим, просив додаткових поставок «спецмайна» і натякнув, що «можливо, доведеться введення ваших військ суходолом і повітрям»⁴. Секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко, запитав: проти кого воюватимуть у такому разі радянські війська? «Проти заколотників, а до заколотників приєдналося велике число релігійників,... серед них чимало простого народу»⁵. Як альтернативу цьому О. М. Косигін запропонував пришвидшити заплановані поставки озброєння, підняти ціну за афганський газ з 15 до 25 крб. за тис. м³ і додав: «Потрібно... надати їм цю зброю безкоштовно і ніяких 25 відсотків не називати... тим більше... “у вільно конвертованій валюті”. Яка у них вільно конвертована валюта, ми знаємо, ми з них все рівно нічого не отримаємо»⁶. Ухвалили також додатково відрядити до ДРА військових радників⁷.

¹ Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року... – С. 87.

² Гурба М. І. Війна без перемоги. Записки військового радника. – К., 2007. – С. 8.

³ Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении обстановки в Демократической республике Афганистан и наших возможных мерах» – 17 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2017,%201979.pdf – Арк. 2.

⁴ Там же. – Арк. 3.

⁵ Там же. – Арк. 4.

⁶ Там же. – Арк. 5.

⁷ Там же. – Арк. 6–7.

Д. Ф. Устинов був більш рішучим і вперше висловив можливість збройної інтервенції в ДРА на підтримку НДПА. Міністр повідомив про два розроблені сценарії розвитку подій. За першим, до Афганістану мали бути спрямовані 105-а повітрянодесантна дивізія і піхотно-моторизований полк, ще дві дивізії мали прикривати їх на кордоні. Другий варіант передбачав введення двох дивізій. Голова КДБ СРСР Ю. В. Андропов зауважив, що на СРСР «навісять ярлик агресора» і додав, що «нам у жодному разі не можна втрачати Афганістан». Ухвалили відрядити до Кабула міністра оборони або начальника Генерального штабу для з'ясування ситуації на місці¹.

18 березня О. М. Косигін телефоном обговорив ситуацію в Гераті з Н. М. Таракі. Афганець просив, аби СРСР надіслав у ДРА війська, і що лише це могло «врятувати революцію». На зауваження, що це питання потребувало обговорення, Н. М. Таракі погрожував: «Поки ви будете радитися, Герат впаде»². О. М. Косигін кілька разів пропонував додатково надіслати до ДРА зброю і техніку, на що Н. М. Таракі наполягав, щоб з ними прибули таджики, узбеки чи туркмени: мовляв, в афганській формі їх ніхто не впізнає. О. М. Косигін, прагнучи підбадьорити афганського колегу, повідомив про рішення Політбюро безкоштовно надати ДРА озброєння, прийняти на ремонт військову техніку, надати 100 тис. т. зерна і підвищити ціну за газ³.

Політбюро обговорило ці переговори того ж дня. Ю. В. Андропов висловив слушні сумніви у можливості соціалістичних реформ у ДРА через соціально-економічну відсталість, релігійність і неписьменність афганців. «Про яку ситуацію може йтися в Афганістані, там немає жодної ситуації. ...Ми можемо утримати революцію в Афганістані лише за допомогою наших штиків, а це... неприпустимо для нас». А. А. Громико додав: «Армія там ненадійна... Наша армія... буде агресором. Проти кого вона воюватиме? Та проти афганського народу...»⁴ Ухвалили запросити Н. М. Таракі до Москви.

¹ Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении...» – Арк. 8–9.

² Запись разговора по телефону А. Н. Косыгина... – Арк. 4.

³ Там же. – Арк. 5–8.

⁴ Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении...». – Арк. 15.

Тоді ж була створена Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, до якої увійшли М. А. Суслов, І. В. Архіпов, А. А. Громико, Д. Ф. Устинов, Б. М. Пономарьов, Ю. В. Андропов. Провідну роль у ній відігравали останні четверо, тож в літературі їх зазвичай називали «афганською четвіркою».

20 березня Н. М. Таракі прибув до Москві. Під час зустрічі з ним Л. І. Брежнєв озвучив прийняті двома днями раніше без його участі рішення. Щодо прохань про направлення військ він категорично заявив: «Ми це питання всебічно розглядали, зважували, і скажу Вам прямо: цього робити не слід»¹. Генсек дав афганцеві кілька порад, деякі з яких були слухними: про важливість єдності НДПА, розширення соціальної бази режиму за рахунок підприємців, інтелігенції, студентів тощо. Водночас деякі настанови були утопічними, як то заклик до створення в селах комітетів бідноти «з метою організації відсічі феодалам і поміщикам-капіталістам». Л. І. Брежнєв радив спробувати розколоти духовенство, аби хоча б його частина «якщо і не підтримувала відкрито уряд, то хоча б не виступала проти». Він також повідомив про відрядження до ДРА кількох партійних функціонерів, 150–200 військових радників і пообіцяв попередити Пакистан і Іран «про неприпустимість будь-якого втручання у внутрішні справи Афганістану»².

По тому Н. М. Таракі зустрівся «афганською четвіркою». О. М. Косигін пояснив небажаність радянського військового втручання в афганську кризу: «Радянські війська будуть змушені воювати з якоюсь частиною афганського народу..., а народ таких речей не вибачає»³. Д. Ф. Устинов повідомив, що до кінця року ДРА мала отримати 12 вертольотів Мі-24. Н. М. Таракі попросив вертольоти з пілотами. О. М. Косигін нагадав, що в СРСР тоді навчалось 400 афганських офіцерів. Д. Ф. Устинов додав, що у 1979 р. 190 афганців завершували навчання, серед них були 16 льотчиків і 13 вертольотчиків. На

¹ Запись бесіди Л. І. Брежнєва и Н. М. Таракі. – 20 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979.pdf – Арк. 3–4.

² Там же. – Арк. 4–5.

³ Запись бесіди А. Н. Косыгина, А. А. Громыко, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н. М. Таракі. – 20 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979-2.pdf – Арк. 3.

завершення голова радянського уряду повідомив про рішення продовж березня надати ДРА 33 БМП-1, 50 БТР-60, 25 броньованих розвідавтомобілів, п'ять вертольотів Мі-25 і вісім Мі-8Т, 50 зенітних установок на рухомих складах і зенітну установку «Стріла»¹. Н. М. Таракі попросив потужну радіостанцію, оскільки афганська влада програвала пропагандистську війну опозиції через слабку технічну оснащеність. Б. М. Пономарьов пообіцяв направити до Кабула фахівця з пропаганди. Н. М. Таракі знову запитав про можливість направлення до ДРА танкістів і льотчиків, тепер уже з інших соціалістичних країн, на що отримав категоричну відмову².

Ці обговорення засвідчили прагнення лідерів ДРА отримати якомога більшу допомогу від СРСР. Усвідомлення власної нездатності вирішувати соціально-економічні проблеми і протистояти опозиції змушували НДПА шукати підтримки зовні. Водночас у Москві тоді вистачило здорового глузду і політичної далекоглядності для відхилення військового сценарію.

22 березня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило результати перемовин з Н. М. Таракі. Завідуючий Відділом міжнародної інформації ЦК КПРС Л. М. Замятін також повідомив про рішення міністерства зв'язку і Держтелерадіо використовувати для радіомовлення на територію ДРА ретранслятора потужністю 1000 кВт, розташованого поблизу Душанбе³. 16 липня 1979 р. Кремль ухвалив передати ДРА чотири середньохвильові радіопередавачі з необхідним майном і матеріалами, відрядити до Кабула фахівців та ретранслювати програми «Афганського радіо» з території СРСР⁴.

Після Герата увага Москви до ДРА значно зростає. У доповідній записці «афганської четвірки» до ЦК КПРС від 1 квітня 1979 р. йшлося про

¹ Запись беседы А. Н. Косыгина, А. А. Громыко, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н.М. Таракі... – Арк. 8–10.

² Там же. – Арк. 11–12.

³ Заседание Политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Афганистане». – 22 марта 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.03.22.PDF – Арк. 1–3.

⁴ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в организации внутреннего радиовещания». – 16 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/07.16.1979%20On%20radio%20assistance.pdf – Арк. 2–3.

скорочення промислового і сільськогосподарського виробництва, зростання цін і бюджетного дефіциту. Це пов'язували з «підривними діями реакції», яка спиралася на «імперіалістичні і клерикальні кола» і зверталася до населення з гаслами «крайнього антикомунізму і антирадянзму»¹. Однак визнавалося, що більшість населення «ще не відчула переваг нового ладу»², НДПА не стала масовою партією, припускалась «перегинів» і необґрунтованих репресій. Слушні поради радників афганці ігнорували через «недостатню політичну гнучкість і відсутність досвіду»³. Автори визнали «переважно внутрішній характер антиурядових виступів», тому введення військ «завдало б серйозної шкоди... СРСР і відкинуло далеко назад процес розрядки, ...виявило б слабкість... уряду Таракі і могло б ще більше заохотити» опозицію⁴. Тож Радянський Союз мав і надалі надавати ДРА економічну допомогу, сприяти НДПА в зміцненні її соціальної бази, здійсненні перетворень «без забігань і перегинів»⁵, допомагати в «організаційно-партійній, масово-роз'яснювальній роботі і підготовці партійних кадрів». Йшлося про необхідність дотримання «революційної законності», але не про згортання репресій⁶.

Про це ж говорили на засіданні Політбюро ЦК КПРС 12 квітня 1979 р. Особливо підкреслювалася важливість роботи радників з підвищення боєздатності армії і органів державної безпеки ДРА, насамперед ефективного використання радянського озброєння⁷.

Після Герата зріс вплив радянських радників і представників у ДРА. У кінці березня до Афганістану з метою «вироблення схеми антитерористичних

¹ Доклад в ЦК КПСС анализа причин возникшего в последнее время обострения в ДРА и соображения о возможных дальнейших шагах по оказанию помощи руководству ДРА в деле укрепления его позиций и стабилизации положения в стране. – 1 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.01.PDF – Арк. 2.

² Там же. – Арк. 3.

³ Там же. – Арк. 4–5.

⁴ Там же. – Арк. 6.

⁵ Там же. – Арк. 7–8.

⁶ Там же. – Арк. 9–10.

⁷ Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нашей дальнейшей линии в связи с положением в Афганистане» – 12 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.12.PDF – Арк. 7.

заходів» відрядили групу спеціального призначення КДБ «А» («Грім»)¹. На початку квітня в Кабулі було створено Вищу раду оборони, в якій фактично головували Л. М. Горєлов і В. М. Заплатін. Вони запропонували поділити країну на вісім зон відповідальності, а Кабул – на чотири. Керувати ними мали «комітети захисту революції» на чолі з «військовим начальником»².

Важливим засобом підтримки режиму НДПА була торгівля. Експорт із СРСР до ДРА зріс з 139,5 млн. руб. у 1978 р. до 184,2 млн. руб. у 1979 р., а афганським імпортом – з 75,7 млн. руб. до 139,7 млн. руб. СРСР постачав машини і транспортні засоби, нафтопродукти, промислове обладнання, продовольчі товари. Головною статтею афганського імпорту до СРСР був газ, вартість якого зросла з 33,7 млн. руб. до 54,3 млн. руб. при тому ж обсязі продажу. Решту становили гранульована сечовина, бавовна, вовна, пушина, насіння льону, свіжі і сушені фрукти, горіхи, мариновані маслини тощо³.

Попри березневу відмову, афганці регулярно запрошували радянські війська. 14 квітня 1979 р. Х. Амін через Л. М. Горєлова просив направити до Кабула 15–20 вертольотів з екіпажами⁴. 21 квітня Політбюро визнало недоцільною участь радянських вертолітників «у придушенні контрреволюційних виступів»⁵. У листі до Л. М. Горєлова, який докладався до ухвали, йшлося, що у березні–квітні цього року ДРА уже поставлені 25 вертольотів з 5–10 боєкомплектами⁶. Це дозволяє припустити, що радянські пілоти могли брати участь у бойових діях у ДРА. На користь цього припущення свідчать спогади радника заступника начальника училища ВПС

¹ Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 231.

² Политическое письмо посольства СССР в ДРА «О некоторых моментах внутривнутриполитического положения в Демократической республике Афганистан»: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afghanistan/A%201979.04.04.PDF – Арк. 1–2.

³ Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 196–197.

⁴ Олийнык А. Ввод войск в Афганистан: как принималось решение // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 4.

⁵ Выписка из протокола №150 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нецелесообразности участия советских экипажей боевых вертолетов в подавлении контрреволюционных выступлений в Демократической республике Афганистан». – 21 апреля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afghanistan/A%201979.04.21.PDF – Арк. 1.

⁶ Там же. – Арк. 2.

і ППО ДРА В. І. Аблазова. Він писав, що навесні 1979 р. «екіпажів для бойових вертольотів в афганських ВПС не було зовсім»¹.

У листі Л. М. Горелову від 24 травня 1979 р. йшлося про ухвалене Політбюро рішення безоплатно поставити у 1979–1981 рр. 140 гармат і мінометів, 90 БТР, 48 тис. одиниць стрілецької зброї, 1 тис. гранатометів, 680 авіаційних бомб на 53 млн. руб. У травні–липні 1979 р. СРСР мав надати медикаменти і медичне обладнання на 50 тис. руб., 100 запальних балонів і 160 разових бомбових касет².

28 червня 1979 р. «афганська четвірка» запропонувала відрядити до ДРА велику групу військових фахівців. Радянські радники направлялися в усі підрозділи афганської армії від батальйонів і вище. Радники військової контррозвідки мали бути в усіх полках ЗС ДРА. Для охорони радянської авіаескадрильї на аеродромі в Баграмі мав відбути батальйон десантників під виглядом технічних фахівців, а для охорони посольства СРСР у Кабулі – спецзагін КДБ під виглядом обслуговуючого персоналу³. Наступного дня Політбюро погодило ці пропозиції й ухвалило інструкції радянським ЗМІ «посилити пропаганду проти спроб втручання у внутрішні справи Афганістану з боку Пакистану, Ірану, Китаю і США під гаслом “Руки геть від Афганістану”»⁴ і сприяти публікації таких матеріалів у ЗМІ третіх країн.

Немов на виконання цього рішення навесні–влітку 1979 р. «Правда» замайоріла заголовками: «Проти дій реакції», «Відсіч ворогам революції», «Відсіч силам реакції». У таких публікаціях (до вересня 1979 р. – майже

¹ Аблазов В. И. Между революцией и войной (воспоминания советского военного советника об авиации Афганистана 1978–1979 гг.) // Авиация и время. – 1996. – №3. – С. 27.

² Выписка из протокола №152 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Демократической республике Афганистан». – 24 мая 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.24.PDF – Арк 2–3.

³ Выписка из протокола №156 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об обстановке в Демократической республике Афганистан и возможных мерах по ее улучшению». – 29 июня 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/June%2029,%201979.pdf – Арк. 2–3.

⁴ Там же. – Арк. 4.

30 статей) йшлося про «рішучу відсіч», яку давали внутрішній контрреволюції і зовнішній реакції афганська армія, сили безпеки і загони самооборони. Статті про «масові мітинги на підтримку уряду і НДПА» друкувалися чи не кожного тижня. Багато писали про радянсько-афганську співпрацю: про початок роботи спільного транспортно-експедиційного підприємства «АФСОТР», для якого Москва виділила 100 МАЗів і КраЗів; відкриття збудованої й обладнаної за сприяння СРСР поліклініки при Центральному військовому шпиталі в Кабулі; радянських нафтовиків, геологів, викладачів і «спеціалістів по боротьбі з сараною» в Мазарі-Шарифі і направлення 1,5 тис. афганських юнаків і дівчат на навчання у вузах СРСР¹. ТАРС також повідомляло про дарунок НДПА 50 радянських історично-революційних фільмів, мітинг радянсько-афганської дружби у Москві та відкриття Національної виставки СРСР у Кабулі².

Вихованню афганської молоді і посиленню «ідейно-теоретичного рівня» членів НДПА у Кабулі і Москві надавали великої ваги. 4 вересня 1979 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив надання допомоги у створенні Інституту партійного навчання при ЦК НДПА. У Міжнародній Ленінській школі до початку нового навчального року мали перекласти на дарі і фарсі підручники з базових суспільно-політичних дисциплін. Всі витрати традиційно брав на себе СРСР³. Раніше було ухвалено надати обладнання і відрядити фахівців до Центральної державної типографії в Кабулі⁴.

¹ Открылся транспортный центр // Правда. – 1979. – 27 мая – С. 5; Проявление дружбы // Правда. – 1979. – 29 мая – С. 5; Миронов Л. Приметы нового. По северному Афганистану // Правда. – 1979. – 13 июля. – С. 4; На учебу в СССР // Правда. – 1979. – 12 августа – С. 4.

² Дар афганскому народу // Правда. – 1979. – 18 апреля. – С. 1; Митинг дружбы // Правда. – 1979. – 25 апреля – С. 4; Выставка открыта // Правда. – 1979. – 26 апреля. – С. 5.

³ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Просьба ЦК Народно-демократической партии Афганистана». – 4 сентября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Party%20Edu%20Inst.pdf– Арк. 1–2.

⁴ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в реконструкции и расширении Центральной государственной типографии в г. Кабуле». – 8 августа 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/08.08.1979%20AF%20govt%20press.pdf

На потреби афганського режиму працювали чимало підприємств у СРСР, про що ЗМІ мовчали. Офіцер групи «Зеніт» В. Курилов згадував свою першу «афганську» заробітну платню за липень 1979 р.: «Великі, потріпані купюри з нудотним запахом і портретами Захір-шаха і Дауда... Нам сказали, що в Союзі уже друкуються нові гроші з революційною символікою»¹.

Поза увагою «Правди» лишалося посилення військової присутності СРСР у ДРА. З весни 1979 р. у Баграмі дислокувалися 8 радянських вертольотів Мі-8, ескадрилья літаків Ан-12 і центр зв'язку. Екіпажі носили афганську форму, техніка мала афганські пізнавальні знаки². На початку липня під виглядом технічних працівників до Баграма прибув 1-й батальйон 345-го гвардійського окремого повітрянодесантного полку на чолі з підполковником В. І. Ломакіним³. Однострій військових був дивний для Радянської Армії (пояснювали, що це «експериментальні зразки»). У новій формі В. І. Ломакін «став» старшиною, його лейтенанти – сержантами⁴. 5 липня 1979 р. до Кабула прибув загін спецпризначення КДБ «Зеніт» у складі 38 осіб на чолі з полковником Г. І. Бояриновим. Офіцери пройшли підготовку за програмами «засідка», «звільнення заручників», «захоплення об'єкту й особи», але мали посвідчення техніків і інженерів⁵. Чимало з них володіли дарі і пушту. Загін мав забезпечувати охорону посольства і посольського містечка. Частина «зенітівців» були радниками у провінційних управліннях АГСА і її Навчальному центрі. У середині серпня загін поповнили 22 офіцери. Відтоді «Зеніт» вивчав систему охорони урядових і військових об'єктів у Кабулі⁶.

Ситуація в ДРА дедалі погіршувалась, як і ставлення афганців до «шураві». Радник Царандоя у Кандагарі В. Т. Ключник згадував про арешт 30 квітня 1979 р. афганського солдата, який готував замах на радників. Він

¹ Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 146.

² Фейфер Г. Указ. соч. – С. 25.

³ Огороков А. Указ. соч. – С. 156.

⁴ Иванов Н. Указ. соч. – С. 119.

⁵ Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М., 2009. – С. 120.

⁶ Цветков А., Сурудин В. Вся жизнь – атака. – М., 2010. – С. 149–151.

же писав про заколот у дивізії в Гераті в середині травня, під час якого від серцевого нападу помер радник. У червні двоє радників загинули в Пактії¹. Пересуватися Кабулом радники могли лише з охороною². В. А. Меримський згадував розмову афганського офіцера з радником: «Ми вас сюди не кликали. Навіщо ви приїхали? Їдьте до своєї країни, а ми тут самі розберемося»³. У вилученій листівці йшлося: «Наша релігія скоро загине. Подивіться, що росіяни зробили з Самаркандом і Бухарою. Прокляття кожному, хто носить значок Леніна. Ти проміняв молитву “Аллах акбар” на гяурське “Ура!”»⁴.

Попри це, роль радників зростала, як і їх кількість. 25 червня 1979 р. ЦК КПРС створив посаду радника у міністерстві планування ДРА. В ухвалі йшлося, що це було б «гарним прикриттям і водночас дозволило б бути в курсі всіх фінансово-економічних проблем країни»⁵. За місяць було створено посаду радника прем'єр-міністра ДРА з адміністративно-економічних і фінансових питань⁶.

Лідери ДРА надалі запрошували радянські війська. Б. М. Пономарьов 18 липня писав з Кабула про кілька таких прохань, зокрема, про дві радянські дивізії «на випадок надзвичайних обставин»⁷. 19 липня під час розмови з ним Н. М. Таракі сказав, що «висадка повітрянодесантної дивізії в Кабулі відіграла б вирішальну роль у розгромі контрреволюційних сил»⁸. 21 липня Х. Амін через О. М. Пузанова просив 8–10 вертольотів з радянськими

¹ Ключник В. Т. Вказ. праця. – С. 16, 28, 36.

² Аблазов В. И. Афганистан. Четвертая война... – С. 71

³ Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 85.

⁴ Цит. за: Ключник В. Т. Вказ. праця. – С. 42–43.

⁵ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О советнике по административно-экономическим и финансовым вопросам при премьер-министре Демократической Республике Афганистан». – 25 июня 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.28.PDF – Арк. 2.

⁶ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «К вопросу о советнике при премьер-министре Демократической Республики Афганистан». – 23 июля 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.31.1979%20Adviser%20to%20Amin.pdf

⁷ Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

⁸ Boris Ponomarev, Report from Kabul (excerpts). – July 19, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113274>

екіпажами¹. 12 серпня О. М. Пузанов і Л. М. Горєлов доповідали, що 10 і 11 серпня Х. Амін і Н. М. Таракі просили розмістити у Кабулі три десантні батальйони². 12 серпня А. Сарварі знову просив вертольоти з екіпажами³.

Поглянемо на ці прохання, адже вони були використані Кремлем для обґрунтування інтервенції в ДРА у грудні 1979 р. Жодне з них не було офіційним і не мало юридичної сили. Колишній міністр уряду ДРА Ш. Валі згадував, що питання запрошення радянських військ Політбюро ЦК НДПА й уряд не обговорювали⁴. Самі прохання змушують сумніватись у серйозності прохачів. Схоже вони не уявляли, скільки радянських грошей, зброї, техніки і військ їм потрібно для побудови соціалізму в Афганістані.

На всі прохання афганці завжди отримували відмови. Перед від'їздом до Кабула військової делегації її голова генерал армії І. Г. Павловський запитав Д. Ф. Устинова, чи розглядалась можливість введення військ? Міністр категорично відповів: «У жодному разі. І якщо вас буде керівництво Афганістану про це запитувати, відповідайте в тому ж дусі»⁵. Член цієї делегації В. А. Меримський згадував, що маршал С. Л. Соколов наказував уникати жодних розмов про можливе введення військ до Афганістану⁶.

У ЦРУ звертали увагу Білого дому на ці делегації. І. Г. Павловського, Головнокомандувача Сухопутними військами, заступника міністра оборони СРСР у США майже демонізували: він очолював війська країн Організації Варшавського договору під час вторгнення до Праги у 1968 р. У візитах генерала до Кабула влітку–восени 1979 р. вбачали підготовку до, за словами З. Бжезінського, «еволюційного втручання» СРСР в афганську кризу⁷.

¹ Record of Conversation Between Soviet Ambassador Puzanov and Amin. – November 3, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111577>

² Conversation of the Chief of the Military Advisory Group in Afghanistan Lt. Gen. Gorelov with H. Amin. – August 11, 1979.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110028>

³ Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

⁴ Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 55.

⁵ Олийнык А. Указ. соч. – С. 4.

⁶ Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу... – С. 12.

⁷ Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of State Vance. – Washington, October 4, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 201.

Афганська влада намагалася скористатися цими візитами. 24 серпня Х. Амін просив І. Г. Павловського надіслати до ДРА 1–2 тис. десантників і замінити афганський персонал зенітних батарей на радянський¹. Генерал відповів цитатою з В. І. Леніна: «Будь-яка революція лише тоді чогось варта, коли вона здатна захищатись, а захищати її має власний народ»².

Попри ці відмови, СРСР таємно перекидав до ДРА окремі підрозділи. Генерал В. В. Андрєєв згадував, як 18 серпня 1979 р. готував бійців і техніку до відправлення вертольотами з Кокайти під Бухарою до Баграма. На техніці зафарбовували зірки і номери, офіцерів і солдатів перевдягнули у цивільне³. Приблизно тоді ж повстали вояки однієї з афганських частин спеціального призначення, дислокованої у кабульській фортеці Бала-Хісар. Заколотники на БТР-ах з вигуками «Бити росіян!» і «Убити Таракі!» рушили до радянського посольства. Заколот придушили за допомогою вертольотів⁴. Тож довіра афганської влади до власних збройних сил дедалі падала. Все більше у питаннях посилення позицій режиму й особистої безпеки вони покладалися на радянських військовослужбовців. 4 вересня на зміну загону «Зеніт» до ДРА прибув інший загін спеціального призначення КДБ зі 100 офіцерів⁵.

Попри всі зусилля Москви, влітку 1979 р. режим НДПА контролював менше третини території країни. За перше півріччя 1979 р. ЗС ДРА втратили понад 3,5 тис. бійців і офіцерів, частина їх перейшла на бік опозиції. Заколотники захопили 8 танків, 30 БТР і БДРМ, понад 200 кулеметів і близько 2 тис. автоматів⁶. Кремль, таким чином, озброював і опозицію.

Посилення радянської присутності в ДРА після «Гератського шоку» мало наслідком розширення підтримки афганської опозиції з боку США. 3 липня 1979 р. Дж. Картер схвалив «конкретні і загальні висновки по

¹ Report from Soviet Deputy Defense Minister Army Gen. Ivan Pavlovskii, during visit to Afghanistan. – August 25, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111559>

² Цит. за: Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 71.

³ Андреев В. В. Неожиданная война. – Воронеж, 2004. – С. 82.

⁴ Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 122.

⁵ Цветков А., Суродин В. Указ. соч. – С. 153.

⁶ Нешумов Ю.А. Указ. соч. – С. 35.

Афганістану», які в СРСР тлумачили як початок масштабної підтримки моджахедів. Насправді ж ішлося про надання невійськової допомоги: організацію радіотрансляцій, розміщення матеріалів у пресі, виготовлення листівок і організацію брифінгів на підтримку афганської опозиції, виділення коштів на придбання медикаментів¹. 23 жовтня СКК обговорив додаткову невійськову допомогу повстанцям, яка мала йти через Пакистан і Саудівську Аравію². 7 листопада «Програма прихованих дій» була розширена дозволом на поставки засобів зв'язку³. 27 грудня 1979 р. директор ЦРУ звітував про виділення на «Програму» 695 тис. дол., 620 тис. з яких були освоєні до того часу⁴. Тож підтримка опозиції з боку США до грудня 1979 рр. була доволі скромною і її важко визначити як «агресію ззовні» проти ДРА, як це робила радянська пропаганда. Водночас США надавали гуманітарну допомогу біженцям. У травні 1979 р. було створено «Асоціацію американської допомоги афганським біженцям» на чолі з экс-послом США в Кабулі Т. Еліотом. У СРСР це вважали прикриттям для допомоги моджахедам⁵.

Отже в середині 1979 р. ДРА отримувала від СРСР зброї й іншого «спеціального майна» більше, ніж будь-яка інша соціалістична країна чи країна «соціалістичної орієнтації». СРСР мав в Афганістані розгалужений апарат радників, з весни 1979 р. там перебували радянські військові частини. Поштовхом до посилення військово-технічної підтримки режиму НДПА з боку Москви став антиурядовий і антирадянський заколот у Гераті в березні 1979 р. Його підтримали частини афганської армії, тоді вперше в Афганістані загинули громадяни СРСР. Під час заколоту керівництво ДРА звернулося до

¹ Alert Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, September 14, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 172–174.

² Summary of Conclusions of a Special Coordination Committee Meeting. – Washington, October 23, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 207

³ Memorandum From Director of Central Intelligence Turner to the Chairman of the Special Coordination Committee. – Washington, February 21, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 593.

⁴ Minutes of a Presidential Review Committee Meeting. – Washington, December 27, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 286.

⁵ Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980). *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. Дніпро, 2020. Т. 3 (28). Вип. 1. – С. 168.

Кремля по військову допомогу в громадянській війні проти опозиції. Продовж березня – вересня 1979 р. щонайменше 12 разів лідери ДРА зверталися до радянських посадовців з проханням про введення певних військових контингентів. Попри офіційну позицію «війська не вводити», в цей час тривала ескалація радянської присутності в ДРА.

2.4. Радянська політика в Афганістані в період «кризи Саурської революції» (вересень – грудень 1979 р.)

Усунення в середині вересня 1979 р. Х. Аміном від влади Н. М. Таракі спричинило перегляд політики СРСР щодо ДРА. Москва з тривогою зустріла черговий політичний переворот у Кабулі і новий виток боротьби в середині НДПА. Роль Кремля в тих подіях до кінця не з'ясована. Там знали про амбіції Х. Аміна і підготовку ним змови проти Н. М. Таракі. О. М. Пузанов 21 липня 1979 р. повідомляв Москву про скарги Х. Аміна на Н. М. Таракі. Той, мовляв, сконцентрував усю владу в своїх руках, і сам Х. Амін не здатний був впливати на політику НДПА¹. Член делегації І. Г. Павловського генерал А. Н. Афанасьєв згадував своє перебування у штабі 15-ї танкової дивізії в Кабулі. На стіні, за канонами партійної ієрархії, висіли великий портрет Н. М. Таракі і менший, Х. Аміна. Проте в куту кабінету начштабу дивізії генерал помітив великий портрет Х. Аміна². В. І. Аблазов 11 вересня 1979 р. записав у щоденнику: «Становище в партії напружене. Угрупування Аміна і Таракі почали відкриту боротьбу»³.

10 вересня 1979 р. Н. М. Таракі на шляху з форуму лідерів держав-членів Руху неприєднання в Гавані зупинився в Москві. Він обговорив ситуацію в партії і державі з членами «афганської четвірки». Ю. В. Андропов запевнив Н. М. Таракі у підтримці з боку Москви і пообіцяв, що Кремль

¹ Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and H. Amin. – July 21, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113275>

² Афанасьев А. Н. Указ. соч. – С. 70.

³ Аблазов В. И. Записки военного советника. Тревожная осень. Сентябрь 1979 г.: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a066.shtml

«бере Аміна на себе». Того ж дня посол О. М. Пузанов, заступник голови представництва КДБ у ДРА Б. С. Іванов і І. Г. Павловський отримали вказівку «поставити Аміна на місце»¹. У Москві сподівалися розв'язати цю проблему силами КДБ: Х. Аміна мали викрасти і доправити до Москви². Однак 13 вересня до Москви надійшла телеграма з Кабула, в якій йшлося: «Ми не можемо взяти на себе відповідальність за арешт Аміна нашим батальйоном у Кабулі, оскільки це буде розцінене як пряме втручання у справи Афганістану і матиме... серйозні наслідки»³. Тож наказ про початок операції не був відданий. Поки КДБ розмірковував, Н. М. Таракі сам розробив план убивства Х. Аміна на кабульському летовищі під час свого повернення з-за кордону. Проте С. Д. Тарун (він був одночасно начальником охорони Н. М. Таракі і довіреною особою Х. Аміна) знешкодив змовників⁴.

Під час відсутності Н. М. Таракі Х. Амін не зволікав. Його племінник Асадулла розповів представнику КДБ Л. П. Богданову, як Х. Амін викликав до свого кабінету по черзі членів ЦК НДПА і ставив перед ними єдине питання: кого вони підтримують, Х. Аміна чи Н. М. Таракі? У цей час А. Амін тримав біля їхньої голови пістолет. Х. Амін не зміг схилити на свій бік лише т. зв. «групу чотирьох» – відданих Н. М. Таракі міністра внутрішніх справ А. М. Ватанджара, міністра у справах кордонів Ш. Маздурьяра, міністра комунікацій С. М. Гулябзоя і керівника служби безпеки А. Сарварі. Під час розмови з Н. М. Таракі після повернення того до Кабула Х. Амін звинуватив їх у змові проти себе. Коли ж усі вони звернулися по допомогу до посольства СРСР стало очевидним, що Москва була вплутана в цю кризу.

За кілька днів Н. М. Таракі викликав Х. Аміна до себе на обід. На цій зустрічі наполягали О. М. Пузанов, Л. М. Горелов і представники КДБ. Коли Х. Амін з охороною увійшли до палацу, почалася стрілянина. С. Д. Тарун закрив своїм тілом Х. Аміна і загинув на місці. Сам Х. Амін, поранений у

¹ Морозов А. Кабульский резидент (окончание) // Новое время. – 1991. – №41. – С. 28.

² Фейфер Г. Указ. соч. – С. 58.

³ Цит. за: Гриневский О. Тайны советской дипломатии. – М., 2000. – С. 302.

⁴ Боровой Я. От «Альфы» до Омара // Новое время. – 1999. – №51. – С. 24.

ногу, зміг утекти¹. За однією з версій, перестрілку спровокувало нехтування Х. Аміном наказу Н. М. Таракі не входити до його резиденції озброєними, а охоронці Х. Аміна були зі зброєю². За радянською версією, Х. Амін планував убивство Н. М. Таракі. Проте більшість обізнаних з обставинами цієї заплутаної справи вважали, що саме Н. М. Таракі замислив усунути Х. Аміна, і його охорона першою відкрила вогонь під приводом згаданої заборони.

Після цього Н. М. Таракі був приречений. 14 вересня за наказом Х. Аміна Кабульський гарнізон було приведено в повну бойову готовність, усі важливі об'єкти столиці охороняли війська, вони ж патрулювали вулиці. Відданих Н. М. Таракі командирів 8-ї піхотної дивізії, артилерійського полку й окремого танкового батальйону, начальників штабів 4-ї і 15-ї танкової бригад взяли під варту. Резиденцію Н. М. Таракі блокували війська, зв'язок з нею відключили³. Згодом його заарештували. Ці події застали радянських представників зненацька. Генерал-полковник КДБ В. І. Алідін згадував: «Таракі охороняли співробітники КДБ з групи “А”. Як його заарештували – це залишилося для мене загадкою»⁴. Роботу О. М. Пузанова і Л. М. Горелова визнали незадовільною і їх згодом відкликали до Москви⁵.

Роль радянських представників у цих подіях оцінювали по-різному: від заяв про повне невторчання Москви у внутрішньопартійні афганські чвари до звинувачень у спецоперації з усунення Х. Аміна. Схоже, що Кремль дійсно підтримав у тому конфлікті Н. М. Таракі, проте навряд чи був причетний до замаху на Х. Аміна. Якби це було дійсно так, то все було б підготовлено більш ретельно, і про це стало б відомо у 1990-х, як про інші радянські операції в Афганістані й інших «гарячих точках». Тож ми згодні з С. М. Акимбековим, що Х. Амін переграв і Н. М. Таракі, і СРСР⁶. Пізніше він звинуватив радянських представників у замаху на себе. Те ж, що Москва

¹ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 59–63.

² Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 201.

³ Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 96.

⁴ Алидин В. И. Государственная безопасность и время. – М., 2001. – С. 302.

⁵ Ляховский А. Указ. соч. – С. 97.

⁶ Акимбеков С. М. Указ. соч. – С. 307.

відкликала декого з них, Х. Амін розцінив як її мовчазну згоду з захопленням ним влади¹.

15 вересня О. М. Пузанов у телеграмі до Москви писав, що з Н. М. Таракі покінчено і слід робити ставку на Х. Аміна. Наступного дня Л. М. Горелов і В. П. Заплатін привітали його з обранням на найвищі державні і партійні пости, а 17 вересня з ним зустрівся радянський посол².

Репресії проти прибічників Н. М. Таракі, до яких вдався Х. Амін, змусили Москву розробити план порятунку «групи чотирьох» силами бійців загону «Зеніт» під кодовою назвою «Веселка». 14 вересня афганців сховали в будинку одного зі співробітників КДБ у Кабулі, а 19 вересня міністрів у спеціально доставлених із Союзу збройних ящиках вивезли літаком з Баграма до Ташкента. Після цього вони були переправлені до Софії³.

15 вересня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання «Про становище в керівництві Афганістану». Радянські можновладці з тривогою обговорили зміни в афганській владі, але змушені були змиритися з цим і не відкидати остаточно співпраці з Х. Аміном. Радянським радникам у силових структурах було наказано продовжувати виконувати обов'язки, «пов'язані з підготовкою і здійсненням бойових дій проти формувань заколотників», але не брати участі в репресіях. Вирішили призупинити поставки озброєння і військової техніки до ДРА, обмежившись запчастинами і боєприпасами. При висвітленні афганських подій у радянських ЗМІ ухвалили «обмежитися публікацією чисто фактичного матеріалу у спокійній формі, не висловлюючи жодних власних оцінок обстановки і коментарів»⁴.

Висвітлення подій у ДРА в радянських ЗМІ дійсно змінилося. 11 вересня 1979 р. «Правда» писала про візит Н. М. Таракі до Москви⁵.

¹ Топорков В. М. Тайная дипломатия СССР в Афганистане 1978–1979 гг. // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №2. – С. 1054.

² Морозов А. Указ. соч. – С. 30.

³ Докладніше див.: Фейфер Г. Указ. соч. – С. 69–71.

⁴ Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 96–97.

⁵ Дружественный визит // Правда. – 1979. – 11 сентября. – С. 1.

14 вересня було опубліковано інтерв'ю Х. Аміна, в якому він вкотре підкреслив радянську підтримку Афганістану в протистоянні підступам реакції¹. Проте після опублікованого 17 вересня 1979 р. рішення Пленуму ЦК НДПА й Ревради ДРА про задоволення «прохання Н. М. Таракі, в якому він повідомляв, що за станом здоров'я не міг більше виконувати партійні й державні обов'язки» і призначення на вищі партійні й державні пости Х. Аміна², понад два тижні не було жодної статті про події в ДРА. Такої тривалої перерви не було від квітня 1978 р. Значно поменшало статей про успіхи афганської революції і радянсько-афганську дружбу. Статтями про відкриття Тижня радянського кіно в концертному залі «Кабул», рішення Політбюро ЦК НДПА «Про святкування в Афганістані 62-ї річниці Великої Жовтневої Революції» і про відкриття в Кабулі виставки ЦК ВЛКСМ СРСР³ цей перелік вичерпувався. Рідше «Правда» писала про успіхи «народної влади». 17 жовтня газета повідомила про придушення заколоту під Кабулом⁴. Це було остання публікація про ситуацію в Афганістані попри ескалацію внутрішнього афганського конфлікту.

Немов за інерцією, 27 вересня 1979 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив відрядити до Кабула делегацію з представників юридичного відділу Президії Верховної Ради СРСР, Інституту держави і права АН СРСР і Всесоюзного науково-дослідного інституту радянського законодавства для «надання практичної допомоги у розробці Конституції ДРА»⁵.

У США також аналізували події в Кабулі. 14 вересня директор ЦРУ С. Тернер говорив Дж. Картеру, що Москва може вдатися до військової акції

¹ Укрепляют связи // Правда. – 1979. – 14 сентября. – С. 5.

² Решение Пленума ЦК Народно-демократической партии Афганистана и Революционного Совета ДРА // Правда. – 1979. – 17 сентября. – С. 1.

³ Поворотный пункт // Правда. – 1979. – 31 октября. – С. 1; С телетайпной ленты // Правда. – 1979. – 5 ноября. – С. 1.

⁴ Заговор сорван // Правда. – 1979. – 17 октября. – С. 5.

⁵ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О содействии руководству Демократической Республики Афганистан в разработке конституции страны». – 27 сентября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.27.1979%20Draft%20Constitution.pdf Арк. 1.

задля захисту режиму, проте обмежиться кількома тисячами вояків¹. За кілька днів співробітник РНБ Т. Торнтон писав, що СРСР «перебуває на межі масштабного військового втручання» до Афганістану². 22 вересня державний секретар С. Венс надіслав до американських посольств у Пакистані, СРСР та Ірані листи, в яких йшлося: «Ми засікли незвичну активність на північ від річки Амудар'я, яка свідчить про приготування деяких повітрянодесантних частин до виступу з гарнізонів. Це може бути пов'язане з подіями в Афганістані, проте прямих доказів цьому немає»³. Немає їх і в радянських джерелах. Не виключено, що після усунення Н. М. Таракі у Кремлі розглядали можливість введення частин Радянської Армії на територію ДРА.

Ставлення до Х. Аміна у Москві було суперечливим. Більшість причетних до афганських справ його перемогу вважали закономірною. Д. А. Волкогонов неодноразово був у ДРА. Про Н. М. Таракі він писав як про «ідеологічного мрійника, який бачив свою утопічну ціль, проте зовсім не знав, як її досягнути». Х. Амін же «добре розбирався у засобах “революції”, але не надавав особливого значення утопічній цілі. То був типовий азійський правитель деспотичного штабу: хитрий, підступний, потайний... Для нього єдиною вищою ціллю була влада»⁴. У СРСР правління Х. Аміна назвали «піком кризи першого етапу Квітневої революції»⁵, яке загрожувало «демократичному ладові, безпеці і суверенітету держави»⁶. Тож Х. Аміна зробили «цапом-відбувайлом» за усі прорахунки НДПА, репресії тощо.

Х. Амін давав підстави для такого ставлення. Ініційована ним нова хвиля репресій непокоїла Кремль. Складними були відносини Х. Аміна з

¹ Weiner T. *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. – NY – London–Toronto–Sidney–Auckland, 2007. – P. 336.

² Memorandum From the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (Murray) to the Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs (McGiffert). – Washington, September, 21, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 185.

³ Цит. за: Миронов Л., Спольников В. Накануне. Как американцы оценивали события, предшествовавшие вводу советских войск // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №12. – С. 8–9.

⁴ Волкогонов Д. А. *Семь вождей*. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 55.

⁵ Басов В. В., Поляков Г. А. *Указ. соч.* – С. 36.

⁶ Игнатов А. В. *Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула)*. – М., 1980. – С.69.

представниками СРСР у Кабулі: він вимагав відкликання О. М. Пузанова і Л. М. Горелова, конфліктував з Л. П. Богдановим¹, публічно звинувачував радянських представників у вересневій кризі. 10 жовтня 1979 р. міністр закордонних справ Ш. Валі під час зустрічі з послами соціалістичних країн заявив, що «заколотникам допомагав посол... Радянського Союзу О. М. Пузанов. Він допоміг заманити у пастку Аміна»². Х. Амін тяжів до більш збалансованої зовнішньої політики, що в Москві розцінювали як намір піти на «змову з імперіалізмом і зраду інтересів революції»³. Такі оцінки присутні й у новітній російській історіографії. В. С. Христофоров писав: «Амін не лише не присікав антирадянських настроїв, але і сам... їх заохочував. З традиційно дружньої Радянському Союзу країни Афганістан перетворився на небезпечне вогнище напруги і джерело... нестабільності в регіоні»⁴. Немов до цього ДРА була осередком стабільності і безпеки.

У кінці жовтня Політбюро ЦК КПРС констатувало погіршення ситуації в ДРА з приходом до влади Х. Аміна, особливо наголошуючи на посиленні репресій⁵. Попри характеристику Х. Аміна як «властолюбного, жорстокого і віроломного діяча»⁶, «афганська четвірка» визначилася з напрямками подальшої політики щодо ДРА. Вирішили продовжувати працювати з новою владою, щоб не давати Х. Аміну приводів сумніватись у довірі Москви до нього. Це мало також з'ясувати «його справжні наміри» і краще з'ясувати ситуацію в політичному й військовому керівництві ДРА. Водночас було вирішено обмежити військову допомогу поставками стрілецької зброї, запасних частин, мінімально необхідної кількості боєприпасів і допоміжного військового майна. Розпочаті економічні проекти мали реалізовуватися, але до всіх нових запитів афганської влади про економічну допомогу слід було

¹ Хинштейн А. Указ. соч.

² Сафрончук В. Афганістан времен Амина... – С. 135.

³ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 144.

⁴ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 25.

⁵ Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи: Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31.10.79.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/172-7910.pdf> – Арк. 1–2.

⁶ Там же. Арк. 2–3.

ставитись обережно. Радникам вказувалось надалі виконувати свої обов'язки, але уникати участі в заходах афганської влади, які могли б «кинути тінь» на СРСР. ЗМІ мали обмежуватися фактичними повідомленнями про події в ДРА, позитивно оцінюючи лише ті заходи її влади, які підкреслювали «радянсько-афганську дружбу» й успіхи «Квітневої революції»¹.

Попри таку обережність, СРСР продовжував підтримку режиму НДПА. Перед відбуттям до Москви О. М. Пузанов зустрівся з заступником міністра закордонних справ Афганістану Ш. Валі. Посол повідомив про рішення ЦК КПРС прийняти на навчання в Радянському Союзі на дев'ятимісячних курсах 250 афганців-керівників місцевих органів влади. Афганський чиновник також подякував за надану Москвою згоду відкрити в Кабулі підготовчі курси російської мови для афганців перед їх навчанням в СРСР. Викладати на них мали радянські викладачі². 6 листопада радник з партійних зв'язків посольства СРСР у ДРА В. М. Смірнов повідомив міністра юстиції і Генерального прокурора ДРА А. Х. Тараї про рішення додатково відрядити до Афганістану радників для надання допомоги в партійному будівництві³. 5 грудня в Москві ухвалили виділити 1 млн. доз протичумної вакцини, 500 тис. доз вакцини проти ящура, 2 млн. доз вакцини проти сибірської виразки, 350 тис. доз вакцини проти інфекційної плевропневмонії кіз, 500 тис. доз вакцини проти ентеротоксемії овець, а також відрядити до ДРА двох фахівців для налагодження виробництва вакцин і сироваток⁴.

¹ Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи... – Арк. 4–6.

² Запись беседы с заместителем премьера-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан. – 27 октября 1979 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf – Арк. 2–3.

³ Запись беседы советника по партийным связям совпосольства в ДРА В. М. Смирнова с членом политбюро ЦК НДПА, министром юстиции и генеральным прокурором А. Х. Тараи 6 ноября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/11.06.1979%20Smir%20Tarai.pdf

⁴ Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании безвозмездной помощи Демократической Республике Афганистан в борьбе с болезнями сельскохозяйственных животных»: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/12.05.1979%20Agricuilt%20assistance.pdf

З СРСР до Афганістану продовжувала надходити допомога. За свідченням очевидців, у жовтні 1979 р. до Кабула щодня прибували кілька вантажних Іл-76 і Ан-22. У листопаді таких рейсів побільшало до 10–20 на добу. Більшість літаків прибували вночі, що провокувало «незручні» запитання іноземних журналістів до афганських посадовців. Ті відповідали, що нічна активність на летовищі Кабула – це навчальні польоти афганських льотчиків на радянських літаках під керівництвом радянських інструкторів¹.

Регулярними були зустрічі Х. Аміна з радянськими представниками в Кабулі. Так, під час кількох зустрічей з радником-посланником посольства СРСР В. С. Сафрончуком обговорювали міжнародне становище країни і навіть майбутній федеративний устрій Афганістану².

Х. Амін наполегливо запрошував радянські війська. 2 жовтня і 17 листопада він просив надати батальйон для його особистої охорони, 2 грудня – спрямувати полк до провінції Бадахшан³, а наступного дня – підрозділи радянської міліції до північних провінцій «для підтримки загонів народного ополчення»⁴. 6 грудня в Політбюро ЦК КПРСС обговорювали прохання про направлення до Кабула мотострілецького батальйону для охорони резиденції Х. Аміна⁵. 12 і 17 грудня Х. Амін просив розмістити в північних провінціях Афганістану радянські гарнізони і взяти під охорону шосейні дороги⁶. На усі ці прохання він отримував відмови.

¹ Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012. – С. 19–20.

² Див.: Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 29 октября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/10.29.1979%20Safr%20Amin.pdf; Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 19 ноября 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/11.19.1979%20Safr%20Amin.pdf; Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 3 декабря 1979 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/12.03.1979%20Safr%20Amin.pdf

³ Telegram From Chief Soviet Military Advisor «Report From Kabul». – December 2, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118651>

⁴ Telegram From Chief Soviet Military Advisor «Report From Kabul». – December 4, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118652>

⁵ Extract From CSPU CC Politburo Decision. – December 6, 1979: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111579>

⁶ Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 50.

До початку грудня 1979 р. головними засобами підтримки «Саурської революції» з боку Кремля залишалися поставки зброї і військової техніки та апарат радників. У кінці 1979 р. у ДРА працювало близько 3 тис. цивільних і 3,5–4 тис. військових радників¹. Їх роль була неабиякою. У затвердженому на засіданні Політбюро ЦК КПРС звіті про відрядження до Афганістану І. Г. Павловського йшлося: «Надана нашою стороною всебічна практична допомога силам Афганістану дозволила їм продовж серпня–жовтня цього року перейти від пасивної оборони і нерішучих дій проти заколотників незначними підрозділами до одночасних бойових дій більш значними угрупованнями... Радянські радники брали участь у тактичних навчаннях, розробці планів операцій та їх практичному здійсненні»². Сам генерал пізніше згадував: «Спеціалісти з очолюваної мною групи і групи Головного військового радника... займалися вивченням і аналізом військової обстановки, розробкою відповідних планів і рекомендацій з протидії збройним акціям ворогів Квітневої революції. Ці плани і рекомендації у цілому успішно виконувалися воїнами частин афганської армії»³.

Афганська влада повністю покладалась на радників. У кінці листопада 1979 р. Л. М. Горелов говорив своїм підлеглим: «Опорою нинішнього ладу є поки що армія, а опорою армії – радянські військові радники, фахівці і перекладачі. Місцеві товариші говорять прямо, що без радянських радників вони не проіснували б ні дня»⁴. Так було не лише в армії. Радянські представники були присутні на кожному засіданні Політбюро ЦК НДПА, Революційної ради, Ради оборони ДРА. Коли приймалися непопулярні або неприйнятні афганським суспільством рішення, Х. Амін наголошував, що винні в усьому «радянські товариші»⁵. Тож у провалі реформ і поразках

¹ Ковальков О. Л. Інститут радянських радників... – С. 141.

² Документы советского руководства о положении в Афганистане... – С. 97–98.

³ Афганистан не должен повториться / Интервью с И. Г. Павловским // Военные знания. – 1990. – №1. – С. 2.

⁴ Аблазов В. И. Записки военного советника. Ноябрь 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a068.shtml

⁵ Иванов Н. Указ. соч. – С. 161.

афганської армії в бойових діях проти загонів опозиції у 1979 р. була значна частка провини радянських цивільних і військових фахівців.

Ближче до кінця 1979 р. у Кремлі схилилися до військової інтервенції в ДРА. Опозиція тоді контролювала 70% території країни¹, тому в Москві побоювалися поразки НДПА і перемоги ісламістів. Новий посол Ф. А. Табеев (вірчі грамоти Х. Аміну він вручив 1 грудня 1979 р.) згадував, що питання військового втручання в афганську кризу було вирішене вже тоді. Йому наказали «нічого до Москви не повідомляти, жодних оцінок не давати, нічого не пропонувати до особливого розпорядження»². Тобто надзвичайний і повноважний посол перестав бути потрібним як джерело достовірної й оперативної інформації про ситуацію в країні, в якій він працював. Це означало, що від ситуації в ДРА позиція Кремля вже не залежала. Про це свідчив і вибір кандидатури нового посла. Х. Амін начебто наполягав, аби О. М. Пузанова замінив мусульманин і бажано партійний працівник. Татарин Ф. А. Табеев відповідав цим вимогам: 19 років перед цим він працював першим секретарем Татарського обкому КПРС. Водночас він не мав жодного дипломатичного досвіду. Пізніше він згадував, що «нічого не знав про розкол у партії, не мав жодного уявлення про “Хальк” і “Парчам”, не орієнтувався в хитросплетіннях взаємовідносин між афганськими керівниками...»³

Більшість науковців і причетних до політики СРСР у ДРА вважали, що продовж осені 1979 р. у Кремлі схилилися до думки про необхідність усунення Х. Аміна. Він усе більше лякав Москву непередбачуваністю, тож його вирішили замінити потенційно більш зручним і слухняним Б. Кармалем, який мешкав у Празі. Зробити це без військової сили було неможливо.

Більшість кремлівських вождів завжди симпатизували Н. М. Таракі, а для Л. І. Брежнєва, його смерть стала особистою трагедією. Взнавши про убивство Н. М. Таракі, Л. І. Брежнєв начебто сказав: «Яка ж сволота Амін,

¹ Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 46.

² Цит. за: Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада. – М., 2002. – С. 290.

³ Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 47.

що задушив людину, з якою брав участь у революції»¹. Головний лікар Центральної клінічної («Кремлівської») лікарні Є. І. Чазов підтверджував: «Брежнєв, попри зниження здатності критичного сприйняття, бурхливо переживав цю подію»². Ставлення до Х. Аміна було іншим. В. О. Крючков у розмові зі своїм заступником генералом В. О. Кирпиченком говорив про Х. Аміна як про «запеклого фашиста і ката афганського народу»³. Н. М. Таракі у В. О. Крючкова – «видний громадсько-політичний діяч, поет, письменник», «освічена людина, яка має багатий життєвий досвід...», а Х. Амін – «кар'єрист, ...авантюристичного складу характеру, жорстокий, не гребував жодними засобами задля досягнення своїх амбітних цілей»⁴.

З осені 1979 р. Кремлем ширились чутки, що Х. Амін під час навчання в Колумбійському університеті був завербований ЦРУ. Заступник резидента КДБ у Кабулі О. Морозов згадував, що у вересні 1979 р. С. М. Гулябзой, який тоді переховувався в радянському посольстві, надав десять «неспростовних доказів» зв'язків Х. Аміна з розвідкою США⁵. Однак більшість обізнаних людей заперечували це. Л. П. Богданов, у якого з Х. Аміном був давній конфлікт, не вірив у «роботу» Х. Аміна на ЦРУ⁶. Такої ж думки був В. П. Заплатін. Він згадував, що той «визнавав лише два свята...: 7 листопада і 9 травня... У ці дні він міг дозволити собі випити 100 грамів горілки; в інший час спиртного він... не вживав»⁷. І. Г. Павловський також вважав Х. Аміна вірним союзником СРСР у «справі перетворення ДРА на “другу Монголію”»⁸. Л. М. Горелов говорив, що не мав жодних доказів зв'язків Х. Аміна з ЦРУ, окрім факту його навчання в США⁹.

¹ Цит. за: Боровой Я. Указ. соч. – С. 64.

² Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». – М., 1992. – С. 153.

³ Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998. – С. 350.

⁴ Крючков В. А. Указ. соч. – Сс. 212, 215.

⁵ Морозов А. Указ. соч. – С. 29.

⁶ Хинштейн Н. Указ. соч.

⁷ Заплатин В. До штурма двorca Амина... – С. 64.

⁸ Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 64.

⁹ Как это было / Интервью с Львом Гореловым: www.artofwar.net.ru/profiles/sergei_skripnik_andrey_greshnov_p/view_book/lev_gorelov_kak_eto_bylo

Афганські діячі були такої ж думки. Міністр фінансів ДРА А. К. Місак запевняв, що Х. Амін був «справжнім комуністом». Член Політбюро ЦК НДПА Ш. Джаузджані, попри в цілому негативне ставлення до Х. Аміна, наполягав на його симпатіях до СРСР: «Пропонував влаштувати Афганістан за радянським зразком»¹. Відомо, що цитати для своїх промов Х. Амін брав зі сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» – своєї настільної книги².

Не вірили у зв'язки Х. Аміна з ЦРУ і західні вчені³. Ми схилиємося до цієї ж думки. Для прикладу, у лютому 1979 р. Х. Амін не прислухався до закликів американців і примітивно спланував операцію з визволення А. Дабса, що коштувало останньому життя. Афганський лідер до останнього вірив Москві і вітав радянські війська. Зрештою, після загибелі Х. Аміна його дружина і дві доньки заявили, що їм немає куди їхати, окрім як до СРСР.

Схоже, що автором версії про зв'язок Х. Аміна і ЦРУ був Ю. В. Андропов, хоча, за словами М. Ф. Іванова, на його запитання, чи має той конкретні докази, голова КДБ ствердної відповіді не дав⁴. Їх, напевне, і не було. Х. Амін був небезпечний своєю непередбачуваністю, був більше націоналістом, аніж марксистом. Це штовхало його до більш збалансованої зовнішньої політики⁵, яку б зараз назвали «багатовекторною». Він міг стати для Москви «другим Тіто», а цього ані Кремль, ані КДБ, не бажали. Як ішлося у біографії Ю. В. Андропова, для нього було байдуже, чи був Х. Амін агентом ЦРУ. Але він точно не був агентом КДБ, тоді як Б. Кармаль був⁶.

На ставлення до Х. Аміна впливали звістки з Кабула про ініційовану ним нову хвилю репресії. Ці звинувачення, як видно з мемуарної літератури, часто йшли від радників середньої і нижньої ланки. Під репресії підпадали

¹ Цит. за: Снегирев В. Время «Ч» для страны «А»: <http://www.rg.ru/2004/12/28/afghanistan-amin.html>.

² Морозов А. Кабульский резидент // Новое время. – 1991. – №38. – С. 37.

³ Amstutz J. В. Op. Cit. – P. 44; Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia / F. A. Clements. – ABC-Clío, 2003. – P. 20; Tanner S. Op. Cit. – P. 233.

⁴ Иванов Н. Указ. соч. – С. 164.

⁵ Корж Г. П. Указ. соч. – С. 84.

⁶ Соловьев В., Клепикова Е. Юрий Андропов: Тайный вход в Кремль. – СПб., 1995. – С. 204.

їхні «підопічні», тож особисті симпатії до репресованих посилювали антипатію до Х. Аміна. Зрештою, у Кремлі вирішили, що Х. Амін становив загрозу «Саурській революції».

Восени 1979 р. СРСР збільшував свою військову присутність у ДРА. У жовтні в підмосковній Балашисі сформували загін з 60 офіцерів-розвідників, який 11 листопада прибув до Кабула. Офіцер цього підрозділу згадував, що їх одягнули в незвичну для них «солдатську» форму й озброїли не «десантними» автоматами зі складними прикладами, а звичайними, з дерев'яними¹. Підготовлені до спеціальних операцій розвідники «стали» інженерами і техніками. Загін отримав таємне завдання картографувати об'єкти Кабула. Результатом стала карта розміром 2×3 м з нанесеними вогневими точками, підрозділами силових структур, військовими частинами, поштою, телеграфом тощо. Її надіслали до Москви і на її підставі планували операцію «Байкал-79»². Бійці загону пізніше штурмували палац Тадж-Бек.

6 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило «направити до Афганістану... спеціальний загін ГРУ Генерального штабу... в уніформі, яка не розкривала б його приналежності до Збройних Сил СРСР»³. Це був 7-й загін 15-ої бригади спеціального призначення, відомий як «мусульманський батальйон». Його командир майор Х. Т. Халбаєв був узбеком, бійці – узбеки, таджики, туркмени. Вони носили афганську форму і зовні не відрізнялися від афганців⁴. «Мусбат» однак не був стовідсотково узбецько-таджицько-туркменським. Суттєвою проблемою стало підібрати необхідну кількість механіків-водіїв і операторів бойових машин серед вихідців із Середньої Азії, тож ці вакансії заповнили слов'яни⁵.

¹ Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 241.

² Иванов Н. Указ. соч. – С. 46.

³ О направлении спецотряда в Афганистан: Решение Политбюро ЦК №П176/82 от 6.12.79.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/176-79.pdf>

⁴ Кукушкин А. В. Как был взят Кабул // Военно-исторический журнал. – 1995. – №6. – С. 56.

⁵ Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков. – М., 2001. – С. 3.

Це був зразковий підрозділ, кожен вояк якого пройшов жорстку психологічну, фізичну і професійну перевірку і відбір. «Мусбат» мав новітнє і нетипове для спецпризначенців озброєння: БТР-и, БМП, автоматичні гранатомети АГС-17 і зенітні самохідні установки ЗСУ 23-4 «Шилка». Бійці займалися інтенсивною бойовою і фізичною підготовкою. За півтора місяці вони виконали піврічну норму зі стрільби, водіння і тактичних навчань, майже половина яких проводилися вночі. Згодом була затверджена програма підготовки «штурм будівель», за якою загін займався кілька місяців¹.

7 грудня бійці батальйону отримали солдатську форму і нову табельну зброю. Офіцери «стали» солдатами і сержантами: нашивки єфрейтора мали офіцери у званні від лейтенанта до капітана, молодшого сержанта – від капітана до майора, сержанта – підполковника, а старшого сержанта – полковника². За легендою, це був окремий батальйон аеродромно-технічного обслуговування ескадрилей Мі-8 і Ан-12 у Баграмі. Увечері 9 грудня до Афганістану було перекинуто 540 осіб особового складу, 13 БМП-1, 26 БТР-60, 4 ЗСУ 23-4 «Шилка», 4 вантажівки «Урал-375Д», 18 ЗІЛ-131, 19 ГАЗ-66, по одному УАЗ-469 і УАЗ-452, 5 польових кухонь, 4 причепа, 150 т. боєприпасів, 45 т. господарського майна і запас продовольства на 30 діб³.

11 грудня до Баграма прибуло поповнення до загону КДБ «Зеніт». Тепер в Афганістані перебувало 130 «зенітівців». Цими силами планувалося здійснити операцію з усунення Х. Аміна 13–14 грудня 1979 р. (про це нижче). Спецпризначенці напередодні провели рекогносцировку в Кабулі, проте наступного дня операцію скасували. Після того, як Х. Амін 16 грудня переїхав з палацу Арг до добре укріпленого палацу Тадж-Бек, загін передислокувався з Баграма до Кабула⁴.

¹ Кривопапов О. В. Хроника первого батальона. 154-й отдельный отряд спецназа ГРУ на афганской земле. – Т. 1. – Днепропетровск, 2013. – Сс. 111, 131–134; Легкий П. Операция «Штурм» // Армия. – 1999. – №6. – С. 48.

² Андогский А. И. и др. Указ. соч. – С. 254; Легкий П. Указ. соч. – С. 48.

³ Кривопапов О. В. Указ. соч. – С. 161–163.

⁴ Там же. – С. 172–177.

Тоді ж на аеродром Баграм після капітального ремонту в СРСР прибули афганські винищувачі-бомбардувальники Су-7МБК з радянськими екіпажами, які «затримались» у ДРА після передачі техніки афганській стороні¹. 18–19 грудня радянський підрозділ зайняв позиції вздовж стратегічно важливої дороги на Саланг². Цим шляхом заходили до ДРА радянські війська в кінці грудня 1979 р. Нарешті, 24 грудня до Баграма прибув загін спеціального призначення КДБ «Грім» у складі 30 бійців³.

Нарощування радянської військової присутності в ДРА не залишилось не поміченим на Заході. 13 грудня у звіті ЦРУ припускалося, що «Ради готуються до того, щоб прибрати Аміна», хоча С. Тернер не був згоден з цими висновками⁴. 17 грудня Дж. Картер обговорив цю проблему зі своїм радником з національної безпеки З. Бжезінським, директором ЦРУ та іншими посадовцями⁵. 20 грудня співробітник РНБ М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського писав: «Важко перебільшити важливість того, що Ради зараз збираються зробити в Афганістані... Вони, схоже, прийняли рішення ризикувати всім необхідним, з участю у бойових діях включно, для підтримки комуністичного режиму в Кабулі»⁶.

Москва грала на випередження. 23 грудня «Правда» «спростувала брехню» західних ЗМІ про «якесь втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану», куди начебто «уведено радянські бойові частини». Розвінчання цих «наклепів» завершилося звинуваченням США і Пакистану у втручанні у внутрішні справи ДРА⁷.

¹ Аблазов В. И. Афганистан. ВВС Советской Армии в первый год войны // *Авиация и время*. – 1997. – №5. – С. 34.

² Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана... – С. 148–149.

³ Кривопапов О. В. Указ. соч. – С. 198.

⁴ Intelligence Information Cable Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, December 13, 1979 // FRUS – V. XII – Pp. 233, 236.

⁵ Weiner T. Op. cit. – P. 367.

⁶ Memorandum From Marshall Brement of National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) and the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, December, 21, 1979 // FRUS – V. XII – P. 254.

⁷ Масленников А. Напрасные потуги // *Правда*. – 1979. – 23 декабря. – С. 5.

Х. Амін до кінця вірив СРСР. 22 грудня під час розмови зі співробітником радянського посольства В. С. Сафрончуком він востаннє запрошував радянські війська і пропонував обґрунтувати їх прибуття потребою охорони об'єктів радянсько-афганського співробітництва¹. Навіть 26 грудня на повідомлення про радянські війська, що прибувають у великій кількості, Х. Амін відповів начальнику Генерального штабу генералу Якубу: «Ну що тут особливого? Чим більше їх прибуде, тим нам краще буде»².

Отже, нова політична криза в Афганістані і захоплення влади Х. Аміном спричинили зміну політики СРСР щодо цієї країни. З одного боку, Радянський Союз і надалі підтримував кабульський режим через інститут радників, соціально-економічну і фінансову допомогу, а також поставки «спеціального майна». З іншого боку, в Кремлі лишалося все менше ілюзій, що НДПА за «традиційної» радянської підтримки здатна утримати владу і захистити «Саурську революцію». Більше того, в Москві дійшли висновку, що потенційно Х. Аміна було важко контролювати, тому схилилися до його заміни на вірогідно більш слухняного Б. Кармаля, лідера опальної «Парчам». Зробити це без військового втручання було неможливо. Продовж жовтня–грудня 1979 р. СРСР посилив свою військову присутність у ДРА, спрямувавши туди кілька підрозділів спеціального призначення КДБ і ГРУ.

Таким чином, продовж квітня 1978 – грудня 1979 рр. Афганістан із відносно стабільної і малоцікавої для світу перетворився на кризову державу з небезпечним внутрішнім конфліктом, який загрожував стабільності в регіоні. Афганська криза виникла внаслідок перевороту 27 квітня 1978 р., пізніше названого «Саурською національно-демократичною революцією», і приходом до влади орієнтованої на СРСР Народно-демократичної партії Афганістану. Визнання Москвою військового перевороту «революцією» і всебічна підтримка нового режиму перетворила Радянський Союз на вагомий чинник афганської кризи. Вона швидко стала регіональною, оскільки

¹ Сафрончук В. Афганістан времен Амина... – С. 142.

² Цит. за: Брутенц К.Н. Указ. соч. – С. 472.

ситуація в ДРА впливала на сусідні країни, а втягнення в неї СРСР в умовах «холодної війни» загрожувало перетворити її на глобальну.

Втручання СРСР в афганську кризу відбувалося поступово і залежало від військово-політичної ситуації в ДРА. Ми виокремили три етапи, під час яких відбувалась еволюція політики СРСР щодо Афганістану. Від квітня 1978 по березень 1979 р. СРСР всіляко підтримував і спрямовував зусилля НДПА з форсованої соціалістичної модернізації Афганістану. Головними засобами цього були фінансова й економічна допомога, інститут радників, поставки озброєння і військової техніки. Це відбувалося на тлі розгортання внутрішнього афганського конфлікту, спричиненого несприйняттям більшістю афганців реформ і заходів НДПА, які до того ж супроводжувалися репресіями. Зростання радянської присутності робило гасла опозиції не лише антиурядовими, але й антирадянськими. На другому етапі (березень–вересень 1979 р.) відбулися загострення афганської кризи й ескалація радянської присутності в ДРА. На це вплинув Гератський заколот у березні 1979 р., який був водночас антиурядовим і антирадянським. Під впливом «гератського шоку» вперше у Політбюро ЦК КПРС і під час кількох перемовин Н. М. Таракі з радянськими можновладцями обговорювалося питання можливого збройного втручання СРСР в афганську кризу. Радянські керівники відповіли відмовою, але СРСР суттєво розширив підтримку НДПА вже апробованими методами, посиливши її таємним надсиланням до ДРА своїх окремих військових підрозділів. На третьому етапі (вересень–грудень 1979 р.) політика СРСР щодо ДРА визначалася наслідками чергового перевороту в Кабулі і захоплення влади Х. Аміном, а також загостренням афганської кризи. У Москві не довіряли Х. Аміну і схилилися до думки замінити його більш контрольованим Б. Кармалем. Тих ресурсів, які Москва мала в Афганістані, для цього було недостатньо. Тож зробивши ставку на потенційно більш керованого Б. Кармаля, Кремль схилився до відкритого військового втручання в афганську кризу.

РОЗДІЛ 3. РАДЯНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ ДО ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ АФГАНІСТАН (25 ГРУДНЯ 1979 – ЛЮТИЙ 1980 рр.)

3.1. Механізм прийняття рішення про інтервенцію в Афганістан

Питання про можливість втручання СРСР у громадянську війну в ДРА Політбюро ЦК КПРС вперше обговорювало під час гератського заколоту 17–20 березня 1979 р. Найбільш послідовним прибічником інтервенції був міністр оборони Д. Ф. Устинов. Проти був голова КДБ Ю. В. Андропов і міністр закордонних справ А. А. Громико, яких підтримав Л. І. Брежнев. Не підтримував цієї ідеї і Генеральний штаб Радянської Армії з маршалом М. В. Огарковим на чолі¹. 20 березня під час візиту до Москви Н. М. Таракі отримав офіційну відмову в радянській військовій допомозі. Після цього було біля 20 прохань надіслати різні радянські військові підрозділи від Н. М. Таракі і від Х. Аміна, які Москва відкинула. Водночас продовж весни–осені 1979 р. СРСР збільшував військово-технічну допомогу ДРА, надсилав військових радників і окремі військові підрозділи, які офіційно забезпечували охорону радянських громадян і перших осіб країни.

Захоплення влади Х. Аміном у вересні 1979 р. змінило політику СРСР щодо ДРА. Реальні і надумані звинувачення на його адресу схилили Москву до думки про заміну його більш поступливим і підконтрольним лідером, яким вбачався лідер фракції «Парчам» Б. Кармаль. Зробити це без військового втручання було неможливо. Кремль непокоїло і загострення ситуації в Афганістані. У листопаді 1979 р. перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР В. С. Папутін інспектував у Кабулі роботу радників у Царандої. Він звітував про падіння дисципліни і дезертирство в афганській армії та рекомендував направити до ДРА радянські війська для порятунку НДПА. За місяць Д. Ф. Устинов викликав до Москви головного політичного радника ЗС ДРА В. П. Заплатіна. Він оцінив ситуацію менш категорично.

¹ Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 52.

Міністр роздратовано сказав: «Ви в Кабулі не можете домовитися між собою, що там відбувається. А ми в Москві маємо приймати рішення»¹.

1 грудня 1979 р. Ю. В. Андропов направив Л. І. Брежнєву записку. На його думку, загроза втрати успіхів, досягнутих «Квітневою революцією», і радянських позицій у ДРА була цілком реальною, тому він пропонував вдатися до рішучих дій. Ю. В. Андропов повідомив, що до КДБ звернулася «група афганських комуністів за кордоном» на чолі з Б. Кармалем. Для усунення Х. Аміна могло вистачити підрозділів, які вже були у Баграмі, але на всяк випадок він радив тримати певну кількість військ біля кордону². Вважається, що цей документ схилив Л. І. Брежнєва до силового рішення. Текст меморандуму не оприлюднювався і багато хто сумнівався в його існуванні. Начальник зовнішньої розвідки СРСР генерал-лейтенант Л. В. Шебаршин згадував, що всі документи, які стосувалися тих подій, були в одному екземплярі і були знищені за наказом голови КДБ³.

На початку 1990-х рр. був оприлюднений протокол засідання Політбюро ЦК КПРС від 12 грудня 1979 р. У написаному К. У. Черненком документі з зашифрованою назвою «До становища в “А”» йшлося: «1. Схвалити міркування і заходи, викладені т.т. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А. Дозволити у ході здійснення цих заходів їм вносити корективи непринципового характеру. Питання, які вимагають рішення ЦК, своєчасно вносити до Політбюро. Здійснення усіх заходів покласти на т.т. Андропова Ю. В., Устинова Д. Ф., Громико А. А. 2. Доручити т.т. Андропову Ю. В., Устинову Д. Ф., Громико А. А. інформувати Політбюро ЦК про хід виконання намічених заходів»⁴. Неконкретність формулювань ускладнювало відповідь на питання: йшлося

¹ Цит. за: Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане. – М., 2013. – С. 74.

² Personal Memorandum Andropov to Brezhnev. – December 1, 1979.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113254>

³ Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992. – С. 201

⁴ Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. Гроссман А. С. // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 5.

про усунення Х. Аміна чи про військову інтервенцію? Один із перших істориків Афганської війни О. А. Ляховський вважав, що тоді йшлося лише про Х. Аміна, а рішення про вторгнення прийняли пізніше, 24 грудня 1979 р.¹ Такої ж думки дотримувалися більшість мемуаристів і науковців.

Подальші події, на перший погляд, підтверджують цю точку зору. 13 грудня КДБ спланував операцію з усунення Х. Аміна і його najbliżених. Радянський кухар отруїв обідні страви. Проте отруту для Х. Аміна розчинили у склянці «кока-коли», бульбашки якої її знешкодили. Його племінник Асадулла отруївся і вижив лише завдяки своєчасній евакуації до Москви.

На той день була запланована ще одна операція КДБ. Вивезені з ДРА під час вересневої спецоперації опальні прибічники Н. М. Таракі на чолі з Б. Кармалем тоді вже перебували в Баграмі під охороною «мусульманського батальйону». Це суперечить пізнішим словам Б. Кармаля: «Я не запрошував радянську армію. Я повернувся на Батьківщину, коли частина ваших військ уже була там»². План передбачав штурм «президентського» палацу Арг силами груп спеціального призначення КДБ за підтримки «мусульманського батальйону». Палац охороняли 2 тис. гвардійців і танкова бригада. Виявилося, що запланований таран воріт Аргу БТР-ами унеможлиблював крутий поворот за кількадесят метрів до них, кулемети броньованих машин могли взяти під контроль лише перші два поверхи палацу, але верхні залишались у «мертвій зоні». Це загрожувало значними втратами серед штурмувальників, тому операцію скасували³. Б. Кармаля з соратниками відправили до Ташкента, а Х. Амін, за порадою охоронців із КДБ, перебрався до більш укріпленого палацу Тадж-Бек. Це засвідчує, що радянські представники і радники в Кабулі не знали про плани Кремля.

Вважається, що лише після цих невдалих спроб у Кремлі схилилися до використання для усунення Х. Аміна військ. 14 грудня (за іншими даними –

¹ Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 116–117.

² Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

³ Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане. – М., 2009. – С. 126.

13 грудня¹) була утворена Оперативна група міністерства оборони СРСР (ОГМО) на чолі з заступником начальника Генштабу С. Ф. Ахромєєвим. Пізніше її очолив маршал С. Л. Соколов. Вона мала готувати радянські війська для відправлення до ДРА. Проте ще 10 грудня 1979 р. Генеральний штаб надіслав до Туркестанського військового округу (ТуркВО) й деяких інших ВО накази: довести до повного штату і відправити до Термеза понтонно-мостовий полк Київського ВО; привести в підвищену бойову готовність 103-ю гв. повітрянодесантну дивізію (пдд), п'ять дивізій і три окремих полки військово-транспортної авіації і 11 грудня зосередити їх на аеродромах; привести в підвищену бойову готовність 5-у гв. мотострілецьку дивізію (мсд) і 108-у мсд. По одному мотострілецькому і танковому полку цих дивізій привести в повну бойову готовність². Це була усна директива. До кінця грудня міністр оборони видав біля тридцяти усних наказів окремим підрозділам про їх передислокацію і приведення у бойову готовність³. Саме усних: сьогодні не знайдено жодного документу, який би стосувався підготовки військ до відправлення «за річку».

Генерал-полковник В. М. Баринькин згадував, як його Невельська 108-а мсд 10 грудня була приведена у підвищену бойову готовність, а два її полки (мотострілецький і танковий) – у повну. За тиждень усі з'єднання були відмобілізовані і готові до виконання бойових завдань⁴. За свідченням начальника розвідки 103-ї гв. пдд М. Ф. Скриннікова, його дивізія була приведена у повну бойову готовність 11 грудня. Розвідгрупи отримали наказ готуватися до десантування і захоплення аеродромів Кабула і Баграма. Тоді дивізія зазнала перших втрат. 12 грудня при завантаженні техніки в ешелон

¹ Кошелев В. М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика. – Люберцы, 2007. – С. 269.

² Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій // Наукові записки [КДПУ імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький, 2019. – С. 357–358.

³ Богданов В. Как принималось решение // Военно-исторический журнал. – 1991. – №7. – С. 42.

⁴ Барынькин В. М. От Пули-Хумри до Кабула // Военно-исторический журнал. – 2001. – №12. – С. 2.

на ст. Боровуха (Вітебська обл. БРСР) загинув офіцер. Двоє мотоциклістів уночі врізались у колону бойових машин зі світломаскувальними приладами. 13 грудня дивізія прибула на аеродром Балхаш, за 200 км від Караганди¹. Про 11 грудня писав і підполковник М. Шаймардинов: його дивізію підняли по тривозі і почали комплектувати до штатів військового часу².

Перший командувач 40-ої армії генерал-лейтенант Ю. В. Тухаринов згадував, що на початку грудня вже «був план дій, куди йдемо»³. 12 чи 13 грудня командувач ТуркВО генерал-полковник Ю. П. Максимов сказав йому, що «намічається з метою інтернаціональної допомоги введення... військ до Афганістану»⁴. 14 грудня Д. Ф. Устинов наказав перебазувати з Закавказького ВО до ТуркВО полк винищувачів-бомбардувальників⁵.

Заступник начальника оперативного відділу 58-ї мсд М. М. Кузьмін згадував, що 15 грудня 1979 р. по дивізії було оголошено стан підвищеної бойової готовності. За добу дивізія прийняла майже 8,5 тис. приписаних до частини військовослужбовців запасу. Дивізія отримала наказ зосередитися за 90 км на північ від Кушки і бути готовою перетнути кордон⁶.

16 грудня міністр оборони наказав виокремити з управління ТуркВО, укомплектувати і привести у повну бойову готовність польове управління 40-ої армії на чолі з Ю. В. Тухариновим. Наступними днями у повну бойову готовність привели мотострілецькі і танкові полки, частини зв'язку ТуркВО й окремі частини Середньоазійського ВО (САВО). Ю. В. Тухаринов⁷ і В. А. Меримський⁸ згадували, що розгортання військ здійснювалося майже

¹ Скрынников М. Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане. – М., 2005. – С. 47–50.

² Опаленные афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев. – Вып. 1. – М., 2012. – С. 189.

³ Там же. – С. 10.

⁴ Ввод войск в Афганистан: как это было // Красная звезда. – 1989. – 24 декабря. – С. 4.

⁵ Ляховский А. Указ. соч. – С. 128.

⁶ Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии. – М., 2013. – С. 21–22.

⁷ Ввод войск в Афганистан: как это было... – С. 4.

⁸ Меримский В. А. Кабул–Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 32.

відкрито. Це підтверджують американські документи: 19 грудня ЦРУ доповідало про концентрацію радянських військ на кордоні з Афганістаном¹.

17 грудня Ю. В. Андропов у розмові з начальником Управління «С» («нелегальна розвідка») Першого головного управління КДБ СРСР генерал-майором Ю. І. Дроздовим сказав, що в Кабулі «назрівають серйозні події»². Наступного дня генерал і капітан II рангу Е. В. Козлов прибули до Кабула, де разом із заступником начальника Управління спецрозвідки Головного розвідувального управління (ГРУ) полковником В. В. Колесником мали спланувати й організувати операцію з усунення Х. Аміна. 19 грудня, за 5 днів до «остаточного рішення» про військову операцію, представник СРСР в ООН О. О. Трояновський отримав з Москви листа зі словами: «Якщо в Раді Безпеки буде підняте питання про введення радянських військ до Афганістану...»³ Тоді ж радянський повітрянодесантний полк узяв під контроль ділянку автостради Хайратон–Кабул у районі перевалу Саланг⁴.

24 грудня 1979 р. Д. Ф. Устинов на нараді вищого військового командування оголосив про військову операцію в ДРА за участю повітрянодесантної дивізії, окремого парашутно-десантного полку, мотострілецької дивізії й окремого мотострілецького полку. Водночас у повну бойову готовність привели кілька з'єднань ТуркВО і САВО⁵. У підписаній того ж дня міністром оборони директиві йшлося: «Прийнято рішення про введення деяких контингентів радянських військ, дислокованих у південних районах країни, на територію Демократичної республіки Афганістан з метою надання інтернаціональної допомоги дружньому афганському народові, а також створення сприятливих умов для припинення

¹ Alert Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, December 19, 1979 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. – Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – Р. 248.

² Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 289.

³ Цит. за: Иванов Н. Ограниченный контингент // Литературная Россия. – 1991. – 25 января. – С. 12.

⁴ Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.). – Симферополь, 1999. – С. 149.

⁵ Ляховский А. Указ. соч. – С. 128–129.

збройних антиафганських акцій з боку прикордонних держав»¹. Наступного дня у повну бойову готовність привели артилерійські і зенітні частини 40-ї армії, ще одну мотострілецьку дивізію САВО і понтонно-мостовий полк ТуркВО, який навів понтонну переправу через Амудар'ю².

Утім командувач ТуркВО генерал-полковник Ю. П. Максимов таке усне розпорядження отримав 16 грудня телефоном³, а начальник штабу окремого розвідувального батальйону 108-ї мсд О. Соколов згадував, що наказ про підготовку до маршу за маршрутом Термез–Хайратон–Пулі–Хумрі надійшов до дивізії 23 грудня⁴. За словами радника афганських ВПС В. І. Аблазова, того ж дня з Москви надійшов наказ перевірити готовність аеродромів до прийому військово-транспортних літаків. 24 грудня значно зросла інтенсивність вантажних авіаперевезень до ДРА: диспетчерські служби ледь встигали злагоджено працювати в умовах таких навантажень⁵.

Тож факти свідчать, що підготовка до інтервенції розпочалася до 12 грудня 1979 р. Того дня Політбюро не ухвалювало рішення про подальші кроки в Афганістані, а легітимізувало вже запущений процес. Напевне, що і обговорення жодного не було: Політбюро схвалило прийняте раніше рішення. На користь цього припущення свідчить те, що на засіданні були присутні лише члени «афганської четвірки» і ще кілька осіб. Це суттєво зменшує рубіжність рішення Політбюро від 12 грудня 1979 р. Від того засідання і до 24 грудня 1979 р. міністр оборони СРСР видав низку усних наказів про створення контингенту вторгнення, а Політбюро за цей час жодного разу не поверталось до афганського питання. Це означає, що Д. Ф. Устинов діяв згідно ухвалених 12 грудня рішень. Він був одним із відповідальних за їх реалізацію й отримав право «у ході здійснення цих заходів... вносити корективи непринципового характеру». Тобто підготовка

¹ Цит. за: Богданов В. Указ. соч. – С. 42–43.

² Ляховский А. Указ. соч. – С. 128–129.

³ Гриневский О. Тайны советской дипломатии. – М., 2000. – С. 334.

⁴ От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 374.

⁵ Аблазов В. И. Записки военного советника. Горячая зима. Декабрь 1979 года: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml

військової інтервенції була питанням «непринциповим». Це змушує не погодитися з О. А. Ляховським, що 12 грудня йшлося лише про усунення Х. Аміна. У такому разі після невдалих операцій КДБ мало б місце додаткове засідання і нове рішення щодо залучення армії. Цього не відбулось, а значить така можливість припускалася одразу ж і була прихована за розмитими і нечіткими формулюваннями рішення від 12 грудня 1979 р.¹ На це вказує і призначення відповідальних за ці акції. Ю. В. Андропов силами КДБ мав забезпечити зміну влади в Кабулі по можливості «малою кров'ю». Д. Ф. Устинов відповідав за військове прикриття цієї акції, а А. А. Громико повинен був обґрунтувати дії Кремля на міжнародній арені.

З огляду на це постає питання: коли Кремль схилився до військового сценарію в афганському питанні? Д. Ф. Устинов начебто ще 1 грудня 1979 р. оголосив своїм найближчим помічникам: «Можливо, буде введення військ до Афганістану»². Того ж дня Ю. В. Андропов надіслав Л. І. Брежнєву записку, положення якої схвалило Політбюро 12 грудня. Раніше, 21 листопада 1979 р., посол СРСР у ДРА О. М. Пузанов отримав телеграму від А. А. Громико: «Враховуючи Ваші неодноразові прохання про звільнення від обов'язків посла в Кабулі, Ви переводитеся на іншу роботу». Як пізніше згадував дипломат, він жодного разу не просив про відставку³. 26 листопада до Кабула прибув новий радянський посол Ф. А. Табеев, який не мав досвіду дипломатичної служби. Заміна досвідченого кадрового дипломата на партійного чиновника на посту надзвичайного і повноважного посла у проблемному і важливому Афганістані могло свідчити про те, що на дипломатичні важелі в Кремлі покладатися далі наміру вже не мали.

Точно визначити, коли Москва остаточно схилилася до інтервенції, неможливо. Припускаємо, що ці плани розроблялися продовж осені 1979 р., а індикатором остаточного їх схвалення стало призначення до Кабула нового

¹ Ковальков О. Л. Вказ. праця. – С. 361–362.

² Гриневский О. Указ. соч. – С. 334.

³ Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 47.

посла. Далі узгоджувалися деталі операції, яку схвалили 12 грудня 1979 р. Це співпало з рішенням Ради НАТО про розміщення в Західній Європі ракет середньої дальності. Але поширена в радянській (і більшістю в сучасній російській) історіографії версія, що рішення Політбюро стало відповіддю на «агресивні дії» Заходу в світлі відтворених подій є безперспективною.

Прийняття рішення про інтервенцію в ДРА вирізняли келійність, утаємниченість. Заступник міністра оборони СРСР і Головнокомандувач Об'єднаними збройними силами ОВД маршал В. Г. Куликов дізнався про нього напередодні вторгнення. Командувач Сухопутними військами генерал армії І. Г. Павловський підтверджував, що про Афганістан дізнався з газет¹.

Те рішення довго не оформлювали офіційно. А. А. Громико згадував розмову з Л. І. Брежнєвим невдовзі після грудневого рішення Політбюро. На запитання, чи не варто це зробити? Генсек запросив М. А. Суслова. Той сказав, що СРСР мав договір з ДРА, чого цілком достатньо². Лише 23 червня 1980 р. Пленум ЦК КПРС схвалив радянську інтервенцію в ДРА³.

Ця ухвала, яка заднім числом «узаконила» перебування радянських військ на території ДРА та їхню участь у громадянській війні, не знімає відповідальності з політиків, які приймали те рішення. Продовж десятиліть в афганознавчій літературі триває полеміка з приводу того, хто з них був ініціатором інтервенції в Афганістан. Першими спробу встановлення такої персональної відповідальності зробили в США «по гарячих слідах». Посол у Москві Т. Уотсон у телеграмі від 31 грудня 1979 р. зауважив, що якби Л. І. Брежнєв лишався «у вирі прийняття рішень», він би не допустив цього, адже був надто зацікавлений у «розрядці» і ратифікації ОСО-2. Помічник Держсекретаря з питань національної безпеки Ч. Кліфт у меморандумі до

¹ Цит. за: Демченко П. Как это начиналось в Афганистане // Эхо планеты. – 1989. – №46. – С. 29–30.

² Громыко А. А. Памятное. – Кн. 2. – М., 1990. – С. 179.

³ Пленум ЦК КПСС 23 июня 1980 г. О международном положении и внешней политике Советского Союза (Извлечения) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 13. 1976–1980. – М.: Политиздат, 1986. – С. 470 – 473.

віце-президента В. Мондейла писав, що такі дії не притаманні Л. І. Брежнєву, О. М. Косигіну чи А. А. Громико. За оцінками ЦРУ, Афганістан довів, що Л. І. Брежнєв більше не визначав радянську політику. «Авангардом тих, хто виступав за втручання», розвідка вважала М. А. Сулова, а відповідальними за його реалізацію були Д. Ф. Устинов, Ю. В. Андропов і А. А. Громико¹.

В СРСР таких «пошуків» бути не могло. У 1991 р. К. М. Цаголов припускав, що прийняти те рішення могли Генеральний Секретар ЦК КПРС, міністр закордонних справ, міністр оборони і голова КДБ². Генсек після двох інфарктів за станом здоров'я навряд чи щось тоді вирішував. Керівник групи консультантів відділу ЦК КПРС Г. А. Арбатов писав, що Л. І. Брежнєв «фізично був не в змозі якось виразно зрозуміти ситуацію в Афганістані і наслідки рішення, що приймалося»³. Утім член Колегії МЗС А. Л. Адамишин згадував, що Генсек був проти військового втручання в ДРА (говорив: «Чехословаччини досить!»)⁴. Рада міністрів і особисто О. М. Косигін не схвалювали військового сценарію, а сам голова уряду на засіданні 12 грудня був відсутній через хворобу⁵. На тому засіданні були присутні члени Комісії по Афганістану, секретар ЦК КПРС К. У. Черненко, М. А. Сулов, перший заступник голови уряду М. О. Тихонов, секретар ЦК КПРС А. П. Кириленко, перший секретар Московського міськкому КПРС В. В. Гришин, голова комітету з партійного контролю при ЦК КПРС А. Я. Пельше. Проте афганським питанням опікувалася «четвірка», решта ним не цікавилися.

Ініціаторами рішення Політбюро зазвичай називали Д. Ф. Устинова, Ю. В. Андропова й А. А. Громико. У науковій і мемуарній літературі існують

¹ Ковальков О. Л. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера // Американська історія і політика: науковий журнал. – №9. – К., 2020. – С. 98.

² Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести // Погружение в трясину: (Анатомия застоя). – М., 1991. – С. 209.

³ Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника. – М., 1991. – С. 229.

⁴ Адамишин А. Еврейский анекдот. Тайные мысли мидовца в момент ввода советских войск в Афганистан // Независимая газета. – 1994. – 5 сентября. – С. 5.

⁵ Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 110.

різні точки зору щодо того, хто з них був його натхненником¹. На нашу думку, більш зваженим буде говорити про колективну відповідальність кремлівського керівництва за те рішення, адже кожен з посадовців у силу своїх повноважень долучився до його прийняття і реалізації.

Так само жваво дискутувалося питання мотивів, які спонукали Москву до силового сценарію в ДРА. У радянській історіографії «введення військ» обґрунтовували необхідністю порятунку «Квітневої революції» від агресії ззовні, підміняли поняття і спотворювали події: спочатку «прогресивні кола НДПА» повалили режим Х. Аміна, а вже потім запросили радянські війська². Вітчизняні, російські і західні науковці висували різні версії щодо мотивів рішення Політбюро ЦК КПРС і того, яку мету воно переслідувало.

У пізньорадянській і російській історіографії 1990-х – початку 2000-х рр. панівною тенденцією було засудження рішення Кремля, тлумачення його злочинним і ірраціональним, як прояву радянського експансіонізму, прагнення за рахунок Афганістану домогтися переваги в «холодній війні»³. З другої половини 2000-них рр. у російській науковій і суспільно-політичній думці запанувало прагнення виправдати дії радянської влади, обґрунтувати їх необхідністю захисту інтересів Радянського Союзу в глобальному протистоянні з Заходом, а також допомоги південному сусіду протистояти зовнішній загрозі. Рішення про інтервенцію в ДРА часто тлумачилось як захисна реакція Москви на «агресію» й «експансію» США та їхніх союзників на кордонах СРСР. Відтак, відповідальність за ескалацію афганської кризи

¹ Докладно про це: Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму: монографія. – Харків, 2021. – С. 135–139.

² Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула). – М., 1980. – С. 69–71; История Афганистана с древнейших времен до наших дней. – М., 1982. – С. 33; Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981. – М., 1982. – С. 234–237; Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987. – М., 1988. – С. 280; Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 91 та ін.

³ Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12; Гай Д., Снегирев В. Указ. соч.; Ляховский А. Указ. соч.; Ганковский Ю. Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5; Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М., 2003. та ін.

такі вчені перекладали на ідеологічних опонентів СРСР у «холодній війні»¹. В українській науці переважали засуджувальні і критичні оцінки², але в деяких публікаціях повторювалися сучасні російські меседжі³.

У США можливі мотиви Кремля намагалися оцінити «по гарячих слідах». 31 грудня 1979 р. посол у СРСР Т. Уотсон звів їх до: 1. бажання замінити Х. Аміна на лідера, який би стабілізував ситуацію в ДРА і поклав край повстанському рухові; 2. убезпечення республік Середньої Азії з їх переважно мусульманським населенням від можливої перемоги моджахедів у ДРА; 3. бажання влаштувати «санітарний кордон» навколо КНР за рахунок МНР, ДРА, країн Індокитаю; 4. можливо, розчищення шляху до Індійського океану через Пакистан або до Перської затоки через Іран. На думку в. о. директора Бюро розвідки і досліджень Д. Марка, СРСР «заплутався у своїй політиці» і не міг залишити ДРА, не підірвавши іміджу марксистської наддержави, яка завжди захищала соціалістичні і потенційно соціалістичні режими. Москва не могла допустити появи на своїх кордонах недружнього режиму. Так само оцінювали ситуацію в ЦРУ: головним мотивом був заколот, який загрожував повалити режим НДПА і створити небезпеку на кордонах СРСР. У Кремлі були переконані, що Х. Амін був не здатний зупинити ерозію режиму, а для його усунення необхідними були війська.

У США порівнювали афганську кризу з чехословацькою. Тоді агресія СРСР і його союзників по ОВД вплинула на сусідів (Румунію й Югославію), які, хоча й засудили її, надалі у відносинах з Москвою були більш

¹ Мухин Ю. Афганский фронт СССР. – М., 2009; Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб., 2003; Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса. – Чебоксары, 2014; Рабуш Т. В. Противостояние США и Советского Союза в Афганистане (1979–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05. – СПб., 2011; Польшов М. Ф. Все было не так просто. Причины и мотивы ввода советских войск в Афганистан в 1979 году // Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA). – 2010. – №4. – С. 67–69; Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. – М., 2016. та ін.

² Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 661; Слинкин М. Ф. Указ. соч. – С. 147.

³ Костыря А. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» // Політичний менеджмент. – 2008. – №1; Костыря А. А. О параметрах и определении афганской эпопеи 1979–1989 годов: <http://afghanistan.ru/doc/12561.html>

обережними. Захід також, попри попередній шок, згодом змирився і пішов на «розрядку». Досвід 1968 р. був врахований у 1979 р.: світове обурення буде нетривалим, занепокоєність зменшиться, а тим часом радянські війська придушуть афганський заколот. Тож Афганістан не був свідченням відмови СРСР від «розрядки», а радше засобом примусу США до неї.

Згодом навколо оцінки радянської акції в ДРА склалися два підходи. Згідно першого, рішення по Афганістану було «відхиленням від норми»: СРСР прагнув захистити дружній режим і не мав інших амбіцій у регіоні. Це породжувало надії на врегулювання афганської кризи. Прибічники другого те рішення тлумачили як прояв нової «радянської поведінки», коли військова міць витісняла ідеологію як головне джерело радянської експансії у світі. Чимало представників дипломатичного корпусу і силових відомств США схилилися до першого варіанту. Адептом другого був З. Бжезінський. На початку січня 1980 р. він писав Дж. Картеру, що ДРА – це не просто перша держава за межами «радянського блоку», куди після 1945 р. вторгнувся СРСР. Це сьома країна, де до влади прийшли «комуністи» за підтримки радянської зброї і радників (В'єтнам, Ангола, Лаос, Ємен, Камбоджа, Ефіопія, ДРА – О.К.). Тож він уважав це стійкою тенденцією, яка була спричинена млявими діями у відповідь з боку США раніше¹. Пізніше З. Бжезінський говорив, що в Кремлі не вірно оцінили становище в ДРА і радянсько-американські відносини, а джерелом помилки був «догматичний, надмірно ідеологізований тип мислення», прояв «ідеологічної сліпоти, обтяженої невірною військовою оцінкою ситуації»².

У західній історіографії мотиви рішення Москви тлумачилися по-різному. Багато вчених вважали, що воно було спрямоване проти Штатів. С. Таннер писав, що ціллю Москви були не афганські пастухи, а США³. Часто підкреслювали вплив Ісламської революції в Ірані: радянські лідери

¹ Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 96–97.

² Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2. – С. 45.

³ Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban. – Cambridge, 2002. – P. 234.

побоювалися перемоги в ДРА ісламістів з огляду на мільйони «власних» мусульман у республіках Середньої Азії¹.

Чимало авторів вважали, що в Кремлі побоювалися падіння режиму НДПА². П. Кальвокорессі тлумачив дії Москви як реакцію на «шарahanня некомпетентної маріонетки»³, маючи під останньою як Н. М. Таракі, так і Х. Аміна. На думку Д. Б. Амстутца, СРСР занадто багато вклав у ДРА, щоб усе втратити. Відтак, війська були засобом порятунку режиму НДПА в дусі «доктрини Брежньєва»⁴. «Загравання» Х. Аміна з Пакистаном і США підштовхнуло Кремль до крайніх засобів, аби Афганістан не перетворився на недружню країну, на кшталт Ірану чи Туреччини⁵. Д. Гранвілл Кушінг цей страх перед вірогідним ідеологічним відхиленням кабульського режиму і можливою «реставрацією капіталізму» називав панівною ідеєю історіографії США⁶. Важливо також, що в Радянському Союзі Афганістан бачили відсталою країною, а політичну незрілість афганців помилково пов'язували з відсутністю волі опиратися радянському проникненню⁷.

У багатьох працях йшлося, що агресія в ДРА була складовою «великої стратегії», яка містила військові і невійськові методи у новій «Великій грі», якою була «холодна війна»⁸. СРСР мав досвід підтримки «братніх» режимів зброєю, як то було в НДР, Угорщині чи Чехословаччині. Тож там сподівалися, що в Кабулі вдасться зробити те, що вийшло в Будапешті чи Празі⁹. Але в Східній Європі СРСР діяв у «своїй» сфері впливу, Афганістан

¹ Ванден Берге І. Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990. – М., 1996. – С. 212; Tanner S. *Op. cit.* – P. 234; Wahab S., Youngerman B. *A Brief History of Afghanistan.* – New York, 2007. – P. 153.

² Isby D. *Russian War in Afghanistan.* – Oxford, 1986. – P. 6; *Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia* / Frank A. Clements. – ABC-CLIO, 2003. – P. 19.

³ Кальвокорессі П. *Мировая политика после 1945 года.* – Кн. 2. – М., 2000. – С. 100.

⁴ Amstutz J. B. *Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation.* – Washington, 1986. – P. 28.

⁵ Amstutz J. B. *Op. cit.* – Pp. 28, 40; Wahab S., Youngerman B. *Op. cit.* – P. 153

⁶ Гранвілл Кушінг Д. *Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения.* – М., 1993. – С. 6.

⁷ Там же. – С. 83.

⁸ Там же. – С. 7.

⁹ Там же. – С. 112; Tanner S. *Op. cit.* – P. 234.

же до неї не належав¹. Це була кульмінація брежнєвської політики використання сили в міжнародних відносинах, започаткованої у 1968 р. у Празі, і яку наслідували Куба в Анголі і В'єтнам у Камбоджі².

Деякі американські вчені вважали, що Афганістан був потрібен Кремлю для випробування у бойових умовах нового озброєння, військової техніки і армії, яка після 1945 р. «застоялась» у казармах³. В історіографії США побутувала і «теорія слабкості»: Афганістан виявив нездатність СРСР вести політику «цивілізовано», був своєрідним актом відчаю⁴.

На нашу думку, своїм рішенням про інтервенцію в ДРА Кремль знехтував нормами міжнародного права, це був акт брутального військово-політичного свавілля. Ядерна наддержава, яка в умовах «холодної війни» взяла на себе відповідальність не лише за підконтрольну їй частину світу, але й за мир у всьому світі, вдалася до військової агресії проти слаборозвиненої суверенної держави. Для СРСР це була спроба порятунку некомпетентного, але «братнього» режиму, чергового «експорту революції», спосіб посилити свої позиції у стратегічно важливому регіоні Азії.

Отже, наприкінці 1979 р. радянське керівництво ухвалило рішення про військову інтервенцію в Демократичну республіку Афганістан. Її метою було усунення від влади угруповання Х. Аміна і заміна його лідером фракції «Парчам» Б. Кармалем. На думку Кремля, це мало зміцнити режим НДПА, а радянські війська мали стати головним знаряддям порятунку «Квітневої революції» і перемоги над опозицією у громадянській війні. Попри усталену думку, що рішення про інтервенцію було прийняте Політбюро ЦК КПРС 12 грудня 1979 р. ми з'ясували, що воно було ухвалене раніше, а підготовка до вторгнення почалася наприкінці листопада – на початку грудня того року.

¹ Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective. – Stanford, 1985. – P. 112–113.

² Валента И. Три урока Афганистана // Новое время. – 1990. – №30. – С. 28.

³ Гранвилл Кушинг Д. Указ. соч. – С. 86.

⁴ Там же. – С. 8.

3.2. Груднева радянська інтервенція 1979 р. до Афганістану

25 грудня 1979 р. Д. Ф. Устинов надіслав головнокомандувачам ВПС, ППО, сухопутними військами, начальнику ОГМО і командуючому ТуркВО директиву з грифом «Таємно», в якій йшлося: «Перехід і переліт державного кордону Демократичної республіки Афганістан військами 40-ої армії і авіації ВПС розпочати о 15.00 25 грудня ц.р.»¹. Але перші літаки прибули до Кабула напередодні. 24 грудня на аеродромах ТуркВО були зосереджені 50 Іл-76 з 3-ї і 18-ї гв. військово-транспортних дивізій (втд), 40 Ан-22 з 12-ї втд, понад 200 Ан-12 з 6-ї і 7-ї гв. втд², а в підмосковній Балашихі ЦРУ зафіксувало Ту-134 з системою супутникового зв'язку (такі використовувало вище командування) у супроводі 30 Іл-76³. Є. О. Кисельов, перекладач у кабульському військовому училищі, згадував, що ввечері того дня над містом навис гуркіт моторів. Літаки пролітали щохвилини і сідали на аеродромі⁴.

Передові частини 40-ої армії перетнули афганський кордон 25 грудня 1979 р. Через Амудар'ю в районі Термеза було споруджено понтонний міст. Цим шляхом увійшла в ДРА 108-а мсд. Під час переправи з мосту в річку впав БТР, загинули два офіцери і двоє рядових Як згадував генерал-полковник В. М. Баринькин, увесь шлях до Кабула дивізія пройшла в умовах гірського бездоріжжя і «майже безперервного ворожого вогню»⁵.

На аеродроми в Баграмі і Кабулі прибували військово-транспортні літаки з бійцями 105-ї пдд, що базувалась у Фергані (Узбецька РСР), і 103-ї гв. пдд з Вітебська (Білоруська РСР). Першим у Кабулі висадився 345-й парашутно-десантний полк (пдп) 103-ї гв. пдд. Він узяв під контроль аеродром і забезпечив подальшу висадку десантників⁶. Афганську владу

¹ Цит. за: Кошелєв В. М. Указ. соч. – С. 269.

² Сивухин О. В. Дванадцять лет в небе Афганистана // Военно-исторический журнал. – 2008. – №8. – С. 39.

³ Article in the National Intelligence Daily. – Washington, December 24, 1979 // FRUS. – V. XII – P. 257.

⁴ Киселев Е. Невыносимая страна Андропова // Московские новости. – 2004. – №49 (24–30 декабря). – С. 30.

⁵ Баринькин В. М. Указ. соч. – С. 3.

⁶ Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 53.

повідомили, що до Кабула на його прохання прибула піхотна дивізія¹. Проте у столиці тоді були не лише афганці. Співробітники дипломатичних представництв і журналісти були шоковані побаченням. З огляду на це варті уваги документи посольства США в ДРА і ЦРУ, які доповнюють скупу інформацію з радянських джерел.

26 грудня американське посольство повідомляло, що напередодні біля 4-ї ранку до Кабула почали прибувати радянські Ан-12, Ан-22 і Іл-76 з військами і технікою. До 7-ї ранку прибуло близько 20 літаків. Наступна хвиля розпочалась о 18-й, але кількість літаків встановити було важко. За підрахунками офіцера з посольства, між 22-ю годиною 25 грудня і 6-ю годиною наступного дня прибуло біля 130 літаків. Афганець, який прилетів з Нью-Делі, повідомив співробітникам посольства про радянські БТР-и на летовищі Кабула. Афганські ЗМІ жодним чином не реагували на прибуття радянської авіації. Під час засідання Спеціального координаційного комітету 26 грудня йшлося про загалом 215 рейсів лише до Кабула. Даних по Баграму і про наземні переміщення радянських військ американці тоді не мали². Загалом же, за даними західних інформаційних агентств, з 24 по 27 грудня 1979 р. лише до кабульського аеродрому прибули 350 літаків³. Насправді їх було більше. Лише для перекидання 103-ї гв. пдд знадобилося 343 рейси⁴. Як згадували очевидці, 25 грудня в Кабулі й Баграмі літаки сідали один за одним. Ще в русі опускали рампи, двигуни не вимикали, вивантажували бійців, техніку й озброєння. Літаки одразу злітали, а їх місце займали інші⁵. Така інтенсивність дивувала не лише афганців та іноземців, але й радянських представників і радників, які нічого не знали про рішення Політбюро.

¹ Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 57.

² Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 93.

³ Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М., 1995. – С. 463.

⁴ Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 54.

⁵ Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012. – С. 23; Слинкин-младший М. До после победы // Солдат удачи. – 2004. – №2. – С. 17–19; Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К., 1993. – С. 113 та ін.

27 грудня з Кушки в напрямку Герата і Кандагара вирушила 5-а мсд¹. Тоді ж до Баграма прибули заступник голови КДБ В. О. Крючков, начальник зовнішньої розвідки і кілька армійських генералів².

Радянські джерела про події 25–27 грудня 1979 р. доповнюють американські документи. 27 грудня 1979 р. директор ЦРУ С. Тернер на засіданні Президентського комітету повідомив, що тоді в ДРА перебували 10 тис. радянських вояків. Наступного дня ЦРУ інформувало про прибуття до Кабула 3 800 десантників з бронетехнікою і штурмовими гарматами. 29 грудня посольство повідомило про «безперервний потік радянської бронетехніки і військ» від Саланга до столиці. 31 грудня йшлося вже про 30 тис. радянських військ і про колону з 500 одиниць техніки, яка йшла від Кушки. 2 січня йшлося про 40-тисячний контингент, ескадрильї МіГ-21 у Кабулі і Су-17 у Шинданді, готовність ще кількох підрозділів перетнути кордон і масове розгортання бомбардувальників Ту-16 на півдні СРСР³.

До ДРА увійшли 201-а, 68-а, 108-а і 5-а мсд, 103-а пдд, 860-й окремий мотострілецький полк, 56-а окрема десантно-штурмова бригада, 353-я артилерійська бригада, 2-а ракетно-зенітна бригада, 345-й окремий пдп, 34-й змішаний авіакорпус⁴. Їх злагоджені дії свідчили, що план операції ретельно розроблявся і не міг бути ухвалений 12 чи тим більше 24 грудня 1979 р.

Інтервенцію в ДРА іноді змальовували мало не як святкову прогулянку. Йшлося, що колони радянських військ афганці зустрічали з посмішками, рукостисканнями, квітами і фруктами⁵. Слова про квіти і фрукти в грудні в бідній країні виглядають перебільшенням. Учасник грудневої інтервенції

¹ Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии. – М., 2013. – С. 26.

² Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). – Кировоград, 2014. – С. 48.

³ Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 95.

⁴ Меримский В. А. Загадки афганской войны. – М., 2006. – С. 88.

⁵ Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан. – М., 2000. – С. 222; Рохлин Л. «Я не боялся воевать» // Родина. – 1999. – №2. – С. 65; Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века. – М., 2008. – С.439.

начальник розвідки 201 мсд М. М. Кузьмін згадував: «Щось я не пригадую, щоб 28 грудня на півночі Афганістану росли квіти.... Була мерзенна погода зі снігом і дощем, і афганцям було не до квітів»¹. Але справа була не лише в погоді. За словами В. М. Мітрохіна, вже 25 грудня в Кабулі висіли листівки з закликами «вигнати і провчити росіян, як колись провчили англійців»². Вище ми цитували генерала В. М. Баринькіна про рух радянських колон від кордону під ворожими обстрілами. В іншому місці цей же автор писав, що вже 29 грудня війська дивізії змушені були брати участь в оборонних боях³. Інші «інтернаціоналісти» також згадували обстріли і навіть бої під час руху радянських військ від радянсько-афганського кордону вглиб Афганістану⁴.

Перекидання військ було складним. На підльоті до авіабази в Баграмі Ан-22 з 300-ма солдатами й офіцерами 103-ї пдд 25 грудня злітна смуга була знеструмлена, афганський технічний персонал відмовлявся відновити освітлення. Радянські спецпризначенці захопили центр управління військово-повітряної бази. Літак вдалося посадити⁵. Того ж дня Іл-76 при заході на посадку над Кабулом врізався у гору. На борту були семеро членів екіпажу (командир капітан В. В. Головчин) і 37 бійців роти матеріального забезпечення 350-го пдп (офіцер, троє прапорщиків, п'ять сержантів і 28 рядових)⁶. Усі загинули. Чорний ящик знайти не вдалося, оскільки літак упав у важкодоступному місці. Пошукова операція була припинена 4 січня 1980 р., і лише у вересні 2006 р. знайшли залишки літака з тілами загиблих⁷.

Особливо складно відбувався перехід через перевал Саланг. Відкритий у 1964 р. однойменний тунель не мав системи вентиляції і був не готовий до такої кількості військової техніки, яка працювала на неякісній солярці. Від

¹ Кузьмін Н. М. Указ. соч. – С. 27.

² Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C., 2002. – P. 61.

³ Баринькин В. М. Указ. соч. – С. 3.

⁴ Авдеенко С. И. Афган. Боль и память. – Мелитополь, 2017. – Сс. 16, 18, 21; Ніточко І. І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією: Березовський район. – Одеса, 2009. – Сс. 12, 61; Опаленные афганской войной... – С. 187.

⁵ Иванов В. Указ. соч. – С. 47.

⁶ Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 54.

⁷ Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 27–28.

безперебійної роботи двигунів танків, БТР-ів і вантажівок, які йшли суцільним потоком, тунель став чорним від вихлопних газів. Частими були затори, а інструкції забороняли відкривати люки і глушити двигуни. Відомий випадок, коли в тунелі застрягла колона танків, вихлопні гази від двигунів яких швидко його заповнили. Офіцер відкрив вогонь з пістолета аби змусити танкістів заглушити двигуни. Від задухи і тісняви тоді загинуло до 20 осіб¹. Згадують інший випадок, коли зламався БТР, і екіпаж відкрив люки. Всі, хто був у машині, задихнулися вихлопними газами².

Найважливіші події мали відбутись у Кабулі. Там уже перебували частини спеціального призначення КДБ і ГРУ, які за підтримки окремих підрозділів 40-ї армії мали забезпечити «політичну частину» операції – штурм палацу Х. Аміна і захоплення інших ключових об'єктів, заплановану на 27 грудня 1979 р. Ця операція увійшла в історію під кодовою назвою «Штурм-333» і була частиною операції «Байкал-79» із заміни керівництва ДРА і «порятунку “Квітневої революції”».

Робота над планом операції розпочалася 21 грудня. Один з її розробників, перший заступник начальника Першого головного управління КДБ СРСР В. А. Кірпи́ченко згадував, що після вивчення ситуації він разом з Головним радником КДБ у ДРА Б. С. Івановим склали колективну телеграму на адресу Л. І. Брежньєва. У ній йшлося, що без військової підтримки успіх операції був сумнівним, і що тоді «Афганістан буде для нас втрачений назавжди». Москва гарантувала підтримку армії³. 25 грудня загін «Зеніт» і «мусульманський батальйон» були передислоковані у район майбутнього об'єкту штурму – палацу Тадж-Бек і розміщені в недобудованих казармах неподалік. Того ж дня дві «Шилки» були розташовані на панівній над палацом висоті, а десять офіцерів встановили за ним постійний нагляд⁴.

¹ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 108–109.

² Мосейчонок І., Криворучко М. Львів–Афган–Львів (1979–1989). – Львів, 2005 – С. 182.

³ Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – Т. 6.: 1966–2005 годы. – М., 2006. – С. 83.

⁴ Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 120.

«Головним архітектором» операції прийнято вважати начальника Управління «С» КДБ генерала Ю. І. Дроздова. Втім, як видно зі спогадів безпосереднього її керівника, полковника ГРУ В. В. Колесніка, саме він підписав план і передав його на підпис ГВР С. К. Магометову і Головному раднику КДБ Б. С. Іванову. Вони відмовилися від підпису, і полковник написав на ватмані з планом: «План усно схвалений Головним військовим радником Магометовим С. К і Головним радником КДБ Івановим Б. С. Від підпису відмовилися». Деталі операції були відомі лише В. В. Колесніку і командирі «мусульманського батальйону» майору Х. Т. Халбаєву¹.

27 грудня (це була п'ятниця, мусульманський вихідний) о 15-й годині Ю. І. Дроздову передали з Москви час початку операції – «час “Ч”» – о 22-й годині за кабульським часом. Потім його кілька разів уточнювали і, зрештою, встановили на 19.30. План передбачав чіткий розподіл зон відповідальності між окремими військовими підрозділами. Окрім захоплення палацу Тадж-бек і ліквідації Х. Аміна, окремі загони мали виконати додаткові завдання. Загін спецпризначення КДБ «Грім» мав знешкодити окремий полк жандармерії (відповідальний – майор П. Клімов), захопити приміщення штабу ВПС ДРА (капітан А. Савельєв), приміщення Царандоя (майор Є. Чудєснєв). Загону спецпризначення КДБ «Зеніт» відвели захоплення центрального вузлу зв'язку (Б. Плєшкунов) і забезпечення снайперської підтримки всіх груп. Виконання «чорнової роботи» покладалося на армійський спецназ, спецназ ГРУ, десантні частини і загін спецпризначення МВС «Кобальт»².

Найбільш складне завдання отримали бійці «мусбату», які мали здолати потужну оборону Тадж-Бека. Охоронці Х. Аміна були всередині палацу, кулеметні пости розташовувалися на пагорбі біля нього, контрольно-пропускні пункти – на під'їзній дорозі, пост спостереження – на сусідньому пагорбі. Команда безпеки охороняла кордон навколо будівлі. Три танки тримали у полі зору місцевість навколо палацу. З повітря його захищав

¹ Колесник В. Как был взят дворец Амина: http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoret_amina/

² Там же.

зенітно-артилерійський полк, розташований неподалік. 12 100-мм зенітних гармат і 16 спарених важких кулеметів ДШК могли вести вогонь і по наземних цілях. Загалом Тадж-Бек охороняли 2 500 бійців, яким на допомогу могли прийти ще дві танкові бригади з розташованих неподалік гарнізонів.

Головне завдання – ліквідацію Х. Аміна – отримали загони «Зеніт» і «Грім». Вони були вдягнені у форму афганської армії, як і оборонці палацу, що загрожувало втратами від дружнього вогню. Тому задля ідентифікації було вирішено надягнути на рукави білі пов'язки з розірваних простиралл. Про серйозність операції свідчило те, що командир «Зеніту» наказав видати офіцерам по «фронтовій» чарці горілки і наказав не обідати – це мало зменшити небезпеку інфекції на випадок поранення в черевну порожнину¹.

В операції були задіяні 693 особи. Це були три загони спецпризначення КДБ («Зеніт» – 30 осіб, «Грім» – 26 осіб і «загін Голубєва» – 18 осіб), у майбутньому легендарна 9-а рота 345 пдп 105 гв. пдд на чолі з старшим лейтенантом В. О. Востротіним (87 осіб), протитанковий взвод (27 осіб) і «мусульманський батальйон» Х. Т. Халбаєва (520 осіб)².

Радянські військові радники спромоглися паралізувати віддані Х. Аміну війська. Танкістам, які охороняли радіостанцію, «рекомендували» злити пальне з танків, оскільки їх начебто мали замінити на більш сучасні моделі. Особовому складу танкових підрозділів 7-ї і 8-ї дивізій наказали здійснити опис боєприпасів, для чого вони вивантажили всі снаряди з танків. В інших частинах кабульського гарнізону наказом підготувати до зими артилерійські батареї було знерушено близько 200 транспортних засобів³.

Х. Амін зранку 27 грудня перебував у гарному настрої: нарешті він переконав Москву надіслати до країни війська. До афгансько-радянського кордону він вислав генерал-майора Бабаджана, який мав надати радянському

¹ Колесник В. Указ. соч.; Баранец В. Как штурмовали дворец Амина // Комсомольская правда. – 2009. – 24 декабря; Кошелев В. Указ. соч.

² Беляев Э. Мусульманский батальон: http://www.e-reading.by/bookreader.php/1008855/Belyaev_-_Musulmanskiy_batalon.html

³ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 85.

командуванню допомогу в розгортанні і розквартируванні військ. Х. Амін навіть влаштував святковий обід у своєму палаці задля відзначення цієї довгоочікуваної події. О 13-й годині гості сіли за стіл. Особистим кухаром Х. Аміна був азербайджанець М. Талєбов, співробітник 8-го відділу Управління «С» КДБ (відповідало за «політичні вбивства»). На цей раз він підсипав отруту до супу. Після обіду кілька гостей відчули млявість, їх відправили до лікарні. Коли о 14-й годині голова Політичного управління ЗС ДРА Е. Вазірі прибув до Тадж-Бека, він застав Х. Аміна без свідомості. Е. Вазірі зателефонував до радянського посольства, де про план операції нічого не знали. До палацу прибув головний хірург Кабульського військового шпиталю А. В. Алексєєв, терапевт В. Кузнєчиков і анестезіолог О. Шанін. Вони надали Х. Аміну медичну допомогу і врятували йому тоді життя. Радянські лікарі ще перебували в палаці, коли розпочався його штурм.

Сигналом до початку операції став потужний вибух у центрі Кабула о 19.30. Спецпризначенці за допомогою вибухівки відкрили вхід до підземної шахти з лініями центральної телефонної станції, міжнародного і військового зв'язку¹. Кабул лишився без телефонного і телеграфного зв'язку, що значно полегшило завдання радянським воякам.

Після цього на штурм Тадж-Бека пішли спецгрупи КДБ, яких прикривали бійці «мусбату» і «Шилки». Згодом бій перемістився до будівлі. Спецпризначенці діяли згідно інструкцій: якщо з приміщень не виходили з піднятими руками, то двері виламували і туди жбурляли гранати. Бійці особистої охорони Х. Аміна (близько 150 осіб) чинили відчайдушний опір. Проте впізнавши в нападниках «шураві», більшість їх здались у полон.

Радянські лікарі, які перебували в палаці, спочатку вирішили, що це був напад бунтівних загонів урядової армії, прибічників Н. М. Таракі або моджахедів. Проте, почувши російську лайку, зрозуміли, що це свої. Вони сховалися за стійкою бару. Тоді до кімнати у нижній білизні з крапельницями в руках увійшов Х. Амін. А. Алексєєв і тоді допоміг йому – витяг голки з вен

¹ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 81–100; Малеванный В. В. Указ. соч. – С. 121.

і зупинив кров. Після цього лікарі спробували заховатися в конференц-залі, але потрапили під вогонь радянського вояка. В. Кузнечиков загинув на місці.

Як згадував ад'ютант Х. Аміна, той наказав сповістити радянських представників про стрілянину в палаці. На слова, що палац штурмують «шураві», Х. Амін жбурнув в ад'ютанта попільничку і вигукнув: «Брешеш, не може бути!» Достеменно невідомо, як загинув Х. Амін. Коли декілька спецпризначенців, закидавши гранатами і залити вогнем автоматів другий поверх палацу увірвалися до його спальні, то побачили його мертвим.

Бій у палаці тривав загалом 43 хвилини. По завершенні стрілянини «зенітівець» майор Я. Ф. Семенов доповів по радіо: «Головний – кінець! Маємо втрати. Що робити?» У відповідь він почув команду «Відходити»¹. Після того, як А. Сарварі і С. Гулябзой прибули до Тадж-Бека і впізнали Х. Аміна, його тіло загорнули у килим і винесли².

Як не дивно, свідчення про радянські втрати різняться. В. О. Крючков писав про загибель вісьмох штурмувальників³. За даними В. В. Колесника, загинуло десятеро осіб: п'ятеро бійців «мусульманського батальйону» і п'ятеро офіцерів КДБ із «Зеніту» і «Грому»⁴. В. Баранец писав про чотирьох спецпризначенців і шістьох бійців «мусбату»⁵. В. М. Кошелев навів інші цифри: п'ятеро офіцерів КДБ, семеро бійців «мусбату» і двоє десантників⁶. У палаці загинув командир «Зеніту» полковник Г. І. Бояринов – його прийняли за охоронця Х. Аміна і застрелили свої ж. Військовий хірург В. Кузнечиков загинув від сліпої автоматної черги у конференц-залі палацу⁷. Поранення отримали 38 радянських бійців. Їх звозили до радянського посольства і там їм надавали першу медичну допомогу. Загинуло біля 350 охоронців Тадж-Бека і

¹ Цит. за: Афганістан. Спецоперація в Кабуле 1979 г. Воспоминания участников // Альманах «Русские коммандос». – 1999. – №1. – С. 45.

² Иванов В. Указ. соч. – С. 32–33.

³ Крючков В. А. Личное дело. – М., 2003. – С. 231.

⁴ Колесник В. Указ. соч.

⁵ Баранец В. Указ. соч.

⁶ Кошелев В. М. Указ. соч. – С. 456.

⁷ Беляев Э. Указ. соч; Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989). – К., 2013. – С. 120.

біля 1 700 здалися в полон. Загиблих афганців поховали або біля палацу, або на пустиру далі. В одній з таких «братських могил» поховали Х. Аміна¹.

Після взяття палацу стрілянина і вибухи в Кабулі не вщухли. Окремі підрозділи ЗС ДРА чинили опір ще добу, хоча більшість афганських вояків склали зброю. Одночасно з штурмом палацу Тадж-Бек групи спецпризначення КДБ за підтримки десантників зі складу 345-го пдп захопили Генеральний штаб і штаби родів військ, вузол зв'язку, будівлі служби безпеки і МВС². Кабульський гарнізон не був піднятий за тривогию через згадану диверсію з телефонним зв'язком.

Більшість військових істориків та істориків спецслужб вважали, що «операція по здійсненню перевороту в Кабулі є найбільш успішною серед відомих аналогічних операцій»³. Підставами для таких оцінок були співвідношення сил (в операції взяли участь біля 700 радянських вояків, тоді як оборонців було майже вчетверо більше), втрати штурмувальників (вони ледь сягали 5% особового складу), складність бойових задач і блискавичність їх виконання. Звернімо увагу на формулювання: «операція по здійсненню перевороту». Деякі автори писали про «спецоперацію з передачі влади Б. Кармалю»⁴. Звітю радянських військ визнавали і на Заході. Британський історик С. Таннер штурм палацу Х. Аміна і саме вторгнення радянських військ до ДРА назвав «вражаючою демонстрацією сучасної військової міці»⁵. Втім були й інші оцінки. Американський учений Т. Хаммонд характеризував операцію «Шторм-333» з військового погляду – як блискучу, з політичного і пропагандистського – як бездарну⁶. Український письменник-журналіст і

¹ Баранец В. Указ. соч; Колесник В. Указ. соч.

² Колесник В. Указ. соч.

³ Мусієнко І. І., Крамаренко О. Б. Історико-аналітичний огляд досвіду бойового застосування підрозділів спеціального призначення в Афганістані // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – №1 (3). – С. 198.

⁴ Червонопиский С. В., Костыря А. А., Сироштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 25.

⁵ Tanner S. Op. cit. – P. 238

⁶ Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – P. 99.

історик спецслужб Е. В. Беляєв писав, що «убивство Аміна – найбільш дорого оплачена смерть в історії людства»¹. Були й більш категоричні оцінки: «примітивно, незграбно, грубо..., у гірших афганських традиціях»².

Головним аргументом на користь останніх характеристик може бути те, що інтервенція 25 грудня й операція «Шторм-333» здійснювалися на очах представників закордонних ЗМІ, дипломатичних та інших представників у Кабулі. Про масові перекидання радянських військ до ДРА у Вашингтоні знали в режимі реального часу. Так було і з подіями навколо Тадж-Бека. 27 грудня повірений у справах Дж. Амстутц повідомляв, що о 19.30 у Кабулі розпочалися запеклі бої за участю радянських військ. Дипломати не знали, чи всі афганські війська протистояли їм і припускали, що армія розділилася на про- і антирадянські сили. Приблизно о 22.15 хтось втрутився до ефіру «Радіо Афганістану» і повідомив про загибель Х. Аміна. Насправді ж доля Х. Аміна тоді американським дипломатам була невідомою.

Наступного дня Пентагон звітував про «насильницьке повалення уряду Аміна радянськими військами й їхніми афганськими союзниками». Кабул «надійно перебував у руках радянських військ і цивільних осіб, пов'язаних з новим режимом Б. Кармаля». Афганські ЗМІ звинувачували Х. Аміна у «фашизмі» і в тому, що він був «агентом американського імперіалізму». 11 січня 1980 р. ЦРУ підсумувало події 25–27 грудня. Щодо «Шторму-333» у зведеному звіті йшлося, що радянські «повітрянодесантні війська в Кабулі ініціювали державний переворот... у ніч на 27 грудня». Частини Радянської Армії контролювали урядові приміщення, радіо, шляхи в Кабулі і навколо. Х. Амін і його оточення були вбиті. Повідомлялося про 250 жертв серед радянських військ, але ці дані не були обґрунтовані чи підтвержені.

Тож у США були добре обізнані з тим, що в подіях 27 грудня брали участь радянські війська, а Х. Амін загинув через два дні після того, як вони з'явилися в Афганістані. Тож офіційні роз'яснення радянської сторони

¹ Беляев Э. Указ. соч.

² Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева (Российский военный сборник. – Вып. 20). – М., 2003. – С. 730.

(перші були передані американському послу в Москві Т. Дж. Уотсону заступником міністра закордонних справ СРСР В. Ф. Мальцевим 27 грудня) американцями були категорично відкинуті. Співробітник Ради національної безпеки М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського 28 грудня назвав радянські пояснення «нікчемними», а дії – «нахабними»¹. У подальшому це позначилося на міжнародній реакції на радянську інтервенцію в ДРА загалом і на радянсько-американських відносинах зокрема, про що йтиметься нижче.

На світанку 28 грудня з колоною радянської бронетехніки до Кабула прибув Б. Кармаль. Тоді ж кабульське радіо повідомило про суд над Х. Аміном і його страту як «ворога афганського народу» та про обрання Б. Кармаля новим Генсеком НДПА і головою Ревради ДРА. Пізніше виявилось, що радіотрансляція велася з Ташкента. Виступ Б. Кармаля був емоційним, аби сфокусувати всі негативні почуття афганців на амінівському режимові й тим самим відволікти увагу від «дружнього акту» з боку СРСР².

Того ж дня всі наближені до Х. Аміна (багато з них перебували в лікарні після згадуваного обіду) були заарештовані. Водночас колишніх прибічників Н. М. Таракі звільнили з в'язниці Пулі-Чархі³. 29 грудня Ю. В. Андропов у записці до ЦК КПРС повідомив про затримання в Москві «на прохання Б. Кармаля» племінника Х. Аміна Асадулли й осіб, які його супроводжували⁴. У Кабулі арешти і розстріли тривали кілька тижнів⁵.

2 січня 1980 р. «мусульманський батальйон» передав бойову техніку і важке озброєння частинам 40-ї армії і двома Ан-22 був перекинутий до Ташкента. У квітні 1980 р. «закритим» указом близько 400 співробітників КДБ і військовослужбовців були нагороджені орденами і медалями. Серед них були близько 300 бійців «мусбату» (семеро отримали Орден Леніна).

¹ Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 94–95.

² Коргун В. Г. Бабрак Кармаль // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 39.

³ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 98.

⁴ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев. – Новосибирск, 1995. – С. 113.

⁵ Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalozniki_vremeni

Г. І. Бояринов був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу, В. Кузнєчиков – Орденом Червоної Зірки (обидва посмертно). В. В. Колесник і Е. Г. Козлов також стали Героями РС. В. Ф. Карпунін і Ю. І. Дроздов отримали Орден Жовтневої Революції; М. М. Романов – Орден Леніна¹.

Про повну закритість і утаємниченість операції «Шторм-333» писалося чимало. Наприклад, учасник операції, механік БМП О. Корзун отримав у військовому квитку запис, що в ДРА він прибув 12 січня 1980 р.² В. А. Кирпиченко згадував, що спеціальним наказом усі документи про «Шторм-333» підлягали знищенню, і він був змушений ліквідувати свої записи, де за хвилинами були розписані грудневі події в Кабулі³.

Зовні легка й успішна інтервенція (втім, за офіційними даними, у ті грудневі дні загинуло 86 радянських військовослужбовців, серед яких було 9 офіцерів⁴), зайняття найбільших міст, взяття під контроль головних шляхів породило переможну ейфорію серед радянського військового командування. Військовий радник полковник А. Капінас згадував свою зустріч з С. Л. Соколовим і С. К. Магомєтовим 28 грудня 1979 р. у провінції Баглан. На повідомлення полковника про активізацію опозиції у зв'язку з радянським вторгненням маршал назвав А. Капінаса «панікером». Після цього він, указавши пальцем на радянські гвинтокрили у небі, сказав: «Що можуть зробити ці мужики у широких штаних проти такої сили?»⁵

Така ситуація була оманливою. Західні автори полюбляли з цього приводу згадувати британсько-афганські війни другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тричі вишколена й оснащена за останнім рівнем військової техніки армія легко і безболісно встановлювала контроль над країною. Проте

¹ Антонов А. Шторм-333. Как штурмовали дворец Амина // Родина. – 1999. – №2. – С. 53; Дроздов Ю. И. Вымысел исключен. Записки начальника нелегальной разведки (окончание) // Наш современник. – 1996. – №12. – С. 251.

² Зданюк В. В. Я штурмовал дворец Амина. Армия без грифа «секретно». – Минск, 1992. – С. 78.

³ Цит. за: Очерки истории российской внешней разведки... – С. 80.

⁴ Беляев Э. Указ. соч.

⁵ Советник вспоминает... / Интервью с А. Капинасом // Аргументы и факты. – 1997. – №7 (17–23 февраля). – С.7.

з часом англійці зіштовхувалися з відчайдушним опором і зазнавали поразки. Подальші події засвідчили, що радянські стратеги цей досвід не врахували.

У США радянське вторгнення до ДРА назвали початком «радянського В'єтнаму». Такі аналогії втім були властиві радше ЗМІ. Політики й експертне середовище застерігали від них. Співробітник РНБ С. Ларрабі у меморандумі до З. Бжезінського називав їх «спрощеними і небезпечними». Він визнавав наявність схожих рис, проте наполягав на відмінностях: 1. США змушені були перевозити війська і техніку за понад 5 тис. км; СРСР же робитиме це через відкриті кордони; 2. північні в'єтнамці воювали до американців 25 років, мали досвідчену армію і розгалужене підпілля; афганські племена мали повстанську історію, проте були погано організовані і погано керовані; 3. в'єтнамці мали харизматичного лідера; афганці такого тоді не мали; 4. північні в'єтнамці мали достатньо зовнішньої допомоги і зброї; в Афганістані також поки що цього не було; 5. війна у В'єтнамі висвітлювалась у ЗМІ і це впливало на суспільство і світ у цілому; у ДРА цього не буде: Ради обмежать доступ афганських і радянських ЗМІ до війни.

М. Бремент припускав, що радянські війська встановлять контроль над шляхами, Кабулом і великими містами, перекриють кордон з Пакистаном, обмежать витік інформації про події в ДРА за кордон. Тож Афганістан не стане «радянським В'єтнамом», натомість стане «радянським Ентеббе». В іншому документі він застерігав від такого порівняння з інших міркувань. США зробили висновки з війни у В'єтнамі і переглянули засади своєї зовнішньої політики. Сподіватися, що це зробить СРСР – марна справа¹.

Російські і західні дослідники також порівнювали Афганістан і В'єтнам. І там, і там вишколена, оснащена сучасним озброєнням армія наддержави мала протистояти розрізненим партизанським загонам. Слабкість бойової підготовки й озброєння вони могли компенсувати маневреністю, знанням місцевості і тим, що воювали вдома, за свою батьківщину. Принципова різниця полягала в тому, що американці вели війну у В'єтнамі

¹ Ковальков О. Л. Радянська інтервенція... – С. 97.

перед телевизором: це була перша війна, за якою громадяни країни могли слідкувати щоденно і щогодинно. Армія США зазнала поразки у В'єтнамі тому, що американці не воліли продовжувати війну, а уряд не міг воювати всупереч волі народу. Радянська армія почала війну, про яку радянський народ нічого – окрім брехні в газетах і по телебаченню, чуток і похоронок, які отримували сім'ї загиблих в Афганістані радянських солдатів – не знав¹.

Майже до кінця 1980-х рр. події 25–27 грудня в радянських наукових працях і публіцистиці визначалися як «початок другого етапу Квітневої революції», здійснений «здоровими силами НДПА» і які запросили радянські війська задля «порятунку завоювань афганської революції». Відтак, радянське втручання в афганські події тлумачилися через категорію «введення військ», яке в суспільствознавчій науці розглядається як вступ військ однієї держави на територію іншої за згоди уряду останньої². У 1991 р. вийшла книга Д. Гая і В. Снігерьова, сама назва якої – «Вторгнення: невідомі сторінки неоголошеної війни» – засвідчила перегляд усталених оцінок тих подій. Як згадував В. А. Меримський, уже в грудні 1979 р. він ставив перед собою запитання: «Що ж відбулося, введення військ чи вторгнення?»³ Напевне, так думали тоді чимало офіцерів і політиків. Проте у науковий обіг термін «вторгнення» щодо війни в Афганістані ввели Д. Гай і В. Снігерьов.

Під вторгненням розуміють вступ збройних сил однієї держави на територію іншої без згоди уряду останньої⁴. Вторгнення є актом агресії, як і інтервенція – насильницьке втручання у внутрішні справи іншої держави⁵. На межі ХХ–ХХІ ст. ці визначення панували в російських і українських публікаціях. Утім тенденції останніх років засвідчили повернення до радянських оцінок. Це відбувалося під впливом ідеологічних зрушень у

¹ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М., 2000. – С. 701–702.

² Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 23.

³ Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 88.

⁴ Военный энциклопедический словарь / В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – С. 379.

⁵ Там же. – С. 635.

політиці і суспільно-політичній думці Російської Федерації, ревізії історії СРСР, його внутрішньої і зовнішньої політики. Своєю чергою це призводило до перекручування та підтасовки фактів. І якщо пасажі на кшталт того, що Х. Аміна усунули заколотники з опозиційних кіл НДПА, які містились у фаховому дослідженні Афганської війни В. Рунова¹ для початку ХХІ ст. були нетиповими, то надалі подібні акценти стали тенденцією².

Радянська інтервенція в ДРА не призвела до спаду антиурядового опору. Більше того, вона активізувала афганську опозицію. Відтоді слово «шураві» для афганця стало синонімом ворога, хоча до цього воно означало «друг». У Кремлі, з одного боку, переоцінили можливий вплив самого факту перебування радянських військ в Афганістані, а з іншого – недооцінили і знехтували історичною пам'яттю афганців. Для них (як і для всіх мусульман) будь-які іноземні війська на території власної країни завжди сприймалися як завойовники. Тож проголошений радянським військам джихад підтримали майже всі страти афганського демасифікованого суспільства.

Отже, 25 грудня 1979 р. почалася радянська військова інтервенція в Афганістан. Продовж кількох діб повітрям і сухоходом до ДРА перекидалися радянські мотострілецькі та повітрянодесантні частини, військова техніка і важке озброєння. 27 грудня загони спеціального призначення КДБ і ГРУ за підтримки «мусульманського батальйону» й окремих підрозділів десантників здійснили операцію «Шторм-333», наслідком якої стало убивство Генерального секретаря ЦК НДПА, голови Ревради й уряду ДРА Х. Аміна. Водночас радянські війська взяли під контроль урядові і силові відомства й об'єкти інфраструктури Кабула. 28 грудня новим афганським партійним і державним лідером став Б. Кармаль, який у прямому сенсі слова в'їхав до афганської столиці на радянських танках.

¹ Рунов В. А. Афганская война. Боевые операции. – М. 2002. – С. 24.

² Напр.: Мухин Ю. Афганский фронт СССР. – М., 2009.

3.3. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану

У роки «холодної війни» жодна зовнішньополітична акція не обходилася без ідеологічного і пропагандистського її супроводження в ЗМІ й офіційних заявах радянської влади. Пропаганда була одним з важелів управління й контролю над суспільством в умовах тоталітарного ладу. Головною її метою було виправдати й обґрунтувати ті чи ті дії в очах населення СРСР і світу. У випадку з інтервенцією в ДРА в грудні 1979 р. пропагандистське супроводження відповідало масштабам події.

27 грудня 1979 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило кілька рішень, які визначили позицію СРСР і ДРА на наступні роки. Додаток 6 протоколу «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану» містив вичерпний перелік положень, якими мали керуватися радянські посольства і ЗМІ при висвітленні афганських подій. Здійснене на прохання афганського уряду направлення радянських військ мало на меті надання допомоги у боротьбі проти зовнішньої агресії (п. 2). Вона загрожувала завоюванням «Квітневої революції» і суверенітету країни, тож СРСР задовольнив неодноразові прохання уряду НДПА про військову допомогу, «керуючись, зокрема, духом і літерою радянсько-афганського Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво» (п. 3). Прохання уряду ДРА і задоволення цього прохання – це винятково питання відносин між обома країнами, які скористалися правом на індивідуальну і колективну самооборону, передбачену статтею 51 Статуту ООН (п. 4). Зміна афганського керівництва була «внутрішньою справою афганського народу», тож при висвітленні цих подій слід було «виходити з заяв, опублікованих Революційною Радою Афганістану, з виступів Голови Революційної Ради Афганістану Кармаля Бабрака (так у документі – О. К.)» (п. 5). Особливо наголошувалося на необхідності заперечувати тези про втручання СРСР у внутрішні справи ДРА, що він не був причетним до зміни афганської влади. Радянські війська мали сприяти «захисту суверенітету і незалежності дружнього Афганістану

перед лицем зовнішньої агресії», і після її припинення невідкладно повернуться на Батьківщину (п. 6)¹. Ці положення були доведені радянським послам у НДР, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Кубі, Монголії, В'єтнамі (Додаток 1), послам в інших державах (Додаток 2), представнику СРСР в ООН (Додаток 3) і оприлюднені ТАРС (Додаток 4)².

У Кремлі прагнули довести, що рішення 12 грудня і їх реалізація відповідали нормам міжнародного права. Продовж десятиліття радянські журналісти, науковці і пропагандисти повторювали ці аргументи. На прес-конференції з нагоди виведення військ у лютому 1989 р. перший заступник міністра закордонних справ СРСР О. О. Бессмертних заявив, що «дії, пов'язані з введенням радянських військ, їх перебуванням і виведенням з Афганістану, повністю відповідають нормам міжнародного права»³.

Першим спробував фахово оцінити грудневу акцію з позицій міжнародного права С. М. Пунжин у 1990 р. На думку вченого, аргументи радянської влади були хиткими і непереконаливими. Він першим дійшов висновку, що у грудні 1979 р. Радянський Союз порушив основні принципи міжнародного права: принцип невторчання, право націй і народів на самовизначення, принципи незастосування сили і суверенної рівності⁴.

У 1990-х – на початку 2000-них рр. більшість авторів поділяли такі висновки. З погляду міжнародного права аргументи Кремля були хиткими. По-перше, прохання від Н. М. Таракі і Х. Аміна були неофіційними, не були задокументовані і не мали підтвердження. По-друге, уряд Б. Кармаля був створений не до, а після радянської інтервенції, і від нього на адресу СРСР не могло надійти жодного, нехай і неофіційного, прохання про допомогу. І по-третє, хитким було посилання на статтю 51 Статуту ООН. Країна, яка діє на її

¹ Секретные документы из особых папок. Афганистан... – С. 10.

² Там же. – С. 6–10.

³ Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С. 30.

⁴ Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы // Советское государство и право. – 1990. – №5. – С. 124–130.

підставі, має негайно поставити РБ ООН до відома¹. Цього ж Кабул і Москва не зробили, сховавшись за заявою про «двосторонні відносини», до яких втручатися ніхто не був у праві. Та й СРСР увів свої війська до суверенної держави не з миротворчою місією, а на підтримку одного з учасників громадянської війни. І більш ніж очевидно, що ані радянсько-афганський Договір, ані Статут ООН та інші міжнародні чи міждержавні юридично-правові акти не обумовлювали силової участі однієї держави у зміні вищого керівництва іншої. Тому не дивно, що очікуваного ефекту, а саме розуміння і прийняття світовою громадськістю дій Кремля, досягнуто не було.

Якщо назовні радянська влада хоча б спробувала обґрунтувати й аргументувати свої дії в Афганістані, то населенню СРСР нічого не пояснювали. 29 грудня 1979 р. «Правда» розмістила текст телеграми, в якій Л. І. Брежнев привітав Б. Кармаля з обранням головою Ревради, Генеральним Секретарем НДПА і головою уряду ДРА і «Звернення уряду Афганістану». Тобто це не була заява ТАРС чи Політбюро ЦК КПРС, а переказ «звернення» афганського уряду. «Уряд ДРА, беручи до уваги втручання і провокації зовнішніх ворогів Афганістану... і з метою захисту завоювань квітневої революції, територіальної цілісності, національної незалежності і підтримки миру і безпеки, спираючись на Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1978 р., звернувся з терміновим проханням про надання невідкладної політичної, моральної, економічної допомоги, включно з військовою допомогою, за якою уряд Демократичної Республіки Афганістан неодноразово звертався до Радянського Союзу. Уряд Радянського Союзу задовольнив прохання афганської сторони»².

Ці кілька рядків не містили жодної інформації ані про зміст, ані про масштаби тієї військової допомоги. 31 грудня 1979 р. у «Правді» вперше було вжито аббревіатуру ОКРВ – «обмежений контингент радянських військ», який був спрямований до ДРА «винятково для сприяння відбиттю збройного

¹ Устав Организации Объединенных Наций: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>

² Обращение правительства Афганистана // Правда. – 1979. – 29 декабря. – С 4.

втручання ззовні»¹. Це визначення, запропоноване Д. Ф. Устиновим, на перший погляд є абсурдним. Історія доводить, що «необмежених» військових контингентів не існувало і не існує. Проте і він мав пропагандистське наповнення: якщо контингент «обмежений», то і завдання він виконував обмежені, і про жодні широкомасштабні військові дії йтися не може. Тобто радянська влада прагнула, щоб цей офіційний термін відображав кількісну обмеженість радянських військ і тимчасовість їх перебування в Афганістані.

Наступного разу «Правда» згадала ОКРВ 22 січня у листі до редакції від робітника з Салавата Л. Семенова: «Радянський народ одностайно схвалює і підтримує рішення нашого уряду про введення обмеженого військового контингенту до Афганістану»². Аж до початку «перебудови» офіційна преса майже ігнорувала перебування радянських військ у ДРА. Натомість радянський читач отримувал дозовану інформацію про успіхи народної влади, підступи керованої силами імперіалізму внутрішньої реакції, яким успішно протистояли збройні сили ДРА спільно з загонами Царандоя та народної самооборони. Газети періодично друкували замітки про радянських військових, які охороняли мирних жителів і шляхи сполучення від банд «душманів», супроводжували колони тракторів і автоколони з провіантом. Тож Афганська війна тривалий час була для громадян СРСР невідомою, зовні спокійною, а головне – майже безкровною. Усе це породжувало нерозуміння більшістю населення війни, яка в радянських ЗМІ і в офіційних заявах тлумачилася як «виконання інтернаціонального обов'язку».

Тож у спілкуванні з власним народом влада керувалася виробленими 27 грудня 1979 р. положеннями. Їх повторював Л. І. Брежнєв в інтерв'ю «Правді» 13 січня 1980 р.³ і під час зустрічі з москвичами 22 лютого 1980 р.⁴,

¹ Петров А. К событиям в Афганистане // Правда. – 1979. – 31 декабря. – С. 4.

² Полностью одобряем // Правда. – 1980. – 22 января. – С. 5.

³ Ответы Л. И. Брежнева на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Правда. – 1980. – 13 января. – С. 1.

⁴ Брежнев Л. И. Наш курс – мирное творение. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 22 лютого 1980 року // Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови, привітання, статті. – Т. 8. – К., 1981. – С. 273–274.

Ю. В. Андропов у Горькому 11 лютого 1980 р.¹ Їх тиражували у сотнях заміток, статей, і публіцистичних видань, які формували у масовій свідомості офіційну версію «Афгану». У них лише принагідно згадувалися радянські війська. Здебільшого це були популяризаторські праці, в яких викладали окремі факти з історії ДРА і радянсько-афганських відносин. Історія НДПА висвітлювалася за схемою історії КПРС: НДПА пережила репресії і підпілля, визріла до революції, не змогла уникнути помилок, але знайшла у собі сили для самоочищення і вдосконалення своєї політики².

У такому спотворюванні фактів не можна звинувачувати радянських журналістів і кореспондентів. В. Окулов, який був власним кореспондентом «Правди» в Афганістані, згадував як у серпні 1984 р. підготував матеріал про бої радянських військ поблизу Баграма. Але в друк пішли описи «героїчних дій» афганських військ, а всю інформацію про радянських вояків редколегія «вирізала». «Славно попрацювала наша цензура, яка, природно, діяла згідно з установкою... Ось чому наші журналісти були змушені, не бажаючи брехати, зачіпати лише “периферійні” області життя в Афганістані наших військ»³.

Показовим був виданий у 1983 р. перший із серії фотоальбомів, присвячених ДРА⁴. Центральною його темою були будні революційної країни: демонстрації, мітинги, суботники, а головним кольором більшості фото був червоний: прапори, транспаранти, піонерські галстуки. На багатьох знімках Б. Кармаль: відкриває Міст Дружби, «по-братньому обіймає захисників революції». Про радянську присутність свідчили фото «шураві» на підприємствах, радянська техніка на дорогах і в полях. Лише на с. 218–219 натрапляємо на радянського солдата: він копав ями під майбутню «алею

¹ Андропов Ю. В. Единство народа – великая сила. Речь на встрече с избирателями Приокского избирательного округа по выборам в Совет Союза Верховного Совета СССР 22 февраля 1980 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. – М., 1983. – С. 187.

² Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2020. – №2. – С. 93.

³ Цит. за: Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов. – К., 1990. – С. 16.

⁴ Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: Х. Масуд, А. Н. Сахаров. – М., 1983.

дружби», а п'ятеро афганських бійців з посмішками позували на камеру. Далі – радянські солдати спілкуються зі старійшинами (с. 219), танцюють з афганцями (с. 220), розмовляють з дітьми (с. 221), роздають селянам хліб (с. 225). Схожим був альбом, опублікований наступного року¹. Серед репортажів про революційні будні непомітним вкрапленням стали фото з радянськими вояками, які саджали дерева на черговій «алеї дружби».

Зрідка на сторінки доперебудовної періодики потрапляли натяки на те, що радянські військові в ДРА іноді ще й воювали. Такі репортажі регулярно друкував журнал «Знаменоносец». В одному з випусків змальовано випадок з сімома радянськими бійцями, які вночі охороняли підбитий напередодні вертоліт на перевалі. Вони відбили атаку моджахедів, а вранці їм на допомогу підійшли частини афганської (!) армії. Такий мотив лежав у межах офіційно дозволеного: наші війська у бій потрапили трохи не випадково, а саме бойове зіткнення – прикрий виняток². Надалі бойові зіткнення радянських військових подавались як необхідність відбиття нападів на автоколони³, або ж під час розмінуванні доріг⁴ чи під час порятунку поранених афганських вояків⁵. Багато писали про радянських вертолітників, які, звісно ж, перевозячи мирні вантажі, мали по 500 годин нальоту на рік⁶.

У СРСР докладали значних зусиль задля викриття підривної діяльності західних спецслужб проти «революційного» Афганістану⁷. У них країна малювалася жертвою імперіалістичної агресії, а повстанці-моджахеди –

¹ Афганістан: Революція продовжується. Фотоальбом / А. Спангтар, В. Гриб. – М., 1984.

² Юзбашев В. Схватка за перевал // Знаменоносец. – 1984. – №9. – С. 12–13.

³ Доронин А. Трудный рейс // Знаменоносец. – 1985. – №4; Коноров Ю. Ультиматум // Знаменоносец. – 1985. – №1; Лалаев Б. Семь шагов в огонь // Знаменоносец. – 1984. – №11.

⁴ Литовкин В. Спасибо, советский солдат // Знаменоносец. – 1985. – №2.

⁵ Федотовских М. Орден фельдшера Латынова // Знаменоносец. – 1985. – №3.

⁶ Литовкин В. Воздушные извозчики // Знаменоносец. – 1985. – №6; Черников В. Горячие будни // Знаменоносец. – 1984. – №12.

⁷ Правда об Афганістане: Документи, факти, свідельства / Сост. Ю. Волков и др. – М., 1980; Андронов И. Афганский урок «солдатам удачи» // Кровавые следы американского империализма. – М., 1982. – С. 122–130; Лауринчюкас А. Признание душмана // Кровавые следы... – С. 130–134; Мусаелян Г. Басмачам – из Пенсильвании // Кровавые следы... – С. 117–122; Свистунов С. Тайные операции против Афганістана // Кровавые следы... – С. 112–115; Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб. – М., 1988 та ін.

професійними найманцями-вбивцями, до зубів озброєними «натівською» зброєю. Цим виправдовувалася присутність «за річкою» радянських вояків, які рятували від них «Квітневу революцію» і «братній» режим.

Такої інформації було недостатньо, аби громадяни СРСР усвідомили виправданість і доцільність дій влади. Адже про те, що в Афганістані перебували радянські війська, які воювали й гинули незрозуміло за кого і за що, до середини 1980-х рр. майже не знали. Бракувало інформації про ситуацію в ДРА і для моральної та політичної підготовки солдата, якого держава направляла воювати за межі своєї Батьківщини. Тому велика відповідальність покладалася на офіцерів і замполітів, які мали ідеологічно підготувати рятівника «Саурської революції». На політзаняттях насамперед наголошували на «інтернаціональному обов'язку». Цей термін був стрижнем пропагандистської обробки радянського солдата і радянської молоді загалом. Кожен військовослужбовець ОКРВ отримував «Пам'ятку радянському воїну-інтернаціоналісту». Ця невелика книжечка містила уривки з документів ЦК КПРС, довідкову інформацію про цю країну. На третій сторінці були рядки: «Воїн радянської армії! Батьківщина доручила тобі високу та почесну місію – надати інтернаціональну допомогу народу дружнього Афганістану».

З правового погляду апеляція до «інтернаціонального обов'язку» була хиткою. «Інтернаціональний обов'язок» – це категорія моральна, а бути «інтернаціоналістом» – добровільне кредо людини. «Інтернаціоналіст» – доброволець і «інтернаціоналіст» – вояк армії наддержави – це абсолютно різні речі. Так і араба-добровольця, і пакистанського найманця, які проголосили джихад і воювали в ДРА проти урядових військ і ОКРВ, теж можна було назвати «інтернаціоналістами». Так можна виправдати будь-яку агресію і будь-яку інтервенцію. Та й солдат має виконувати Військову присягу, а в ній не було жодного слова про «інтернаціональний обов'язок», лише про захист кордонів своєї Батьківщини. Тому була винайдена формула, згідно якої імперіалізм прагнув перетворити Афганістан на плацдарм агресії проти СРСР, тож «шурави» не просто захищали «Саурську революцію», але

охороняли південні кордони Радянського Союзу. А. А. Громико стверджував, що, радянські воїни віддали своє життя «насамперед за безпеку Радянської держави. А те, що це трапилося на афганській землі, не змінює суті справи»¹.

Особливості пропагандистської обробки радянських бійців відображені в їх спогадах. Офіцер, учасник грудневої інтервенції, згадував, як складно було пояснити бійцям мету тієї акції: «Давили усе більше на патріотизм..., на те, що ми не можемо полишити нашого південного сусіда в біді»². Говорили, що Афганістан найближчим часом мав стати жертвою імперіалістичної, передусім американської, агресії. І що лише СРСР міг захистити дружню державу. Солдатам пояснювали: США рвуться до Афганістану, а при висадці на кабульському аеродромі радянські воїни шукали очима натівську військову техніку³. Тому багато хто вірив, що «шураві», як і війська ОВД у 1968 р. у Празі, «лише на кілька годин випередили американців».

Ці «байки» не витримували жодної критики. Перекладач при раднику командира 76-го полку 8-ї піхотної дивізії ЗС ДРА згадував, як у колі колег обговорював «американську загрозу». «Беремо аркуш і стали з ентузіазмом рахувати: кількість військ, скільки часу потрібно для перекидання. Виявили, що в Пакистані військових баз немає, найближча – острів Дієго-Гарсія посеред Індійського океану, та й то там лише стратегічні бомбардувальники Б-52. Потрібно будувати порти або нові аеродроми... А скільки часу треба витратити? Тут же порахували сили і засоби, потрібні для висаджування стотисячної армії – у всіх вийшло від півроку до року... Та ще й практично неможливо приховати підготовку. Як можна захопити країну під боком у гігантського СРСР?»⁴ Напевне, таких скептиків в ОКРВ було чимало.

По-справжньому небезпечним було те, що такими пропагандистськими гаслами заміняли корисну інформацію про країну, в якій радянському солдату (чи офіцеру) випало пробути півтора роки. І дуже часто образ

¹ Громько А. А. Указ. соч. – С. 181.

² Пашкевич Н. М. Афганистан: война глазами комбата. – М., 1991. – С. 6.

³ Tanner S. Op. cit. – P. 236.

⁴ Опаленные афганской войной... – С. 434–435.

Афганістану й афганців формувалася під впливом, з одного боку, спотвореної інформації, отриманої на політзаняттях, а з іншого – браку достовірних знань про країну. Це засвідчують чисельні спогади.

Радянські військові до відправлення «за річку» про Афганістан і ситуацію в цій країні знали мало. Рядовий А. А. Шахов згадував: «Коли нас призивали на службу, ані з газет, ані з телепередач не можна було толком зрозуміти, що коїться в Афганістані»¹. А ось свідчення офіцера: «До грудня 1979 року знав про Афганістан лише загальні відомості, які друкувались у періодиці, та дещо почуте. ...З усіх сусідів нашої країни Афганістан сприймався найбільш відсторонено й якось відверто екзотично»². Генерал-полковник В. А. Меримський, заступник начальника ОГМО в Афганістані у 1979–1984 рр., згадував, що під час розмови з С. Л. Соколовим напередодні першого відрядження до ДРА на запитання: «Що ти знаєш про Афганістан?» зрозумів, що знає про цю країну вкрай мало³. «Усі учасники делегації, так само як і я, мали досить туманне уявлення про Афганістан... Наші знання обмежувалися матеріалами газет і короткими відеосюжетами телебачення, які скупко повідомляли... про успіхи Квітневої революції» – вів далі генерал⁴.

Знайомитися з країною військовим доводилося на місці. Для більшості «інтернаціоналістів» там було чимало нового і дивного. Усі були одностайні в оцінці природних умов країни як незвичних, складних і майже непридатних для життя та господарської діяльності. Багато хто використовував образ «машини часу»: в Афганістані за мусульманським календарем було XIV ст., рівень життя населення був відповідним. Вражала відсутність електроенергії й елементарних зручностей навіть у містах і столиці, антисанітарія⁵. Це підтверджує довідка про санітарно-епідемічний стан у ДРА: лише 2,4%

¹ Цит. за: Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? – М., 2012. – С. 8.

² Цит. за: Верстаков В. Афганский дневник. – М., 1983. – С. 17.

³ Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11.

⁴ Там же. – С. 18.

⁵ Ковальков О. Л. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 49. – С. 144.

жителів Кабула мешкали в будинках з каналізацією¹. У кишлаках же всі джерела води (річки, арики, криниці) використовували, окрім пиття і приготування їжі, для напування худоби, прання білизни, зрошування. Туди ж скидали відходи. Радянські військові звертали увагу на жовтий колір шкіри афганців і робили висновок: хвора печінка від вживання неякісної води.

З особливим співчуттям «шураві» змальовували дітей. Вони були уособленням бідності афганців². Акцентування уваги на бідності цілком зрозуміле: надто різючим був контраст між достатньо влаштованим побутом більшості бійців і офіцерів у Союзі та тим, з чим вони зіштовхнулися «за річкою». Проте у багатьох спогадах між рядків простежуються результати пропагандистської обробки особового складу ОКРВ. Офіцер згадував: «Гарна країна... Правда люди поки що бідно живуть...»³ Наголошуємо на словах «поки що». У них втілена думка, присутня у багатьох працях: бідність була наслідком антинародної політики імперіалістів і попередніх режимів і скоро буде подолана новою народною владою за братньої підтримки з боку СРСР.

Дивувала радянську людину східна екзотика: архітектура, неповторний колорит, дивні звичаї і побут. Ю. Нешумов писав про Кабул: «Сотні людей у найрізноманітнішому... екзотичному вбранні розтіклися по... базарах, дуканах і мечетях. Потік машин усіх марок, розмальованих, завантажених по вінця “бурбухайок” вперемішку з верблюдами і віслюками. І повсюдно запах шкіри і кошми, багать і мангалів»⁴. Таким побачив Кабул інший «афганець»: «Пастух з гуртом розумних баранів йде вздовж вулиці з тролейбусним рухом»⁵. Радник Царандоя згадував, як колеги послали його на базар по 5 кілограмів дров: «Спочатку здивувався, думав, що з мене глузують. Проте це був не жарт. Дрова в Афганістані – на вагу і коштують недешево»⁶.

¹ Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 272.

² Цит. за: Верстаков В. Указ. соч. – С. 43; Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки. – М., 2006. – С. 32.

³ Цит. за: Верстаков В. Указ. соч. – С. 26.

⁴ Нешумов Ю. А. Указ. соч. – С. 17.

⁵ Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 254.

⁶ Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92.

В усій цій екзотиці громадян СРСР дивувало й інше. У багатьох спогадах помітне здивування, яке межувало з заздрістю, подекуди навіть з обуренням від афганських базарів і дуканів. Та й на вулицях Кабула не лише верблюди, віслики чи бронетехніка кидались у вічі. «Тойоти», «Форди» і «Мерседеси», якими були заповнені вулиці міста, для більшості «шураві» були першими іномарками, які вони бачили наживо. Базари ж взагалі здатні були породити шок у людини, яка вдома звикла жити в умовах застійного дефіциту і черг. «Наймодніше шмаття, яке кілька тижнів тому було виготовлене на якійсь англійській фабриці. Поряд із ним у безладі лежали японські магнітофони, телевізори, годинники..., парфуми...» – згадував один¹. Цілком природно, що такий асортимент породжував бажання покращити побут і гардероб своєї родини на батьківщині. До СРСР потекли потоки дублянок, аудіо- та відеотехніки, трикотажу. «Якщо дружина у “Монтані” – чоловік в Афганістані» – йшлося у радянській приказці 1980-х.

Радянські війська спрямовувалися до Афганістану задля надання інтернаціональної допомоги братньому афганському народу в революційних перетвореннях і відбитті зовнішньої агресії. На це була спрямована вся пропагандистська машина, вся енергія замполітів. «Ми їхали робити революцію! Так нам казали і ми вірили» – згадував після війни рядовий². Звісно, він був непоодиноким у такому переконанні. Але з часом виявлялося, що революція не була загальнонаціональною чи народною, що реформи не покращили життя більшості афганців, а в глибинці ставлення до режиму було далеко не прихильним: «Потрапляли, бувало, в такі місця, де не те що про революцію не чули, що таке Кабул не знали»³.

Радянська пропаганда слідом за афганською владою переконувала, що армія – головна опора і підтримка народної влади. Насправді стан афганських

¹ Цит. за: Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М., 1999. – С. 314.

² Цит. за: Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза. – М., 1990. – С. 16.

³ Цит. за: Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну. – М., 1990. – С. 34.

збройних сил зумовив усе більш активне залучення радянського контингенту до бойових дій. І під час них «дуже швидко всі зрозуміли: війна йде не з бандитами, а з народом», як згадував сержант 40-ї армії¹. Солдати ставили питання, відповіді на які вони не отримували під час політзанять: «Чому цілилось у кожного афганця з кулемета?», «Чому вбиваємо тих, до кого прийшли на допомогу?»² Один дивувався: «Ми приїхали соціалізм будувати, а нас оточили колючим дротом»³. Інший згадував: «Я постійно відчував, що ми воюємо на ворожій землі, що всі в кишлаках дивляться на нас вовком»⁴. Офіцер відверто вказував, що «більшість афганців вважали нас “невірними” й інтервентами»⁵. Ще один згадував: «Я багато де побував в Афганістані, і будь-де, окрім Кабула, картина приблизно однакова: глинобитні хижі і крамниці-дукани, навколо них і ведеться все життя. Там, де ми в це життя не втручалися, стосунки з місцевим населенням були непогані – щоправда, лише поряд з нашими частинами»⁶.

Багато ветеранів писали про ворожість афганців до себе. Особливої переконливості цьому надають випадки з дітьми. Один солдат згадував про зустріч із пораненою в руку дівчинкою років семи. Усі зусилля надати їй допомогу виявилися марними, оскільки дівчинка тікала від вояка впевнена, що той прагне її убити⁷. Інший, полковник, згадував зустріч з афганським хлопчиком, який плакав біля могили на кладовищі. Кілька разів офіцер намагався наблизитися до нього, але хлопчик тікав. Тоді він залишив на землі банку з «колою», а сам рушив до машини. Хлопчик підбіг до банки, схопив її і з ненавистю жбурнув «шураві» у спину⁸. Таких сцен чимало в інших спогадах. Вони засвідчили формування переконаності, що в Афганістані

¹ Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 164.

² Цит. за: Боровик А. Г. Указ. соч. – С. 163.

³ Цит. за: Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год). – М., 1987. – С. 49.

⁴ Чикишев А. Спецназ в Афганистане. – М.: 2000. – С. 45.

⁵ Там же. – С. 48.

⁶ Цит. за: Жемчугов А. А. Указ. соч. – С. 8.

⁷ Цит. за: Алексиевич С. А. Указ. соч. – С. 78.

⁸ Афганистан болит в моей душе... Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане. – М., 1990. – С. 84.

СРСР воював з народом цієї країни, тож «образ чужого» зливався з «образом ворога». Під впливом цієї конфронтації виробився портрет афганця-ворога, в якому все менше залишалося місця для афганця, якому прийшли допомагати будувати соціалізм. Один з вояків згадував: «Для мене немає різниці між мирними і духами. Усі вони одним миром мазані»¹. Таке ставлення формувалося в умовах війни, яку вели афганці проти ОКРВ. Втрати, в тому числі від формально мирного населення, змушували бути завжди напоготові. Адже власне життя і життя бойового товариша важили куди більше, аніж життя потенційного (чи тим більше реального) ворога. Тому можна зрозуміти офіцера-спецпризначенця, який згадував: «Я звик від них (мирних жителів – О.К.) чекати більше неприємностей, аніж від будь-кого іншого»².

Деякі військові робили те, що мали робити замполіти – визначити риси національного характеру афганців, розібратись у мотивах їхніх дій і вчинків, з'ясувати причини ворожості до радянської присутності. Автори відзначали працьовитість афганських селян, їхню релігійність, прив'язаність до малої батьківщини, міцні племінні і родові зв'язки і пов'язаний з нею інститут кровної помсти («за смерть близької людини відповідають лише смертю»³), волелюбність. Напевне, що до багатьох з часом приходило усвідомлення того, що саме радянська військова присутність поглибила афганську кризу. Офіцер згадував розмову з полоненим «духом». На запитання: «А давно ти ходиш у гори?» останній відповів: «Відтоді, як ви з'явилися»⁴.

Мотивація моджахедів рідко цікавила радянських військових. Вони – ворог, який протистояв «нашим», а тому змальовувались у непривабливих фарбах. Однак були винятки. Генерал О. І. Лебедь визначив п'ять категорій афганців, які воювали проти «шураві». Насамперед, це були люди, для яких перебування на їхній рідній землі будь-яких чужих військ було нестерпним⁵.

¹ Чикишев А. Указ. соч. – С. 47.

² Там же. – С. 48.

³ Рохлин Л. «Я не боявся воевать» // Родина. – 1999. – №2. – С. 65.

⁴ Афганістан болит в моєй душі... – С. 314.

⁵ Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995. – С. 91.

Це була значна частина афганців, особливо населення зони пуштунських племен та, як це не дивно, афганської півночі – таджики, туркмени, узбеки. Багато з них втекли з радянської Середньої Азії в 1920-х рр., під час радянзації. Це були нащадки «басмачів», і їх ставлення до радянських військ було особливо ворожим. Друга категорія – це ті, які під час «революції» втратили майно, землю тощо і прагнули їх повернути. Далі генерал назвав ісламістів і найманців. П'яту категорію породили самі «шураві»: «зачистки», «сліпі» удари по кишлаках тощо збільшували кількість жертв серед мирного населення. А далі – кровна помста: «І ось він уже не людина, а вовк... І чим довше триває війна, тим більше таких вовків»¹.

Тож під тиском реалій розбивалися пропагандистські гасла, які втовкмачували в голови воїнам-«інтернаціоналістам» на політзаняттях. Окрім болісної ламки стереотипів для багатьох це мало фатальні наслідки. Адже нехтування звичаями і традиціями афганців з боку радянських вояків спричиняло конфлікти з місцевими населенням, іноді з трагічним фіналом.

Отже, пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. не виконало поставленої перед ним мети ані на міжнародній, ані на внутрішній арені. Воно було недостатньо професійним, базувалося на ідеологемах «холодної війни» і військових гаслах, запозичених з часів Другої світової війни, не враховувало і не оперувало жодними науковими знаннями про країну: її історію, природні умови, культуру, релігію, суспільство. Це суттєво ускладнювало підготовку до служби «за річкою» військовослужбовців ОКРВ, а потім – підривало їхню переконаність у своїй (і держави, якій він служив) правоті під час перебування в ДРА. Слабкість пропагандистського супроводження особливо відчувалась у спілкуванні влади з населенням власної країни. Тому радянський народ у своїй більшості не зрозумів і не прийняв цієї чужої для нього війни. Як не зрозумів військових, які воювали в Афганістані і потім поверталися назад до Союзу. Це поглибило і без того значну прірву між народом і владою.

¹ Лебедь А. И. Указ. соч. – С. 91.

3.4. Реагування радянського суспільства на інтервенцію в ДРА

Згадана публікація у «Правді» від 29 грудня 1979 р. була єдиною офіційною інформацією про те, що радянські війська увійшли до сусіднього Афганістану. З огляду на час цієї акції природно, що та скупа інформація розчинилась у новорічних приготуваннях досить аполітичної радянської людини. Реакція ж тієї частини суспільства, яка цікавилася політикою і слідувала за міжнародними подіями, була приблизно такою: «Якщо послали війська, значить так потрібно!» Адже радянські війська стояли в Угорщині, НДР. Однією країною більше, однією менше. В СРСР з його тотальною цензурою і звичним схваленням дій влади, з відсутністю навіть зародкових форм громадянського суспільства важко було очікувати свідомої суспільної реакції на незрозумілі події у майже незнайомій країні, яка б відрізнялася від офіційної (тобто єдино вірної) версії. Однак частина населення відреагувала на ті події, і ця реакція подекуди була негативною щодо влади.

Настрої громадян СРСР та іноземців, які перебували у країні, щодо резонансних подій внутрішнього і міжнародного життя відстежував КДБ. За це відповідали 2-е Головне Управління («контррозвідка», яке також стежило за радянськими громадянами й іноземцями) і 5-е Управління («боротьба з ідеологічними диверсіями»). У кожній радянській установі, організації чи на підприємстві були інформатори КДБ, які фіксували розмови на «політичні теми» і передавали інформацію «нагору». У документах КДБ вони фігурують як «джерела». Узагальнена в обласних і республіканських управліннях КДБ інформація передавалася до Москви. Відтворити такі настрої уможливають документи з Галузевого архіву Служби безпеки України. КДБ УРСР аналізував їх і у вигляді «Інформаційних повідомлень» та довідок і щодня надсилав до ЦК КПУ й особисто Першому секретарю В. В. Щербицькому. Щодо «небезпечних» дій чи висловлювань окремих громадян готувалися доповідні записки. Документи засвідчують, що більшість населення УРСР схвалювала зовнішню політику СРСР або була до неї байдужою.

Перший аналіз настроїв населення УРСР у зв'язку з інтервенцією в Афганістан датований 31 грудня 1979 р. Йшлося, що громадяни республіки й афганці, які перебували на її території, «схвалюють активну дружню позицію Радянського уряду», яка мала сприяти стабілізації становища в ДРА¹. Про це ж ішлося у довідці від 3 січня 1980 р. На думку українців, СРСР вчасно прийшов на допомогу «Квітневій революції», не дав «імперіалістам» її задушити. Згадували Договір від 5 грудня 1978 р. і вітали його «дотримання» радянською владою². Окремі особи висловлювали готовність «добровільно їхати до Афганістану і захищати революцію»³.

14-м⁴ і 21-м січня⁵ 1980 р. датовані повідомлення про реагування українців на інтерв'ю Л. І. Брежнєва «Правді»⁶ і Заяву ТАРС щодо подій в Афганістані⁷. КДБ констатувало, що більшість населення висловлювала «глибоке задоволення зрозумілими і чіткими відповідями Л. І. Брежнєва», які підтвердили «незмінну миролюбність зовнішньополітичного курсу» СРСР, а також була обурена «брутальними наклепами і провокаційним галасом США та їхніх союзників по НАТО, а також підспівувачів з Пекіна з приводу надання Радянським Союзом братньої допомоги народам Афганістану»⁸. Ця допомога надавалася відповідно до взятих зобов'язань і слугувала посиленню позицій СРСР у «соціалістичному таборі» і «третьому світі»⁹. Дехто закликав

¹ Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан. – 31 декабря 1979 г. – Галузевий архів Служби безпеки України (ГА СБУ) – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 458.

² Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане. – 3 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 13.

³ Там же. – Арк. 14.

⁴ Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС. – 14 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 67–71.

⁵ Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда». – 21 января 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 134–138.

⁶ Ответы Л. И. Брежнева на вопросы корреспондента газеты «Правда» // Правда. – 1980. – 13 января. – С. 1.

⁷ Заявление ТАСС // Правда. – 1980. – 7 января. – С. 4.

⁸ Специальное сообщение о реагировании на ответы Л.И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС... – Арк. 67.

⁹ Там же. – Арк. 69.

увести до ДРА війська ОВД і розмістити радянські війська на кордоні з Китаєм «зادля не повторення подій на острові Даманському»¹. Як видно, офіційна версія була сприйнята частиною населення країни, звиклого до ідеологічних кліше доби «холодної війни».

Проте в СРСР завжди були громадян, які дозволяли собі у приватних розмовах критикувати радянську дійсність, політичну систему, внутрішню і зовнішню політику СРСР. У КДБ їх називали «базіками». З ними проводили профілактичні бесіди (у документах КДБ таких громадян називали «профілактованими»), деяких «брали в перевірку», встановлювали за ними нагляд, перевіряли контакти, листування тощо. Найбільш затятих «брали в розробку» і могли притягнути до кримінальної відповідальності.

Ж. У. Кидираліна виявила в архівах управління КДБ Казахської РСР свідчення, що на початку січня 1980 р. у республіці були виявлені прояви невдоволення і навіть протесту проти радянської інтервенції в ДРА. В інформаційному повідомленні від 2 січня 1980 р. йшлося про поширення панічних чуток, відмову від служби в армії. У документі наведені негативні оцінки дій влади: «Політика Радянського Союзу хибна, нам не варто втручатись у внутрішні справи Афганістану. Мусульманське духовенство цієї країни сприйме допомогу з боку СРСР як прихід іновірців з намірами захоплення території і нав'язування своєї волі»; «Радянський Союз увів свої війська начебто на прохання уряду Афганістану. Увесь світ обурений..., не на нашому боці й самі афганці»; «Прийняті Радянським Союзом заходи... схожі на втручання у внутрішні справи іншої держави, як це було в Чехословаччині»; «Ми звикли говорити про миролюбну політику, але не гребуємо і застосуванням сили. Торочимо за мир і водночас вводимо свої війська в чужу країну, стріляємо по тубільцям»; «Радянський Союз... за допомогою штиків намагається встановити там зручний... режим»².

¹ Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда»... – Арк. 135.

² Кыдыралина Ж. У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С. 71–72.

Природно, що через географічну близькість і значне залучення їхнього населення в афганські події такі настрої були більш помітними в республіках Середньої Азії. На користь цього свідчить те, що у 1980 р. у СРСР розпочалася широкомасштабна антиісламська кампанія. З 154 антирелігійних і атеїстичних видань, які побачили світ у Радянському Союзі у 1980–1981 рр., 27 були антиісламськими¹. Радянські історики дедалі частіше зверталися до раніше табуованої теми басмацького руху, розвінчуючи його «антинародну» сутність. Паралелі між басмачами 1920-х і «бандами афганської контрреволюції» стали частиною радянської пропаганди, пов'язаної з висвітленням і тлумаченням афганських подій². Такі заходи могли бути відповіддю на опозиційні рухи в середньоазійських республіках під ісламськими гаслами, спровоковані інтервенцією в ДРА.

Не лише в Середній Азії, але і в інших союзних республіках були такі настрої. Документи КДБ УРСР містять «прояви» негативного ставлення до афганських подій з боку окремих українців. 31 грудня 1979 р. КДБ УРСР повідомляло, що окремі громадяни республіки були занепокоєні можливою активізацією військових дій у ДРА, що, на їхню думку, загрожувало мобілізацією багатьох чоловіків до армії. Були зафіксовані сумніви в доцільності надання військової допомоги ДРА: «Ради всюди лізуть, їм своїх солдатів не шкода, наші війська в Афганістані перебуватимуть постійно, і багато наших солдатів там загине»³. Факти «недостатнього розуміння» окремими громадянами зовнішньої політики СРСР зафіксовані і 3 січня 1980 р. «Якщо у 1968 р. увели війська в ЧССР, то це було зрозуміло, захищали соціалістичну країну, а чого полізли в Афганістан?» «Ми за мир, а ввели війська. Я не розумію цієї політики». Дехто сумнівався в необхідності захисту в'єтнамців, кубинців, афганців, адже це – тягар для економіки. Були і

¹ Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан // Форум – Мюнхен – 1985. – №11. – С. 130.

² Напр.: Юсупов Э. Ю., Лунин Б. В. Басмачество – орудие реакции (исторические параллели). – Ташкент, 1981.

³ Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 458.

більш критичні судження: «Ми самі влаштуємо інтервенцію, а хочемо, щоб західні країни схвалили наші дії»; «Це така ж окупація, як у Чехословаччині, Угорщині...» На думку іншого громадянина, події в ДРА свідчили про слабкість його уряду, який «не користується довірою афганців і без СРСР довго не протримається»¹. «Окремі політично незрілі особи» під час обговорення інтерв'ю Л. І. Брежнєва «Правді» говорили, що СРСР «начебто окупував Афганістан», «народ якого підніметься на боротьбу з “радянською агресією”». На думку іншого, через це Західні країни бойкотуватимуть московську Олімпіаду². Дехто порівнював інтервенцію в ДРА з окупацією Польщі у 1939 р. і припускав, що «це може бути початком третьої світової війни»³. Поширювались чутки про великі втрати радянських військ⁴.

В СРСР поширеним було розповсюдження анонімних написів, листівок і листів. Їх автори могли переслідувати різну мету: це міг бути спосіб самовираження, привернення уваги до резонансних подій або ж засіб боротьби з режимом. Вони не могли проігнорувати інтервенцію до сусідньої країни. Інформація про афганські події просочувалася різними шляхами, вона не завжди співпадала з газетними статтями, і це породжувало сумніви в офіційній версії подій. Таких «проявів» було особливо багато в перший рік війни, і здебільшого вони висловлювали протест проти неї. 24 січня 1980 р. у Києві виявили «анонімку» з «наклепницькими і провокаційними вигадками про керівництво КПРС і Радянського уряду». «Надання допомоги» ДРА автор листа вважав «свідченням непродуманої і незграбної нашої політики». Було встановлено, що автором був В. В. Бібік, член КПРС, старший інженер відділу руху обласного автоуправління. Він був узятий «у перевірку»⁵.

¹ Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане... – Арк. 15.

² Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС... – Арк. 71.

³ Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда»... – Арк. 137.

⁴ Там же. – Арк. 138.

⁵ Специальное сообщение. – 4 марта 1980 г – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 8–9.

В СРСР завжди були люди, які відкрито критикували владу і систему. Вони перебували на обліку в КДБ, їхні діяльність і контакти перевірялися. Вторгнення до ДРА стало для них додатковим подразником. Прикладом може бути випадок з О. Д. Гейко, яка перебувала «на контролі» КДБ як «українська націоналістка». 31 січня 1980 р. її викликали до військового комісаріату як медсестру запасу. Там О. Д. Гейко «поводилася провокативно, дозволяла відверто антирадянські висловлювання, зводила наклепи на радянський... лад». За свідченнями співробітників військкомату, жінка порівнювала радянський лад з фашистським, а воїнів Радянської Армії називала загарбниками, які «втопили у крові свободу Чехословаччини й Афганістану..., вбивають там стариків і дітей»¹. Усього зібрали 12 свідчень про такі висловлювання О. Д. Гейко. Жінка була притягнута до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 181 КК УРСР («поширення свідомо брехливих вигадок, які паплюжать державний і суспільний лад»)².

У грудні 1979 р. у «цивільних» навчальних закладах УРСР навчалося 522 громадянина ДРА (207 – у Києві, 122 – у Харкові, 103 – у Донецьку, 18 – у Запоріжжі, 13 – у Сімферополі, і 5 – у Вінниці). Ще 190 осіб навчались у військових училищах Києва, Львова, Одеси і 186 – у Харківській школі МВС³. У документі від 31 грудня 1979 р. йшлося, що більшість їх «натхненно зустріли повідомлення про повалення режиму Аміна і приход до влади Бабрака Кармаля, висловлюють вдячність СРСР за всебічну допомогу і впевненість в остаточній перемозі ідей Квітневої революції»⁴. Один студент дякував за «чудовий новорічний подарунок» афганському народу. Інший говорив, що «в особі братнього радянського народу ми бачимо надійного друга й захисника від підступів міжнародного імперіалізму»⁵.

¹ Докладная записка о пресечении враждебной деятельности О. Д. Гейко. – 10 марта 1980 г. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 52.

² Там же. – Арк. 53.

³ Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 456.

⁴ Там же. – Арк. 456–457.

⁵ Там же. – Арк. 457.

Втім «джерела» КДБ зафіксували й окремі негативні висловлювання: «Люди, які прийшли до влади в Афганістані, не зможуть вирішувати партійні питання мирним шляхом... Вони вбили Аміна, зараз гине багато хороших людей». За словами іншого студента, дії СРСР «не знайдуть підтримки в інших країнах і можуть спричинити військовий конфлікт між КНР, США і Радянським Союзом». КДБ звітував про вжиті заходи задля недопущення проявів невдоволення серед афганських студентів¹.

Інформація про настрої афганських студентів продовж зими–весни 1980 р. регулярно потрапляла до поточних звітів КДБ УРСР. 3 січня 1980 р. повідомлялося, що напередодні в Київському інженерно-будівельному інституті відбулися збори 109 афганців – студентів вищих навчальних закладів і військових училищ. На зборах з доповіддю виступив аспірант вказаного інституту М. С. Спартак. Збори висловили вдячність радянському уряду, закликали всіх афганців згуртуватися навколо НДПА. Того ж дня доповідач виїхав до Москви для передачі своєму партійному керівництву тексту резолюції і списку присутніх на зборах афганців (з чого видно, що це не була ініціатива студентів). Про відсутність єдності серед афганців свідчили альтернативні збори, організовані студентом педагогічного інституту Н. Нематуллою. Він відмовляв афганців від участі в «офіційних зборах» і зміг загітувати близько 20 осіб. КДБ УРСР констатував, що зміст питань, які там обговорювалися, залишився невідомим².

У повідомленні від 7 січня 1980 р. йшлося про настрої студентів Кримського медичного інституту в Сімферополі. Афганці-старшокурсники (всі вони були безпартійними) схвально зустріли звістку про прихід до влади в ДРА нового уряду. Студенти ж першокурсники (з семи студентів троє були членами НДПА, решта – ДОМА) до подій у ДРА поставилися негативно. Вони побоювалися можливого переслідування прибічників поваленого

¹ Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан... – Арк. 456–457.

² Информационное сообщение за 3 января 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – арк. 19.

режиму. Острах викликали і можливі репресії проти них самих, оскільки до НДПА і ДОМА вони вступили за Х. Аміна. Окремі студенти «введення радянських військ» називали «передчасним»¹. 4 січня 1980 р. А. Шах, який очолював афганське земляцтво і групу НДПА інституту, повідомив адміністрацію про рішення очолюваної ним групи саморозпустися. У бесіді з «оперативним джерелом» афганець повідомив, що таке розпорядження він отримав 31 грудня від співробітника афганського посольства в Москві (прізвище він не назвав). А. Шах висловив занепокоєння долею своїх родичів і просив дозволу повернутися на Батьківщину. Про недовіру до радянської версії подій в Афганістані свідчили зафіксовані факти прослуховування афганськими студентами радіопередач з ФРН мовою пушту².

12 січня 1980 р. у приміщенні підготовчого факультету Київського державного університету відбулися збори афганських студентів, учнів технікумів і курсантів військових училищ Києва за участю члена Револьюційної ради ДРА А. Кадира. На зборах також були присутні представники від афганських студентських общин Донецька і Харкова. Одним з питань порядку денного були відносини між «парчамівцями» і «хальківцями». Прибічники Х. Аміна (шестеро осіб) були відсторонені від керівництва партійною організацією і земляцтвами афганських студентів, хоча КДБ повідомляло, що жодних негативних «проявів» з їхнього боку не було зафіксовано. Більшість афганців схвально відгукувалися про зміни в ДРА і НДПА, робили «вірну оцінку інтернаціональної допомоги», яку СРСР надавав Афганістану. Лише окремі прибічники Х. Аміна засудили прихід до влади Б. Кармаля, заявляли про підтримку політики США щодо їхньої країни і вважали, що у «випадку виведення радянських військ з Афганістану нинішній уряд ДРА буде повалений»³.

¹ Информационное сообщение за 4, 5 и 6 января 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 23.

² Там же. – Арк. 24.

³ Информационное сообщение за 1, 2 и 3 февраля 1980 года. – ГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 218–220.

Як видно з аналізованих документів, ставлення афганських студентів до грудневих подій 1979 р. залежало від фракційної приналежності. Хальківці, а також прибічники загиблого Х. Аміна з острахом зустріли зміну влади в Кабулі. Афганці в СРСР, схоже, дізнавалися про події у своїй країні не лише з радянських ЗМІ, тож були обізнані з хвилею репресій проти попередньої влади з боку нового режиму. Таким чином, складна політична ситуація в ДРА екстраполювалася на афганську общину в УРСР. Це позначилося насамперед на зміні у складі афганського активу в студентських земляцтвах, коли прибічники попередньої влади усувалися від впливу на них.

Інформаційний вакуум та таємнича, навіть змовницька атмосфера прийняття рішення про інтервенцію в ДРА наперед визначили фактичну відсутність будь-якої організованої реакції радянської громадськості. Окремі факти висловлювання незадоволення політикою Москви щодо Афганістану або відвертої критики чи засудження її, зафіксовані органами КДБ, засвідчують, що лише незначна частина мешканців Української РСР (звісно, такі були і в інших союзних республіках) серйозно цікавилася політикою. Події навколо Афганістану непокоїли передусім тих, кого та війна або вже зачепила, або могла зачепити. Насамперед, це були близькі і рідні військовослужбовців, відправлених «за річку», особливо поранених чи загиблих там. «Афган» цікавив також молодих людей призовного віку й їхні родини. Ця тема зацікавила людей, які були схильні піддавати критиці внутрішню і зовнішню політику СРСР. Природно, що «антирадянські елементи» і дисидентські центри не могли знехтувати можливістю скористатися нагодою додати до висвітлення злочинів Москви ще й інтервенцію в Афганістан. Проти таких людей КДБ застосовувала різні засоби – від роз'яснювальних бесід і «профілакування» до взяття під варту.

Розрізнені свідчення сучасників тих подій уможливають лише часткове реконструювання ставлення до них з боку тих, хто був частиною системи. Вторгнення до ДРА стало одкровенням для радянських посадовців, експертів, наукової громадськості. Навіть вчені Інституту Сходознавства АН

СРСР, з якими ніхто не радився, змушені були аналізувати можливі ризики постфактум¹. З огляду на це, значно більшої уваги заслуговує поведінка тих, від кого у тій системі щось залежало, хто прямо чи опосередковано був дотичний до тих подій. Уже йшлося, що під час прийняття рішення чимало представників військових, партійних і політичних кіл заперечували або ж не схвалювали ідеї вторгнення радянських військ до Афганістану. Проте тоді, у грудні 1979 р., ніхто (або майже ніхто) вголос не висловився проти цієї авантюри. У спогадах багатьох причетних до грудневих 1979 р. подій в Афганістані містяться спроби заднім числом пояснити (або ж виправдати) власну позицію і позицію тих, хто тоді змовчав. Є. М. Примаков, радянський і російський державний діяч, вчений-сходознавець, який у 1979 р. очолював Інститут Сходознавства АН СРСР, такі заяви називав «мемуарною ретроспективою». За його словами, люди, які були частиною радянської компартійної системи, не могли виступити (чи бодай висловитися) проти цієї та подібних зовнішньополітичних акцій². Колишній радник Верховного головнокомандувача збройних сил Афганістану генерал армії М. А. Гарєєв писав з цього приводу: «Слів немає, громадянської мужності багатьом нашим діячам не вистачило. Ніхто, в тому числі і з військових керівників, не подав навіть у відставку»³. Радник при посольстві в ДРА В. С. Сафрончук позицію військових і партійних посадовців пояснював чиновницькою психологією, страхом втратити роботу, піклуванням про безпеку родини⁴. Таку позицію сьогодні легко засуджувати, проте в тих умовах більшість залежних від системи людей, напевне, не могли вчинити інакше.

Звісно, не можна говорити, що проти дій влади не протестували. Радник Головного політичного управління афганської армії генерал-майор

¹ Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева. – М., 2011. – С. 327.

² Примаков Е. М. Годы в большой политике. – М., 1999. – С. 51.

³ Гарєєв М. А. Афганская проблема – три года без советских войск // Международная жизнь. – 1992. – №2. – С. 19.

⁴ Сафрончук В. Афганистан при Бабраке Кармале и Наджибуле // Азия и Африка сегодня. – 1996. – №6. – С. 15.

В. П. Заплатін, який під час грудневої інтервенції перебував у Москві у відпустці, відмовився повертатися до Афганістану. У розмові з начальником Головного політичного управління Радянської Армії і Військово-морського флоту генералом армії О. О. Єпішевим він сміливо пояснив свою позицію: «Я бачу, що в Афганістані все буде повернуто круто, а це не відповідає моїм принципам, переконанням і, якщо хочете, поглядам на ситуацію»¹.

Напевне, що таких «заплатіних» було чимало. Проте не всі хоча б у такий спосіб виявили свою позицію. Ті ж, хто знайшов у собі сили це зробити, навряд чи могли вплинути на ситуацію. Це засвідчує спроба достукатися до кремлівського керівництва представників академічної громадськості. 20 січня 1980 р. співробітники Інституту економіки світової соціалістичної системи Академії Наук СРСР надіслали до ЦК КПРС аналітичну записку. У ній йшлося: «Введенням військ до Афганістану наша політика... перейшла допустимі межі конфронтації у “третьому світі”. Зиски від цієї акції виявилися незначними порівняно з шкодою, яка була завдана нашим інтересам». Далі йшли прогнозовані і вірогідні негативні наслідки цієї акції: 1. На додачу до двох фронтів протистояння – в Європі проти НАТО і в Азії проти Китаю – СРСР отримав «третє небезпечне вогнище військово-політичної напруги на південному фланзі». 2. Посилилися позиції «антирадянського фронту держав, які оточують СРСР із заходу і сходу». 3. СРСР послабив свій вплив на Рух неприєднання й ісламські країни. 4. Заблокована розрядка і ліквідовані передумови для обмеження гонки озброєнь. 5. Різко зріс економічний і технологічний тиск на СРСР. 6. Західна і китайська пропаганда отримали додаткові козирі для посилення пропагандистської кампанії проти СРСР задля підриву його престижу в громадській думці Заходу, країн, що розвиваються, та соціалістичних держав. 7. Афганські події унеможливили нормалізацію відносин з Китаєм. 9. Посилилася недовіра до радянської політики і дистанціювання від неї з боку Югославії, Румунії, КНДР. Навіть ЗМІ Угорщини і Польщі стримано

¹ Цит. за: Горлицкий Н.И. Там, за рекой – Афганистан. – Житомир. – С. 32.

висвітлювали афганські події. 10. На СРСР ліг новий тягар економічної допомоги Афганістану¹. Аргументовані й обґрунтовані висновки вчених Інституту засвідчують, що наукова громадськість, принаймні її частина, тверезо оцінювала згубність нової радянської політики щодо Афганістану та ту небезпеку, якою вона загрожувала державі і світу в цілому. Проте викладені у закритій аналітичній записці міркування якщо і були доведені до радянських можновладців, залишилися поза їхньою увагою. Не варто говорити про те, що оприлюднена вона була лише в роки «перебудови».

Чи не єдиним гучним голосом (щоправда, почутим більше за кордоном, аніж у Радянському Союзі), був критичний виступ академіка-дисидента А. Д. Сахарова. 3 січня 1980 р. до нього звернулася дружина кореспондента західнонімецької газети «Ді вельт» Д. Мумендейла з питанням: що він думав про можливий бойкот літньої Олімпіади у Москві у зв'язку з подіями в Афганістані? А. Д. Сахаров відповів, що згідно з олімпійськими традиціями під час Олімпіад війни припинялися. Тож СРСР мав або вивести війська, або Міжнародний олімпійський комітет мав відмовити Москві у праві проведення Ігор². Про Афганістан говорив академік і з журналістом «Нью-Йорк Таймс» Т. Остіном 4 січня того ж року. 14 січня інтервенція в ДРА була предметом інтерв'ю А. Д. Сахарова журналістові американської телекомпанії «Ей-Бі-Сі» Ч. Е. Бірбауеру³.

Громадяни на кшталт А. Д. Сахарова були на особливому контролі «компетентних органів», їхні телефонні розмови, листування і контакти перевірялися. Про зміст бесід і інтерв'ю А. Д. Сахарова одразу ж дізналися спецслужби. Така «антидержавна» діяльність вільнодумного академіка не могла залишитися поза їхньою увагою. 3 січня 1980 р. датована «Виписка з протоколу №П1777/Х засідання Політбюро ЦК КПРС по записці №2484-А голови КДБ Ю. В. Андропова і Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка до ЦК КПРС “Про заходи з припинення ворожої діяльності Сахарова А. Д.

¹ Цит. за: Гай Д., Снегирев В. Указ. соч. – С. 114.

² Сахаров А. Д. Воспоминания. В двух томах. – Том первый. – М., 1996. – С. 764–765.

³ Там же. – С. 765.

від 26 грудня 1979 року»¹. У ній йшлося, що у 1972–1979 рр. А. Д. Сахаров 80 разів відвідав дипломатичні місії іноземних держав, передусім США, часто зустрічався з іноземними журналістами і кореспондентами, надіслав за кордон понад 200 «заяв, звернень і протестів», а за наданими ним матеріалами у країнах Західної Європи і США було підготовлено понад 1 200 «антирадянських передач»². 21 січня А. Д. Сахарову повідомили про рішення Політбюро вислати його за межі Москви до населеного пункту, перебування в якому унеможливило б його контакти з іноземцями. Таким місцем заслання обрали «закритий» Горький. Наступного дня академіка викликали до Генеральної Прокуратури для ознайомлення з прийнятим ще 8 січня 1980 р. указом про позбавлення його урядових нагород³.

Зауважимо, що рішення по опальному академіку було ухвалене 3 січня, у день першого контакту А. Д. Сахарова з представником західних ЗМІ з афганського питання. Підготовлене воно було раніше, і висловлювання вченого щодо інтервенції в ДРА не були підставою для нього. З огляду на дисидентську діяльність вченого у КДБ розуміли, що про Афганістан А. Д. Сахаров не мовчатиме. Тому рішення було прийняте на випередження. Хоча академік усе ж встиг висловити своє бачення ситуації закордонним медіа. Тому поширена думка, що Афганістан дав зручну нагоду нейтралізувати А. Д. Сахарова, виглядає слушною. У 1978 р. Ю. В. Андропов назвав його «ворогом номер один» в СРСР. Але тоді «компетентні органи» боялися міжнародної реакції і вченого не чіпали. Але після інтервенції в ДРА, яка передбачала погіршення відносин Москви з Заходом, озиратися на нього вже не було потреби. Західні інформгентства всю увагу зосередили на подіях у Кабулі, і переслідування радянського дисидента залишили майже

¹ Выписка из протокола №П177/Х заседания Политбюро ЦК КПСС по записке №2484-А председателя КГБ СССР Ю. В. Андропова и Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко в ЦК КПСС «О мерах по пресечению враждебной деятельности Сахарова А. Д.» от 26.12.1979 г. // Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС. – М., 2006. – С. 219.

² Записка №2484-А председателя КГБ СССР Ю. В. Андропова и Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко в ЦК КПСС «О мерах по пресечению враждебной деятельности Сахарова А. Д.» от 26.12.1979 г. // Там же. – С. 220–221.

³ Сахаров А. Д. Указ. соч. – С. 766–768.

без уваги. Тож безпосередньою причиною заслання академіка став не його виступ проти Афганістану, а Афганістан як такий¹.

Проте й у засланні А. Д. Сахаров не полишив дисидентської діяльності. 30 січня 1980 р. він надіслав відкритого листа Президенту Академії Наук СРСР А. П. Александрову, в якому назвав Афганістан «останнім і найбільш трагічним прикладом тієї шкоди, яку приносить це експансіоністське геополітичне мислення»². У липні того ж року академік надіслав відкритого листа Л. І. Брежневу, а його копії – Генеральному Секретареві ООН і головам держав-постійних членів Ради Безпеки ООН. Окрім констатації фактів, які за півроку участі радянських військ в Афганській війні вже були для всіх зрозумілими («...афганські події кардинально змінили політичне становище в світі. Вони поставили під удар розрядку, створили пряму загрозу миру не лише в цьому регіоні, але й повсюдно. Вони ускладнили... ратифікацію угоди ОСО-2...»³), він запропонував план урегулювання афганської кризи. Він передбачав припинення бойових дій і оголошення перемир'я. Радянські війська мали вийти з Афганістану, їх мав замінити миротворчий контингент ООН. Держави-члени Ради Безпеки і сусідні з ДРА держави мали гарантувати незалежність і нейтралітет Афганістану. Громадянам ДРА, які бажали залишити країну, гарантувався політичний притулок у будь-якій країні-членові ООН. Уряд Б. Кармаля до проведення виборів мав передати владу Тимчасовій раді, сформованій на нейтральній основі за участю представників опозиції і уряду НДПА. У виборах під міжнародним контролем мали брати участь НДПА і всі опозиційні партії на рівних умовах⁴. Цей план, звісно, кремлівське керівництво залишило без уваги.

¹ Шубин А. В. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. – М., 2008. – С. 276–277.

² Сахаров А. Д. Открытое письмо Президенту Академии Наук СССР А. П. Александрову. Горький, 30 января 1981 г. // Сахаровский сборник – 1981 / Сост. А. Бабеньшев, Р. Лерт, Е. Печуро – М., 1991. – С. 66.

³ Сахаров А. Д. Открытое письмо Президиуму Верховного Совета СССР, Председателю Президиума Верховного Совета СССР Л. И. Брежневу. Горький, 1980 // Сахаров А. Д. Тревога и надежда. – М., 1990. – С. 199–200.

⁴ Там же. – С. 201.

Отже, радянське суспільство відреагувало на інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р. здебільшого схвально або ж з мовчазною байдужістю. КДБ фіксував лише окремі факти критики чи засудження політики Кремля в афганському питанні. Однак вони не впливали на загальну картину. Безперечно, фахова аналітична записка співробітників Інституту економіки світової соціалістичної системи засвідчує, що радянська наукова громадськість тверезо оцінила афганську авантюру. Тим більше, сміливі і по-громадянському чесні виступи академіка А. Д. Сахарова доводять, що й у СРСР були люди з власною позицією, навіть якщо її висловлювання було справою небезпечною. Проте в закритому і зацензуреному радянському суспільстві не вони формували громадську думку. Програма «Время» і газета «Правда» важили тоді куди більше. Тому говорити про свідому реакцію радянського суспільства на інтервенцію в ДРА не доводиться. Ще довго про цю війну нічого не було відомо, і лише цинкові труни з тілами молодих хлопців були чи не єдиним натяком на те, що в Афганістані не все гаразд.

3.5. Повстання «Аллах Акбар!» (лютий 1980 р.)

Січень–лютий 1980 р. стали часом своєрідного вичікування і пошуку стратегії подальших дій радянського керівництва в Афганістані. Факти засвідчують вагання і коливання при виборі магістральної лінії подальшої поведінки, що втілилось у суперечливих і непослідовних діях і рішеннях.

З одного боку, в перші місяці після грудневої інтервенції у Кремлі розробили й ухвалили низку документів, які запроваджували юридично-правові механізми нового формату відносин між країнами. 2 січня 1980 р. Політбюро ЦК КПРС затвердило проект Постанови ЦК КПРС і уряду «Про збільшення чисельності збройних сил СРСР» на 50 тис. військовослужбовців (в т.ч. одна тис. для КДБ) і дві тис. робітників і службовців «для створення угруповання Радянських військ у Демократичній республіці Афганістан»¹.

¹ Об увеличении численности Вооруженных Сил СССР. Решение Политбюро ЦК №П177/239 от 02. 01. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-80-2.pdf>

23 січня Політбюро ухвалило нову постанову, згідно якої міністерство оборони отримало право самостійно і на власний розсуд «направляти військовослужбовців, робітників і службовців до радянських військ, що тимчасово перебувають в Афганістані, і видавати їм закордонні паспорти в порядку, встановленому для радянських військ за кордоном»¹. Це рішення засвідчило переважання військової складової у політиці СРСР щодо ДРА, а також суттєво зменшило суб'єктність цієї країни як рівноправного учасника міжнародних відносин загалом і відносин з Радянським Союзом зокрема.

25 січня 1980 р. Політбюро схвалило проект Договору між урядами СРСР і ДРА «Про умови тимчасового перебування радянських військ на території Афганістану»². Документ, який був підписаний у березні того року під час візиту до Москви міністра закордонних справ ДРА Ш. М. Доста, робив «законною» радянську окупацію Афганістану на наступні роки.

Сторони, «сповнені рішучості захищати безпеку і незалежність радянського й афганського народів, висловлюючи тверду рішучість сприяти зміцненню миру і безпеки в Азії й у всьому світі», вже традиційно спиралися на Договір від 5 грудня 1978 р. і на статтю 51 Статуту ООН. Метою перебування ОКРВ у ДРА проголошувалося сприяння афганському народу протистояти зовнішній агресії. Чисельність і місця дислокації ОКРВ мали узгоджуватись урядами обох країн, але самі радянські війська залишались у підпорядкуванні радянського військового командування в Кабулі і Москві.

СРСР гарантував дотримання державного суверенітету і невтручання своїх військ у внутрішні справи Афганістану. Радянські військовослужбовці й їхні родини мали дотримуватися норм афганського законодавства (Ст. 2). Витрати на утримання ОКРВ покладалися на радянський бюджет. Водночас

¹ О порядке направления военнослужащих, рабочих и служащих в советские войска, временно находящиеся на территории Афганистана. Решение Политбюро ЦК № П 180/64 от 23. 01. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/p180-80.pdf>

² О проведении переговоров о заключении Договора между Правительством СССР и Правительством ДРА об условиях временного пребывания советских войск на территории ДРА. Решение Политбюро ЦК № П181/2 от 25. 01. 1980: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/p181-80.pdf>

афганський уряд мав забезпечити їх казармовими, житловими, складськими й іншими приміщеннями, аеродромами з усім технічним обладнанням (Ст. 3). Радянські військовослужбовці і члени їхніх родин мали право вільно пересуватися країною будь-яким транспортом. При в'їзді і виїзді з ДРА на них не поширювалися паспортний і візовий контроль (Ст. 4). Афганська сторона зобов'язувалася пропускати через свій державний кордон без стягнення мит, митного і прикордонного огляду радянські війська; вантажі і товари, призначені для торговельно-побутового обслуговування ОКРВ; осіб, які входили до його складу, що в'їжджали в ДРА і виїжджали з країни самі або з членами родин, з речами для власного вжитку при пред'явленні документа на право перетину радянсько-афганського кордону (Ст. 5).

Торговельно-побутове обслуговування ОКРВ на території ДРА мало здійснюватися радянськими підприємствами, проте афганська сторона брала на себе забезпечення їх продуктовими і промисловими товарами (Ст. 7).

Стаття 9 регулювала питання юрисдикції, пов'язані з перебуванням радянських військ в Афганістані. У справах про злочини та дії, вчинені особами, що входили до складу ОКРВ, або членами їхніх сімей на території ДРА, застосовувалися афганське законодавство і діяли афганські суди, прокуратура й інші компетентні органи, окрім випадків скоєння ними злочинів та дій лише проти СРСР, а також проти осіб, що входили до складу радянських військ чи членів їхніх сімей. Це стосувалося і злочинів чи дій, скоєних громадянами СРСР у районах дислокації радянських військ. Уряд СРСР зобов'язувався відшкодувати матеріальні збитки громадянам ДРА, державним установам і підприємствам, громадянам та установам третіх держав, які могли стати наслідком дій або бездіяльності радянських військ та особами з їх складу при виконанні їхніх службових обов'язків, а також не при виконанні цих обов'язків (Ст. 10). Передбачалося взаємне відшкодування можливих збитків урядом ДРА радянській стороні.

До проекту Договору докладався протокол, яким обумовлювалося розміщення на території Афганістану 60 тис. радянських військ. Це були

піхотні частини, артилерія, танки й інші роди сухопутних військ та авіація загальним числом до 200 літаків і гвинтокрилів. У Кабулі й Гераті мали бути створені представництва радянського командування з питань тимчасового перебування ОКРВ у ДРА. До 30 січня 1980 р. афганський уряд мав надати казармені і житлові приміщення для розміщення радянських військ у місцях дислокації. Радянська авіація отримувала право вільного і безперешкодного використання повітряного простору Афганістану у власних цілях.

Окремо додавався перелік населених пунктів, де мали бути створені гарнізони і військові містечка. Це були Файзабад, Кабул, Баграм, Шинданд, Чарікар, Джабуль-Уссарадж, Доші, Баглан, Джайбарі, Дех-Нау, Адраскан, фортеці Бала-Хісар і Сарасіб (Кабул), Катаї-Ашру (Майдан), Мургау (Герат). Аеродроми були у Шинданді, Кабулі, Баграмі, Кандагарі, Кундузі.

Статті цього Договору суттєво обмежували суверенітет ДРА. Зважаючи на те, що багато положень угоди СРСР не виконував, вона створювала всі передумови для окупації цієї держави радянськими військами і перетворення її, у кращому випадку, на радянський протекторат.

28 січня Політбюро ухвалило Постанову «Про подальші заходи із забезпечення державних інтересів СРСР у зв'язку з подіями в Афганістані»¹, розроблену членами «афганської четвірки». Вона починалася оптимістично: «своєчасне надання всебічної, у тому числі воєнної, допомоги Афганістану і прихід до влади уряду Бабрака Кармаля створили необхідні передумови для стабілізації становища в ДРА і поклали кінець небезпечним для нас тенденціям у розвитку ситуації на Середньому Сході». Водночас автори погоджувалися, що після грудневих подій 1979 р. ситуація навколо Афганістану набула «небажаних рис», а сама афганська криза неминуче стане затяжною. Тож вони запропонували систему заходів «наступального характеру», які покликані були зменшити негативні наслідки радянської інтервенції для СРСР і нового афганського режиму.

¹ О дальнейших мероприятиях по обеспечению государственных интересов СССР в связи с событиями в Афганистане. Решение Политбюро ЦК № П181/34 от 28.01.80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/181-80-9.pdf>

На міжнародній арені передбачалося дотримуватися «зваженої і твердої лінії» щодо «провокаційних кроків адміністрації Картера», але уникати ускладнення «всього комплексу... відносин» між СРСР і США аби зберегти «розрядку». Пропонувалося вплинути на окремих союзників США по НАТО, передусім Францію і ФРН і мінімізувати їхню негативну реакцію на дії СРСР у ДРА, налагодити співпрацю з лівими партіями західних держав і країн «третього світу» для організації кампанії на підтримку «афганської революції і братньої допомоги ДРА з боку СРСР». Слід було спробувати за підтримки Куби і В'єтнаму схилити на свій бік Рух неприєднання, а для протидії «лінії Вашингтона на... переорієнтацію ісламського фанатизму в антирадянське русло» – деякі ісламські країни. Визнавалося важливим «здійснювати стримуючий вплив» на Пакистан і підтримувати «антиамериканські аспекти у зовнішній політиці Ірану». У зв'язку з обговоренням в ООН «так званого “афганського питання» (про це нижче) пропонувалося висвітлювати «антиафганські й антирадянські підступи» США та їхніх союзників з метою нейтралізації небажаних для СРСР і ДРА наслідків цієї акції.

Чимало уваги було присвячено заходам, спрямованим на зміцнення режиму НДПА. Серед них першорядними були дотримання курсу на єдність НДПА; використання досвіду інших країн у створенні «широкого фронту лівих і демократичних організацій на чолі з НДПА»; посилення її впливу на молодь, особливо студентство; розробка і прийняття нової конституції країни; встановлення контактів і проведення переговорів з вождями і старійшинами найбільш войовничих племен аби схилити їх до припинення антиурядової боротьби; посилення роботи з мусульманським духовенством задля залучення до співробітництва з владою поміркованих релігійних діячів, у тому числі шиїтів; стабілізація економіки і збалансований розвиток різних її секторів, покращення рівня життя населення. Сприяти «керівництву НДПА у реалізації її зовнішньополітичної програми», у військовому будівництві, створенні ефективної системи органів держбезпеки, внутрішніх справ і народної міліції мали радянські радники.

Ця постанова засвідчила, що Москва воліла координувати державне, партійне, оборонне та зовнішньополітичне будівництво ДРА, перебираючи на себе суверенні права й обов'язки афганського уряду. Останній же мав усі перспективи перетворитися на маріонетку Москви. У Кремлі, схоже, уже усвідомили, що Афганістан – це «всерйоз і надовго», і розробляли заходи не лише «наступального характеру», але й розраховані на перспективу.

29 січня 1980 р. Ю. В. Андропов, після повернення з Кабула і зустрічі там з очільником ОГМО маршалом С. Л. Соколовим, подав до ЦК КПРС записку. У ній, серед іншого, обґрунтовувалося створення в 40-овій армії особливих відділів КДБ¹. 22 квітня уряд запровадив посаду начальника Особливого відділу КДБ СРСР по 40-овій армії у званні генерал-майора². Очевидно, що ці відділи створювалися не на місяць, і в Кремлі змирилися, що «за річкою» ОКРВ затримається. Інші рішення мали покращити сполучення між державами, а насправді – постачання всім необхідним радянських військ у ДРА. 5 лютого 1980 р. Ю. В. Андропов запропонував Політбюро збудувати поєднаний мостовий перехід Термез–Хайратон через Амудар'ю і створити відділення Середньоазійської залізниці у Термезі³. Ці проекти, орієнтовані на тривалу перспективу, свідчили про усвідомлення неминучості довготривалого втягнення СРСР в афганську кризу.

Водночас після згаданого візиту голови КДБ до Кабула Л. І. Брежнєв начебто наказав вивести війська, вважаючи афганське питання вирішеним. Ю. В. Андропов, А. А. Громико і Д. Ф. Устинов заперечили, що це було б передчасним, адже навіть після усунення Х. Аміна Б. Кармаль потребуватиме часу, аби зміцнити владу і стабілізувати ситуацію в країні. Та й поспішне виведення військ могло стати для афганців сигналом, що Москва – партнер ненадійний. Після обговорення зійшлися на тому, що ОКРВ мав залишитися,

¹ Архивы Кремля и Старой площади... – С. 115.

² Там же – С. 119.

³ Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF – Арк. 1–2.

допоки нова афганська влада не зміцнила своїх позицій¹. 7 лютого 1980 р. на засіданні Політбюро вже Ю. В. Андропов говорив про виведення військ. Тепер заперечив Д. Ф. Устинов, якого підтримав Генсек. Він сказав, що слід було навіть збільшити військовий контингент у ДРА².

Очевидною була невизначеність: з одного боку, розробка заходів на перспективу й юридичне оформлення радянської присутності в Афганістані, з іншого – припущання можливості швидкого виведення звідти військ. Ці вагання припинили події лютого 1980 р. у Кабулі, які увійшли в історію афганського опору радянській окупації як «Повстання “Аллах Акбар!”».

Обставини тих подій тривалий час були майже невідомі, проте їх вплив на подальшу афганську політику СРСР був визначальним. Їх відтворення можливе як на підставі офіційних повідомлень у ЗМІ СРСР, так і свідчень очевидців тих подій.

«Правда» в січні – першій половині лютого 1980 р. звітувала про перемогу «здорових сил НДПА», підтримку нової афганської влади, початок «другого етапу Квітневої національно-демократичної революції». На тлі цих репортажів дивно виглядала озвучена ТАРС «Заява уряду ДРА» від 23 лютого. Він викривав «агресивні дії американського імперіалізму, який у союзі з англійським імперіалізмом і китайським шовінізмом, використовуючи реакційні сили Пакистану і бази на його території, а також своїх ізраїльських союзників, веде неоголошену війну проти ДРА». Після цього, вже традиційного для подібних публікацій, вступу, ТАРС повідомила про захоплених у Кабулі шпигунів «зі зброєю, документами, фотографіями й великими сумами в американській, пакистанській, західнонімецькій і англійській валютах»³. Тут же читаємо переказ заяви міністерства внутрішніх справ ДРА: «Вранці, 22 лютого, іноземні агенти й найманці, англійські, американські, пакистанські й китайські ставленики вдалися до відкритих підбурюючих і підривних акцій у Кабулі, намагаючись порушити спокій у

¹ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 99–100.

² Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В...» – Арк. 3.

³ Заявление правительства ДРА // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.

місті...» Вони, «посягнувши на національні інтереси країни, почали відкрито займатися грабунками й підпалами». Повідомлялося про запровадження в столиці військового стану, і що уряд повністю контролював ситуацію¹.

Наступного дня Л. Міронов повідомив, що 21–22 лютого «банди контрреволюціонерів» грабували крамниці Кабула, громили, підпалювали і мародерили. Під тиском афганської армії і міліції, яких підтримали мешканці міста, злочинці відступили. У статті йшлося про арешт «штатного агента ЦРУ Роберта Лі»². Там же була вміщена заява ТАРС, що за подіями в Кабулі стояли США³. У наступному числі «Правди» йшлося, що окрім Р. Лі в Кабулі заарештували 16 громадян Пакистану⁴. 26 лютого «Правда» виклала переказ заяви заступника голови Ревради ДРА А. Сарварі про жертви серед мирного населення Кабула і чисельні руйнування в місті, а також про «беззаперечні докази», що за цими подіями, окрім США і Пакистану, стояли Китай і Єгипет⁵. 27 лютого ТАРС повідомило, що «рішучість, яку продемонструвала влада,... з задоволенням сприймається населенням». Повідомлялося про запровадження в Кабулі комендантської години, нічне патрулювання міста і слідство над заколотниками. Б. Кармаль «засудив підступи американського імперіалізму, китайського гегемонізму, а також реакційних правителів Пакистану», і «високо оцінив безкорисливу і братню допомогу» СРСР⁶. 28 лютого А. Петров доводив, що відсіч «вилазкам контрреволюціонерів» дали мешканці Кабула і звинуватив у тих подіях Дж. Картера⁷. 1 березня ТАРС виклало спростування афганським агентством «Бахтар» інформації західних ЗМІ про тисячу заарештованих і розстріляних заколотників⁸. 3 березня ТАРС оприлюднила чергову заяву «Бахтар»: події в Кабулі – це справа «купки прислужників американського імперіалізму, китайського

¹ Усиливается вмешательство // Правда. – 1980. – 23 февраля. – С. 5.

² Миронов Л. Контрреволюция не пройдет // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.

³ Кто направляет руку реакции // Правда. – 1980. – 24 февраля. – С. 5.

⁴ Провал планов реакции // Правда. – 1980. – 25 февраля. – С. 5.

⁵ Отпор провокаторам // Правда. – 1980. – 26 февраля. – С. 5.

⁶ Положение нормализуется // Правда. – 1980. – 27 февраля. – С. 5.

⁷ Отпор вылазкам врагов афганского народа // Правда. – 1980. – 28 февраля. – С. 5.

⁸ Заведомая ложь // Правда. – 1980. – 1 марта. – С. 5.

шовінізму і мілітаристських кіл Пакистану»¹. 5 березня востаннє згадано лютневі події в Кабулі. ТАРС повідомила про звільнення з-під арешту 112 причетних до організації безладів у Кабулі осіб².

Інтерпретація кабульських подій у СРСР була прогнозованою: це був організований і керований ззовні контрреволюційний виступ проти народної влади, аж ніяк не пов'язаний з радянською присутністю в країні. У цитованих вище публікаціях у «Правді» лише одного разу, радше принагідно, згадано СРСР, та й то для протиставлення радянської позиції антиафганській політиці «імперіалізму, гегемонізму та реакції». Насправді ж відтворення й аналіз подій 21–23 лютого в Кабулі дозволяє дійти до інших висновків.

Уже в кінці грудня 1979 р. у Кабулі була створена радянська військова комендатура. Її очолив начальник протиповітряної оборони 103-ї гв. пдд полковник Ю. І. Двугрошев. Він згадував, що радянські війська не лише забезпечували порядок у місті, але й охороняли урядові, оборонні й інфраструктурні об'єкти. Так було в усіх місцях дислокації ОКРВ³. Начальник розвідки тієї ж дивізії майор М. Ф. Скринніков згадував, що Кабул поділили на сектори, в яких стояли патрулі, а вночі – посилені застави силою до взводу. Майор писав, що до цього залучали й афганських вояків⁴, але вони були майже непомітні. Тодішній повірений у справах США в ДРА Дж. Амстутц згадував, що уже 28 грудня на вулицях Кабула не було жодного афганського солдата – лише радянські вояки і бронетехніка⁵. Так від самого початку перебування в ДРА радянські війська перебравли на себе окупаційні функції, втручаючись у внутрішні справи країни і порушуючи її суверенітет.

Цьому були вагомими підстави. У грудні 1979 р. посольство і розвідка США констатували погіршення безпекової ситуації в ДРА, головним змістом чого була повна ерозія армії. Йшлося про масове дезертирство, погану

¹ Ведется расследование // Правда. – 1980. – 3 марта. – С. 4.

² Выражают поддержку // Правда. – 1980. – 5 марта. – С. 5.

³ Двугрошев Ю. И. Воспоминания первого коменданта Кабула. – Заокский, 2005. – С. 307.

⁴ Скринников М. Ф. Указ. соч. – С. 86.

⁵ Amstutz J. В. Op. cit. – P. 51

дисципліну і низьку боєздатність, прояві непокори наказам і рішенням уряду¹. Про це писали й радянські військовослужбовці й радники. Перекладач при раднику командира 76-го полку 8-ї піхотної дивізії В. Г. Ширяєв згадував: «У перший же день стала зрозумілою убогість організації, на яку ми спирались. Армія Афганістану нічого собою не являла... Це було прикриття дій радянської армії»². Тож радянське командування було змушене брати ініціативу на себе.

Усе це, природно, мало наслідком дедалі більш негативне ставлення афганців до радянської присутності, які бачили в «шураві» окупантів. По мірі зайняття радянськими військами провінційних і повітових центрів країни зростав опір. 1 січня 1980 р. під час заколоту 4-го артилерійського полку біля Кундуза афганці розстріляли двох радянських радників (підполковника І. Е. Каламурзіна і майора І. Г. Здоровенка) і перекладача Д. А. Газієва³. 2 січня надійшла інформація про заворушення в Кандагарі. Туди спрямували додаткові підрозділи піхоти і бронемашини, небо патрулювала радянська авіація. Наступного дня в місті заарештували 182 місцевих мешканця і 198 військовослужбовців 15-ї дивізії ЗС ДРА, звинувачених в антирадянській пропаганді. Тоді ж із провінції Фарах радянське військове командування надіслало телеграму з проханням дозволити роззброїти і взяти під варту губернатора провінції, який відмовлявся коритися наказам афганської влади й радянських офіцерів. Командир корпусу дав на це дозвіл. Тоді ж відбувся заколот у Гераті. Коли 5 січня до Джелалабада прибула радянська 201-а мсд, три батальйони афганської 11-ї дивізії зі зброєю в руках «пішли в гори», поповнивши лави моджахедів. Того ж дня у Файзабаді заколотники оточили

¹ Intelligence Paper Prepared in Central Intelligence Agency. – Washington, December, 1979 // FRUS – V. XII. – P. 232; Memorandum From the Director of the Strategic Warning Staff, Central Intelligence Agency (MacEachin) to the National Intelligence Officer for Warning, Central Intelligence Agency. – Washington, December 13, 1979 // FRUS – V. XII. – P. 237.

² Опаленные афганской войной... – С. 436.

³ Кобзев А. В., Слинкин М. М. Тогда и сейчас в Афганистане: может ли огонь быть дружественным? // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г): научное интернет-издание. – Симферополь, 2013. – С. 11.

аеродром, перешкоджаючи приземленню радянських літаків. Після ударів з повітря вертольотами Мі-24 і Мі-25 заколотники відступили¹.

У щоденнику радника афганських ВПС В. І. Аблазова є згадки про опір розміщенню радянських військ в афганських містах. Запис від 9 січня: «На четвер–п’ятницю 10–11 січня 1980 р. намічаються активні виступи братів-мусульман... проти радянських військ. Необхідно організувати охорону мікрорайону, де проживають радники, ...видати зброю перекладачам»². Тоді ж частини ОКРВ придушили виступ 4-го артилерійського полку ЗС ДРА в північному Нахріні³. Гарнізони радянських і афганських військ обстрілювали щочоночі⁴. М. М. Слінкін тоді перебував у Кабулі і так передавав свої передчуття: «Країна після шоку, спричиненого введенням радянського “обмеженого контингенту” і зміною влади... Проте тимчасове затишшя, це розуміємо і ми, й афганці, обов’язково зміниться поживавленням ворогів режиму»⁵. Ю. І. Двугрошев також згадував, що в кінці січня до цього більш-менш спокійна обстановка в столиці погіршилася. 25 січня 1980 р. автомобіль начальника ППО 40-ої армії С. Д. Чубарева був обстріляний на шляху з Кабула до Баграма. Тоді обійшлося без жертв. За кілька днів сам комендант з двома охоронцями потрапив під обстріл. Рядовий О. Денисенко з Новосибірська загинув⁶. А. П. Павлов відповідав за постачання 40-ої армії. 18 лютого він записав у щоденнику: «У Кабулі стріляють, тому діє суворий наказ їздити містом лише під захистом броні»⁷. Схоже, що ситуація дійсно була складною, якщо не могли забезпечити вищих військових начальників.

Становище ускладнювали економічні труднощі. В. І. Аблазов записав 11 лютого: «У Кабулі очікуються безлади... Господарство ДРА в занепаді, шахти затоплені. Більша частина земель через дії банди Аміна незасіяні...

¹ Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо. – К., 2005. – С. 156–158.

² Там же. – С. 163–164.

³ Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана... – С. 174–175.

⁴ Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 164–165.

⁵ Слинкин М. Штабные хлопоты // Солдат удачи. – 2009. – №5 – 6. – С. 50.

⁶ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 309–310.

⁷ Павлов А. П. Афганский дневник // Военно-исторический журнал. – 2004. – №12. – С. 40.

Зафіксовані пропагандистські акти проти нового керівництва і конкретно проти Бабрака Кармаля»¹. Проте найбільше обурювали радянські війська і техніка на вулицях Кабула й інших міст. 26 січня 1980 р. відбувся військовий заколот у Гераті. 30 січня з Джелалабада евакуювали радянських цивільних спеціалістів і родини радників. 3 лютого в Мазарі-Шарифі афганець на ринку відкрив вогонь по радянських офіцерах: були поранені радники командира дивізії і його заступника з політичної частини. Сам нападник утік².

У середині лютого 1980 р. до Кабула з делегацією прибув перший заступник начальника Генштабу генерал армії С. Ф. Ахромєєв. 21 лютого в посольстві СРСР організували великий прийом на його честь. Під час нього кілька тисяч кабульців пройшли колонами повз радянське посольство і місця розташування ОКРВ. Демонстранти вигукували антиурядові й антирадянські гасла³. Головним був традиційний мусульманський вислів «Аллах Акбар!», який і дав назву повстанню. Продовж усього дня до Кабула безперервно йшли люди з провінції. Як згадував Ю. І. Двугрошев, здебільшого вони були без зброї, лише дехто мав при собі гладкоствольні рушниці, та й ті відібрали радянські патрулі при вході до міста. Надвечір обстановка погіршилася. «Громили і палили дукани, крамниці. Надходили повідомлення про захоплення об'єктів, що знаходилися під нашою охороною»⁴.

На ранок маніфестації поновилися. В. А. Меримський оцінював число демонстрантів щонайменше в 400 тисяч осіб⁵. Інший очевидець згадував: «Усі центральні вулиці Кабула заповнили збуджені люди, були заблоковані підступи до адміністративних будівель. До пізньої ночі я чув несамовиті заклики до Аллаха врятувати, допомогти. Подекуди чулися постріли...»⁶ З'явилися барикади, були напади на патрулі, особливо в районі фортеці Бала-Хісар, де були арсенали афганської армії. На центральній вулиці Майванд

¹ Аблазов В. И. Над всем Афганистаном... – С. 175.

² Там же. – С. 170–172.

³ Меримский В. А. Загадки афганской войны... – С. 146.

⁴ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 320–321.

⁵ Меримский В. А. Загадки афганской войны... – С. 146.

⁶ Афанасьев А. Н. Указ. соч. – С. 72

заколотники взяли штурмом відділення Царандоя і захопили 86 одиниць зброї. Повстанці напали на радянську військову техніку¹. До вечора не вщухала стрілянина, палали машини, горіли кілька готелів у центрі міста².

Командування 40-ої армії вирішило не кидати проти повстанців війська, натомість використало авіацію. Для коректування дій пілотів на телерадіоцентр висадився навідник. Літаки не стріляли, але з надмалої висоти різко уходили в небо, переборюючи звуковий бар'єр, і розгнали натовп ударною звуковою хвилею. Проте радянські вояки стріляли по повстанцях з вертольотів³. Заколотники захопили елеватор, але радянська піхотна рота вибила їх звідти. Спроби захопити телецентр, банк і телеграф були відбиті. Полковник А. П. Павлов згадував: «Горить готель, стріляють по нашим БТР, кидають пляшки з запалювальною сумішшю, усі дороги перекриті...»⁴ Який саме готель горів, він не уточнив. З інших спогадів відомо, що повстанці з вигуками «Аллах Акбар! Шураві марг!» («марг» на пушту «смерть» – О.К.) напали на «Метрополь», «Кабул» та інші – туди, де проживали «шураві»⁵.

Афганська влада запанікувала. В. А. Меримський згадував, що Б. Кармаль і його оточення вимагали стріляти по демонстрантах. Радники відмовили⁶, натомість командування ОКРВ запропонувало блокувати Кабул: по мотострілецькій роті було виставлено на кожному в'їзді в місто. Сили афганської армії і радянські частини розсіяли і локалізували демонстрантів⁷. С. П. Крахмалов писав лише про «спроби повстанців повернути на свій бік частини афганської армії»⁸, але повстанців підтримав полк «командос» з кабульського гарнізону. Його виступ придушили радянські війська⁹.

¹ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 324–325.

² Меримский В. А. Кабул–Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

³ Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 100.

⁴ Павлов А. П. Указ. соч. – С. 42.

⁵ Бочаров Г. Афганистан. Закат солнца вручную // Новое время. – 1988. – №35. – С. 23.

⁶ Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

⁷ Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 99.

⁸ Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 224.

⁹ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 335.

На ранок демонстранти збирались у різних частинах міста, проте їх локалізували, а самі виступи придушили. За даними В. А. Меримського, заарештували біля 400 осіб¹, проте про жертви генерал не згадував. Г. Фейфер писав про 300 загиблих повстанців², С. Л. Рогоза і М. Б. Ачкасов – про 500 загиблих і близько 1000 заарештованих³. Цю інформацію синхронно спростовували «Бахтар» і ТАРС 1 березня. За порадою С. Л. Соколова в Кабулі запровадили комендантську годину, частини ОКРВ охороняли шляхи, мости, телецентр, телеграф, пункти водопостачання, державні заклади, електростанції і електророзподільні станції, посольський район⁴.

Ціною спільних зусиль уряд ДРА і радянська військова адміністрація повернули контроль над столицею до вечора 23 лютого. Роль радянських військ у цьому була вирішальною: було задіяно 24 роти ОКРВ (понад 2 тис. бійців), 30 танків, 200 БМП і БТР. Водночас у придушенні заколоту взяли участь 11 рот ЗС ДРА (біля 1 тис. осіб), 43 танки, 40 БТР і БДРМ. Радянська авіація здійснила 158 вильотів, тоді як афганська – 49⁵.

Афганська і радянська оцінка кабульських подій лютого 1980 р. була прогнозованою. 2 березня англomовна «Кабул нью таймс» писала, що події в Кабулі «є кричущим прикладом нахабного втручання у внутрішні справи... Афганістану з боку американського імперіалізму, його китайських союзників і реакціонерів з Пакистану»⁶. Пропаганда й історіографія СРСР повторювали ці оцінки. У західній історіографії повстання оцінювали як антирадянське⁷. У пострадянській мемуаристиці оцінки різнилися. Колишній військовий аташе

¹ Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

² Фейфер Г. Указ. соч. – С. 113.

³ Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Указ. соч. – С. 363.

⁴ Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

⁵ Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. // Наукові записки [ЦДПУ імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький, 2018. – С. 195.

⁶ Цит. за: Агранов Ю. В. Афганская революция и предательский курс Пекина // Проблемы Дальнего Востока. – 1980. – №2. – С. 104.

⁷ Напр.: Isby D. Op. cit. – P. 6.

в країнах Сходу С. П. Крахмалов вважав повстання інспірованим ззовні (головним організатором називав Р. Лі), підбурюваним духовенством і таким, що вилилося у розгул криміналу¹. Ю. І. Двугрошев і В. А. Меримський не робили чітких висновків, проте в їхніх описах помітне розуміння виступу як народного й антирадянського. На думку М. Ф. Слінкіна, його рушійними силами були «люди базару» і міські низи², як це було завжди на ісламському Сході. Повстання підтримала більшість кабульців і «гостей» міста.

Наслідки повстання в Кабулі були значними. В. А. Меримський писав: «Масовий виступ опозиції ми розцінили як завершення їхнього шокового стану, який тривав з моменту введення у країну наших військ»³. В іншій праці генерал був більш категоричним: афганці оголосили радянським військам джихад⁴. Ю. І. Двугрошев згадував, що в ті дні Б. Кармаль заявив: «Якщо радянські війська будуть виведені з Кабула, то я відмовлюся керувати країною». Комендант зробив висновок: «Остаточно однією з причин, яка вирішила нашу долю і затримала десантників в Афганістані на 10 років, став лютневий заколот» у Кабулі⁵. Командувач 40-ої армії Б. І. Ткач говорив: «...Ми увійшли до Афганістану не воювати, а надавати інтернаціональну допомогу... Всерйоз думалося, що... обмежений контингент наших військ так і залишиться обмеженим. Проте після лютневого... заколоту стало зрозуміло, що доведеться вести справжні бойові дії, і військ додасться»⁶. С. П. Крахмалов згадував слова маршала С. Л. Соколова: «Ех, ...вляпалися ми в біду. І вже не знаю, як нам вибратися з Афганістану»⁷.

Ці події стали Рубіконом, після якого легка і переможна акція по зміні афганської влади і швидкого, як думали в Кремлі, наведення ладу в країні

¹ Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 224.

² Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармала // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 27.

³ Меримский В. А. Кабул – Москва... // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 29.

⁴ Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 99.

⁵ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 312.

⁶ Хорунжий Е. Тот странный час «Х». Беседа с Б. И. Ткачем // Правда Украины. – 2001. – 21 декабря. – С. 12.

⁷ Крахмалов С. П. Указ. соч. – С. 228.

перетворилася на затяжну війну. У перші дні після придушення повстання в Кабулі в деяких містах відбулися виступи під такими ж гаслами¹. 25 і 26 лютого у Файзабаді не працював жоден дукан, жодна майстерня² – це була акція протесту на підтримку повстання «Аллах Акбар!» У кінці місяця в районі гірського перевалу біля Кундуза було майже повністю знищено радянський батальйон³. Журналіст А. Б. Грішнов згадував, що тоді ж почалася «мінна війна»: вантажівки стали пересуватися Афганістаном лише колонами під захистом військової техніки⁴. Навіть «Правда» 5 березня чи не вперше після інтервенції писала про «розрізнені дії банд найманців» у деяких провінціях Афганістану⁵. Коли ж у березні 1980 р. ОКРВ здійснив у провінції Кунар першу широкомасштабну військову операцію (долина Кунар була взята під контроль після масового дезертирства 9-ї дивізії ЗС ДРА⁶), гасла про радянських агресорів стали зрозумілими більшості афганців.

У кінці лютого 1980 р. радянський військовий контингент було доведено майже до 100 тис. осіб – 60 тис. армії, 30 тис. допоміжного персоналу. Ще 30 тис. скупчилися на кордоні біля Термеза і Кушки⁷. Радянська інтервенція в Демократичну республіку Афганістан завершилася.

Отже, кабульське повстання «Аллах Акбар!» у лютому 1980 р. стало рубіжною подією в історії радянської агресії в Афганістані. Це був перший масовий антирадянський виступ афганців, який став відповіддю на насильницьку зміну влади і радянську окупацію країни. Виступ у Кабулі засвідчив зміну ставлення до Радянського Союзу і «шураві» з боку афганців і поклав край ваганням і дискусіям у радянському керівництві щодо подальшої політики СРСР у ДРА. У лютому 1980 р. стало очевидним, що приведений

¹ Двугрошев Ю. И. Указ. соч. – С. 335; Скрынников М. Ф. Указ. соч. – С. 100.

² Белашов Н. Н. Дорога на Файзабад // Военно-исторический журнал. – 2003. – №6. – С. 31.

³ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 125.

⁴ Грешнов А. Б. Указ. соч.

⁵ Выражают поддержку // Правда. – 1980. – 5 марта. – С. 5.

⁶ Фейфер Г. Указ. соч. – С. 117.

⁷ Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. V. XII. – P. 599.

радянськими військами до влади уряд Б. Кармаля не здатний самостійно утримати владу. Тож радянські війська мали стати його головним опертям.

Таким чином, події кінця грудня 1979 – лютого 1980 рр. у ДРА були відкритою збройною інтервенцією з боку СРСР. Уперше після Другої світової війни Кремль відверто втрутився у внутрішні справи суверенної держави, яка не перебувала у межах визначеної умовами «холодної війни» радянської сфери впливу. Наслідком радянської агресії стала насильницька зміна керівництва ДРА й окупація цієї країни радянськими військами. Якщо з військового погляду інтервенція й операція «Шторм-333» були бездоганними (що не дивно з погляду на співвідношення сил), то з політичного вони були провальними й у перспективі загрожували СРСР значними втратами.

Наявні факти засвідчують, що схилившись до силового сценарію порятунку «Квітневої революції» і перебуваючи в полоні ідеологічної конфронтації з Заходом, радянське керівництво так до кінця і не усвідомило наслідків цього рішення. Як і не розуміло, що робити після вторгнення і силового нав'язування афганцям нової влади. Лише після антирадянського виступу в Кабулі в лютому 1980 р. стало очевидним, що в ДРА радянські війська затримаються надовго і змушені будуть воювати на боці непопулярного режиму проти населення країни.

Попри очевидну помилковість, якщо не злочинність, рішення про інтервенцію в ДРА внутрішня реакція на неї була млявою і сором'язливою. Окремі спроби протесту, як то виступ А. Д. Сахарова, аналітична записка співробітників Інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР чи протести кількох військових були не здатні вплинути на владу. Як і окремі прояви вільнодумства і критики її дій з боку окремих громадян. Офіційна версія подій в Афганістані, розтиражована радянськими ЗМІ і сотнями публікацій пропагандистів, була сприйнята більшістю населення СРСР. Утім її непереконливість давала підстави для критики дій влади, яка спочатку була несміливою і маловпливовою, але згодом стала вагомим чинником падіння авторитету режиму і кризи радянської системи.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА СРСР В ДРА В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ОКУПАЦІЇ (ЛЮТИЙ 1980 – ЛЮТИЙ 1989 рр.)

4.1. Радянський чинник в афганському конфлікті

Радянська інтервенція в Афганістан завершилася насильницькою зміною керівництва НДПА і встановленням повного контролю радянських військ над Кабулом і провінційними центрами, шляхами, аеродромами тощо. На початку лютого 1980 р. у ДРА перебували 85 тис. радянських військ: шість моторизованих дивізій, повітрянодесантна дивізія, авіація, частини тилу. На озброєнні вони мали 2,4 тис. одиниць бойової техніки (з них біля 600 танків, 1 500 БМП, 290 БТР), 900 гармат, 500 вертольотів і літаків.

Попервах до ОКРВ набирали резервістів, більшістю з республік Середньої Азії. Це було серйозним прорахунком, адже пуштуни традиційно з недовірою ставилися до узбеків, таджиків, туркменів. Тож продовж 1980 р. запасників замінили на кадрову армію. У січні–лютому 1980 р. з Афганістану вивели «мусульманський батальйон», дивізіони тактичних ракет (боєголовки до ДРА не завозили), танковий полк 201-ї мсд. Навесні до складу 40-ої армії входили чотири дивізії (три мотострілецькі і повітрянодесантна), п'ять окремих бригад, шість окремих полків і сім полків авіації. У 1981 р. кількість військ зростає до 100 тис. (сім дивізій, дві мотопіхотні і дві парашутно-десантні бригади). Авіація (три окремі авіаполки, сім окремих ескадрилей, два полки винищувачів) була розміщена на дев'ятьох аеродромах. З двох інженерних гірсько-шляхових рот був сформований окремий інженерний батальйон. Аби звільнити мотострілецькі підрозділи від охоронних функцій, у кінці того ж року до ДРА ввели сім окремих батальйонів охорони. У жовтні 1981 р. до складу 40-ї армії увійшли два окремі загони спеціального призначення. У кінці 1981 – на початку 1982 рр. для забезпечення руху транспорту через Саланг сформували 278-у шляхово-комендантську бригаду. У 1986 р. у 40-й армії налічувалося 108 тис. осіб і 29 тис. одиниць бойової

техніки (серед них – біля 6 тис. танків, БПМ і БТР). Вони розміщувались у 25 гарнізонах, 179 військових містечках, на сотнях заставах і постах¹.

У травні 1980 р. радянські прикордонники зайняли 400-км ділянку кордону ДРА з Китаєм і Пакистаном². 22 грудня 1981 р. ЦК КПРС схвалив «офіційне» введення до ДРА підрозділів прикордонних військ загальним числом 8 тис. бійців. Вони діяли на афганській території на глибині до 100 км і могли залучати до своїх операцій частини ЗС ДРА, ХАДу і Царандоя³.

Загальне керівництво радянськими військами здійснювала Оперативна група міністерства оборони (ОГМО) СРСР. У 1979–1984 рр. її очолював перший заступник міністра оборони маршал С. Л. Соколов, з кінця 1984 р. і до виведення військ – заступник начальника Генерального штабу генерал армії В. І. Варенников. Командувачами 40-ої армії були генерал-лейтенанти Ю. В. Тухаринов, Б. І. Ткач, В. Ф. Єрмаков, Л. Є. Генералов, І. Н. Родіонов, В. П. Дубинін, Б. В. Громов. Важливу роль у координації спільних дій ОКРВ і ЗС ДРА виконував Головний військовий радник (ГВР), якому підпорядковувалися радники в частинах і підрозділах ЗС ДРА.

За попереднім задумом командування радянські війська мали стояти гарнізонами і лише своєю присутністю сприяти афганській армії протистояти опозиції. У кінці 1979 р. у ЗС ДРА перебувало 120 тис. солдатів і офіцерів⁴. Надалі чисельність війська зростала, однак лише в теорії. 1 травня 1981 р. в армії за штатом мало бути 206 тис. осіб, а за фактом було 124 тис.⁵ Зовні це була потужна армія, адже на її утримання йшла більша частина радянської

¹ Волков А. 40-я армия: история создания, состав, изменение структуры // Комментатор. – 2003. – №1 (5): [//www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=63%208](http://www.rsva-ural.ru/library/mbook.php?id=63%208); Шишов А. В. Военные конфликты XX века: от Южной Африки до Чечни. – М., 2006. – С. 460–463.

² Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition. – Washington, D.C.: 2002. – P. 68.

³ Гуров В. А. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2014. – №1 (27). – С. 102.

⁴ Телелин В. М., Загорка О. М., Стрижевський В. В. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини XX та на початку XXI століття. – К., 2012. – С. 118.

⁵ Report of Military Leaders to D. F. Ustinov. – May 10, 1981: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113138>

фінансово-технічної допомоги: у 1978–1983 рр. витрати на оборону зросли з 47,8 до 97 млн. дол. на рік¹. 11 піхотних і три танкові дивізії, дві піхотні, артилерійська і десантна бригади, десантний і інженерний батальйони були озброєні радянською зброєю. У ВПС ДРА було 117 літаків. Офіцерів готували організовані за радянського сприяння військове училище й авіашкола в Кабулі². Тисячі військових пройшли підготовку у військових навчальних закладах і тренувальних центрах у Радянському Союзі.

Насправді ж це була слабка армія. Радянські офіцери і радники у своїх спогадах змальовували афганські війська або з неприхованою іронією, або з нищівною критикою. Вони писали про низьку дисципліну, погану підготовку і вишкіл, незадовільні бойові якості, небажання воювати і саботування афганцями наказів «своїх» офіцерів і радянських радників. Побутові умови в гарнізонах були жахливі, а військова техніка в афганських частинах часто була в занедбаному, непридатному до використання стані³. Радники намагалися підвищити боєздатність афганської армії, утім марно. Вони згадували, що більшість частин ЗС ДРА були нездатні самостійно виконувати бойові завдання⁴. Їх боєздатність, попри всі зусилля радницького корпусу, була низькою до кінця радянської окупації Афганістану. У серпні 1988 р. член Військової ради 40-ої армії генерал М. П. Піщев доповідав у Москву про повну «нездатність військ і уряду до боротьби навіть у тих умовах, коли вони... числом і озброєнням переважають супротивника», писав про «постійні зради і перехід на бік ворога цілих підрозділів»⁵. Дезертирство було значною проблемою: у 1980 р. таких було 22 тис. осіб; у 1981 – 20; у 1982 – 28; у 1983 – 41; у 1984 – 32; у 1985 – 25; у 1986 – 29,5; у

¹ Гафуров З. Ш. Национально-демократическая революция и армия. – М., 1983. – С. 65.

² Там же. – С. 70–83.

³ Абдуллаев Э. Опальная разведгруппа // Солдат удачи. – 1995. №2. – С. 19; Абдулаев Э. Террористы афганского президента // Солдат удачи. – 1996. – №2. – С. 29; Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо. – К., 2005. – С. 192; Лебедь А. И. За державу обидно. – М., 1995; – С. 81; Носатов В. Афганский дневник (окончание) // Простор. – 1989. – №11. – С. 118; Язов Д. Т. Маршал Советского Союза. – М., 2010. – С. 305 та ін.

⁴ Абдулаев Э. Позывной – «Кобра» // Наш современник. – 1998. – №7. – С. 232; Воронин А. Второй пояс. Откровения советника. – СПб., 2014. – С. 11 та ін.

⁵ Цит. за: Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 256–257.

1987 – 29,6 тис. дезертирів¹. У внутрішніх військах частка дезертирів сягала третини особового складу². У 1984 р. з 14-ї дивізії втекло 1 640 вояків при плані набору в 800 осіб³. Афганський чиновник скаржився раднику, що «призови ледь-ледь дезертирство покривають»⁴.

Уряд ДРА намагався реагувати на проблему. Закон «Про кримінальну відповідальність за злочини, які посягають на бойову готовність збройних сил ДРА» від 6 вересня 1980 р. передбачав 3–10 років ув'язнення за ухиляння від військового призову, 4–15 років або смертну кару – за дезертирство чи добровільну здачу в полон. Зрада й участь у заколотах карались ув'язненням на строк від 15 до 20 років або стратою⁵. Але це не стримувало дезертирів.

На стан ЗС ДРА впливала етнічна проблема. НДПА здійснювала пуштунізацію державного апарату й армії. Поширення на пуштунів, які ніколи не служили в армії, військової повинності суперечило кодексу пуштунвалі і традиціям лашкара. Не менш згубний вплив мав і спосіб комплектування армії. 7 січня 1981 р. був прийнятий Закон про загальну військову повинність, згідно якого призову підлягали чоловіки віком від 18 до 60 років, але більшість їх ухилялися від служби. Радянські представники в Кабулі писали до Москви, що призов здійснювався винятково силоміць⁶. Д. Т. Язов підтверджував: «В армію не призивають, а відловлюють»⁷. Радники змальовували такі «мобілізації», в яких вони брали участь. Кишлаки або базари в центрі міста оточували афганські і радянські вояки, бійці ХАДу і Царандоя. Людей сортували за віком і статтю, а придатних до служби в армії доправляли до фільтраційних пунктів і далі до військових комісаріатів⁸. За

¹ Шведов Ю. Мужики в широких штанах // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 61.

² Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

³ Олимов М. Из записок переводчика // Восток. – 1991. – №3. – С. 60.

⁴ Петрова А., Лещинский М. Афганский излом (окончание) // Коммунист Украины. – 1990. – №3. – С. 94.

⁵ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 40.

⁶ Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

⁷ Язов Д. Т. Указ. соч. – С. 305.

⁸ Воронин А. Указ. соч. – С. 13; Жантасов А. Отряд Кара-майора. Воспоминания офицера 177-го ооспн: <http://www.desantura.ru/articles/72341>.

статистикою, двоє з трьох таких «відловлених» ставали дезертирами¹. У березні 1980 – березні 1981 рр. до лав ЗС ДРА мобілізували 60 тис. осіб, але дезертирами за той час стали 67 тис.² 30 серпня 1981 р. афганський уряд видав постанову «Про частковий призов на військову службу солдатів і сержантів, які раніше відслужили встановлені терміни»³, але на цей заклик відгукнулося ледь 300 осіб⁴.

Тож уже в січні 1980 р. радянські війська воювали в провінціях Герат, Кандагар і Кабул⁵. Як ішлося, під час кабульського повстання «Аллах Акбар!» у лютому 1980 р. радянські війська відіграли вирішальну роль у його придушенні. У кінці лютого 1980 р. з Москви надійшов наказ: «Розпочати спільні з армією ДРА активні дії по розгрому загонів збройної опозиції»⁶. Так за кілька місяців після інтервенції у Москві змінили попередні плани обмежитись перебуванням на території ДРА радянських військ з метою охорони міст, доріг і стримування зовнішньої загрози. У кінці лютого була здійснена перша наступальна операція ОКРВ у стратегічно важливій Кунарській ущелині (нею пролягали шляхи з Пакистану до афганських провінцій Нуристан і Бадахшан), де вперше використали авіацію⁷. Тоді ж частини 40-ї армії воювали у провінціях Герат, Фарах, Кандагар, Гор, Баміан. Приблизно тоді ж начальник ОГМО С. Л. Соколов видав негласний наказ «остаточно розгромити контрреволюцію до 7 листопада 1981 року»⁸.

Досвід перших боїв виявив невідповідність радянської військової теорії, виробленої на досвіді Другої світової війни, афганським умовам.

¹ Андогский А. И. и др. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 345.

² Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

³ Хроника событий по Афганистану за июль–сентябрь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик. – 3 ноября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.11.03%20Afghanistan%20chronology.pdf

⁴ Аблазов В. И. Указ. соч. – С. 189

⁵ Шишов А. В. Указ. соч. – С. 461.

⁶ Цит. за: Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 59.

⁷ Шишов А. В. Указ. соч. – С. 462.

⁸ Цит. за: Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков. – М., 2001. – С. 6.

Танкові і протитанкові частини, ракетні і протиповітряні дивізіони виявилися непотрібними в гірській країні проти ворога, який використовував тактику партизанської війни і не мав важкої техніки й авіації. На початку 1980 р. до СРСР повернули танковий полк, армійську артилерію, три протитанкові дивізії, зенітну і ракетну бригади. Це було використано радянською пропагандою як «доказ» конструктивності позиції СРСР в афганському питанні¹. З літа 1980 р. у штабі 40-ої армії корегували військову тактику, а в листопаді у війська надійшов наказ не вести бойові дії великими силами².

Продовж 1979–1989 рр. ОКРВ здійснив 416 великих і понад 200 локальних операцій проти загонів моджахедів. Постійними були засідки і рейди на караванних шляхах³. Найбільш активно радянські війська воювали в 1980–1986 рр. 3 липня 1987 р. командарм Б. В. Громов наказав припинити наступальні операції, дозволивши лише протикараванну діяльність загонів спеціального призначення⁴. Головними театрами бойових дій були зони Центр (36% боїв) і Північ (29%). На зони Схід, Південь і Захід припало, відповідно, 14, 12 і 8% бойових дій⁵. Офіційно операції здійснювалися спільно з частинами ЗС ДРА. Згідно звіту ОГМО, за перші 5 місяців 1984 р. з 85 операцій 51 були «спільними» і 34 – «афганськими»⁶. Насправді афганські війська виконували допоміжні функції. Керівництво ОКРВ узгоджувало свої дії не з афганськими офіцерами і генералами, а з радниками-«шураві». Саме вони де-факто командували афганськими частинами.

Радянським і афганським військам протистояли розрізнені загони моджахедів, які епізодично об'єднувались у більші угруповання. За даними радянської розвідки, навесні 1983 р. у ДРА діяли 917 загонів загальним

¹ Див. напр.: Петров А. Ставка на напряженность // Правда. – 1980. – 25 июня. – С. 5.

² Павлов А. П. Афганский дневник. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 9.

³ Рубцов Ю. В. – Указ. соч. С. 60.

⁴ Шишов А. В. Указ. соч. – С. 466.

⁵ Леонов Н. С. Лихолетье. – М., 1997. – С. 225.

⁶ Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group Headed by Marshal S. L. Sokolov About the Results of Operations. – June, 1984.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117269>

числом 43–45 тис. бійців. 313 груп (біля 15 тис. повстанців) діяли в зоні «Центр», у межах якої знаходився Кабул. У 1985 р. чисельність моджахедів оцінювали в 100 тис., а в наступному – в 150 тис.¹ Насправді про їх кількість можна говорити лише приблизно, адже надійних джерел украй мало. Різниця між даними розвідки 40-ї армії і КДБ була разючою. Радник згадував, що армійська розвідка звітувала про 45–50 тис. осіб, а КДБ – про 300–350 тис. Перша керувалася прагматичними міркуваннями: «Доповіси 100 тисяч – спитають, чим ви там займаєтеся, якщо в країні досі гуляє скільки бандитів. Напишеш 10 тисяч – ще гірше: скажуть, чому так довго з ними возитесь». КДБ ж користувався свідченнями, отриманими через агентуру ХАДу. Але польові командири і лідери опозиції в Пакистані завищували чисельність своїх військ, адже це означало збільшення фінансування і поставок зброї². Гідна подиву і методика підрахунку втрат моджахедів, яку використовували в 40-овій армії. Загальне число витрачених набоїв за визначеною формулою ділилося на встановлений коефіцієнт. Отримані числа і потрапляли до звітів. Генерал М. С. Леонов писав: «Скажімо, скинуто скількись там тон бомб, випущено скількись там снарядів, мін, витрачено ене число стрілецьких боєприпасів – значить, мало бути убито і поранено таку-то кількість “супостатів”. Просто й “ефективно”. На жаль, зовсім хибно»³. Е. Абдулаєв змалював майже комічну ситуацію, свідком якої був. Після обстрілу «Градами» місця ймовірного розташування супротивника офіцер-артилерист повідомив про знищення 300 моджахедів. Як виявилось, ракети не завдали їм жодної шкоди, адже загін заздалегідь відійшов у безпечне місце⁴. Тож, згідно таких «даних», моджахеди щороку втрачали біля 30 тис. осіб із середньорічного числа учасників антирадянського опору в 40–60 тис.⁵

¹ Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны. – М., 1991. – С. 81–82.

² Абдулаев Э. Позывной – «Кобра»... – С. 232–233.

³ Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 221.

⁴ Абдулаев Э. Позывной – «Кобра»... – С. 232.

⁵ Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб., 2003. – С. 378; Телелин В. М. та ін. Вказ. праця. – С. 119.

Водночас загальна чисельність радянської й афганської армії у 1985 р. досягла 400 тис. бійців¹. Попри кількісну і технічну перевагу, вони не змогли перекрити кордони, здолати моджахедів і стабілізувати ситуацію в країні. Більше того, ініціативою в Афганській війні володіла опозиція, змушуючи супротивника оборонятися й утримувати свої позиції. Цьому сприяла тактика моджахедів. Після кількох поразок у відкритих боях з радянськими військами на початку 1980 р. вони перейшли до тактики партизанської війни. Цим вони компенсували перевагу ОКРВ і ЗС ДРА в озброєнні й особливо в авіації, брак артилерії і сучасної стрілецької зброї, засобів зв'язку тощо². Це дозволило повстанцям контролювати більшу частину територію країни, сковувати радянські війська, змушувати їх розпорозувати сили і понад половину особового складу використовувати для охорони об'єктів і комунікацій.

Повторювалася ситуація, яка склалася під час британсько-афганських воєн: тоді англійцям також відносно легко вдавалося зайняти столицю й інші великі міста, шляхи, перевали і встановити оманливий контроль над країною. Проте до партизанської війни вишколена європейська армія, оснащена за останнім словом техніки, була не готовою. Афганці нав'язали «шураві» війну за своїми правилами. Вміле використання природних умов і рельєфу (печери, ущелини, схили гір, кязири і «зеленки» тощо), уникнення позиційної війни і прямих зіткнень з переважаючими силами ворога, раптові нічні атаки на місця розташування підрозділів ОКРВ і ЗС ДРА, мобільність, швидка зміна позицій і напрямків атаки, використання завалів, обвалів, засідок, мінування й обстріли доріг були важливими складовими військової тактики моджахедів. Дослідники і ветерани-«афганці» визнавали високі бойові якості, тактику й мотивацію моджахедів, які змогли кинути гідний виклик армії наддержави.

Віддаленість пунктів дислокації військ від кордонів СРСР, складні фізико-географічні умови країни, мала щільність автомобільних доріг і відсутність залізниць зумовили те, що майже 60% ОКРВ (82 батальйони)

¹ Ляховский А. А., Забродин В. М. Указ. соч. – С. 81–82.

² Телелин В. М. та ін. Вказ. праця. – С. 119–120.

виконували охоронні функції. 23 батальйони охороняли комунікації, 14 – аеродроми, 23 – військові й економічні об’єкти, 22 – населені пункти й органи влади¹. В Афганістані постійно воювали спецпризначенці, десантники і розвідка піхотних частин. Решта ж, за винятком окремих підрозділів, здебільшого виконували гарнізонну і караульну службу, охороняли об’єкти, конвої і комунікації. Це створювало різочу різницю в ступені боєготовності різних частин, тож коли для великих операцій залучались і ті, й інші підрозділи, це створювало серйозні проблеми. Адае військовослужбовці, які місяцями сиділи на «точках», втрачали навички злагоджених дій у боях, що знижувало ефективність операцій і збільшувало втрати².

Продовж 1980-х рр. режим НДПА повністю залежав від радянських військ. У травні 1980 р. у Державному департаменті США зауважували: у ДРА ніхто не вірив, що уряд Б. Кармаля здатний протриматися хоча б 48 годин у разі виведення радянських військ³. За рік радянські представники в Кабулі писали до Москви, що афганська влада повністю залежала від радянської економічної допомоги і військової присутності⁴. За три роки ОГМО констатувала, що радянські війська залишалися вирішальним фактором стабілізації становища в Афганістані і брали на себе головний тягар боротьби з опозицією⁵. Тож уряд ДРА поширював свою владу лише на ті території, де стояли радянські війська. Це був Кабул, провінційні центри і території навколо цих міст. Але і цей контроль ніколи не був повним.

За словами М. Юсуфа, який у пакистанській Міжвідомчій розвідці (ISI) курував афганський напрямок і співпрацював з афганською опозицією, добра половина кабульців підтримувала ідею джихаду проти радянської окупації. Тож Кабул був головною мішенню повстанців. М. Юсуф особисто наніс на

¹ Волков А. Указ. соч.

² Стодєревський І. Ю. Автобіографія (записки офіцера спецназа ГРУ). М., 2009. – С. 261.

³ Telegram From the Department of State to the Mission of the North Atlantic Treaty Organization. – Washington, May 8, 1980 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – Р. 710.

⁴ Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

⁵ Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group...

карту міста біля 70 потенційних цілей для атак. Це були радянські й афганські військові об'єкти й установи, казарми і склади, палаци Дарульман і Тадж-Бек (у них розміщувалися штаби афганських ЗС і 40-ої армії), Кабульський аеропорт, фортеця Бала-Хісар, житловий масив «Мікрорайон» тощо¹. Ці дані полегшували моджахедам обстріли Кабула і здійснення терористичних актів. Останні, попри три оборонні кільця навколо столиці, траплялися регулярно.

На початку січня 1981 р. моджахеди здійснили зухвалу операцію – артобстріл вілли ГВР у посольському районі Кабула². За кілька днів пролунали вибухи в кінотеатрі «Оріон», приміщенні «Радянської книги» (поряд з посольством СРСР) і на кабульському базарі. Тоді ж антирадянські акції відбулись у Кандагарі, Гераті, Кундузі, Мазарі-Шарифі – загалом майже 200 атак за добу³. За словами тодішнього ГВР О. М. Майорова, це паралізувало всю вертикаль влади в країні. Різко скоротилося переміщення військ, ускладнилося постачання з СРСР через Саланг і Герат. Ситуація потребувала рішучих дій. На нараді з керівниками афганських силових відомств було вирішено запровадити в Кабулі і великих містах нічну комендантську годину; посилити патрулювання міст силами частин 40-ої армії, ЗС ДРА, ХАДу, Царандоя; перед початком масових заходів оглядати учасників і приміщення; посилити охорону радянських резиденцій; організувати пости і застави на «дорозі життя» через Саланг; підтримувати рух колон з повітря вертольотами⁴. Проте і це не зарядило проблеми. Радник навчального центру військ зв'язку ЗС ДРА М. Єрмілов, який тоді прибув до ДРА, згадував, що пересуватися Кабулом уночі було небезпечно для життя⁵.

У 1983 р. у Кабулі знову сталися кілька терористичних актів. Від вибуху в ідальні загинули дев'ятеро громадян СРСР. В іншому разі жертвами

¹ Юсуф М. «Кабул должен гореть»: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0250.shtml

² Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника. – М., 1996. – С. 146.

³ Там же. – С. 147–148.

⁴ Там же. – С. 149–150.

⁵ Ермилов Н. И. Мужчинами не рождаются. – М., 1991. – С. 3.

стали кілька радянських офіцерів. Того ж року відбувся замах на ректора Кабульського університету А. Вадуда¹. Начальник інженерно-аеродромної служби 40-ї армії генерал-майор авіації В. М. Єрмаков згадував, що поїздки з Баграма до Кабула навіть з воєнізованою охороною були небезпечними². У Кабулі продовж перебування там ОКРВ комендантська година тривала з десятої вечора до п'ятої ранку, а небо над містом постійно патрулювали радянські штурмовики³. Однак і це не убезпечувало Кабул від диверсій: у 1983 р. там загинуло шестеро радянських офіцерів, а наступного року – 12⁴.

В інших великих містах ситуація була не кращою. 22 січня 1981 р. моджахеди зайняли Кандагар, який вдалося відбити лише 2 лютого. Радник Царандоя В. Т. Ключник згадував, що після звільнення містом можна було пересуватися лише машиною ООН: радянські автівки обстрілювали⁵. Радник Царандоя тієї ж провінції А. Воронін, згадував, що регулярні ракетні обстріли міста змусили навесні 1986 р. створити другий пояс оборони навколо міста радіусом 10–15 км. Проте більшість царандоевських постів за кілька місяців були розгромлені⁶. За словами спецпризначенця О. Шипунова, восени 1986 р. центр міста вдень контролювали радянські війська, а вночі там панували повстанці. Вони ж контролювали передмістя і навколишні кишлаки⁷. Влітку 1987 р., за словами А. Вороніна, «вкрай знахабнілі “духи” господарювали в Кандагарі не лише вночі, але й серед біла дня». Втрати на постах першого поясу оборони міста склали тоді не менше 200 загиблих⁸.

Такою ж була ситуація в інших містах. Вертолітник П. М. Кузнецов згадував, що під час його служби (1983–1984 рр.) аеродром Джелалабада

¹ Юсуф М. Указ. соч.

² Цит. за: Гагин В. В. Воздушная война в Афганистане. – Том первый: Рассказы пилотов и портреты героев, секретные доклады и статистика, карты, схемы и командирские выводы. – Воронеж, 2004. – С. 12–13.

³ Кузьмичев Г. П. Афганистан: боль и бессмертие. – Черкассы, 2008. – С. 54;

⁴ Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск, 1995. – С. 344.

⁵ Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник. – К., 1993. – С. 156.

⁶ Воронин А. Указ. соч. – С. 8–9.

⁷ Шипунов А. Спецназ ГРУ в Кандагаре. Военная хроника. – М., 2014. – С. 208.

⁸ Воронин А. Указ. соч. – С. 9–10.

постійно піддавався обстрілам¹. Інший «афганець» служив у Шинданді, поблизу Герата. Він складався зі Старого і Нового міста. Новий Герат, де стояли афганські і радянські війська, був «нормальним містом». Водночас Старий Герат був під повним контролем повстанців².

Якщо в містах ОКРВ хоча б частково забезпечував присутність уряду, то на периферії здебільшого панували повстанці. У серпні 1980 р. уряд контролював 134 з 286 повітів, тобто 46% території ДРА. Навесні 1981 р. таких було 184 повіти (64%)³. Кореспондент «Правди» і радник головного редактора «Хакікате інкелабе саур» («Правди Квітневої революції») І. Щедров у жовтні 1980 р. писав до ЦК КПРС, що жодна провінція тоді не була повністю звільнена від повстанців. У підвладних моджахедам сільських районах не було жодного осередку НДПА⁴. Як повідомляв С. Л. Соколов, у червні 1983 р. з 286 повітів уряд контролював 50 і ще 156 частково. Під частковим розумівся контроль лише повітових центрів і то переважно вдень⁵. І. І. Шкіря, старший лейтенант 201 мсд писав, що у 1983 р. влада губернатора Кундузу закінчувалася за межею міста-центра провінції⁶. Деякі «афганці» згадували, що були в таких куточках, «...де не те, що про революцію не чули, що таке Кабул не знали»⁷. У 1985 р. посол Ф. А. Табеев визнав, що: «за шість років радянської присутності в ДРА так і не вдалося докорінно змінити ситуацію в країні ані в один, ані в інший бік»⁸. Тоді повстанці контролювали 81% кишлаків. Уряд контролював 46 повітів і ще 150 частково⁹. У провінції Хост підконтрольними уряду були 86 з 584 кишлаків (11,3 %), у Пактії – 240

¹ От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11. – М., 2008. – С. 188.

² Там же. – С. 277–278.

³ Report of Military Leaders to D. F. Ustinov....

⁴ Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС о записке И. Щедрова о положении в Афганистане с приложением докладной записки. – 12 ноября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/November%2012,%201981.pdf – Арк. 3.

⁵ Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 260.

⁶ Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В. С. В горах Гиндукуша. Дневник. – Ужгород, 2008. – С. 19.

⁷ Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну. – М., 1990. – С. 34.

⁸ Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 73.

⁹ Слинкин М. Как снимали Бабрака Кармая: свидетельство очевидца // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №7. – С. 44.

з 572 (42%)¹. Як наслідок, у 1986 р. вибори до місцевих органів влади вдалося організувати лише в 2 тис. кишлаків, переважно в приміських районах².

Навіть ті сільські райони, які вважалися підвладними Кабулу, часто були такими лише формально. Радник змалював типову процедуру взяття кишлаків під контроль. До «звільненого» радянськими військами села заходили кілька членів НДПА під захистом ХАДівців і вояків урядової армії, займали найкращий будинок, вивішували прапор ДРА. Селян ставили перед вибором: або визнаєте «народну владу», або залишаєте кишлак. Більшість декхан ішла у гори, а напівпорожній кишлак відтоді вважався «звільненим»³. Часто таким він був доти, поки поряд залишалися радянські війська.

У листопаді 1986 р. на Політбюро маршал С. Ф. Ахромєєв говорив: «За сім років в Афганістані не лишилося квадратного кілометра, щоби там не ступала нога радянського солдата. Проте варто йому лише звідти піти, як тут же приходить супротивник... Ми програли боротьбу. Афганський народ зараз у більшості своїй іде за контрреволюцією... 80% території країни – в руках контрреволюціонерів. І становище селян там краще, ніж на державній території»⁴. У 1987 р., який у ДРА був «роком національного примирення» і коли 40-ову армію довели до 120 тис., на 85% території країни панувала опозиція⁵. «Афганізація» війни і виведення ОКРВ послаблювали режим. Ю. Лапшин у січні 1989 р. писав: «Державна влада й її вплив практично зведені до нуля. Наш відхід для цих маріонеток означає повний крах»⁶.

Тож військово-політична ситуація в Афганістані у 1980-ті рр. не змінилася. Громадянська війна, одну зі сторін якої підтримував СРСР, не

¹ Олимов М. Указ. соч. – С. 60

² Memorandum From KGB Chief M. Chebrikov, Soviet Foreign Minister Eduard Shevarnadze, Defense Minister Sergei Sokolov and Central Committee International Relations Secretary Anatoly Dobrynin to CPSU Politburo. – November 13, 1986: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112470>

³ Руденко В. Г. Особая миссия. Сотрудники КГБ СССР вспоминают об Афганской войне 1979–1989 гг. – Воронеж, 2011: http://okopka.ru/r/rudenko_w_g/text_0010.shtml

⁴ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 105

⁵ Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64–65.

⁶ Лапшин Ю. М. Указ. соч. – С. 153.

припинялася ані до, ані після радянського вторгнення, ані після виведення ОКРВ. Тож ми не приймаємо поширені заперечення військової поразки СРСР в Афганістані і заяви про «з честю виконаний інтернаціональний обов'язок».

Військові історики виправдовували невтішні результати участі ОКРВ в Афганській війні природно-кліматичними умовами, браком бойового досвіду в радянських солдатів і офіцерів, відсутністю уставних рекомендацій щодо боротьби з іррегулярними збройними формуваннями тощо¹. Чимало писали про непридатність окремих зразків техніки, озброєння й обмундирування до війни в пустельно-гірській місцевості². Визнаючи правомірність цих зауважень (у спогадах ветерани-«афганці» дійсно скаржилися на амуніцію, екіпірування, озброєння, військову техніку, харчування, медичне обслуговування, побутові умови в гарнізонах і заставах), ми схилиємося до їх відкидання. Моджахеди не мали і дешифрі того озброєння, техніки, вишколу, медикаментів і зручностей, які мали бійці ОКРВ і ЗС ДРА. Та й найбільш боєздатні підрозділи – частини спеціального призначення ГРУ і КДБ – були озброєні й оснащені найкращим спорядженням. Окрім стандартної армійської зброї вони використовували безшумні пістолети АПС, нічні біноклі БН-2 «Реліквія», прилади безшумної безполум'яної стрільби, нічні приціли НСП-3, автоматичні гранатомети АГС-17 «Полум'я». Їх рівень бойової і психологічної підготовки був вищим за решту підрозділів ОКРВ³.

Чимало писали про вплив афганських умов на використання літаків і вертольотів⁴. Але ж повстанці взагалі не мали авіації, і радянська перевага в небі була повною щонайменше до середини 1986 р. Особливо дошкуляв моджахедам штурмовий літак Су-25. Символом же тієї війни став гвинтокрил Мі-24. «Шураві» називали його «Крокодиллом» за форму фюзеляжу, зелений

¹ Барынькин В. М. 40 Армия – война в горах. – М., 2002; Барынькин В. М. Особенности подготовки и ведения специфических операций 40 А (по опыту боевых действий в Афганистане). – М., 1999.; Телелин В. М. та ін. Вказ. праця.

² Барынькин В. М. Особенности...; Марковский В. Ю., Мильяченко В. В. Указ. соч.

³ Шипунов А. Указ. соч. – С. 300–307.

⁴ Афганистан. Вертолетная война // Мировая авиация. Полная энциклопедия. – Выпуск 101. – М., 2011; Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. – М., 2012.

колір і потужне озброєння. Афганці і західні журналісти називали його «Devil's Chariot» – «Колісниця диявола».

На нашу думку, вирішальними стали кілька чинників. По-перше, це ненадійність ЗС Афганістану, яким, за задумом, радянські війська мали лише допомагати у протистоянні опозиції. У квітні 1981 р. Ф. А. Табеев під час зборів з радниками відсутність «корінного перелому в боротьбі з контрреволюцією» пов'язував зі слабкістю афганської армії¹. Через це ОКРВ втягувався в громадянську війну, відтісняючи ЗС ДРА на задній план.

По-друге, це недостатні підготовленість і спланованість дій радянських військ в Афганістані. Продовж усієї війни у військових і політичних колах не вщухала дискусія щодо питання: що мала робити там 40-а армія? Охороняти комунікації, великі міста, військові об'єкти? Чи активно воювати проти повстанців? Слід було триматися великими угрупованнями в гарнізонах? Чи прагнути ефективної окупації всієї країни?² За словами генерала армії М. А. Гареева, цього до кінця не зрозуміли не лише військовослужбовці, але й кремлівські вожді³. Це була, за словами Д. Гая і В. Снігерьова, «тактика без стратегії»⁴. 40-ова армія продемонструвала в Афганістані слабкість (або натяк на неї), тоді як на Сході завжди поважали силу. Звідси численні заяви причетних до Афганістану діячів і дослідників про доцільність залучення Москвою більших ресурсів в Афганістані. У липні 1980 р. у ЦРУ дійшли висновку, що тієї кількості радянських військ недостатньо для встановлення повного контролю над ДРА⁵. Так само вважали в Кабулі і Москві. Радник Начальника Генерального Штабу ЗС ДРА генерал-лейтенант В. П. Черемних у січні 1981 р. говорив, що ОКРВ слід було збільшити вп'ятеро–шестеро⁶.

¹ Аблазов В. И. Записки военного советника. Очередной, военный, 1981-й год: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a085.shtml

² Леонов Н. С. Указ. соч. – С. 223.

³ Гареев М. После драки... // Родина. – 1999. – №2. – С. 115.

⁴ Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 164.

⁵ Intelligence Assessment Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, July 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 793

⁶ Цит. за: Язов Д. Т. Указ. соч. – С. 307.

Участь ОКРВ у громадянській війні зумовила третю, на нашу думку, визначальну обставину, яка позначилася на військово-політичній ситуації у ДРА. Афганці будь-яких вояків-іноземців на території власної країни завжди вважали загарбниками. «Шураві» швидко усвідомили, що в Афганістані їм протистояли не «душмани» чи «найманці», а саме мешканці країни. У багатьох спогадах «афганців» йшлося про вороже ставлення людей, які мали б вітати «воїнів-інтернаціоналістів». У січні 1987 р. Е. А. Шеварднадзе на засіданні Політбюро ЦК КПРС промовив: «Від дружнього почуття до радянського народу, яке існувало в Афганістані десятки років, мало що залишилося... Ставлення до нас більш негативне, ніж здається»¹.

Несамостійність режиму НДПА і радянська окупація країни остаточно розкололи афганське суспільство і радикалізували опозицію. Якщо до грудня 1979 р. вона протистояла прорадянській, але афганській, владі, «лівим» реформам і репресіям, то в грудні 1979 р. моджахеди оголосили джихад радянським військам і режиму НДПА. СРСР своїм втручанням в афганську кризу зруйнував останні надії на компроміси між афганцями. Кожен рік війни ускладнював політичне врегулювання афганської кризи. Якщо НДПА і її прибічники своє виживання пов'язували з Москвою, то прихильники опозиції наполягали на усуненні радянського чинника з афганської політики.

Отже, участь радянських військ в афганській кризі значно вплинула на її характер, хід і наслідки. Втрутившись у громадянську війну на боці НДПА, СРСР загострив конфлікт, перетворив його з внутрішньоафганського на регіональний і далі на глобальний. Попри значну перевагу, ОКРВ спільно з ЗС ДРА не зміг завдати поразки розрізненим загонам моджахедів. Війна в Афганістані тривала до появи там радянських військ, не припинялася за їх присутності і не завершилася з їх виведенням. Тож з військового погляду СРСР зазнав там поразки, яка була останньою в його історії. Утім, ОКРВ був запорукою збереження НДПА при владі, нехай і на частині території країни. Кабульський режим поширював свій суверенітет лише на ті повіти, де стояли

¹ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 132.

радянські війська. Демократична республіка Афганістан могла існувати лише завдяки радянській військово-політичній підтримці. Тож одне зі своїх завдань – унеможливити падіння «братнього режиму» біля своїх кордонів – ОКРВ усе ж виконав, нехай і дорогою ціною.

4.2. Військово-політичні й адміністративні засади радянської окупації Афганістану

Перебування продовж майже десяти років радянських військ у ДРА й їхня участь у громадянській війні проти опозиції, яку підтримували більшість населення країни, визначали існування цієї держави. Афганістан мав усі формальні атрибути державності, але тотальна залежність режиму НДПА від Москви нівелювала всі ознаки його суверенітету й суб'єктності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Продовж 1980-х рр. країна перебувала під зовнішнім управлінням Кремля, який визначав усі засади її внутрішньої і зовнішньої політики. Водночас саме цій підконтрольності НДПА завдячувала не лише утриманню при владі, але і своєму виживанню.

У березні 1979 р. була створена Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану. До її складу увійшли секретар ЦК з ідеології М. А. Суслов, заступник Голови Ради міністрів І. В. Архіпов, міністр закордонних справ А. А. Громико, міністр оборони Д. Ф. Устинов, завідувач Міжнародним відділом ЦК Б. М. Пономарьов, голова КДБ Ю. В. Андропов. Провідну роль у ній грали останні четверо, тож їх називали «афганською четвіркою». Після обрання Ю. В. Андропова Генеральним Секретарем його місце в Комісії посів новий Голова КДБ В. М. Чебриков, якого в 1988 р. змінив В. О. Крючков. Найбільші зміни в складі Комісії відбулися за владування М. С. Горбачова. М. А. Суслова замінив заввідділом пропаганди ЦК О. М. Яковлев. Місце А. А. Громико посів Е. А. Шеварднадзе, Д. Ф. Устинова – С. Л. Соколов, а затим Д. Т. Язов. Вони визначали всю політику ДРА, лишаючи афганським політикам роль статистів і ретрансляторів кремлівських рішень.

«Пропозиції» Комісії у вигляді численних записок регулярно надходили до ЦК КПРС. Політбюро зазвичай схвалювало їх без дискусій, після чого вони оформлювалися в укази і постанови уряду. До цих рішень докладалися листи для посла СРСР у Кабулі і Головного військового радника з вказівками, які слід було донести і розтлумачити Б. Кармалю чи його наступнику М. Наджибуллі. Усі рішення Революційної ради, Ради Міністрів ДРА чи ЦК НДПА, розроблялись і ухвалювались у Кремлі. Тож насправді країною керувала не Народно-демократична партія Афганістану, а Комуністична партія Радянського Союзу, а повноваження лідерів ДРА були не більшими за ті, які мали голови обкомів у будь якій союзній республіці.

Відповідальними за афганську політику СРСР були посол і Головний військовий радник. Послами у 1980-ті рр. були Ф. А. Табєєв (1979–1986), П. П. Можєєв (1986–1988), М. Г. Єгоричев (1988–1988) і Ю. М. Воронцов (1988–1989). Пост ГВР посідали генерал-полковник С. К. Магометов (1979–1980), генерали армії О. М. Майоров (1980–1981), М. І. Сорокін (1981–1984), Г. І. Салманов (1984–1986), генерал-полковники В. А. Востров (1986–1988) і М. І. Соцков (1988–1989). Значний вплив в Афганістані мало представництво КДБ у Кабулі. Його очолювали Л. П. Богданов (1978–1980), В. М. Спольніков (1980–1982), Б. М. Воскобойніков (1982–1984), М. Є. Калягін (1984–1987), В. В. Зайцев (1987–1989), усі – генерал-майори КДБ.

У 1980 р. ДРА з ініціативи радянських представників поділили на вісім «зон відповідальності». Зона «Північний Схід» з центром у Кундузі включала провінції Бадахшан, Тахар, Кундуз, Баглан. Зону «Північ» склали Саманган, Балх, Джаузджан, Фарьяб, а її центром був Мазарі-Шариф. Центром зони «Північний Захід» (Герат, Багдис, Гур) був Герат. Зона «Південний Захід» складалася з Фараху і Німрузу з центром у Фараху. Зона «Південь» охоплювала Кандагар, Заболь, Урузган, Гільмельд, а її центром був Кандагар. Центром зони «Південний Схід» (Пактика, Пактія, Газні) було м. Газні. До зони «Схід» з центром у Джелалабаді увійшли Кунар, Лагман, Нангархар. Зона «Центр» включала Кабул, Баміан, Парван з центром у столиці. Зонами

керувала «четвірка» з надзвичайними повноваженнями: представники ЦК КПРС, КДБ, ГВР і одного афганця – уповноваженого уряду ДРА¹. Радянські представники, підзвітні послу, ГВР, командувачу ОКРВ і представнику КДБ, мали в ній чисельну перевагу й абсолютну владу. Єдиний формальний представник «народної влади» мав легітимізувати всевладдя чужинців.

Керівництво СРСР у різних його складах не мало Афганістан за суверенну державу. Від грудня 1979 р. і до візиту до Кабула міністра закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і секретаря ЦК КПРС А. Ф. Добриніна 5–7 січня 1987 р. жоден радянський високопосадовець не відвідав цю країну. Усі важелі управління ДРА перебували в Кремлі, а виконавцями його волі були радянські представники у Кабулі. За словами М. Ф. Слінкіна, приведена до влади радянськими військами афганська влада на чолі з Б. Кармалем не мала жодної можливості самостійно керувати країною і змушена була коритися диктату Москви². Американські аналітики також вважали Б. Кармалю «прозорим прикриттям радянської військової окупації» країни³.

А. С. Черняєв згадував, що вже на другий день після інтервенції у Міжнародному відділі ЦК КПРС писали інструкції Б. Кармалю⁴. Без участі радянських представників не обходилося жодне засідання Політбюро ЦК НДПА, Революційної ради чи Ради оборони ДРА, а тексти всіх доповідей Б. Кармалю і проекти рішень Пленумів ЦК НДПА готували радянські фахівці. При Б. Кармалеві постійно перебував полковник КДБ, який контролював його і звітував перед Ю. В. Андроповим⁵. Його кухар, водій і охоронці були співробітниками КДБ⁶. Після відсторонення від влади Б. Кармалю говорив:

¹ Майоров А. Указ. соч. – С. 131–132.

² Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармалю // Востоковедный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17.

³ Article in the National Intelligence Daily. Washington, January 31, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 532.

⁴ Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – С. 403.

⁵ Иванов Н. Операцию «Шторм» начать раньше. – М., 2008. – С. 161; Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан. – М., 2000. – С. 252; Майоров А. Указ. соч. – С. 22.

⁶ Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 59.

«Я не був керівником суверенної держави. Це була окупована держава, де реально правили ви... Та я кроку не міг ступити без ваших радників...»¹

Радянські представники в Кабулі й політики в Москві від самого початку були переконані в нездатності Б. Кармалю керувати державою. За словами В. А. Меримського, він не був державником і завжди погоджувався з радниками і, схоже, сам вважав себе фігурою тимчасовою². О. М. Майоров згадував, як напередодні його відрядження до Кабула влітку 1980 р. Ю. В. Андропов сказав: «Знаємо: Кармаль – одіозна фігура. Зате слухняний. Підтримуй його»³. Генерала дивувала байдужість і несаможиттєвість афганського політика⁴. Інший радник писав про Б. Кармалю, що той «майстерно прикривався революційними фразами, хоча мало що робив... для зміцнення влади, більше покладався на допомогу з боку СРСР»⁵. У перший рік Б. Кармаль не виїздив далі Баграма, і лише наприкінці 1980 р. він, за наполяганням О. М. Майорова, з посиленою охороною відвідав Джелалабад⁶.

Такого слухняного «лідера» і шукала Москва на противагу надміру самостійному Х. Аміну. Тож він відповідав меті Кремля «за будь-яку ціну зберегти дружній Афганістан». Політика Н. М. Таракі і Х. Аміна засвідчила, що НДПА не мала дієвого плану й умінь спрямувати ДРА бажаним для СРСР шляхом. Хоча Б. Кармаль і його оточення також були нездатні на це, вони були більш залежними і слухняними, а в тих умовах це було найважливішим.

Насильницьку зміну керівництва НДПА і ДРА, яку в СРСР назвали «початком другого етапу Квітневої революції», слід було легітимізувати в очах афганців і світу. Одним із чинників афганської кризи був однопартійний режим, що відкинуло від НДПА навіть ті політичні сили, які теоретично

¹ Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 5.

² Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 94–95.

³ Майоров А. Указ. соч. – С. 9.

⁴ Там же. – С. 25.

⁵ Ильин К. Восток – дело тонкое (Записки военного советника) // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 56.

⁶ Майоров А. Указ. соч. – С. 100.

могли бути її союзниками. У Кремлі неодноразово натякали Н. М. Таракі і Х. Аміну про важливість «розширення соціальної бази революції», але марно. За радянської ініціативи Б. Кармаль створив у Кабулі Національний вітчизняний фронт (НВФ), установчий з'їзд якого відбувся 15 червня 1981 р. Виконком НВФ очолив С. М. Зерай, а першими його документами стали «Послання установчого конгресу НВФ до всіх співвітчизників на батьківщині і за кордоном» і «Послання установчого конгресу НВФ до народів регіону»¹. Б. Кармаль говорив: «Головним завданням Фронту є об'єднання патріотів країни, їх волі, енергії і зусиль у спільній боротьбі за побудову нового, процвітаючого і прогресивного суспільства»². До НВФ увійшли НДПА, Об'єднання афганських профспілок, Демократична організація молоді Афганістану, Демократична організація жінок Афганістану, Союз письменників і журналістів, Союз творчих працівників, старійшини лояльних до влади племен³. Насправді це ефемерне об'єднання було прикриттям однопартійної політичної системи ДРА. 18 серпня 1981 р. вийшов друком перший номер газети «Аніс» – друкованого органу НВФ⁴.

Попри ці маневри Б. Кармаль не мав підтримки в партії й армії насамперед через свою несаможиттєвість. Визначення його опонентами в Афганістані і за його межами «кремлівською лялькою» було близьким до правди. Про це писали і радянські представники в Кабулі⁵. Єдине, в чому Б. Кармаль не корився настановам з Москви, була боротьба між тепер всевладною «Парчам» і опальною «Хальк». Це була своєрідна компенсація за

¹ Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистических Республик: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Brezhnev_Epoch/1981.07.13%20Afghanistan%20Chronology,%201981.pdf. – Арк. 11.

² Цит. за: Коргун В. Г. Народно-демократическая партия Афганистана в борьбе за социальное освобождение трудящихся // Партии и революционный процесс в странах Азии и Африки: Сборник статей. – М., 1983. – С. 234.

³ Степанов В. Афганистан на пути революционных преобразований // Международная жизнь. – 1984. – №4. – С. 24.

⁴ Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г... – Арк. 4.

⁵ Аблазов В.И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a077.shtml; Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6 та ін.

відсутність підтримки в середині країни і помста за переслідування і заслання за «хальківців» Н. М. Таракі і Х. Аміна. Б. Кармаль і його оточення заходились усувати опонентів з «Хальк» і концентрувати владу в своїх руках. Не обмежившись показовою розправою з оточенням Х. Аміна у грудні 1979 – січні 1980 рр., нова влада повсюдно змінювала «хальківців» на «парчамівців». У жовтні 1980 р. В. І. Аблазов записав у щоденнику: «Парчамівці продовжують терор проти повалених хальківців. У Гераті вбито 250 хальківців, у Кандагарі – 300. Є багато вбитих і в інших містах»¹.

Радянські представники у Кабулі і кремлівське керівництво усвідомлювали цю проблему і наголошували на ній. У травні 1981 р. у звіті ОГМО до Москви йшлося, що для стабілізації ситуації в ДРА самої 40-ї армії замало. Необхідні зусилля НДПА й уряду, армії, Царандоя, спецслужб, підтримка населення. Фракційна боротьба позначалася на становищі в партії, уряді, армії. Повсюдно представників «Парчам» призначали на керівні й адміністративні посади, які до цього посідали «хальківці». Як наслідок, «Уряд республіки керує країною пасивно-бюрократичним кабінетним шляхом» і тому не володів ситуацією в країні². У 1983 р. представництво КДБ у ДРА констатувало, що ситуація в країні залишалася складною і напруженою. У цьому звинувачували «лідерське крило НДПА», яке було нездатне керувати країною. Ситуацію ускладнювали чвари між «Парчам» і «Хальк», які охопили збройні сили, бюрократичний і управлінський апарат та загрожували неконтрольованими наслідками³.

Далі констатації згубності внутрішньопартійної боротьби ані Москва, ані її представники в Кабулі не пішли. Схоже, за клопотами в протистоянні моджахедам вони були не в змозі впливати на цю проблему. Чимало дослідників ставку Кремля на Б. Кармаля і «Парчам» визначали фатальною з огляду на тотальну халькізацію партійних, державних і військових структур

¹ Аблазов В.И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год...

² Report of Military Leaders to D. F. Ustinov...

³ Excerpt From Several Reports About Situation in the PDPA Compiled by the KGB. – January 26, 1983: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113129>

ДРА за часів Таракі–Аміна. Б. Кармаль розпочав зворотну парчамізацію, що насторожило афганську еліту. Внаслідок такої політики з армії й інших силових структур, центральних і провінційних органів влади були усунуті чимало фахівців, які вже набули певного досвіду військової й управлінської діяльності. На «першому етапі Квітневої революції» за всієї несаможиттєвості НДПА диктат з боку Москви і радників ще не був повним. Більш чисельна «Хальк» зберігала певну самостійність у діях, на відміну від «Парчам», яка від самого початку опинилася під радянським контролем. На це накладалася ще одна важлива проблема, яка робила безперспективною боротьбу режиму за афганські провінції. Через політику пуштунізації, яку сповідували як «Хальк», так і «Парчам», для етнічних меншин активісти НДПА були чужинцями. Але з пуштунами проблем було не менше, адже в «Парчам» було чимало представників національних меншин. Тож дарімовні парчамівці, здебільшого вихідці з Кабула й інших великих міст, так і не змогли знайти спільної мови з переважно пуштунським селом.

Ці проблеми накладалися на несприйняття афганцями радянської окупації країни і перетворення Б. Кармаля на її символ. Тож у Москві в ньому швидко розчарувались. Аналітики ЦРУ і Державного департаменту США ще після повстання «Аллах Акбар!» припускали, що Б. Кармаль міг або відмовитися від влади, або Москва замінить його іншим своїм ставлеником¹. У грудні того ж року в Пентагоні припускали, що «спадкоємцем» Б. Кармаля могли стати колишній начальник розвідки, а пізніше посол у Монголії А. Сарварі або колишній міністр торгівлі М. Хан². Подальші події засвідчили, що в США добре розумілися на тонкощах радянської політики в Афганістані.

За генсекства Л. І. Брежнєва, Ю. В. Андропова і К. У. Черненко Кремль уникав радикальних кроків щодо керівництва НДПА. Зміна навесні 1985 р.

¹ Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 600.

² Intelligence Cable Prepared in the Department of Defense. – Washington, December 22, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 899.

радянського державного і партійного керівництва і початок «перебудови» спричинили зміни в Кабулі. М. С. Горбачов мав особисту неприязнь до Б. Кармаля і після першої з ним зустрічі промовив: «Хіба це керівник?»¹. До вад Б. Кармаля як політика і керівника додавалися його особисті якості. Як видно з численних спогадів, роздратування й обурення в афганських і радянських посадовців у Кабулі і Москві спричиняла надмірна любов Б. Кармаля до оковитої². О. М. Майоров згадував про запої афганця, коли радник змушений був впливати на нього через Ю. В. Андропова³. Тож Б. Кармаль не вписувався до «нового політичного мислення»: це був політик «застою», а «перебудова» вимагала нових облич. Тож у Москві вирішили змінити керівництво НДПА і розширити цим самим соціальну базу режиму.

Серед можливих наступників Б. Кармаля розглядали А. Сарварі і М. Наджиба. Останній був керівником ХАДу (є свідчення, що він особисто брав участь у допитах і тортурах) і його підтримував КДБ. Він сам просив називати себе «Наджибом» замість «Наджибулла», аби не мати у прізвищі згадки про Аллаха⁴, вільно володів англійською, французькою, російською і хінді, не вживав спиртного і був зразковим сім'янином. У дні роботи XXVII з'їзду КПРС у лютому 1986 р. М. С. Горбачов був неприховано холодний з Б. Кармалем і водночас підкреслено люб'язний з М. Наджибом. Цим він дав зрозуміти, на кого відтепер Москва робитиме ставку в Кабулі⁵.

20 березня 1986 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання «про становище в Афганістані у зв'язку з нездатністю Б. Кармаля здійснювати керівництво» державою⁶. 30 березня Б. Кармаля доправили до Москви, де йому «запропонували» «в ім'я вищих інтересів країни» піти у відставку.

¹ Боровой Я. От «Альфы» до Омара // Новое время. – 1999. – №51. – С. 25.

² Иванчишин П. «Имя Божие на шапке земли и на поясе гор...» // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 62 та ін.

³ Майоров А. Указ. соч. – С. 92–95.

⁴ Гордиевский О., Эндрю К. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., 1992. – С. 439.

⁵ Боровой Я. Указ. соч. – С. 25.

⁶ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Под ред. В. П. Козлова. – Новосибирск, 1995. – С. 173.

Проте спочатку, начебто за ініціативою самого Б. Кармаля, розділили вищі партійні і державні пости. Б. Кармаль «висловив бажання» і надалі керувати Реврадою, передавши інші пости М. Наджибові. 27 квітня 1986 р. Політбюро схвалило ці зміни. 4 травня 1986 р. 18-й Пленум ЦК НДПА усунув «за станом здоров'я» Б. Кармаля з поста Генерального секретаря ЦК НДПА і призначив ним М. Наджиба¹. 22 травня 1986 р. було сформовано новий склад Ради оборони ДРА, головою якої став М. Наджиб. Згодом він звернувся до Москви з проханням передати йому всю повноту влади. 13 листопада 1986 р. Політбюро ЦК КПРС погодилося, що ставка на М. Наджибуллу (так, за порадою з Москви, знову стало звучати прізвище Наджиба) була вірною. Він просив дозволу «вирішити питання» з Б. Кармалем і його оточенням: пропонував замінити міністра оборони Н. Мухаммада на М. Рафі, а міністра закордонних справ Ш. М. Доста – на А. Вакіля. В. О. Крючков, який тоді перебував у Кабулі, дав М. Наджибуллі повну свободу в цих питаннях. 20 листопада 1986 р. 20-й Пленум ЦК НДПА «задовольнив» прохання Б. Кармаля про звільнення його з усіх партійних і державних посад. Його вивели зі складу Політбюро і Ревради, компенсацією за що стали Орден Саурської революції, державна пенсія і виїзд на «відпочинок і лікування» до Москви². Там він мешкав до своєї смерті 3 грудня 1996 р.

М. Ф. Слінкін назвав усунення Б. Кармаля «актом брутального свавілля горбачовського керівництва»³. Проте так можна було б говорити, якби сам Б. Кармаль не був приведений до влади внаслідок такого ж «брутального свавілля». Кремль вкотре довів, що він бачив Афганістан не рівноправним партнером, а винятково об'єктом своєї політики.

М. Наджибулла став таким самим кремлівським маріонеткою, як і його попередник. Є свідчення, що радянські товариші диктували йому відповіді на можливі запитання журналістів під час прес-конференцій⁴. Як і раніше,

¹ Слінкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века)... – С. 18.

² Там же. – С. 18.

³ Там же. – С. 5.

⁴ Bradsher H. S. *Afghan Communism and Soviet Intervention*. – Oxford, 2002. – P. 122.

засади внутрішньої політики ДРА вирішувались у Москві. Схоже, що в Кремлі почали усвідомлювати хибність такого шляху. 29 травня 1986 р. на засіданні Політбюро М. С. Горбачов сказав: «Замінили Кармаля Наджибом. Це важливий крок. А наш посол каже Наджибу: “Я тебе зробив генсеком”. Час його відкликати. Веде себе, як генерал-губернатор...»¹ 13 листопада того ж року Е. А. Шеварднадзе визнав: «Наші товариші... ніяк не можуть зрозуміти, що мають справу з суверенною державою. Тому і не вийшло з нашою установкою: нехай Наджиб усе вирішує. Потрібно дати йому свободу дій...» Його підтримав Генсек: «Ми ж не соціалізму там хочемо! І США не полізуть прямо туди військовою силою, якщо ми підемо. Якщо в Афганістані не буде американських аеродромів, військових баз, тоді що? Нехай з рештою самі афганці визначаються»². Проте на практиці радянські можновладці і надалі диктували афганській владі, як і куди рухати країну.

Як і після приведення до влади Б. Кармаля, нова ротація потребувала якихось змін у внутрішній і зовнішній політиці Демократичної республіки Афганістан. У дусі «перебудови» і «нового політичного мислення» Комісія по Афганістану розробила засади нової політики, спрямованої на зміцнення режиму НДПА і зображення його конструктивною силою, здатної до компромісів. Надзвичайний пленум ЦК НДПА (31 грудня 1986 – 1 січня 1987 р.) оголосив «політику національного примирення». Згодом на надзвичайному засіданні Революційної ради було прийнято Декларацію про національне примирення, а з 15 січня 1987 р. було оголошено режим повного припинення вогню³. Влада закликала афганців, які перебували за кордоном, повернутися на Батьківщину, а опозицію – скласти зброю⁴. М. Наджибулла звернувся до урядів Ірану, Пакистану, КНР, Індії, усіх членів ООН, Руху неприєднання й Організації Ісламська конференція з закликом підтримати ці

¹ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 43.

² Там же. – С. 105–106.

³ Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03. – Ташкент, 1990. – С. 11.

⁴ Цель – общенациональное примирение // Правда. – 1987. – 2 января – С. 4.

ініціативи¹. В інтерв'ю «Бахтар» у присутності Е. А. Шеварднадзе назвав ці ініціативи «переламним етапом в історії Афганістану»².

У Москві і Кабулі розуміли, що ці заклики опозиція відкидатиме, поки в ДРА лишатимуться радянські війська. Але новій владі слід було надати вигляду ініціатора мирного процесу. Підтримка ж СРСР, а через нього «братніх» держав цих ініціатив мали засвідчити їх «прогресивність». Афганські і радянські ЗМІ повідомляли про десятки і сотні «банд», які переходили на бік уряду, а в навколоафганському лексиконі з'явився вислів «непримиренна опозиція» щодо тих сил, які поки що не дослухалися до закликів влади. Насправді ж на громадянську війну в Афганістані оголошення «політики національного примирення» ніяк не вплинуло.

Суспільно-політичні процеси, ініційовані М. С. Горбачовим у СРСР, переносились і на ДРА. Для надання М. Наджибуллі статусу національного лідера 30 листопада 1987 р. у Кабулі відбулося засідання Лойя Джирги, яка не скликала з 1964 р. Вона схвалила нову Конституцію. Держава відтоді стала «Республікою Афганістан». Запроваджувався пост президента, на який безальтернативно обрали М. Наджибуллу, і багатопартійність³. У країні виникли Організація трудящих Афганістану (ОТА), Революційна ОТА, Партія селянської справедливості, Народна ісламська партія, Рух солідарності афганського народу⁴. Всі вони були радше філіями НДПА, оскільки повністю її підтримували і не впливали на афганську політику.

Тоді як засади внутрішньої і зовнішньої політики НДПА визначала Комісія Політбюро по Афганістану, за їх реалізацію відповідали радники. Військова окупація була дієвим засобом форсованої і керованої Кремлем соціалістичної модернізації країни. У 1960–80-ті рр. СРСР у межах політики «соціалістичної орієнтації» здійснював її у кількох десятках країн «третього

¹ Призыв к переговорам // Правда. – 1987. – 5 января – С. 4.

² Интервью Бахтар // Правда. – 1987. – 8 января. – С. 5.

³ Окулов В. Конституция утверждена // Правда. – 1987. – 1 декабря. – С. 5.

⁴ Бабаходжаев М. А. НДПА – крупнейшая и самая влиятельная сила афганского общества // Республика Афганистан: опыт и тенденции. – Ташкент, 1990. – С. 14.

світу». Проте Афганістан був єдиною державою, де це відбувалось в умовах окупації. Головну роль у цій політиці відігравав інститут радників. Він був утворений після «Квітневої революції», і в кінці 1979 р. у ДРА перебувало 3–4 тис. радників у силових структурах і біля 3,5 тис. у цивільних¹. Після радянського вторгнення всі західні спеціалісти (навіть ті, які працювали по лінії ООН) були вислані з ДРА. Натомість кількість радянських фахівців зросла. Перший заступник начальника ПГУ КДБ В. О. Кирпиченко назвав це «радницькою окупацією» Афганістану². Продовж кількох місяців було вибудовано структуру радницького корпусу, кожна з ланок якого відповідала за певний напрям роботи і підпорядковувалася союзному відомству в Москві.

В НДПА на всіх рівнях працювали радники ЦК КПРС. У січні 1980 р. до штату посольства увели посаду радника з міжпартійних зв'язків КПРС і НДПА. Дехто жартував про «обмежений контингент радянських партійних радників в Афганістані»³. В Афганістані за увесь час побували 316 партійних радників і 45 викладачів з Академії суспільних наук ЦК КПРС. Їх очолювали С. М. Веселов, Л. І. Греков, С. В. Козлов, А. В. Романцев, В. Г. Ломоносов, Н. Т. Коняєв, П. П. Можаяєв, М. Г. Єгоричев. Партійні радники працювали в ДОМА (Демократичній організації молоді Афганістану), загалом біля 400 осіб. Вони були підзвітні ЦК ВЛКСМ, і в різний час їх очолювали М. І. Захаров, В. О. Сидоров, В. Стручков, А. П. Балан, Д. Г. Остроушко.

У ДРА працювали представники Головного інженерного і Головного технічного управлінь, Державних комітетів Ради міністрів СРСР із зовнішніх економічних зв'язків і будівництва. Радники і спеціалісти на афганських підприємствах представляли міністерства хімічної, газової, автомобільної промисловості, геології, енергетики й електрифікації, меліорації і водного господарства. Радники і спеціалісти, які працювали в афганських лікарнях і

¹ Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. №1. – С. 141.

² Кирпиченко В. Разведка: лица и личности. – М., 1998. – С. 359.

³ Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 29.

шпиталях, підпорядковувалися міністерству охорони здоров'я СРСР. Викладачі закладів освіти ДРА усіх рівнів були підзвітні міністерствам освіти, вищої і середньої освіти СРСР.

Проте найбільше було радників у силових структурах. Про ГВР і представництво КДБ у Кабулі вже йшлося. Апарат ГВР і Група військових радників були підзвітні Генеральному Штабу ЗС СРСР. Представництво КДБ і радник прикордонних військ ДРА підпорядковувалися Голові КДБ СРСР. Радників по лінії міністерства внутрішніх справ очолював головний радник МВС у Царандої. Цю посаду обіймали генерал-майор А. М. Косошовський, генерал-лейтенант міліції М. Є. Циганик, генерал-лейтенанти внутрішніх військ А. В. Анікеєв, А. М. Логінов, В. Д. Єгоров¹.

Особливою була роль військових радників. Вони мали надавати допомогу афганським офіцерам у підготовці особового складу ЗС ДРА, ХАДу і Царандоя, навчати використовувати військову техніку, яка надходила з СРСР. Насправді ж вони брали на себе планування військових операцій і фактично очолювали афганські підрозділи в бойових діях.

Існують різні оцінки чисельності радників у 1980–1989 рр. Колишній повірений у справах США у ДРА Дж. Амстутц писав про 10 тис. осіб². Ця цифра має бути близькою до реальної. На початку 1980-х рр. у кожному афганському полку було 5–6 радників, у кожному окремому батальйоні – 3–4, а в управлінні кожної дивізії – 11–15. Це загалом 1 600–1 800 військових радників, 60–80 з яких були генералами³. У середині 1980-х рр. при кожній дивізії перебувало 25–40 радників⁴. У Політбюро ЦК КПРС 26 червня 1986 р. М. С. Горбачов говорив про 2,5 тис. радників і запропонував скоротити їх наполовину⁵. 11 липня того ж року йшлося про 9 тис. радників⁶. У другому

¹ Аблазов В. И., Аблазов И. В., Аблазов К. В. Афганская арена. Дипломаты и полководцы. – К., 2012. – С. 29–33.

² Amstutz J. В. Op. cit. – Р. 59.

³ Майоров А. Указ. соч. – С. 110.

⁴ Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 111.

⁵ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 55.

⁶ Там же. – С. 64.

разі, напевне, йшлося про загальне число радників, а в першому – лише про військових. На початку 1988 р. в афганській армії працювали 1 007 радників¹.

Радянські радники були скрізь. У 1980 р. у ДРА було запроваджено «принцип подвійної вертикалі», згідно з яким до кожного керівника, навіть середньої ланки, був прикріплений радник². За іронічними словами одного з них, навесні 1980 р. радників не було лише при мечетях³. Радник ректора Кабульського університету Г. І. Гончарук згадував, що кожен радянський викладач у своєму індивідуальному плані мав графу «радницька діяльність», і що навіть водопровідник вишу мав радянського радника⁴. Напевне, у жодній іншій країні, яка перебувала під опікою Москви, не перебувало такої кількості радників, як в Афганістані. Вони не просто радили, але перебирали на себе владні й управлінські функції, перетворюючи афганців на статистів. М. Наджибулла згадував: «Розпочинається засідання Ради міністрів. Сідаємо за стіл. Кожен міністр прийшов зі своїм радником. Засідання триває, дискусія розпалюється, і поступово радники підсуваються ближче до столу, відповідно, від столу віддаляються наші, а потім за столом залишаються лише радники»⁵. Шкода від цього була значна: переклавши державні справи на радників, афганці зосередилися на кулуарній метушні і боротьбі за владу.

Радники виконували рішення, які приймало Політбюро і через посла і ГВР передавало до Кабула. Афганські посадовці своєю присутністю лише легітимізували їхні дії. Цьому були об'єктивні причини. У квітні 1980 р. посольство СРСР у ДРА писало у Москву, що внаслідок репресій соціальна база НДПА звужилась, у ній бракувало управлінців і адміністраторів⁶. НДПА не була масовою партією. У 1978 р. в її лавах було 18 тис. осіб, у 1982 р. –

¹ Пластун В. Горький урок // Азия и Африка сегодня. – 1993. – №1. – С. 8.

² Жаров О. Указ. соч. – С. 29.

³ Гончар А. Г. В составе Ограниченного контингента. Проза. Художественно-документальные повести, публицистика, фотоиллюстрации. – Винница, 2013. – С. 325.

⁴ Гончарук Г. И. Афганистан, прости. Исследование пережитого. – Москва – Одесса, 1992. – С. 55.

⁵ Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1. – С. 22–23.

⁶ Цит. за: Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000. – С. 355–356.

62 тис., у 1987 р. – 185 тис.¹ Цього було недостатньо для управління країною. Спроби вибудувати за радянським зразком «кузню партійних кадрів» через ДОМА не мали успіху. У середині 1980-х рр. членами цієї молодіжної організації були лише 7% студентів кабульських вишів, тож фахівців з вищою освітою в НДПА бракувало. У середині 1980-х рр. 50% її членів були військовими, 30% – представниками бюрократії і 4,6% – «пролетаріату». 69% партійців були вихідцями з Кабула, а майже 65% – людьми у віці до 30 років². На Сході ж завжди поважали вік і досвід. Склад НДПА перешкоджав зміцненню її позицій, а диктат радників аж ніяк не сприяв підвищенню кваліфікації її кадрів. Тож підопічний СРСР був не готовий не лише до успішних реформ, але й до власного захисту. Тож відповідальність за це Москва поклала на ОКРВ і армію радників. Б. Кармаль і його оточення це усвідомлювали, тому усувалися від державних справ. Усі питання в центрі і на місцях опинилися у сфері діяльності тисяч радянських функціонерів, які фактично перетворилися на представників органів влади. З «призначенням» М. Наджибулли ситуація принципово не змінилась.

Повноваження, які взяли на себе радники, вимагали від них ефективної роботи. Однак, за оцінками самих радників і дослідників, вона була вкрай низькою. Радники були фахівцями у своїй справі, проте мало розумілися на афганських умовах, усвідомлювали їх з позиції марксизму-ленінізму і свого багажу знань про країну. Навряд чи це могло піти на користь режимові, який підтримувала меншість афганців. Тож у невдачах і прорахунках афганської влади, у поразках урядових військ значна частина відповідальності має бути покладена на радників. Генерал-розвідник Л. В. Шебаршин запитував: «Як так сталося, що дві тисячі радників... не спромоглися створити у складі афганської армії жодного повністю боєздатного і надійного підрозділу?»³ У

¹ Бабаходжаев М. А. Указ. соч. – С. 7.

² Giustozzi A. War, Politics and Society in Afghanistan (1978–1992). – London, 2000. – P. 11–16.

³ Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки. – М., 1992. – С. 192.

Москві відверто визнавали, що «морально-бойовий дух, бойова активність військ, стан військової дисципліни... залишаються низькими»¹.

Радники перенесли до Афганістану радянські методи керівництва. Про Ф. А. Табєєва В. А. Меримський писав, що той привніс у ДРА силовий, командний стиль роботи² і відчував себе секретарем обкому, а не послом у суверенній державі³. Такий же стиль і такі ж методи, вироблені радянською номенклатурною системою, були панівними в арсеналі багатьох радників. Л. В. Шебаршин писав, що вони не радили, а керували, «переносили свої порядки – звернення на “ти”, стукання кулаком по столу, лайку – в інтернаціональну сферу»⁴. Про це писали й інші автори. Зверхність, грубість, лайки і погрози на адресу афганців були звичними. За словами А. Боровика, до ДРА експортували не «революцію», а «застій»⁵. Тож не дивують чисельні приклади настороженого і навіть ворожого ставлення до радників з боку афганців. В. А. Меримський писав, що після грудня 1979 р. ставлення до «шураві» погіршилося. Афганський офіцер говорив раднику: «Ми вас сюди не кликали... Повертайтеся до себе, а ми тут самі розберемося!»⁶

На роботу радників впливала відсутність координації між ними. Вони мали власну ієрархію, панівним був відомчий принцип: цивільні і військові фахівці діяли фактично автономно і були, підзвітні своєму відомству. Навіть військові радники підпорядковувалися «власному» начальству з міністерства оборони, ГРУ, Генерального штабу і штабів родів військ. Так було й у цивільних відомствах. Частими були тертя і непорозуміння між послом, радником ЦК КПРС, ГВР, очільником ОГМО, головою представництва КДБ, радником МВС, адже жоден з них не був підпорядкований іншому⁷. Це

¹ Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 98.

² Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 91.

³ Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 35.

⁴ Шебаршин Л. В. Указ. соч. – С. 192.

⁵ Боровик А. Спрятанная война // Огонек. – 1989. – №46. – С. 19.

⁶ Меримский В. А. Война в Афганистане... – С. 85.

⁷ Абдулаев Э. Позывной – «Кобра»... – С. 235.

породжувало міжвідомчі конфлікти, інформаційні труднощі: звіти, які надходили до Москви з різних відомств, часто суперечили один одному. У листопаді 1981 р. І. Щедров у доповідній записці до Москви обґрунтовував необхідність «створення в Кабулі єдиного радянського координаційного органу з відповідними повноваженнями»¹. Однак він так і не був створений.

На роботу радників впливав і матеріальний чинник. Для громадянина СРСР доби «застою» і «перебудови» закордонне відрядження було передусім засобом покращення матеріального становища своєї родини. Радники в ДРА отримували 2 тис. руб. на місяць від уряду СРСР і від 12 до 20 тис. афгані² від уряду ДРА, а також доступ до «Берьозки». Тому для багатьох на першому місці були ринки і дукани, а не доля «афганської революції».

Тож доцільною є постановка питання: чи виконали покладену на них місію радянські радники в Афганістані? Адже вони, як і солдати й офіцери ОКРВ, мали зміцнювати режим НДПА і позиції СРСР у світі. Вважаємо, що ці завдання не були виконані. «Радницька окупація» поглибила розкол афганського суспільства. Прибічники режиму вбачали в ній єдиний засіб свого утримання при владі. Для решти афганців, які підтримували опозицію чи симпатизували їй, це був додатковий подразник. Засилля «шураві» давало до рук опозиції потужну ідеологічну зброю для боротьби з режимом. Його членів зображували «віровідступниками» й «агентами комунізму», які руйнували релігійно-національні традиції і звичаї афганського суспільства.

Отже, в 1980–1989 рр. СРСР здійснював в Афганістані окупаційну політику. Її інструментами були Обмежений контингент радянських військ і армія радників, які фактично керували державою. Внутрішня і зовнішня політика афганської влади визначалися Кремлем, який відверто втручався у внутрішні і зовнішні справи ДРА. Остання була повністю залежна від Радянського Союзу і могла існувати лише в умовах радянського військово-політичного протекторату. Окупація була головним механізмом форсованої

¹ Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС...

² 100 афгані у 1981 році вартували 1 руб. 51 коп.

модернізації країни в рамках політики «соціалістичної орієнтації», яка здійснювалася винятково на частині території, яку контролював ОКРВ.

4.3. Шляхи і методи соціалістичної модернізації Афганістану

Останній командувач 40-ої армії генерал Б. В. Громов назвав майже десятирічне перебування ОКРВ в Афганістані «місією доброї волі», пишучи про 84 школи, ліцеї і училища, 25 лікарень, 26 дитсадків, 326 житлових будинків, 35 мечетей, 48 криниць, 53 мости, 117 км каналів, збудованих або відбудованих радянськими солдатами¹. Натомість один з перших критиків афганської політики СРСР К. М. Цаголов писав: «Найважливіший урок повинен бути винесений не з того, як ми ввійшли до Афганістану, а з того, що ми там робили й як робили»². Адже військова окупація була засобом форсованої радянської політики в рамках теорії «соціалістичної орієнтації».

Від захоплення влади НДПА будувала в ДРА однопартійний режим за радянським взірцем. Попри заклики Кремля до «розширення соціальної бази» і союзу з іншими «прогресивними» силами афганські марксисты за підтримки радників із СРСР монополізували владу. З початком «другого етапу Квітневої революції» політична система набула завершеного вигляду, й утворення НВФ чи проголошення багатопартійності її не змінювали. Державні і партійні органи ДРА були кальками радянських: НДПА – КПРС, ДОМА – ВЛКСМ, ХАД – КДБ. НДПА позиціонувала себе як «пролетарську» партію, а щодо її керівників закріпилося не типове для Сходу звернення «товариш». Б. Кармаль називав «Квітневу революцію» народною³, а НДПА – «партією робітничого класу і всіх трудящих Афганістану»⁴. З трибуни XXVI з'їзду КПРС він говорив, що НДПА «віддана ідеям пролетарського

¹ Громов Б. В. Защищали, обучали, строили // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 14.

² Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести // Погружение в трясину: (Анатомия застоя). – М., 1991. – С. 229.

³ Народ Афганистана поддерживает революцию! – Интервью с Б. Кармалем // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №4. – С. 38–46.

⁴ Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 73.

інтернаціоналізму і наукової ідеології робітничого класу», а Афганістан «твердо посів своє місце на фронті всесвітньої боротьби проти імперіалізму, неоколоніалізму, шовінізму, сіонізму, расизму й апартеїду»¹.

В умовах однопартійності і злиття партійних і державних органів у центрі і на місцях наявних в НДПА кадрів було недостатньо для керівництва країною. Великі надії покладали на Демократичну організацію молоді Афганістану. У липні 1980 р. відбулася Загальнонаціональна конференція ДОМА, на якій були присутні 600 делегатів і «гості з 41 країни»². На ній затвердили Статут, за яким до організації приймали молодь від 15 років, та її керівні органи³. Його розробили представники ЦК ВЛКСМ і Комітету молодіжних організацій у Кабулі. 22 квітня 1981 р. під час візиту до ДРА делегації на чолі з секретарем ЦК ВЛКСМ В. М. Мішиним було підписано протокол про співробітництво між ДОМА і ВЛКСМ⁴. У середині 1980-х рр. у 3 тис. первинних організаціях ДОМА було 140 тис. членів⁵. Іншим центром підготовки партійних кадрів мав стати створений за сприяння СРСР Інститут суспільних наук, перший випуск якого відбувся в липні 1980 р.⁶

Копіювання радянського досвіду відбувалося на всіх щаблях партійно-політичної вертикалі ДРА. До цього приклали руку радянські партійні радників, які за відсутності досвіду і хисту в їх афганських підопічних переносили союзнуправлінську модель на афганський ґрунт. М. С. Леонов відвідав ДРА влітку 1983 р. Він писав: «Жодних слідів партійної роботи, окрім протоколів заходів, немає»⁷.

¹ Выступление товарища Бабрака Кармаля, Генерального Секретаря ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателя Революционного Совета и Премьер-министра Демократической республики Афганистан // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М., 1981. – С. 287–288.

² Миронов Л., Щедров И. Укрепление единства // Правда. – 1980. – 9 июля. – С. 5.

³ Халид В. Роль ДОМА в социально-политической жизни РА (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 20.

⁴ Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г...: – Арк. 5.

⁵ Халид В. Указ. соч. – С. 21–22.

⁶ Миронов Л., Щедров И. На партийную работу // Правда. – 1980. – 8 июля. – С. 4.

⁷ Леонов Н. С. Указ. соч. – Сс. 226, 228.

Військово-політична ситуація в ДРА вимагала розбудови силових структур. СРСР надавав таку підтримку ще за часів Таракі–Аміна. Критика політики останнього після грудневих подій у Кабулі 1979 р. дискредитувала афганські спецслужби, які потребували «перезавантаження». 12 січня 1980 р. постало Головне управління Служби державної інформації (аббревіатура з дарі ХАД, «Хедмате еттелаате доулані»), яку 1986 р. трансформували на Міністерство державної безпеки (ВАД, «Відараті амнійате доулані»). ХАД/ВАД була калькою КДБ. Кадри для нього готували в Ташкенті – у філії Навчального центру інституту КДБ СРСР і на Вищих курсах КДБ¹. ХАД перебував під повним контролем КДБ. У представництвах у Кабулі і вісьмох зонах відповідальності перебували 300 радянських офіцерів і до 100 осіб техперсоналу. Москва забезпечувала ХАД усім необхідним. У 1980 р. на «спеціальні цілі» ХАД було виділено 1 млн. руб. Ще 200 тис. надали провінційним управлінням і 1,6 млн. – для «роботи з племенами». У 1981 р. на виплату жалування, забезпечення зброєю, амуніцією, уніформою і 35-ма автомашинами СРСР витратив 250 млн. руб.² КДБ і ХАД вдавалися до будь-яких засобів задля виявлення ворогів режиму. Організація «Amnesty International» зібрала свідчення тортур у слідчих ізоляторах ХАД. З цих повідомлень видно, що на допитах часто були присутні радянські радники³.

Так само під радянським впливом перебудовувалися афганські органи правопорядку. Створене в серпні 1978 р. Міністерство внутрішніх справ («Царандой», на пушту «захисник») також орієнтувалося на радянський відповідник. В умовах радянської військової окупації країни контроль з боку СРСР за цим органом посилювався. На початку 1980 р. до ДРА прибула група радянських фахівців по лінії МВС для надання практичної допомоги в організації діяльності Царандоя. Його забезпечення здійснювалося з СРСР, від зброї і боєприпасів до техніки й уніформи. Сержанти й офіцери відомства

¹ Веденеев Д. Задзеркалья історії: Нариси минулого спеціальних служб. – К., 2008. – С. 168–174.

² Mitrochin V. Op. cit. – Р. 89.

³ Гордиевский О., Эндрю К. Указ. соч. – С. 440.

навчались у радянських школах міліції. Продовж першого року перебування радників у провінції Фарьяб у СРСР пройшли навчання біля 400 афганців¹.

У Москві й у Кабулі значну увагу приділяли розвитку ЗМІ. Про це свідчить рішення Політбюро ЦК КПРС від 19 лютого 1980 р. Держтелерадіо СРСР мало вдвічі збільшити радіомовлення на дарі і пушту і забезпечити прийом програм на території ДРА й у прикордонних районах Пакистану. П'ятеро афганців з радіо і телебачення мали пройти стажування в СРСР, а до Кабула – відбути радянські телевізійники. Держтелерадіо мало надавати афганському ТБ матеріали про події в ДРА і СРСР для щотижневої програми «Наш великий північний сусід» на дарі. На допомогу інформгентству ДРА «Бахтар» ТАРС і міністерство зв'язку мали встановити радіотелеграфний канал зв'язку Кабул–Москва і забезпечити ретрансляцію новин із Кабула на Іран і сусідні країни. ДРА передали 20 телетайпних апаратів «Сіменс» з шрифтом фарсі й інше обладнання. До «Бахтар» були відряджені радник і п'ятеро фахівців, а шестеро його співробітників мали пройти стажування в СРСР. Агентство друку «Новини» мало збільшити до 20 тис. тираж журналу «Ахбар», який видавався у ДРА на дарі і пушту. Вказувалося збільшити друк літератури з «питань теорії і практики КПРС», «досвіду політичного і національного будівництва в СРСР» цими ж мовами. Міністерство вищої і середньої освіти СРСР мало відібрати 20 афганських студентів, які навчались у СРСР, і підготувати їх для роботи в ЗМІ. Держкомітет з кінематографії мав створювати документальні фільми на пушту і дарі про «позитивні зміни» в житті афганців, «підривну діяльність імперіалістичних кіл і Пекіна» проти ДРА і сприяти прокату там радянських фільмів узбецькою і таджицькою².

16 грудня 1980 р. у Кремлі схвалили відрядити по одному працівнику редакцій «Правди», «Ізвестій» і «Комсомольської правди» радниками до газет «Хакікате інкулабе Саур» («Правда Квітневої революції»), «Хівад» («Батьківщина») і «Дерафше джаванан» («Прапор молоді»), а також двох

¹ Носатов В. И. Фарьябский дневник: <http://coollib.net/b/316556>

² Об оказании помощи ДРА в укреплении средств массовой информации: Пост. С-та ЦК. – 19 февраля 1980 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct198-80.pdf> – Арк. 2–4.

викладачів на факультет журналістики Кабульського університету. Для навчання в радянських вищих і середніх культурно-просвітницьких закладах Міністерство культури СРСР спільно з афганським відомством мало відібрати 30 афганців у рахунок загальної квоти афганських студентів. Видавництву ЦК КПРС «Плакат» вказувалося друкувати і відправляти до ДРА плакати і листівки на пушту і дарі загалом на 50 тис. руб. щороку. АДН мало у II–III кварталах 1981 р. підготувати і видати серію брошур про внутрішню і зовнішню політику ДРА. Міністерство культури мало закупити предмети мистецтва в афганських художників для радянських музеїв і організувати книгообмін між бібліотеками СРСР і ДРА¹. Міністерство зв'язку мало надати ДРА 16 гучномовних установок АГУ-20 і 16 автомобілів УАЗ-469 для використання в зонах відповідальності. У СРСР мали пройти навчання четверо афганських поліграфістів².

За радянської фінансової, організаційної і кадрової підтримки у ДРА швидко вибудували систему державних друкованих ЗМІ, яка монополізувала інформаційний простір країни. З вересня 1980 р. вийшли перші номери газет «Хакікате інкулабе Саур» і друкованого органу ДОМА «Дерафше джаванан»³. У 1980-ті рр. в Афганістані виходило 36 газет і 48 журналів⁴. Окрім згаданих, найбільшими були орган Револьюційної ради і Ради міністрів «Хівад», НВФ – «Аніс» («Друг»), Центрального комітету профспілок – «Кар» («Праця»), міністерства оборони – «Хікікате сарбаз» («Солдатська правда»), «Дегхан» («Селянин») і англомовна «Кабул нью таймс».

Чимало друкованої продукції на дарі і пушту надходило з Москви. З жовтня 1980 р. АДН видавало журнал «Хамбастегі» (клон радянського «Соціалізм: теорія і практика») тиражем 3 тис. примірників, а з листопада – газету «Молодь» тиражем 120 тис. Тоді ж АДН видало «Курс політграмоти» і

¹ О дополнительных мерах помощи Народно-демократической партии Афганистана в развертывании идеологической работы: Пост. С-та ЦК №Ст.-241/8 от 16.12.80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html> – Арк. 1–2.

² Там же – Арк. 4.

³ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 233.

⁴ Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан. – М., 1988. – С. 36.

«Довідник партійного працівника», а «Госкоміздат» – підручник «Російська мова для всіх» і перший том «Вибраних творів В. І. Леніна». Загальний тираж літератури, переданої ДРА в 1980 р., склав 720 тис. примірників (у 1979 р. – 290 тис.). У жовтні 1980 р. Центральний музей ім. В. І. Леніна організував у Кабулі фотовиставку, на базі якої згодом відкрили Музей ім. В. І. Леніна¹.

Друковані ЗМІ й інші пропагандистські матеріали потрапляли лише до Кабула і найбільших міст. До провінцій газети і журнали не доходили. Через низький рівень писемності селян ефективність пропаганди «ідей Саура» поліграфічними засобами була низькою, тому СРСР надавав ДРА й інші види агітації. У 1980 р. Держкіно передало 10 художніх і документальних фільмів узбецькою. Ще 40 фільмів мали бути надані наступного року². Зусиллями радянських фахівців кількість агітаційних кіносеансів сягнула 1 860 одиниць на рік³. Утім, їх аудиторія була мізерною. Телемовлення здійснювалось у ДРА з серпня 1978 р. У країні тоді було 80 телеприймачів, а радіус віщання кабульського телецентру становив 60–80 км. У липні 1980 р. СРСР надав ДРА пересувну станцію космічного зв'язку «Марс» для трансляції програм радянського каналу ЦТ-1⁴. Але телебачення й надалі працювало лише в Кабулі з 18 до 22 години⁵. Завдяки поставці в 1984 р. прийомних пристроїв космічного зв'язку «Москва-2» і використанню супутника «Стационар-5» телемовлення збільшили до 5,5 годин на добу в 1985 р. і до 6,5 годин у 1987 р., але це були лише Кабул, Герат, Кандагар і Джелалабад. Водночас «вороже» телемовлення покривало прикордонні з Пакистаном і Іраном провінції 7–8 годин на добу⁶. Кінотеатри працювали лише в столиці і деяких великих містах. Тож ефективність телепропаганди також була мізерною через вузьке охоплення і заідеологізованість програм.

¹ О дополнительных мерах помощи... – Арк. 18–20.

² Там же.– Арк. 20.

³ Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск, 1999. – С. 170.

⁴ Передаёт «Марс» // Правда. – 1980. – 11 июля. – С. 5.

⁵ Гончар А. Г. Указ. соч. – С. 261.

⁶ Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 125 – 134.

Через це зростала роль радіо: у країні було біля 3 млн. радіоприймачів, тобто їх мала чи не кожна родина¹. 29 січня 1980 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило виділення кредиту в 10 млн. руб. під 3–4% річних для будівництва міністерством зв'язку СРСР радіомовної станції потужністю 1000 кВт². За радянського сприяння в 1984 р. радіомовлення в ДРА становило 28,5 годин на добу. Найбільшими мовниками були Центральне радіо (18 год.) і «Радіо Кабул» (3 год.). Радіостанція «Кабульська провінція» 4 години віщала на ультракоротких хвилях. 3,5 години велося мовлення мовами національних меншин. Окрім центральних, працювали 10 провінційних радіостанцій. На північні провінції ДРА віщали «Московське радіо», «Радіо Душанбе» і «Радіо Ташкента». Але через слабе технічне оснащення 60% території ДРА не було охоплене радіомовленням на середніх хвилях. Водночас опозиційні радіопередавачі діяли в радіусі 30 км. від Кабула і віщали 300 годин на добу³.

Афганську пропаганду доповнювала радянська. Влітку 1981 р. при 108-й мсд створили бойовий агітаційно-пропагандистський загін багатоцільового призначення (БАПЗ). Згодом виникло 13 загонів пропаганди й агітації (ЗПА). Вони мали гучномовні станції, до них залучали функціонерів НДПА і ДОМА, афганських офіцерів, лікарів і саперів, концертні групи і навіть мулл. У 1980–1988 рр. вони опублікували 223 найменування листівок загальним тиражем 28 млн. примірників. Окрім агітаційних заходів, ЗПА розвозили продовольство й медикаменти, розмінювали дороги, бурили криниці⁴. Ще одним засобом впливу на афганців були мітинги (у 1986 р. їх провели 790), збори зі старійшинами племен (455 зустрічей того ж року) тощо⁵. Утім дослідники констатували низку ефективності цієї роботи. Рейди ЗПА не були

¹ Крысько В. Г. Указ. соч. – С. 169.

² Об оказании технического содействия Демократической Республике Афганистан в строительстве радиовещательной средневолновой радиостанции мощностью 1000 кВт: Пост. С-та ЦК. – 29 января 1980 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct195-80.pdf> – Арк. 2.

³ Крысько В. Г. Указ. соч. – С. 168–169.

⁴ Історія інформаційно-психологічного протидіювання / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К., 2012. – С. 117–119.

⁵ Сероокий Ю. Е. Информационно-психологическое противоборство: уроки Афганистана // Военная мысль. – 2003. – №12. – С. 71.

регулярними, здійснювались уздовж шляхів біля великих міст і радянських гарнізонів. Агітаційних матеріалів також було недостатньо: за десять років на кожних трьох афганців виготовили лише дві листівки. До того ж «шураві» зверталися до афганців з незрозумілими гаслами: всі звернення починалися з «Пролетарі усіх країн єднайтеся!», були «класовими» й атеїстичними¹.

Пропагандистську мету переслідували і нові форми організації праці і дозвілля афганців. Такими були суботники, які НДПА організовувала з весни 1978 р. Додаткового шарму ці заходи набули після радянської окупації. Афганські і радянські газети рясніли повідомленнями про участь у «спільній безкорисливій праці» бійців 40-ї армії. Голова парторганізації Кабульського будинкобудівельного комбінату говорив радянському журналісту: «До перемін нового життя можна віднести і суботник, який провели працівники комбінату з радянськими й афганськими солдатами до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна»². Іншими були «соціалістичні змагання». Лідери НВФ С. М. Зерай і Н. А. Нур захоплено писали про «принципово нове явище» – трудові змагання, народжені «за ініціативи трудящих». Робітники боролися за дострокове виконання і перевиконання планів, економію сировини й електроенергії, а переможці отримували премії і грамоти. Ці заходи підвищували «самосвідомість робітничого класу як провідного авангардного загону суспільного розвитку»³. Їх, за традицією, присвячували «славному» річницям і святкам. 1 травня 1981 р. були оголошені результати трудових змагань на підприємствах Кабула⁴. У соцзмаганні між державними підприємствами столиці до 5-ї річниці Саура переміг завод «Джангалак»⁵.

Економічна політика НДПА також орієнтувалася на СРСР. Її основою мав бути держсектор як єдиний (а не провідний, як у 1978–1979 рр.) сектор

¹ Сероокий Ю. Е. Указ. соч. – С. 70–71.

² Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле. – М., 1981. – С. 6.

³ Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 64.

⁴ Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 6.

⁵ Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе // Новое время. – 1983. – №23. – С. 6.

економіки. Б. Кармаль наголошував на важливості дрібного приватного сектору, на рівності різних господарських укладів. Але в Програмі НДПА, прийнятій влітку 1982 р., йшлося, що саме держсектор мав стати основою економіки революційної ДРА¹. На його розвиток йшла майже вся радянська допомога. На початку 1980 р. СРСР надав ДРА 10 тис. т хімдобрив, 5 тис. т насіння пшениці і 2 тис. т бавовнику, техніку для чотирьох механізованих сільськогосподарських станцій і дамби на р. Кокча, 367 вантажівок і 100 млн. руб. для закупівлі споживчих товарів. Були підписані контракти про експорт до СРСР газу і зворотній імпорт нафтопродуктів, поставки обладнання для газопроводу Джар-Кудук, заводу «Джангалак», заводу азотних добрив і ТЕЦ у Мазарі-Шарифі, державної типографії загалом на майже 9 млн. руб².

24 грудня 1980 р. держави підписали масштабну угоду, яка передбачала поставки обладнання для машинно-тракторних станцій; налагодження виробництва сільськогосподарських машин і знарядь на базі авторемонтних майстерень у Гераті; відновлювальні роботи на зрошувальній системі Сарде і Джелалабадському іригаційному комплексі; розширення зернових елеваторів у Мазарі-Шарифі і Пулі-Хумрі з 20 до 40 тис. т кожен; геологорозвідувальні роботи в північних провінціях; продовження ЛЕП від Мазарі-Шарифа до Кабула; відновлення зруйнованих нафтопромислів; розвідку вугільного родовища Шабашак і створення на його базі паливно-енергетичного комплексу; реконструкцію заводу «Джангалак» і створення авторемонтних підприємств у Кабулі; ремонт траси Хайратон–Кабул; встановлення короткохвильової радіостанції і будівництво нового житлового мікрорайону в Кабулі; техніко-економічне обґрунтування будівництва двох держгоспів на базі системи Сарде, рисоочисного заводу й елеватора в Баглані; освоєння газових родовищ Ятим-Таг, Ходжа-Булан, Ходжа-Гугердаг³.

¹ Цит. за: Викторов А. В. Национальное примирение в Афганистане: новый подход НДПА к буржуазии // Народы Азии и Африки. – 1989. – №2. – С. 26.

² Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 25.

³ Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития. – Ташкент, 1990. – С. 66–67.

21 травня 1981 р. було підписано контракт на закупівлю в СРСР 200 тракторів «Беларусь»¹, а 2 червня того ж року – обладнання для проєкту розвитку Нангархарської долини і контракт про проведення відновлювальних робіт на гідро-іригаційній системі в Сарде². 27 лютого 1985 р. була підписана велика угода про ремонтно-відновлювальні роботи на різних енергетичних об'єктах, автошляху Кабул–Хайратон і перевалі «Саланг»; реконструкцію Кабульського міжнародного аеропорту; створення на базі іригаційного комплексу Кокча двох бавовняних держгоспів; реконструкцію текстильної фабрики в Баграмі і вовняно-ткацької – в Пулі-Чархі. Того ж року країни погодили продовження до 1990 р. геологорозвідувальних робіт, будівництво лумпінгу й установки з очистки газу, реконструкцію газопромислу Джар-Кудук; облаштування родовищ Ятим-Таг; розробку проєкту розвідки й облаштування Джума-Асько-Башикордського родовища газу та ін. 16 січня 1987 р., відповідно до нової угоди, СРСР зобов'язувався поставити обладнання для кількох авторемонтних підприємств; надати обладнання для будівництва зрошувальних станцій на р. Кундуз і створення там бурякових держгоспів; надати обладнання для буріння криниць³.

Частина запланованого була реалізована. У 1980 р. відкрили лумпінг протяжністю 53 км на магістральному газопроводі СРСР–Афганістан і ввели в дію газопромисел Джар-Кудук. У 1981 р. почала роботу дотискна компресорна станція на газопромислі Ходжа-Гугердаг. Було розширено нафтобази в Хайратоні, Мазарі-Шарифі, Пулі-Хумрі й Логарі. Продовж 1984–1985 рр. відкрили бази техобслуговування й авторемонтні підприємства в Хайратоні, Пулі-Хумрі і Мазарі-Шарифі. Водночас на інших об'єктах роботи були призупинені⁴ і відновлені не були.

Думка про те, що, «шураві» будували в Афганістані заводи і школи, а американці на початку ХХІ ст. цього не робили, яка запанувала в російських

¹ Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 8.

² Там же – Арк. 10.

³ Ежов Г. П. Указ. соч. – С. 67–68.

⁴ Там же. – С. 68–69.

ЗМІ і подекуди наукових працях, потребує корекції. СРСР усе робив за канонами соціалістичної господарності – дорого, неякісно і «чим більше, тим краще». Та й реалізовані були переважно ті проєкти, які працювали на радянську армію. Авторемонтні підприємства були потрібні для забезпечення військових перевезень. Цій же меті слугувало збільшення кількості і потужностей баз нафтопродуктів, ремонт шляхів і афганських летовищ.

Як наслідок, у середині 1980-х рр. державний сектор панував у будівництві і фабрично-заводській промисловості ДРА. Лише на транспорті (20%), у зовнішній (50%) і внутрішній (10%) торгівлі зберегли позиції інші форми власності¹. Сукупний дохід приватних підприємців неухильно падав. У 1985–1986 бюджетному році він впав на третину порівняно з 1983–1984 рр. Але збільшення частки держсектору не означало його зростання. Від грудня 1979 р. у ДРА не збудували жодного великого підприємства, а рентабельність працюючих була низькою². У 1987–1990 рр. приватний сектор дещо посилив позиції, а частка держсектору впала на 4,1%: у ньому були створені лише кілька нових підприємств, тоді як у приватному – 60. У сільському господарстві частка держсектору впала вп'ятеро. У приватному секторі переважало традиційне для Сходу кустарне ремесло, на яке припадало 43,7% ВВП і біля 80% валового промислового продукту сектору³. Проте у видобувних галузях держсектор забезпечував 100%, в електроенергетиці – 97%, у хімічній промисловості – 71,6%, поліграфічній – 100% виробництва⁴.

Часто писали, що форсована соціалістична модернізація Афганістану була виявом ініціатив НДПА, а радянські радники були до цього не причетні. Документи це спростовують. Серед соціально-економічних реформ у ДРА головною була земельна. У Кабулі і Москві її «перший етап» критикували за

¹ Басов В. Поступь афганской революции // Агитатор. – 1985. – №7. – С. 46.

² Викторов А. В. Указ. соч. – С. 29.

³ Зокира В. Структурные преобразования национальной экономики Республики Афганистан в 80-е годы: авт. дисс... канд. эк. наук. – 08.00.17. – М., 1990. – С. 9; Рустайи Ш. М. Государственный и частный секторы в фабрично-заводской промышленности Республики Афганистан (Общая и отраслевая экономическая характеристика): авт. дисс... канд. эк. наук. – 08.00.17. – М., 1992. – С. 7.

⁴ Рустайи Ш. М. Указ. соч. – С. 9.

надмірний радикалізм і непрофесійність. На IV Пленумі ЦК НДПА в листопаді 1980 р. Б. Кармаль визнав, що вона «загострила класову боротьбу на селі»¹, а 18 березня 1981 р. на V Пленумі назвав її продовження стрижнем подальших реформ². У 1980 р. були створені департамент земельної реформи і комісія по роботі в провінціях. На «другому етапі» реформи передбачалося надати усім селянам до 2 га землі, «відрізавши» лишки у всіх, хто мав понад 30 джарибів (6 га). Розрахунки радянських фахівців засвідчили, що за такого підходу всім селянам землі не вистачить. 20 червня 1981 р. вийшла постанова «Про земельну реформу в Демократичній республіці Афганістан». Указ «Про доповнення №1 до Указу №8 “Про землю”» від 9 серпня 1981 р. звільнив від відчуження вакуфи, наділи вождів і старійшин лояльних режимові племен і офіцерів. Не підлягали вилученню і господарства, на яких велося механізоване виробництво й які збували продукцію державі, але таких у ДРА майже не було. Уряд також обіцяв компенсацію власникам, які втратили землі в 1978–1979 рр. Але це була пропагандистська заява, адже більшість їх залишили ДРА і були зараховані владою до «контрреволюції». Та й виплата коштів мала початися з п'ятого року від дати виходу указу³.

Радянські представники критикували реформу, водночас звітували, що в її розробці «безпосередню участь брали посольство СРСР у ДРА, радники ЦК КПРС при ЦК НДПА, радники при міністерстві сільського господарства і земельної реформи, водних ресурсів і енергетики, юстиції ДРА»⁴.

Політика на селі зводилася до створення великих господарств на кшталт колгоспів і радгоспів. Г. Тоболяк з іронією писав про колгосп імені Леніна в Кандагарі, в якому були бугай «Брежнев» і корова «Крупська»⁵. Прикладом виставкових «колгоспів-мільйонерів» був держгосп «Кокча» в

¹ Отчет посольства СССР в ДРА о продолжении земельной реформы в Демократической Республике Афганистан. – 28 октября 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.10.28%20Report%20on%20hand%20reform%20in%20Afghanistan.pdf – Арк. 6.

² Там же. – Арк. 4.

³ Там же. – Арк. 10–14.

⁴ Там же. – Арк. 1.

⁵ Тоболяк Г. Афганская война ГРУ. Гриф секретности снят. – М., 2010. – С. 64.

провінції Тахар. Контракт на його будівництво підписали в лютому 1987 р. і він передбачав будівництво іригаційної системи, селища, школи, дитячого садку, лікарні. Від проекту очікували продукції на 145 млн. афгані на рік¹. Ефективність цих господарств була низькою і вони не задовольняли потреб населення. Врожай 1982 р. склав 50% від рівня 1981 і 25% – 1978 р.² Навесні 1988 р. 11 тис. га не оброблялися³. У 1989 р. аграрної продукції виробили на 230% менше, ніж у 1978 р. і на 27,1% менше, ніж у 1987 р.⁴ Звісно, на це впливали бойові дії, руйнація іригаційних систем, мінування доріг і полів, знищення кишлаків, до чого вдавалися всі сторони конфлікту. Але і заперечувати руйнівного впливу реформ на афганське село не можна.

СРСР, безперечно, сприяв модернізації ДРА. Об'єкти, збудовані за його сприяння, виробляли 75% усієї продукції промисловості держсектору. Це забезпечувало понад 40% доходів бюджету з внутрішніх джерел. Усі об'єкти радянсько-афганського співробітництва забезпечили прибуток в 14,3 млрд. афгані. За 1980-ті рр. об'єм продукції цих підприємств зріс у 1,3 рази, а прибуток – у 1,4 рази⁵. У 1988 р. заборгованість Афганістану перед СРСР за всіма кредитами склала 2,1 млрд.⁶ Колись головний торговельний маршрут через Хайберський перевал занепав, а вся торгівля йшла через Саланг.

Торгівля була ще одним засобом підтримки режиму НДПА Москвою. Після грудневої 1979 р. інтервенції і невизнання більшістю держав світу режиму Б. Кармаля СРСР перетворився не лише на провідного (таким він був і в 1978–1979 рр.), але майже безальтернативного торговельного партнера. У

¹ СССР и развивающиеся страны: горизонты сотрудничества / Отв. ред. В. О. Яшкин. – М., 1991. – С. 96–97.

² The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan (U). – Defense Intelligence Agency. – May, 1983. – P. 1–2.

³ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf. – Арк. 4.

⁴ Зокира В. Указ. соч. – С. 9.

⁵ Теодорович Т. В. Экономическое сотрудничество Советского Союза с развивающимися странами // Страны СЭВ и развивающиеся государства: 80-е годы. – М., 1985. – С. 225.

⁶ Брачев В. С., Полюнов М. Ф. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978–1991 годах // Научный диалог. – 2019. – №9. – С. 254.

1980 р. було підписано Угоду про надання СРСР 100 млн. руб. для закупівлі споживчих товарів і протокол про товарообіг на 1980 р. на 5 млн. дол. на пільгових для ДРА умовах¹. 3 квітня 1981 р. у Москві було підписано угоди про товарообіг на 1981–1985 рр. і про прикордонну торгівлю². В останній були особливо зацікавлені північні провінції ДРА³. Було визначено перелік афганських товарів, які йшли на погашення радянських кредитів. СРСР у 1981 р. надав безоплатно пального на 3 млн. руб., цукру на 2 млн.⁴, міндобрив на 2,236 млн. і споживчих товарів на 30 млн. руб.⁵

На тлі падіння обсягів торгівлі ДРА з західними країнами (у 1979 р. експорт склав 159 млн. дол., а імпорт 303 млн. дол., у 1982 р. – 64 і 109 млн. дол. відповідно⁶) зростання радянсько-афганської торгівлі було значним. У 1980 р. радянський експорт до ДРА склав 247,7 млн. руб., з яких 115 млн. руб. припало на машини, обладнання і транспортні засоби. Ще на 75,6 млн. руб. було поставлено нафти і нафтопродуктів. Далі вартість радянського експорту зростала: 339,2 млн. руб. у 1981 р., 412 млн. руб. у 1982 р., 593,8 млн. руб. у 1984 р. і 550 млн. руб. у 1985 р. У 1986 і 1987 рр. СРСР продав ДРА товарів на 542 і 537 млн. руб. відповідно. СРСР закуповував у ДРА переважно сільськогосподарську і мінеральну сировину, вартість яких постійно падала. У 1981 р. імпорт афганських товарів до СРСР склав 316,6 млн. руб., а в 1987 р. – лише 234,7 млн. руб.⁷

¹ Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980... – С. 26.

² Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА и другие сопутствующие документы. – 29 мая 1981 г.: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.05.29%20USSR-Afghanistan%20Agreement%20on%20Border%20Trade.pdf – Арк. 1.

³ Информация о ходе переговоров по организации приграничной торговли между СССР и Демократической Республикой Афганистан. – 18 марта 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.18%20Negotiations%20on%20Border%20Trade%20with%20Afghanistan.pdf – Арк. 1–2.

⁴ Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА... – Арк. 2.

⁵ Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 1, 2.

⁶ The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan... – Р. 2.

⁷ Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 196; Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. – М., 1982. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. – М., 1982. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. – М., 1986. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1986 г.: Стат. сб. – М., 1987. – С. 198; Внешняя торговля СССР в 1987 г.: Стат. сб. – М., 1988. – С. 204.

Головною статтею афганського експорту до СРСР був газ. Збільшувати обсяги його видобутку через війну й обмеженість покладів було неможливо, тож Москва пішла на економічно необґрунтоване підвищення закупівельних цін з огляду на політичну доцільність. Завдяки цьому прибутковість газової галузі ДРА була найвищою в світі. При незмінних обсягах його видобутку і продажу біля 3 млрд. м³ на рік його вартість постійно зростала: у 1979 р. вона склала 54,3 млн. руб. (із загальної вартості імпорту в 139,7 млн. руб.), у 1980 р. – 149,9 млн. руб. (з 257 млн.), у 1985 р. – 261,5 млн. (з 323 млн. руб.)¹. На газ припадало 40–50% надходжень від зовнішньої торгівлі ДРА.

Більшість всього необхідного ДРА отримувала від СРСР безоплатно. Після радянської інтервенції масштаби допомоги, і до того значні, зросли. Вище йшлося про допомогу, надану в перші місяці 1980 р. Надалі вона зростала. 10 березня 1983 р. Кремль схвалив допомогу Афганістану на 300 млн. руб. на три роки². СРСР покривав понад 60% потреб країни у нафтопродуктах, 80% вартості всіх господарських проєктів³. У 1987 р. до Кабула щодня прибувало 5 тис. т. радянського борошна⁴. СРСР виготовляв афганські урядові нагороди і гроші. Коли афганську делегацію запросили на XXVI з'їзд КПРС, у Кремлі ухвалили виділити спеціальний рейс і доправити Б. Кармалю до Москви⁵. СРСР платив жалування 40 тис. афганським муллам⁶.

Режим НДПА повністю залежав від цієї допомоги. Під час виступу з нагоди 20-річчя НДПА Б. Кармаль заявив, що у 1984 р. ВНП ДРА нарешті перевищив рівень 1978 р.⁷ – свідчення «ефективності» реформ. 20 липня

¹ Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 197.; Внешняя торговля СССР в 1980 г... – С. 197; Внешняя торговля СССР в 1985 г... – С. 199.

² Архивы Кремля... – С. 158.

³ Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences. – Colorado, 1984. – Р. 153.

⁴ Кириллов М. М. Кабульский дневник военного врача (октябрь–декабрь 1987 г.). – Саратов, 1996. – С. 11.

⁵ О просьбах руководства Народно-демократической партии Афганистана и Йеменской социалистической партии: Пос. С-та ЦК. – 6 февраля 1981 г.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct249-81.pdf> – Арк. 1.

⁶ Mitrochin V. Op. cit. – Р. 89.

⁷ Документ ЦК НДПА... – С. 75.

1987 р. М. Наджибулла в бесіді з М. С. Горбачовим назвав безоплатну допомогу від СРСР «гарантією розв'язання революційних задач»¹. Іншого разу він скаржився, що надходження до бюджету останніми роками зростали на 15% при зростанні витрат на 60%. Національний дохід зріс на 6% із запланованих 40. Через інфляцію ціни зросли на 15–20%, що змусило уряд щороку додатково «друкувати» 9–10 млрд. афгані. Державний борг сягнув 100 млрд. афгані. М. Наджибулла говорив про брак нафтопродуктів і споживчих товарів. В країні було 700 тис. школярів, проте лише третина мала належні умови навчання. На ремонтно-відновлювальні роботи країна потребувала 20 млрд. афгані і сподівалась у цьому на СРСР². Рівень життя в ДРА був низьким: при середній в середині 1980-х рр. заробітній платні в 3–3,5 тис. афгані хлібина коштувала 12–15 афгані³.

Попри те, що головний тягар бойових дій проти опозиції перебрав на себе ОКРВ, СРСР продовжував озброювати ДРА. Якщо в 1978–1979 рр. він надав їй 200 танків Т-54 і 500 – Т-55, то лише у 1980 році – 400 і 1 500 відповідно⁴. Того року СРСР надав ДРА безоплатно військового майна на 110 млн. руб.⁵ 21 квітня 1981 р. Політбюро ухвалило безоплатно надати ДРА 26 військових радіостанцій, 45 БТР-60БП, 10 тис. автоматів, 5 тис. пістолетів і боєприпаси до них на 6,3 млн. руб.⁶ За перше півріччя 1982 р. вартість «спецмайна» склала 70 млн. руб.⁷ Поставки зброї тривали й надалі.

СРСР сприяв модернізації соціальної сфери Афганістану. У грудні 1979 р. там працювали не більше 800 дипломованих лікарів. Після радянської

¹ Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА т. Наджибом. – 20 июля 1987 г.... – Арк. 12–13.

² Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года.... – Арк. 9.

³ Кузьмичев Г. П. Указ. соч. – С. 76.

⁴ Полюнов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. – СПб., 2010. – С. 71.

⁵ Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

⁶ О доставке специмущества Демократической республике Афганистан: Решение Политбюро ЦК КПСС №П7/47 от 21.04.81: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/7-81-5.pdf>. – Арк. 1, 5.

⁷ Mitrochin V. Op. cit. – P. 89.

інтервенції біля 600 з них залишили країну. Брак медичного персоналу покривався за рахунок радянських фахівців. У Центральному військовому шпиталі Кабула в 1980–1981 рр. лише 20% персоналу (переважно санітари і прибиральники) були афганцями¹. У 1980 р. у ДРА відкрили санітарно-епідеміологічну станцію². 2 квітня 1981 р. країни погодили початок будівництва в Кабулі Центрального банку крові і поліклініки³. За тиждень було підписано новий контракт про відрядження до ДРА радянських лікарів⁴. 20 квітня Кабульський і Душанбінський медичні інститути підписали угоду про співробітництво⁵. У серпні розпочалося будівництво Центральної міської поліклініки в Кабулі і станції переливання крові⁶. Попри те, що цими здобутками користувалися переважно мешканці Кабула і провінції, це сприяло становленню сучасної системи охорони здоров'я в Афганістані.

Значні зміни відбулися в освіті. 4 квітня 1980 р. Реврада ДРА ухвалила Декрет про масову загальноосвітню школу⁷. Афганістан мав один з найнижчих у світі рівень письменності, тому потребував розширення мережі навчальних закладів. У 1980 р. у Кабулі відкрили Медичний інститут. Лише в 1983 р. СРСР сприяв відкриттю 20 курсів для робітників і 8 профтехшкіл⁸. До 1985 р. у ДРА відкрили 800 шкіл, 24 ліцеї, два технікуми, сім ПТУ, 23 дворічні інститути⁹. Більшість їх працювали в Кабулі і провінції, тож у 1988 р. лише 35% дітей відповідного віку пішли до перших класів, а відсоток грамотних за роки реформ зріс з 5 до 15%¹⁰. В основу реформованої освіти було покладено марксизм-ленінізм і ідеї «Квітневої революції». Афганський

¹ Майоров А. Указ. соч. – С. 112.

² Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана. – М., 1984. – С. 66.

³ Хроника событий по Афганистану за апрель – июнь 1981 г... – Арк. 1.

⁴ Там же. – Арк. 2.

⁵ Там же. – Арк. 4.

⁶ Крыштопа Б. П. Указ. соч. – С. 67.

⁷ Миронов Л. Декрет о просвещении // Правда. – 1980 – 5 апреля. – С. 5.

⁸ Абдулов А. Борьба Народно-демократической партии Афганистана за развитие народного образования и подготовку национальных кадров в ДРА (1978–1984 годы): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Ташкент, 1988. – С. 13–14.

⁹ Басов В. Указ. соч. – С. 47.

¹⁰ Пештаз Ф. Формирование системы образования в Афганистане (40-е–90-е годы XX века): авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. – Баку, 1992. – Сс. 16, 19.

посадовець говорив: «Завдання виховання полягає у формуванні в учнів почуття любові до Батьківщини, розуміння... завдань Саурської революції, стійкості в боротьбі проти імперіалізму і реакції, почуття дружби до Радянського Союзу»¹. У шкільних програмах зі всесвітньої історії більшість розділів стосувалися історії СРСР, а понад половину тем з дисципліни «Суспільствознавство» були присвячені історії НДПА і «Квітневій революції», як і програма з «Військово-патріотичного виховання»².

На новий лад вибудовувалася система позашкільного виховання. Піонерську організацію в Афганістані створили одразу після «Саурської революції». На сторінках виданого в СРСР фотоальбому³ афганські піонери в галстуках (від радянських вони відрізнялися зеленою смужкою) присутні на багатьох світлинах. У Кабулі відкрився Палац піонерів. Афганські діти відпочивали в піонерських таборах в СРСР, зокрема в «Артеку».

Збільшення кількості навчальних закладів наштовхнулося на брак педагогічних кадрів. Близько 60% викладачів Кабульського університету були громадянами СРСР. У Педагогічному і Політехнічному інститутах їх було ще більше⁴. До навчальних планів вводили курси наукового комунізму, політекономії, марксистсько-ленінської філософії⁵. Особливо сильним радянський контроль був у Кабульському університеті. Якщо в 1980 р. там працювало 27 викладачів із СРСР, то в 1984 р. їх було 50. Найбільше було російських філологів, далі йшли викладачі історії, філософії, політекономії і кілька фахівців з точних і природничих наук. Їх очолював професор, радник ректора. У 1983 р., згідно зі схваленим у Москві планом змін в освітньому процесі, було запроваджено семінарські заняття, відкрито магістратури, всі навчальні курси забезпечено новими підручниками, збільшено до 40–50%

¹ Цит. за: Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан. – М., 1988. – Сс. 50, 63.

² Там же. – С. 67–70.

³ Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: доктор Х. Масуд, А. Н. Сахаров. – М., 1983.

⁴ Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносоциальную структуру афганского общества: <http://www.mgimo.ru/afghan/133684.html>

⁵ Мокроусов Б.И. Указ. соч. – С. 33

частку студентів, які вивчали російську, на підготовку до СРСР щороку відряджали 100–200 афганських викладачів. Були відкриті робітничий, історико-філософський і військовий факультети, а через антирадянські настрої студентів інженерний факультет було розформовано¹.

Зросла кількість афганців, які навчались у Радянському Союзі. Це було вагомим засобом ідеологічної обробки афганської молоді. Особлива увага приділялася співпраці між ВЛКСМ і ДОМА. Від 1980 р. сотні функціонерів ДОМА навчались у Вищій комсомольській школі в Ташкенті і Ташкентській республіканській комсомольській школі. Регулярними були спільні заходи і обміни між організаціями. У Душанбе в 1984 р. і Ташкенті в 1986 р. пройшли фестивалі дружби радянської й афганської молоді².

У СРСР навчалися тисячі афганців. Більшість їх їхали до республік Середньої Азії, Москви, Ленінграда і, але були такі і в інших союзних республіках. У кінці 1979 р. в Українській РСР навчалася біля 900 афганців³. У 1980-ті рр. кількість студентів-афганців у СРСР зросла. Побільшало їх і в УРСР. Навчалися вони не лише в Києві і великих містах. У Кіровограді в кількох навчальних закладах були афганські спільноти. У січні–травні 1981 р. у Вищому льотному училищі цивільної авіації проходили перепідготовку шестеро пілотів, четверо бортмеханіків, троє інженерів і троє техніків⁴. У медичному училищі також навчалися афганці⁵. Але найбільша афганське земляцтво було в кіровоградському СПТУ №8, яке готувало

¹ Цветкова Н. А., Ширяев Б. А., Стадник И. Т. Политика США и СССР по отношению к Кабульскому университету в период «холодной войны» // США, Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2014. – №6. – С. 114–115.

² Халид В. Указ. соч. – С. 21–28.

³ Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан. – 31 декабря 1979 г. – Галузевий архів Служби безпеки України. – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 458.

⁴ Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации на АН-24 согласно контракту №76-22/01205 от 5.10.1980. – Державний архів Кіровоградської області (ДАКО) – Ф. Р-7186. Кировоградское высшее летное училище гражданской авиации – Оп. 3. – Спр. 32 – Арк. 5–6.

⁵ Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1986–1987 уч. г. – ДАКО – Ф. Р-6628. Кировоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 12.

фахівців з багатьох виробничих спеціальностей. У 1984 р. там навчалося 85 громадян Афганістану¹.

Роботі з іноземцями приділялася значна увага. У кожному навчальному закладі, де вони навчалися, були Ради у справах іноземних студентів, їх навчання і виховання перебувало на особливому контролі партійних комітетів і адміністрації закладів. В опрацьованих документах навчальних закладів м. Кіровограда майже немає інформації про результати навчання афганців. Наявні документи доводять, що не воно було тоді найважливішим у роботі з іноземними учнями і студентами. Наголос робився на ідейно-теоретичній роботі, «пролетарському інтернаціоналізмі», вивченні праць класиків марксизму-ленінізму і рішень з'їздів і пленумів ЦК КПРС тощо.

Навчальні заклади СРСР не лише підготували тисячі кваліфікованих фахівців для Афганістану, але й виховали ціле покоління нових людей. Після навчання в Радянському Союзі до ДРА поверталися носії «матеріалістичного світогляду», які щиро захоплювалися соціалістичною дійсністю і бажали перенести хоча б окремі її елементи на Батьківщину. Своє майбутнє вони пов'язували з панівним в Афганістані режимом і були переконані, що без підтримки СРСР він не вистійть перед наступом «світового імперіалізму»².

Отже, продовж 1980-х рр. СРСР провадив в Афганістані політику «соціалістичної орієнтації». У країні було вибудовано однопартійну політичну систему, реорганізовано систему державного управління, органів державної безпеки й охорони правопорядку. Економічна політика зводилася до побудови у відсталій країні планової економіки з переважанням держсектору. Його локомотивами були підприємства важкої й орієнтованої

¹ Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – ДАКО – Ф. Р-7739 Кировоградское среднее городское профессионально-техническое училище №8. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. –14

² Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 37.

на експорт видобувної промисловості і державні господарства на селі. Попри фінансове і матеріально-технічне сприяння з боку СРСР афганська економіка була нездатна забезпечити потреби країни, тому режим НДПА залежав від радянської допомоги. Значні зусилля були спрямовані на зміни в культурно-ідеологічній та освітній сферах. Завдяки збільшенню кількості навчальних закладів, докорінним змінам змісту і спрямованості системи навчання і виховання, навчанню афганців у СРСР сформувався впливовий прошарок афганської інтелігенції, орієнтованої на НДПА і СРСР і яка вітала соціалістичну модернізацію країни. Це поглибило розкол афганського суспільства і сприяло подальшій ескалації афганської кризи.

4.4. Еволюція поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані

У першій половині 1980-х рр. політика СРСР щодо Афганістану була незмінною і залишалась у межах установок, вироблених перед та одразу після інтервенції в цю країну у грудні 1979 р. Москва послідовно рухала ДРА шляхом «соціалістичної орієнтації». В Афганістані ця політика досягла своєї кульмінації, адже вона супроводжувалася військовою окупацією країни й участю радянських військ у громадянській війні проти опозиції, яку підтримувала більшість афганців. Жорстка міжнародна реакція на радянську агресію в ДРА, згорання «розрядки» і загострення «холодної війни» не залишали Кремлю іншого вибору, аніж уперто дотримуватись обраного курсу. Будь-які поступки в афганській проблемі, яка у 1980-ті рр. стала глобальною, означали б визнання своєї поразки у «холодній війні». Директор Інституту США і Канади АН СРСР Г. А. Арбатов у березні 1980 р. говорив послу США в Москві Т. Уотсону, що радянські лідери ніколи не погодяться на жодні кроки в ДРА, які б були зроблені під тиском і свідчили, що «їх карають»¹. Співробітник посольства СРСР у Вашингтоні О. О. Бессмертних у

¹ Telegram From the Embassy in the Soviet Union to the Department of States and the International Communication Agency. – Moscow, March, 11, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 623.

розмові з М. Брементом заявив, що у Москві «не люблять погроз»¹, які б могли вплинути на її політику в ДРА. Тож західний тиск в афганському питанні робив позицію радянської влади лише більш жорсткою і впертою. Політика СРСР щодо ДРА перестала бути лише «афганською», вона розумілась як складова глобального протистояння двох систем.

Змушений взяти на себе відповідальність за долю режиму НДПА, СРСР не шкодував для нього ані зусиль, ані коштів, ані своїх вояків, бажаючи на прикладі «Квітневої революції» довести переваги «соціалістичної системи». Це також було сигналом для інших сателітів, коли в «соціалістичному таборі» почали виявлятися ознаки кризи. Радянська пропаганда в середині країни і на зовні малювала «афганську революцію» прогресивною й успішною. Після грудневої інтервенції радянські представники ініціювали низку заходів, спрямованих на усунення найбільш одіозних рис політики урядів Н. М. Таракі і Х. Аміна і, водночас, на творення більш привабливого образу нової афганської влади. Було оголошено амністію для політичних ув'язнених, підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, менш жорстким став контроль за підприємницькою діяльністю, почали виплачувати жалування муллам і шейхам лояльних до влади племен. Однак домігшись від нової влади цих змін, Кремль послідовно дотримувався курсу на будівництво в ДРА суспільства «соціалістичної орієнтації». Майже до кінця свого існування СРСР всебічно підтримував НДПА. Корекції підлягала лише комбінація методів і засобів такої підтримки. Оскільки у світі Афганістан асоціювався з радянськими військами, саме навколо їх використання в афганській кризі і точилися дискусії.

Як ішлося, радянські війська, попри попередні задуми і плани, були втягнуті в громадянську війну. Уже на початку 1980-х рр. було очевидно, що вона стала затяжною, і що ОКРВ протистояли не міфічні «банди найманців», а здебільшого афганці. Перебування радянських військ у ДРА спровокувало міжнародну підтримку афганського опору і перетворило афганську проблему

¹ Memorandum of Conversation. – Washington, March 20, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 654.

з регіональної на міжнародну [див. Роз. 5]. На початку 1981 р. міністр оборони СРСР Д. Ф. Устинов надіслав до Політбюро ЦК КПРС записку, в якій висловив сумніви в можливості силового вирішення афганської проблеми. Восени того року Політбюро схвалило пропозиції Комісії по Афганістану про можливе виведення військ, але після дипломатичного врегулювання кризи навколо ДРА. Але в Москві тоді ще не полишали сподівань «стабілізувати» ситуацію в ДРА військовими засобами¹. У лютому 1982 р. Ю. В. Андропов відвідав Кабул і наказав командуванню 40-ої армії до кінця року покінчити з моджахедами. Попри активізацію бойових дій до кінця 1982 р. це завдання не було виконане². Напевно, під впливом цього Ю. В. Андропов, посівши пост Генерального секретаря ЦК КПРС, спробував знайти політичні механізми врегулювання афганської кризи. Про можливість виведення військ він говорив з президентом Пакистану М. Зією-уль-Хаком у листопаді 1982 р., зі спеціальним представником Генерального секретаря ООН П. де Куельяром у березні наступного року тощо [див. 5. 4]. Проте радянська політика щодо ДРА в останні роки перебування при владі Л. І. Брежнєва, за Ю. В. Андропова і К. У. Черненка залишалася незмінною.

Важливим елементом політики СРСР щодо ДРА була інформаційна, яка в умовах тотальної цензури була скоріше дезінформаційною. ЗМІ всіляко заперечували радянське «втручання у внутрішні справи суверенного Афганістану», перебування сотисячної армії за межами своєї держави називали «місією доброї волі» й «інтернаціональним обов'язком». В умовах контролю держави над медійними ресурсами будь-який «витік» відносно правдивої інформації про «Афган» був майже неможливий. Солдати, офіцери і радники давали підписку про нерозголошення, повідомлення закордонних інформаційних агенцій спростовували як «антирадянські провокації», а поширювачів «чуток» в середині країни переслідували. З метою замовчування правди про Афганістан влада вдавалася до різних засобів.

¹ Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) // Власть. – 2014. – №6. – С. 165.

² Брачев В. С., Полюнов М. Ф. Указ. соч. – С. 254.

Позицію Кремля в цьому питанні ілюструє засідання Політбюро 30 червня 1981 р. Голова Ради міністрів СРСР М. О. Тихонов подав до ЦК КПРС записку, в якій йшлося про можливе увічнення пам'яті загиблих у ДРА воїнів. Він також запропонував виділяти кожній родині по тисячі рублів для встановлення надгробків. Коментуючи ці пропозиції, М. А. Суслов сказав: «...якщо зараз ми будемо увічнювати пам'ять, будемо про це писати на надгробках, а на деяких кладовищах таких могил буде декілька, то з політичного погляду це буде не зовсім вірно». Ю. В. Андропов зауважив, що «ховати воїнів слід з почестями, але увічнювати пам'ять поки що зарано». Його підтримав А. П. Кириленко. Ухвалили утриматися від встановлення пам'ятних знаків. М. А. Суслов додав: «Слід подумати і про відповіді батькам, діти яких загинули в Афганістані. Тут не має бути вольностей. Відповіді мають бути лаконічними і більш стандартними»¹.

Тож радянські солдати, офіцери і прапорщики «офіційно» гинули і ставали інвалідами при «виконанні інтернаціонального обов'язку» трохи не випадково, в небойових умовах. Так «лаконічно і стандартно» держава пояснювала їхнім рідним. Але приховувати правду було все складніше. Адже дивні поховання в містах і селах СРСР наштовхували на думку про те, що в Афганістані йшла війна. У перші роки загиблих часто ховали вночі, на могилах писали «помер», що було дивно для поховань дев'ятнадцятирічних хлопців. Згодом стало виникати питання: з чого це так масово почали мерти юнаки в такому віці?² Ці сумніви підривали довіру населення до влади.

Афганська війна до середини 1980-х рр. була невідомою громадянам СРСР. Вона взагалі війною не вважалась і суспільством так не сприймалась. Розумілося це як «гуманітарна допомога братньому афганському народу». Це виразно відрізняло Афганістан від В'єтнаму: у США в'єтнамська війна висвітлювалась у ЗМІ, це породжувало антивоєнні настрої, протести проти неї. В СРСР же більшість громадян були переконані, що в ДРА радянські

¹ Цит. за: Ляховский А. Указ. соч. – С. 199.

² Алексеевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза. – М., 1990. – С. 16.

війська робили те ж, що в НДР чи Угорщині – допомагали прогресивній владі будувати «світле майбутнє». У пресі і по телебаченню йшлося про те, що бійці будували там мости і шляхи, супроводжували колони з «мирними» вантажами, висаджували «алеї дружби» і лише інколи навчалися в «умовах, максимально наближених до бойових». Ще писали про радянських фахівців, які лікували афганських жінок і дітей, навчали дітей чи видобували газ. Низька інформативність визначила головну проблему ставлення до війни в Афганістані взагалі і до ветеранів-«афганців» зокрема в СРСР.

Зміни в політиці щодо Афганістану намітилися з обранням на посаду Генсека в березні 1985 р. М. С. Горбачова. Радянська суспільно-політична і соціально-економічна система на той час вступала в затяжну кризу. Застійна, неефективна, розбалансована економіка за роки «дорогої нафти» стала залежною від енергоносіїв. Видобуток нафти і газу у важкодоступних районах Сибіру і тундри та подальше їх транспортування вимагали значних коштів. Колгоспна система була нездатна забезпечити потреби населення в продовольстві, а імпорту зерна призводив до витрат обмежених запасів валюти. Країна відставала від Заходу у виробництві і застосуванні сучасних технологій, окрім, можливо, оборонної промисловості. Проте і військово-промисловий комплекс, продукція якого в ті роки, за різними оцінками, могла сягати 40% радянського ВВП і який відволікав від «мирних» галузей сировину, технології і кадри, також давав сбой. Експорт зброї, який на початку 1980-х рр. давав до чверті валютних надходжень, скорочувався. Радянські клієнти втрачали платоспроможність. Регіональні конфлікти, де вони, озброєні радянською зброєю, зазнавали поразок, породжували сумніви в її ефективності. У країні процвітали безгосподарність, корупція і бюрократизм, серед населення ширились апатія і зневіра¹.

Радянська зовнішня політика також переживала затяжну кризу. Відносини з США та їхніми союзниками дедалі погіршувалися. Колишні

¹ Земцов И., Феррар Д. Горбачев: человек и система семьдесят лет после октября. – Лондон, 1987. – Сс. 26–28, 235.

радянські союзники і сателіти все частіше йшли на співпрацю з Заходом, СРСР втрачав вплив у країнах «третього світу».

Більшість із цих проблем були пов'язані з міжнародною реакцією на радянську політику в Афганістані, західними санкціями [див. 5.1; 5.2] та зростанням вартості для СРСР його афганської політики. На час приходу до влади М. С. Горбачова незворотні втрати ОКРВ перевищили 9 тис. осіб, а сам Афганістан перетворився на прірву, яка поглинала гроші, зброю, техніку тощо¹. За словами Е. А. Шеварднадзе, радянська економіка «вже не могла тягнути тягар війни, непосильної в політичному, гуманітарному і військовому відношеннях»². Політика щодо Афганістану вимагала нових підходів, адже СРСР став її заручником. Відтак, у другій половині 1980-х рр. на радянську військово-політичну стратегію в ДРА впливали суспільно-політичні і соціально-економічні процеси, що відбувались у СРСР.

Афганістан став однією з перших проблем, до яких звернувся М. С. Горбачов. Навесні 1985 р. він записав у робочому блокноті: «Необхідне поетапне врегулювання конфлікту: провести бесіду з афганським керівництвом про розширення бази режиму; переговорити з Соколовим і Ахромєєвим про військові аспекти проблеми. Дуже важливо: повна здача позицій неприпустима»³. Остання теза надалі визначила політику в цьому питанні. У розмові з помічником з міжнародних справ А. С. Черняєвим Генсек назвав Афганістан «першоступеневою проблемою». За словами того ж А. С. Черняєва, М. С. Горбачов не міг допустити, аби брежнєвсько-андропівська війна була й горбачовською війною. Для нового Генсека вихід з неї зі збереженням обличчя міг би мати силу ХХ з'їзду для М. С. Хрущова⁴.

Утім у перший рік перебування при владі нового керівництва СРСР його політика в Афганістані звелася до посилення військових дій з метою

¹ Польшов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки... – С. 490.

² Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009. – С. 91.

³ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 1. – М., 1995. – С. 276.

⁴ Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М.: 1993. – С. 37–38.

домогтися швидкої перемоги. Рік приходу М. С. Горбачова до влади став часом найбільшої інтенсивності бойових дій у ДРА, а чисельність ОКРВ було доведено до 108 тис. Відсутність відчутних результатів такої політики змусила шукати інші підходи в афганському питанні. М. С. Горбачов поступово схилявся до «афганізації» війни, не відмовляючись від всебічної підтримки режиму НДПА на шляху «соціалістичної орієнтації»¹.

Перед Пленумом ЦК КПРС у жовтні 1985 р. М. С. Горбачов зустрівся в Москві з Б. Кармалем. Він говорив, що порятунком НДПА мала бути не радянська підтримка, а реформування економіки, повага до національно-релігійних цінностей афганців, розділення влади з опозицією. Б. Кармаль був спантеличений. Він сказав: «Якщо ви зараз підете, то наступного разу доведеться вводити мільйон солдатів»². 17 жовтня 1985 р. на засіданні Політбюро М. С. Горбачов сказав: «З Кармалем чи без Кармаля, але будемо проводити тверду лінію, яка повинна якомога швидше привести до виходу з Афганістану». Першим цю ідею підтримав маршал С. Л. Соколов³.

У грудні 1985 р. під час чергової зустрічі з афганською верхівкою М. С. Горбачов сказав, що ОКРВ буде виведено з ДРА, але пообіцяв надати все необхідне для самостійного протистояння опозиції. Афганці пробували заперечувати, але М. С. Горбачов повторив: «Наша армія має бути виведена з Афганістану. Зброю ми вам залишимо. Додатково дамо ще. Озброюйте свою армію і розміщуйте її на місцях, де зараз дислокується наша армія»⁴. Про це ж він говорив з М. Наджибуллою у Москві в лютому 1986 р.⁵

Ці слова М. С. Горбачова про намір «піти з Афганістану» суперечили іншим його заявам. 4 лютого 1986 р. в інтерв'ю французькій «Юманіте» він, словами своїх попередників, говорив про головну відповідальність за

¹ Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Історичні науки. – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 120.

² Пядышев Р. Наджибулла... – С. 20.

³ Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым... – С. 57–58.

⁴ Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 91.

⁵ Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64.

ситуацію в Афганістані Пакистану і США¹. З трибуни XXVII з'їзду КПРС М. С. Горбачов пов'язував виведення військ з політичним врегулюванням і гарантіями припинення і непоновлення збройного втручання у внутрішні справи ДРА². Про це ж він говорив під час наради в міністерстві закордонних справ 22 червня 1986 р.³ З одного боку, ці висловлювання свідчили про принципову установку на виведення військ. З іншого – умови реалізації цього наміру формулювались у термінах і зворотах початку 1980-х рр.

Афганістан став важливою складовою «нового політичного мислення». За переконанням М. С. Горбачова, без змін у зовнішній політиці, покращення відносин із Заходом неможлива була «перебудова» країни. Відновити ж політичний діалог із Заходом, а з ним і так потрібну для СРСР соціально-економічну співпрацю, без вирішення афганської проблеми було неможливо. Проекцією «нового політичного мислення» і «перебудови» на афганську політику Москви була чергова ротація на вищих партійних і державних посадах НДПА і ДРА. Ці зміни, за задумом Кремля, мали посилити участь афганців в управлінні країною, зробити його більш ефективним, а вплив СРСР – більш опосередкованим. Без цього виведення військ було неможливими. У Москві також сподівалися, що М. Наджибулла матиме більш респектабельний вигляд усередині країни і в очах світової спільноти. Так сформувалася магістральна лінія горбачовського керівництва в афганському питанні: виведення військ і всебічна підтримка модернізованого афганського режиму будь-якими, окрім військових, засобами.

У перші роки «перебудови» і реалізації «нового політичного мислення» афганське питання не сходило з порядку денного. 26 червня 1986 р. на

¹ Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите». – 4 февраля 1986. – М., 1986. – С. 6.

² Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1987. – С. 69.

³ Горбачев М. С. У последней черты. Выступление на совещании в МИД СССР, 22. 06. 1986 // Горбачев М. С. Годы трудных решений. Избранное. 1985–1992 гг. – М., 1993. – С. 49–50.

засіданні Політбюро М. С. Горбачов сказав: «Коротше кажучи, слід звідти вилазити». А. А. Громико підтримав його: «Це не наша війна. Слід залучити до уряду людей з опозиції»¹. Немов на підтвердження цього 11 липня 1986 р. Політбюро схвалило виведення з ДРА кількох радянських підрозділів. М. С. Горбачов сказав: «Виводимо шість полків. Тим самим демонструємо, що СРСР не збирається залишатися в Афганістані... І Наджиб має зрозуміти, що це серйозно. І нехай бере справу до своїх рук»². Про це ж ішлося на засіданні Політбюро 28 липня 1986 р.³ Продовж 15–31 жовтня того року з Афганістану були виведені шість полків (з Шинданда – танковий, мотострілецький і зенітний, з Кундуза – мотострілецький і зенітний, з Кабула – зенітний)⁴. Насправді це був демонстративний і пропагандистський крок: до СРСР повернули підрозділи, не задіяні в бойових діях з несправною і непридатною до використання технікою. Але він мав засвідчити рішучість радянського керівництва у питанні врегулювання афганської проблеми.

13 листопада 1986 р. на засіданні Політбюро М. С. Горбачов сказав: «Стратегічна мета – в один, максимум два роки завершити війну і вивести війська». «Продовж двох років піти звідти, виводячи по 50% військ на рік»⁵. 12 грудня 1986 р. М. С. Горбачов говорив М. Наджибуллі в Москві, що афганська влада мала розраховувати насамперед на себе і підкреслив, що СРСР не збирався надовго відкладати виведення військ. Водночас він запевнив, що Москва ніколи не полишить свого союзника⁶. 5–7 січня 1987 р. Кабул відвідала радянська делегація на чолі з міністром закордонних справ Е. А. Шеварднадзе. В інтерв'ю «Бахтар» він назвав рік, що розпочинався, «переламним етапом в історії нового Афганістану»⁷. Міністр говорив, що

¹ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 55.

² Там же. – С. 64.

³ Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другими материалами. – М., 2010 – С. 603 – 604.

⁴ Возвращение на Родину // Правда. – 1986. – 28 октября – С. 5.

⁵ В Политбюро ЦК КПСС... – С. 105.

⁶ Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 64.

⁷ Интервью агентству Бахтар // Правда. – 1987. – 8 января. – С. 5.

радянсько-афганські відносини вимагали нових підходів, які б сприяли оголошеній в Афганістані «політиці національного примирення»¹. 3 липня 1987 р. командарм Б. В. Громов наказав припинити наступальні операції ОКРВ, окрім протикараванних рейдів². Проте це принципово не змінювало ситуації, а в умовах війни, що не припинялася, військова і військово-технічна сфери ще довго залишалися головним змістом двосторонніх відносин.

Під час наступних зустрічей радянських політиків з афганцями, зокрема М. С. Горбачова з М. Наджибуллою, незмінно наголошувалося на невідворотності виведення військ, на важливості самостійного прийняття рішень. Але продовж тривалого часу далі розмов справа не йшла: афганці і надалі сподівалися на радянську підтримку і допомогу.

Слабкість режиму М. Наджибулли і його повна залежність від СРСР зумовила те, що генеральна лінія, сформульована ще до вторгнення військ – за жодних обставин «не втратити Афганістан» – залишалася панівною в радянській політиці. Виведенню військ перешкоджала і відсутність консенсусу з цього питання в Кремлі і повне несприйняття таких перспектив афганськими марксистами. М. С. Горбачов пояснював у своїх мемуарах: «Зараз нерідко запитують: а чому Горбачов не припинив війну одразу, в 1985 р.? Потрібно було: виробити єдину позицію в радянському керівництві; забезпечити узгоджені дії з керівництвом Афганістану (це виявилось найскладнішим); нарешті, створити зовнішні умови виведення військ, оскільки в афганські події були втягнуті й інші держави»³. М. Наджибулла і його оточення переконували, що виведення ОКРВ означатиме поразку НДПА і «Квітневої революції», перетворить ДРА на прозахідну ісламську державу. Е. А. Шеварднадзе згадував, як після кількох зустрічей з М. Наджибуллою міністр закордонних справ ДРА А. Вакіль у Женеві заявив: «Я нічого не знаю про виведення армії. Я категорично проти». М. Наджибулла, за наполяганням М. С. Горбачова, зателефонував своєму міністрові і розтлумачив йому, що

¹ Інтерв'ю агентству Бахтар... – С. 5.

² Шишов А.В. Указ. соч. – С. 466.

³ Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем. – СПб, 2002. – С. 230–231.

питання виведення радянських військ – справа вирішена¹. Утім, навіть після підписання Женевських угод сам М. Наджибулла неодноразово звертався до радянських керманів з проханням відтермінувати виведення військ або ж залишити бодай частину їх в Афганістані [більш докладно 6.2].

У Кремлі також не всі поділяли курсу М. С. Горбачова на виведення військ. У радянському політичному і військовому керівництві сформувалися кілька «фракцій», члени яких мали відмінні погляди на афганську політику СРСР. Військова верхівка (С. Ф. Ахромєєв, В. І. Варенніков) і деякі посадовці з МЗС (Г. М. Корнієнко) наполягали на негайному виведенні військ і спробах переконати НДПА поступитися частиною влади. Міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і заступник (з 1988 р. – Голова КДБ) В. О. Крючков були за продовження «рятувати» НДПА усіма засобами з військовими включно. Завідувач Відділу пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлев обстоював ідею «афганізації» війни, тоді як сам Генсек – «поступової афганізації». При цьому він надав усі важелі афганської політики Е. А. Шеварднадзе і В. О. Крючкову². Вони були головними ініціаторами бутафорних реформ в Афганістані й «обрання» М. Наджибулли президентом з метою максимально зміцнити його позиції на майбутнє, після виведення радянських військ.

Ці розбіжності ускладнювали ситуацію в Афганістані й у радянській зовнішній політиці. Слід віддати належне М. С. Горбачову, який послідовно відкидав будь-які ініціативи, які загрожували зриву переговорів у Женеві, а після підписання угод – графіку виведення військ [більш докладно 5.4; 6.2]. Він розумів це як засіб реалізації «нового політичного мислення» і здійснення «перебудови». Однак М. С. Горбачов був продуктом радянської політично-ідеологічної системи і бачив врегулювання афганської проблеми лише через виведення військ. Він не полишав підтримувати кабульський режим навіть тоді, коли «соціалістичний табір» розвалювався на очах³. Це також відповідало принципам «нового політичного мислення».

¹ Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 95.

² Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва... – С. 121.

³ Там же. – С. 123.

М. С. Горбачов неодноразово підкреслював, що «соціалізму немає потреб відмовлятися ані від своїх принципів, ані від своїх ідеалів»¹.

1 лютого 1988 р. Політбюро схвалило «План виведення радянських військ з Афганістану». Початок виведення 109 тис. солдатів і офіцерів, 513 літаків і вертольотів, 30 тис. одиниць техніки залежав від результатів перемовин у Женеві. У випадку вчасного підписання угод воно мало розпочатися 15 травня 1988 р. і завершитися до 15 лютого наступного року. На першому етапі (15 травня – 15 серпня) планували вивести більшість військ з регіонів країни, залишивши частину їх у Кабулі для захисту уряду і радянських представників та прикриття траси Кабул–Термез. На другому етапі передбачалося до 15 листопада війська не виводити, що мало посилити позиції уряду Афганістану. В разі зриву переговорів війська мали почати виходити в червні 1988 р., а саме виведення мало відбутися продовж 7–7,5 місяців.² Після підписання 14 квітня 1988 р. Женевських домовленостей цей план став важливою складовою їх реалізації [докладніше див. 5.4].

Оголошення М. С. Горбачовим у межах «перебудови» «гласності» позначилося на певній корекції підходів до висвітлення подій в Афганістані в радянських ЗМІ і публіцистиці. Серединою 1985 р. датована таємна записка керівників Відділу зовнішньополітичної пропаганди (Л. М. Замятін) і Відділу адміністративних органів (М. І. Савінкін) до ЦК КПРС «Про публікації в засобах масової інформації матеріалів щодо дій обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані». Додаток до неї, підписаний начальником Генерального Штабу маршалом С. Ф. Ахромєєвим, першим заступником міністра закордонних справ Г. М. Корнієнком і заступником Голови КДБ В. О. Крючковим, містив вичерпний перелік дозволеного до друку чи озвучення по радіо та телебаченню. Дозволялося висвітлювати повсякденне

¹ Польшов М. Ф. М. С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты // Новейшая история России. – 2012. – №2. – С. 139–140.

² Выписка из протокола №114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О плане вывода советских войск из Афганистана». – 1 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf. – Арк. 2–5.

життя, тактичні навчання (не вище батальйону) радянських військ, залучення авіатехніки й автотранспорту для перевезень вантажів місцевому населенню і виділення військ для супроводження колон і охорони об'єктів, роботу радянських військових фахівців з надання допомоги афганським військовим в освоєнні бойової техніки, роботу радянського військового шпиталю з надання медичної допомоги місцевому населенню, пораненим афганським і радянським військовослужбовцям. Відтоді можна було писати про вимушене застосування окремими бійцями чи підрозділами зброї при виконанні перелічених вище обов'язків, про окремі одиничні випадки (не більше одного на місяць) поранень чи загибелі радянських воїнів без наведення свідчень про участь підрозділів і частин, в яких вони служили, в бойових діях. Дозволялося писати про нагородження солдатів і офіцерів радянськими й афганськими урядовими нагородами, передусім званням Героя Радянського Союзу, з відзначенням їхніх мужності і героїзму, але без показу конкретної бойової діяльності, яка послугувала підставою для такого нагородження¹.

Ці рішення регламентували висвітлення війни в Афганістані до кінця існування СРСР. Порівняно з постановою від 27 грудня 1979 р. цензурні лещата були дещо послаблені, що уможливило поступове творення версії Афганської війни, яка наближалася до реальної. Нехай і незначне послаблення цензурних обмежень змінило зміст публікацій, присвячених Афганістану. Утім, офіційне тлумачення політики СРСР у цій країні, тиражоване науковими працями, не відходило від сформульованих на початку 1980-х рр. положень. Не змінились і висловлювання посадовців на тему Афганістану. Попри це, до публіцистики почали дозовано потрапляти частинки правди про ті події.

Виявилося, що радянські воїни в Афганістані не лише розвозили по кишлаках продукти і висаджували «алеї дружби». Тенденцією ставала героїзація тієї війни, а публікації, присвячені їй, були радше патріотично-виховними, аніж інформативними. Відданість інтернаціональному обов'язку,

¹ Цит. за: Ляховский А. А. Указ. соч. – С. 296–298.

безкорисливість служіння Вітчизні навіть за її межами, очевидність переваг радянської системи військово-патріотичного виховання – такими були головні їх ідеї. Кілька книг, присвячені загиблим «афганцям», були спрямовані на військово-патріотичне виховання молоді. Одним з мотивів публікацій тих років стало ототожнення війни в Афганістані з Великою вітчизняною, а ветеранів-«афганців» – з ветеранами війни 1941–1945 рр.¹

Утім, до виведення військ у СРСР не виходили за встановлені рамки, а влада формувала спотворену картину подій в Афганістані. Це була важлива складова політики горбачовського керівництва, яка тлумачила афганську проблему винятково з військового погляду: СРСР захищав афганську революцію від агресії ззовні, і загибель радянських вояків «за річкою» – трагічна, але вимушена необхідність. Важливо, що війну потрохи стали називати «війною», проте її зображення лишалося далеким від правди. Насправді в перші роки «перебудови» і «гласності» повну брехню про неї змінила напівправа. Проте і це готувало ґрунт для великого числа викривальних праць про «Афган», які з'явилися уже після виведення військ.

Зусиллями цієї інформаційно-пропагандистської кампанії у 1985–1988 рр. сприйняття радянським суспільством Афганської війни змінилося з попередньої «невідомої війни» на «героїчну війну»². Пропаганда малювала офіційний образ воїна-«афганця» – звитяжного, жертвовного продовжувача традицій ветеранів попередніх воєн, передусім Великої вітчизняної. Ветеранів-«афганців» запрошували на зустрічі з молоддю і трудовими колективами. Афганська війна стала частиною військово-патріотичного виховання. Усе частіше вшанували пам'ять загиблих в Афганістані. 3 листопада 1987 р. у дворі Дніпродзержинської середньої школи №20 був відкритий перший в УРСР пам'ятник воїну-«афганцю» з написом:

¹ Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2020. – №2. – С. 98–101.

² Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века. – М., 2008. – С. 440.

«Олександр Іванович Стовба – поет, воїн-інтернаціоналіст». Біля середньої школи №5 м. Шепетівки висадили алею імені Віктора Длужневського¹. У союзних республіках організовували спортивні змагання на честь «афганців». У м. Мінгечаурі (Азербайджанська РСР) проводився турнір з самбо імені Рустама Кахраманова, у Сімферополі – турнір з настільного тенісу пам'яті Героя Радянського Союзу Олександра Богданова, у Севастополі – змагання з кульової стрільби пам'яті Сергія Іванова. Рівненщиною курсував дизель-тягач імені сержанта Анатолія Кушнерова, а маршрутом Рівне–Тернопіль – міжміський автобус імені капітана Костянтина Прокопчука. Іменем Героя Радянського Союзу Олександра Мироненка було названо супертраулер. З'явилися сотні іменних полів у колгоспах і радгоспах на честь «афганців»².

Водночас, більшість громадян СРСР так і не зрозуміли ані тієї війни, ані її ветеранів. Ставлення до них з боку влади також було суперечливим. Варто згадати, як 2 серпня 1988 р., у День повітрянодесантних сил СРСР, міліція розіграла демонстрацію «афганців» на Арбаті під час їхнього руху до Вічного вогню. Це чи не найбільш повно ілюструє суперечливість і непослідовність тих змін, які відбувались у Радянському Союзі в роки «перебудови». Сама ж афганська проблема і її розвиток у ці роки засвідчила, як багато старого, радянського, було в «новому політичному мисленні».

Отже, радянське партійно-політичне керівництво продовж усіх 1980-х рр. послідовно рухало Афганістан на шляху соціалістичного експерименту. Корекції підлягала лише комбінація складових політики СРСР щодо ДРА. Від середини 1980-х рр., зі зміною радянського керівництва, початком «перебудови» і оголошення «нового політичного мислення» у зовнішній політиці в тактиці СРСР в афганському питанні сталися деякі зміни. По-перше, М. С. Горбачов оголосив безальтернативним курс на виведення радянських військ з Афганістану. По-друге, було дещо послаблено цензурні лещата, що позначилося на висвітленні тих подій у Радянському Союзі.

¹ Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов. – К., 1990. – Сс. 37, 45.

² Там же. – С. 42–43.

Однак стратегічна мета – за будь-яку ціну підтримувати режим НДПА і рухати його на шляху «соціалістичної орієнтації» – залишалася без змін.

Таким, чином, у 1980–1988 рр. ДРА лише формально була суверенною державою. Вона перебувала під зовнішнім управлінням, яке Кремль здійснював через апарат радників і 100-тисячний військовий контингент. Вони були вирішальним фактором утримання режиму НДПА при владі.

В умовах військової окупації СРСР реалізовував у ДРА політику «соціалістичної орієнтації», яка вже була апробована в багатьох державах Азії та Африки й зводилася до реалізації таких принципів: 1. зосередження влади в руках революційно-демократичної («авангардної») партії при поступовій еволюції останньої до «марксистсько-ленінської»; 2. планове керівництво централізованою усупільненою економікою при офіційному співіснуванні державного, кооперативного і дрібного приватного секторів економіки; 3. створення важкої промисловості як основи незалежної економіки; 4. мобілізація мас як фактор економічного зростання; 5. планування і програмування зовнішньої торгівлі, яка в руках держави мала бути джерелом накопичення ресурсів для форсованого промислового розвитку; 6. вирішальна роль держави у творенні соціальної сфери: безкоштовної системи охорони здоров'я, освіти тощо; 7. формування соціальної бази для майбутнього будівництва соціалізму. Особливістю реалізації цієї політики в ДРА було те, що вона здійснювалася в умовах громадянської війни і військової окупації країни, а соціалістичні реформи охоплювали лише ті райони країни, які контролювали радянські війська.

Продовж 1980-х рр. політика СРСР щодо ДРА зазнавала тактичних змін, натомість стратегічно не змінювалась. Москва послідовно підтримувала афганський режим і спрямовувала його розвиток шляхом «соціалістичної орієнтації». З початком «перебудови» і «нового політичного мислення» було переглянуто лише перелік методів і засобів цієї підтримки. М. С. Горбачов, оголосивши курс на виведення військ, дотримувався політики «за жодних обставин не втратити Афганістан».

РОЗДІЛ 5. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР АФГАНСЬКОЇ КРИЗИ

5.1. Міжнародна реакція на радянську інтервенцію в ДРА

Радянська інтервенція в Афганістан зустріла осуд світової спільноти. Кремлівська пропаганда спробувала створити в середині країни видимість міжнародної підтримки цієї акції, принаймні «прогресивною частиною людства». Продовж січня–лютого 1980 р. «Правда» рясніла репортажами про підтримку урядами та громадськістю різних країн зовнішньої політики СРСР загалом і його дій в Афганістані зокрема. Це могло створити ілюзію, що більшість країн схвалювали політику Москви, і що лише США й їхні поплічники піддавали її критиці. Насправді ж міжнародна реакція на інтервенцію СРСР у ДРА була неочікувано жорсткою для Кремля.

Особливо різкою була реакція на ті події США. Вона була підготовлена подіями кінця 1970-х рр. у країнах «третього світу». Квітневий переворот 1978 р. в Афганістані, Ісламська революція 1978–1979 рр. в Ірані, повалення режиму А. Самоси в Нікарагуа в липні 1979 р. тощо створювали враження, що Штати втрачали контроль над світовими подіями, виявляли слабкість на тлі посилення Москви¹. Тому інтервенція СРСР у ДРА стала останньою краплею, яка породила до життя «доктрину Картера», згідно з якою ті події тлумачилися як просування до зони життєвих інтересів США². Тож жорстка реакція Вашингтона не забарилася.

28 грудня Дж. Картер надіслав листа Л. І. Брежнєву. Президент США відкинув радянське обґрунтування своїх дій, які в Москві передали послу Т. Уотсону, і закинув СРСР втручання у внутрішні справи ДРА та brutальне нав'язування афганцям нової влади. За словами Дж. Картера, дії Москви загрожували підірвати «багаторічні зусилля з формування більш стабільних і

¹ Гончар Б. М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки: авт. дис... док. іст. наук: 07.00.03. – К., 1994. – С. 24–25.

² Дашкевич А. В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: авт. дис... док. політ. наук: 23.00.04. – К., 1998. – С. 15.

продуктивних відносин між» обома країнами¹. Л. І. Брежнєв у відповіді від 29 грудня (текст її було затверджено на засіданні Політбюро ЦК КПРС того ж дня²) звинуватив Дж. Картера в необ'єктивності й упередженій оцінці ситуації. Він повторив аргументи радянської сторони, наголосивши, що «прохання уряду Афганістану і задоволення цього прохання Радянським Союзом – це винятково справа СРСР і Афганістану»³. Л. І. Брежнєв звинуватив США у втручанні у внутрішні справи ДРА. Дж. Картер був обурений відповіддю і начебто казав: «Простою засудження недостатньо... Радянський Союз має заплатити за те, що він зробив. Ми маємо показати Радам, що вони не мають права вторгтися до сусідніх країн»⁴.

Як згадував З. Бжезінський, підготовка «адекватної відповіді» на дії СРСР в Афганістані розпочалася 30 грудня 1979 р.⁵ Насправді вже 28 грудня співробітник Ради національної безпеки (РНБ) М. Бремент у меморандумі до З. Бжезінського обґрунтовував можливі заходи щодо СРСР з боку США⁶. 2 січня 1980 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера запропонував перелік можливих санкцій щодо СРСР⁷. Того ж дня відбулося засідання РНБ, на якому був прийнятий меморандум з 26 пунктів. Щодо Договору ОСО-2 йшлося, що це питання було важливим, проте на голосування в Сенаті його

¹ Hotline Message From President Carter to General Secretary Brezhnev. – Washington, December 28, 1979 // Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan. – Washington, 2018: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf> (далі – FRUS. – V. XII). – P. 318–319.

² Выписка из протокола №177 заседания Политбюро ЦК КПСС от 29 декабря 1979 г. «Об ответе на обращение президента Картера по линии прямой связи по вопросу об Афганистане»: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/12.29.1979%20PB%20extract.pdf.

³ Hotline Message From General Secretary Brezhnev to President Carter. – Washington, December 29, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 320–323.

⁴ Цит. за: Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики. – М., 2009. – С. 461.

⁵ Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981. – NY, 1985. – P. 430.

⁶ Memorandum From Marshall Brement of National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) and the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Aaron). – Washington, December, 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 314–317.

⁷ Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, January, 2, 1980 // FRUS. V. XI –I. – P. 364–369.

ставити не слід (п. 1). Ухвалили скоротити радянську дипломатичну місію й обмежити офіційні візити до США (п. 4), призупинити підготовку до відкриття генеральних консульств у Києві й Нью-Йорку (п. 5), ускладнити процедуру відкриття віз для радянських офіційних осіб (п. 9), скоротити представництва радянських ЗМІ у США (п. 10). Скасовувалися засідання спільних комітетів з сільського господарства й охорони здоров'я, заплановані на січень і лютий (п. 13). Йшлося про скорочення торгівлі між країнами, зокрема, про заборону на торгівлю зерном (пп. 18, 19). Рішення щодо запланованої на літо 1980 р. Олімпіади в Москві потребувало додаткового вивчення. Ухвалили не визнавати режим Б. Кармаля, обмежити офіційні контакти з ним (п. 7) і посилити тиск на міжнародні фінансові організації, які надавали ДРА допомогу, з тим, щоб припинити її (п. 25). Йшлося також про посилення військової співпраці з Пакистаном (п. 26)¹.

4 січня Дж. Картер підтвердив відкладення ратифікації Договору ОСО-2, згортання культурної й економічної співпраці з СРСР. 18 січня Білий дім вирішив бойкотувати літню Олімпіаду 1980 р. у Москві. Як пояснював З. Бжезінський, Кремль мріяв зробити її найбільш успішною в історії, а без участі спортсменів із США це було неможливо². 8 січня 1980 р. в інтерв'ю «Сі-Бі-Ес» він сказав, що «СРСР має заплатити високу політичну й економічну ціну за вторгнення до Афганістану»³. США заборонили видачу ліцензій на продаж СРСР технологій, а видані раніше (майже на 150 млн. дол.), були заборонені до продажу. До «технологічних» санкцій приєдналися Європа й Японія⁴. Це завдало відчутного удару по радянській економіці.

¹ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980. // FRUS. V. XII. – P. 379–384; Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to Secretary of States Vance and Secretary of Defense Brown. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 392–394.

² Brzezinski Z. *Op. cit.* – P. 433.

³ Цит. за: Иващенко А. С. Политика США в отношении кабульского режима (декабрь 1979 – февраль 1989 гг.) // Восток. – 1994. – №6. – С. 60.

⁴ Рабуш Т. В. Санкции США против СССР, их итоги и последствия (на примере антисоветских санкций 1980 года) // Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2016. – №6. – С. 46.

Антирадянським було щорічне послання Дж. Картера «Про становище в країні» 23 січня 1980 р. Він погрожував застосувати проти СРСР усі засоби з військовими включно в разі, якщо дії Москви дестабілізують ситуацію в зоні Перської затоки. У США оголосили набір резервістів, а з Москви відкликали посла Т. Уотсона¹. За словами посла А. Ф. Добриніна, в США розпочалася справжня антирадянська істерія². Прикладом може бути номер журналу «Ньюсуік» за 14 січня 1980 р., присвячений інтервенції в ДРА. Епіграфом спецвипуску стали слова: «Назад до “холодної війни”». На його обкладинці було фото бойової машини піхоти. Тоді Афганістан уперше назвали «радянським»³. «Інтернешнл геральд трібьюн» продовж січня 1980 р. 107 публікацій присвятила Афганістану, ще в 92 статтях афганська криза згадувалася принагідно⁴. Водночас у Білому домі зауважували, що США виступали проти дій СРСР в Афганістані і не прагнули повалити радянську систему чи згорнути «розрядку».

США не визнали режим Б. Кармаля, а в листопаді 1980 р. представник США в ООН заявив, що він «не представляє і не може представляти народ Афганістану». Дипломатичні відносини між країнами розірвані не були, але США скоротили свій дипкорпус у Кабулі до п'яти–шести співробітників, шести охоронців і персоналу зв'язку⁵. Італія і ФРН відкликали своїх послів⁶, решта членів НАТО й ЄЕС уникали контактів з режимом⁷. США припинили економічну допомогу ДРА. 27 березня 1980 р. Дж. Картер пояснив це ускладненням доступу американських товарів на афганські ринки і відзначив, що після виведення радянських військ США знімуть ці обмеження. Експорт

¹ Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986). – М., 1996. – С. 459–462.

² Там же. – С. 459.

³ Newsweek. – 1980. – January, 14.

⁴ Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991. – С. 169.

⁵ Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 61.

⁶ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 378.

⁷ Telegram From the Department of States to the Embassy in China. – Washington, January 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 403.

США до ДРА скоротився з 21 млн. дол. у 1979 р. до 14,2 млн. у 1980 р. і до 3,9 млн. у 1985 р. Імпорт із ДРА до США впав до 4,1–4,9 млн. дол.¹ Союзники США також заморозили допомогу ДРА.

Радянська інтервенція в ДРА зумовила перегляд політики США щодо афганського руху опору. 26 грудня 1979 р. З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера закликав збільшити фінансування «Програми прихованих дій», почати надавати моджахедам зброю, а також переглянути політику щодо Пакистану й Китаю². ЦРУ тоді уникало постачати до зон конфліктів зброю, походження якої можна було б пов'язати з США³. У випадку з Афганістаном це могли бути лише радянські зразки зброї. США мали на складах незначні її запаси, тож важливо було знайти додаткові джерела її отримання в потрібній кількості. 27 грудня на засіданні Президентського комітету йшлося, що слід обмежуватися тими зразками, які були на озброєнні ЗС ДРА. Поставки зброї моджахедам були можливі лише через Пакистан. С. Тернер запропонував виділити на «Програму» 10 млн. дол., але для цього потрібно було заручитися згодою Конгресу. Кошти погодилася надати Саудівська Аравія, проте, як сказав директор ЦРУ, вона «хоче бачити колір наших грошей». За словами заступника С. Тернера Ф. Карлуччі, «ця зброя не допоможе моджахедам захопити країну, вона лише ускладнюватиме життя Радам»⁴. На засіданні РНБ 28 грудня було ухвалено почати надавати повстанцям зброю, проте із застереженням, що ця допомога не мала породжувати сподівань на перемогу моджахедів. Адже якщо стратегічне завдання США – виведення радянських військ (Дж. Картер) – було недосяжним, то слід було домогтися, аби СРСР заплатив за Афганістан якомога вищу ціну (З. Бжезінський)⁵.

¹ Иващенко А. С. Указ. соч. – С. 63–64.

² Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, December, 26, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 267.

³ Крайл Д. Война Чарли Уилсона. – М., 2008. – С. 19.

⁴ Minutes of a Presidential Review Committee Meeting. – Washington, December 27, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 286–289.

⁵ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 301–302.

Відтоді афганська тема стала частиною політичного життя США. На результати виборів 1980 р. вплинуло розчарування американців цілковитим безсиллям США перед радянською агресією в Афганістані¹. Вона допомогла Штатам вийти з-під впливу «в'єтнамського шоку», змінила суспільні настрої. Радянсько-американські відносини дедалі погіршувалися, що більш предметно розглядатиметься нижче.

Радянську інтервенцію в ДРА засудили інші західні країни. 10 січня 1980 р. санкції проти СРСР запровадила Австралія. 18 січня британський уряд оголосив про призупинення надання СРСР кредитів на суму 1 млрд. 950 млн. ф. ст.² Португалія заборонила Радянському Союзу вилов риби в 200-мильній зоні, скоротила квоту вилову риби з 450 до 75 тис. т. Було обмежено до мінімуму всі обміни й візити між СРСР і західними країнами³.

Утім, позиція США й їхніх союзників щодо афганської кризи не була одноставною. На Сесії НАТО на початку січня 1980 р. Генеральний Секретар Й. Лунс говорив про важливість «солідарності й єдності рішень союзників». Міністри закордонних справ країн ЄЕС підтримали санкції, оголошені США (зобов'язалися не компенсувати американські поставки продовольчого зерна, відмовилися продавати до СРСР масло) і погодилися розглянути питання про допомогу афганським біженцям на суму в 55 млн. дол., виробити індивідуальні санкції й обмеження. Проте голова уряду Франції заявив, що «надзвичайно нерозумно пожертвувати за кілька днів усіма перевагами розрядки». Позиція Бонна була такою ж обережною⁴.

Багато писали, що санкції були емоційними й сьогоденними, що вони не зашкодили СРСР і, навпаки, вдарили по західному виробнику. Водночас М. С. Горбачов згадував, що зернове ембарго спричинило продовольчі

¹ Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана. – К., 2000. – С. 9; Ваисс М. Международные отношения после 1945 года. – М., 2005. – С. 222.

² Окориков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия. – М., 2008. – С. 171.

³ Черняев А. С. Моя жизнь и мое время. – М., 1995. – С. 402.

⁴ Звягельская И. Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов). – М., 1990. – С. 101–103.

труднощі в СРСР і спонукало Кремль до ухвалення «Продовольчої програми»¹. Скоротилися обсяги радянсько-американської торгівлі. Радянський експорт до США впав з 350 млн. руб. у 1979 р. до 151 млн. у 1980 р. Імпорт із США впав з 2,486 млрд. руб. до 1,315 млрд. руб. Окрім пшениці, зменшилися поставки машин, обладнання, транспортних засобів (311,484 млн. руб. проти 442,236 млн. руб.), енергетичного обладнання (2,534 млн. руб. проти 20,339 млн. руб.), обчислювальної техніки (1,807 млн. руб. проти 5,378 млн. руб.) тощо². Утім Москві вдалося компенсувати брак американського зерна збільшенням закупівель у Канаді (з майже 2 млн. т до майже 5 млн. т) і особливо в Аргентині (на 13,5 млн. т.)³.

Напевне, найбільш болючим для Кремля став бойкот XXII літніх Олімпійських ігор 1980 р. у Москві. З. Бжезінський закликав до цього Дж. Картера ще 2 січня 1980 р.⁴ Проте на засіданні РНБ того ж дня У. Кристофер зауважив, що це було б «жорстоко щодо американських спортсменів». З. Бжезінський наполягав на бойкоті, проте лише якщо до нього приєднаються й інші країни. Тоді ж бойкот Олімпіади пов'язали з зерновим ембарго – якщо схвалить одне, то слід схвалювати інше⁵. Проте якщо зернове ембарго було запроваджене одразу ж, питання бойкоту Олімпіади ухвалили пізніше. 12 квітня 1980 р. США офіційно оголосили про відмову від участі в Іграх «Москва-80»⁶. Бойкот Сполучених Штатів підтримали 65 держав, ще 14 команд виступали під прапором МОК. Подія, яка в Москві розглядалася як потужний ідеологічний захід, перетворилася на фарс. Під час бесіди з М. Брементом перший секретар посольства СРСР у США О. О. Бессмертних зізнався, що саме бойкот Олімпіади найбільше

¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 2. – М., 1995. – С. 191–192.

² Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 271–273.

³ Там же. – Сс. 257, 260.

⁴ Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter. – Washington, January, 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 368.

⁵ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 381–382.

⁶ Address by Vice-President Mondale to the United States Olympic Committee «US Call for an Olympic Boycott». – April 12, 1980: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123796>

роздратував Кремль серед усіх «афганських» рішень Білого дому. Він сказав, що це «породило відчуття національної образи у радянського населення»¹.

Дії СРСР в Афганістані засудили й інші країни. Співробітник радянського посольства в Пакистані В. Беляєв згадував розлючені юрби на вулицях Ісламабада 28 грудня 1979 р.² Лідер Пакистану генерал М. Зія уль-Хак засудив грудневі події 1979 р. Ісламабад не визнав новий кабульський режим і підтримував афганську опозицію. У Пакистані осіло близько 3,5 млн. афганських біженців, значна частина яких отримала політичний притулок. У країні виникли десятки таборів підготовки афганських «борців за віру», а в прикордонному з ДРА Пешаварі розмістилися штаб-квартири афганських опозиційних партій. Пакистан, таким чином, став головним плацдармом збройного опору проти режиму НДПА і радянських військ³.

17–22 травня 1980 р. в Ісламабаді за ініціативи Пакистану відбулася сесія Організації Ісламська Конференція. Ситуація в ДРА була головним питанням порядку денного, а нова афганська влада не була запрошена на це зібрання. Резолюція сесії була антиафганською й антирадянською водночас. Йшлося, що радянська інтервенція обмежувала суверенітет Афганістану й перешкоджала афганцям вільно обирати політичний і соціально-економічний лад. Документ вимагав «невідкладного й беззастережного виведення всіх радянських військ», і недопущення з їх боку «пригноблення і тиранії щодо афганського народу та його синів, які ведуть справедливую боротьбу». Було призупинено членство ДРА в ОІК до врегулювання афганської кризи⁴. МЗС Афганістану назвало обговорення «так званого афганського питання» на тій сесії втручанням у внутрішні справи країни, і не визнало її рішень⁵. За кілька місяців міністри закордонних справ держав-членів ОІК підтримали ініціативу

¹ Memorandum of Conversation. – Washington, September 9, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 845.

² Беляєв В. Старая дружба не ржавеет. События в Афганистане и Пакистане // Москва. – 2002. – №2. – С. 149.

³ Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2–3.

⁴ Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>

⁵ Заявление МИД ДРА // Правда. – 1980. – 27 января. – С.5.

Ісламабада про створення Комітету для врегулювання афганської кризи. До його складу увійшли міністри закордонних справ Пакистану, Ірану й Генеральний секретар ОІК. Пізніше до роботи Комітету долучилися міністри закордонних справ Гвінеї і Тунісу¹. На конференції голів держав і урядів країн ОІК в Ет-Таїфі 25–28 січня 1981 р., окрім заклику до «повного й негайного виведення всіх іноземних військ з Афганістану», утворили «Ісламський фонд» (2,3 млрд. дол.) для підтримки афганського опору².

Надалі Ісламабад неодноразово говорив про радянську окупацію ДРА на різних міжнародних форумах: на сесіях Руху неприєднання, ОІК, в ООН³. Це загострило афгансько-пакистанські відносини. Після січневої 1980 р. сесії ОІК у Кабулі й інших містах відбулися арешти пакистанських громадян і навіть затримання дипломатів. Пакистан відповів закриттям консульства в Кандагарі й посольства в Кабулі⁴. Афганська і радянська пропаганда мали Пакистан за «цапа-відбувайла» за антиурядові й антирадянські акції в ДРА, як це було після повстання «Аллах Акбар!».

Реакцію Пакистану на афганські події часто тлумачили з погляду на його проамериканську зовнішню політику, проте на це були інші причини. По-перше, це побоювання агресії з боку СРСР. Уряд країни не міг знати справжніх мотивів Москви, тож було побоювання, що СРСР через Афганістан прагнув вийти до Індійського океану чи нафтоносних полів Близького Сходу. По-друге, Пакистан був затиснутий між прорадянською ДРА, окупованою радянськими військами, і недружньою Індією, озброєною радянською зброєю. Наостанок, афганські біженці в Пакистані загрожували

¹ Sardar R. Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan. – University of Massachusetts Amherst. – A Dissertation, 1985: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1. – P. 109–113.

² Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2014. – №18. – С. 119.

³ Москаленко В. Н. Внешняя политика Пакистана (формирование и основные этапы эволюции). – М., 1984. – С. 256.

⁴ Response to Request for Intelligence From the Acting Assistant Director for Joint Chiefs of Staff Support (name not declassified) to the Deputy Under Secretary of Defense for Policy (Murphy). – Washington, February 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 600.

гуманітарними, соціальними й політичними проблемами¹. Ісламабад потребував зовнішньої підтримки, і він знайшов її у Вашингтоні.

США також були зацікавлені в Пакистані. Рішення надати афганським повстанцям зброю одразу ж наштовхнулося на труднощі. Найбільш суттєвою була неможливість прямих поставок і необхідність надійних посередників. Такими могли бути Саудівська Аравія і Пакистан. І якщо перша була готова підтримувати афганський опір після того, як це розпочнуть робити Штати, то Пакистан вимагав гарантій безпеки. На думку посла США в Пакистані А. Хаммеля, для цього слід було підтвердити чинність Договору 1959 р. і пообіцяти «пакет допомоги». З. Бжезінський у меморандумі до Дж. Картера від 3 січня 1980 р. писав, що його можна було «розділити» з Саудівською Аравією. Проте на заваді цьому стояла «поправка Симінгтона» від 1976 р., яка забороняла США надавати економічну й військову допомогу країнам, які порушували умови ядерного нерозповсюдження.

Вирішенню цієї проблеми слугувала серія перемовин. 28 грудня 1979 р. Дж. Картер мав телефонну розмову з М. Зія-уль-Хаком. 4 січня відбулися консультації з послом КНР у США Чаєм Земіном і телефонна розмова посла Пакистану в США Султан-хана з З. Бжезінським. 7 і 8 січня міністр оборони Г. Браун зустрівся з віце-прем'єром КНР Чень Бяо і Ден Сяопіном. 11 січня Дж. Картер надіслав листа М. Зія-уль-Хаку, а наступного дня президент, державний секретар С. Венс, його заступник У. Кристофер і З. Бжезінський зустрілись у Вашингтоні з міністром закордонних справ Пакистану Агою Шахі. США вдалося заручитися підтримкою потенційних союзників. Проте Ага Шахі, попри підтвердження Договору 1959 р., лишився незадоволеним обіцяною американською військовою допомогою на 400 млн. дол.

На засіданні Спеціального координаційного комітету (СКК) 17 січня 1980 р. ухвалили створити «Консорціум» за участю інших країн задля надання допомоги Пакистану. Франція погодилася продати Ісламабаду літаки

¹ Чернышков А. В. Пакистан и его дилемма безопасности в 1979–1989 гг. // Известия Самарского Центра Российской академии наук. – 2013. – №1 (т. 15). – С. 150–151; Sardar R. Op. cit. – P. 118–121.

«Міраж», Саудівська Аравія обіцяла виділити 800 млн. дол., а С. Венс доручив спробувати залучити до співпраці Японію. Можливі поставки зброї Пакистану непокоїли Індію, тож посол США в Делі мав переконати індійців, що ця допомога матиме оборонний характер і не загрожуватиме Індії.

Для обговорення співпраці в афганському питанні Пакистан і Саудівську Аравію відвідали У. Кристофер і З. Бжезінський. 2 лютого 1980 р. в Ісламабаді американці переговори з М. Зія-уль-Хаком. Наступного дня З. Бжезінський обговорив можливі канали поставок зброї повстанцям з головою Міжвідомчої розвідки генералом А. А. Рахманом. 4 лютого У. Кристофер і З. Бжезінський в Ер-Ріяді зустрілися з принцом Саудом. Тоді вперше йшлося про можливе залучення до «Програми» Єгипту, який мав велику кількість радянської зброї. У звіті президенту З. Бжезінський назвав перемовини успішними¹. Тож Пакистан став важливим учасником коаліції, яку сформували навколо засудження дій СРСР в Афганістані США.

Усе це відбувалося на тлі погіршення радянсько-пакистанських відносин. У середині 1980 р. на вимогу Ісламабада на третину було скорочено радянський дипкорпус у Пакистані. Радянським фахівцям, які працювали по контрактах, відмовили у продовженні дозволу на перебування у країні. Скорочувалося двостороннє співробітництво в усіх сферах².

Різкою була реакція на дії СРСР у ДРА Китаю. 30 грудня 1979 р. пекінський уряд засудив радянську інтервенцію в Афганістан. Китай не визнав новий кабульський режим, зберігши попереднє афганське посольство в Пекіні. Китай надавав масштабну допомогу моджахедам. Це впливало з радянсько-китайської конфронтації й антиіндійського альянсу з Пакистаном і цілком відповідало зміцненню співробітництва з США³. 5–13 січня 1980 р.

¹ Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2020. – Т.3 (28). – Вип. 1. – С. 169–170.

² СССР и Пакистан / Ред. кол. Г. Ф. Ким. – М., 1984. – С. 139–140.

³ Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина // *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – №11. – С. 10.

Пекін відвідав міністр оборони Г. Браун. Наслідком перемовин були домовленості про обмін військовими делегаціями і сприяння США в модернізації китайської армії. США лібералізували експорт до Китаю американських технологій, а підписана 24 січня того року нова торговельна угода надала КНР статусу «найбільш дружньої нації» у торгівлі з США¹.

Афганська криза вплинула на китайсько-пакистанські відносини. У січні 1980 р. Пакистан відвідав міністр закордонних справ КНР Хуан Хуа. Під час перебування в таборі біженців він заявив про повне китайсько-пакистанське порозуміння в афганському питанні². Пакистан став для КНР «прифронтовою державою», що значно активізувало співробітництво в усіх сферах. Водночас ще більше погіршилися радянсько-китайські відносини³.

Засудив дії Кремля в Афганістані й Іран. Посол СРСР у Тегерані В. М. Виноградов згадував, як пробував переконати аятолу Р. Хомейні «з розумінням поставитися до цього тимчасового і вимушеного кроку». Той ввічливо не схвалив дії Москви⁴, а надалі зайняв щодо них більш жорстку позицію. 29 грудня 1979 р. Іран перекрив кордон з ДРА, а в серпні 1980 р. Р. Хомейні закликав афганців повалити «сатанинську владу СРСР»⁵. Афганські події зумовили появу в лексиконі іранського ісламського керівництва визначення «малий сатана» щодо СРСР і суттєве погіршення ставлення іранців до Радянського Союзу. Це підтвердили напад на будівлю радянської дипломатичної місії в Ірані 27 грудня 1980 р. і на Іранське товариство культурних зв'язків з СРСР 20 січня 1981 р.⁶ Іран прийняв понад мільйон біженців з ДРА і підтримував шіїтське крило афганської опозиції.

¹ Бажанов Е. П. Движущие силы политики США в отношении Китая. – М., 1982. – С. 77–78; Место Китая в глобальной политике США / Отв. ред. В. П. Лукин. – М., 1987. – С. 155.

² Цит. за: Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М., 1995. – С. 474.

³ Охотников С. «Афганская западня». Превратности политики Китая в Центральной Азии // Азия и Африка сегодня. – 2002. – №9. – С. 7.

⁴ Виноградов В. М. Тегеран. 27 декабря 1979 года. Из воспоминаний советского посла // Восточный архив. – 2013. – №1 (27). – С. 88–89.

⁵ Советская внешняя политика в годы «холодной войны»... – С. 472.

⁶ Пилипенко В. В. Трансформация советско-иранских отношений после Исламской революции // Восток. – 2014. – №5. – С. 115–116.

З-посеред арабських країн найбільш категоричну антирадянську й антиафганську позицію зайняли Саудівська Аравія й Єгипет. У січні 1980 р. саудівські улеми видали фетву про 2,5% закят на підтримку афганських моджахедів¹. Влада цієї країни мала радянську інтервенцію в ДРА за нову геополітичну загрозу з огляду на наявність прорадянських режимів на півдні Аравійського півострова (НДРЙ) і на Африканському Рогові (Ефіопія). Режим же А. Садата після підписання Кемп-Девідських угод потребував «мусульманської легітимізації». Підтримка братів по вірі в Афганістані відповідала цій меті і вписувалася до політичної орієнтації Каїра на США. Тож ці арабські країни у подальшому надавали значну підтримку афганській опозиції фінансами, зброєю і живою силою. Уже в кінці грудня 1979 р. до Афганістану прибули перші арабські добровольці, число яких зростало².

Заклики до згуртування умми для протидії агресії проти Афганістану були почуті в усіх куточках ісламського світу. Так, ЦК партії «Сарекат Іслам» підштовхував уряд Індонезії до засудження радянської інтервенції і закликав через АСЕАН вимагати виведення радянських військ з ДРА³.

Навіть не всі «братні» партії і режими підтримали дії СРСР в Афганістані. В січні 1980 р. Союз комуністів Югославії назвав їх «неприпустимим втручанням у внутрішні справи суверенної позаблокової країни, члена Руху неприєднання». Румунія також закликала до негайного виведення військ⁴. Іспанські комуністи радянську інтервенцію розцінили як втручання у внутрішні справи Афганістану. Лідери компартії Великої Британії стверджували, що в ДРА мала місце інтервенція іншої держави, яка привела до влади новий уряд. Такою ж була позиція італійської компартії⁵.

¹ Lowenstein J. US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History. – Yale University, 2016: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award. – P. 60

² Кудрявцев А. Арабские «афганцы» // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 39.

³ Sardar R. Op. cit. – P. 109.

⁴ Христофоров В. С. Указ. соч. – С. 117.

⁵ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 26.

Обережною була позиція Індії. Нью-Делі визнав новий кабульський режим, проте прем'єр-міністерка І. Ганді заявила, що жодна держава не мала права на вторгнення до іншої країни. Однак вона додала, що радянські війська увійшли до ДРА на прохання її уряду лише після того, як Пакистан почав готувати повстанців і засилати їх на територію Афганістану для опору законному уряду¹. На таку позицію Індії впливали кілька факторів. По-перше, це світський характер держави і побоювання загострення релігійного питання всередині країни. По-друге, це дружні відносини з СРСР, псувати які країна намірів не мала. І, по-третє, це антипакистанська й антикитайська кон'юнктура зовнішньої політики. Індія була занепокоєна рішенням США розширити військове співробітництво з Пакистаном. За таких умов лише СРСР міг бути її надійним союзником. Індія офіційно не підтримала політику Кремля, проте й відкрито її не засуджувала. Її пропозиції, висловлені у 1980 р., передбачали виведення ОКРВ з Афганістану без прив'язки до отримання Москвою і Кабулом гарантій від втручання у справи ДРА ззовні. Це не сприймалося ані в СРСР, ані в Афганістані. Попри це, афганська криза сприяла радянсько-індійському зближенню, від чого Нью-Делі лише виграв².

Своєю інтервенцією в ДРА СРСР підірвав свій вплив на учасників Руху неприєднання. Дії Москви засудила Югославія, натомість СРСР підтримували Індія й Куба. Наслідком цього став розкол Руху³.

Міжнародну реакцію на радянську інтервенцію в ДРА найбільш повно відобразило обговорення її в ООН. 28 грудня 1979 р. З. Бжезінський запропонував винести афганське питання на Раді Безпеки⁴. Того ж дня Дж. Картер запропонував М. Зія-уль-Хаку ініціювати це питання⁵.

¹ Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век. – М., 2010. – С. 633.

² Гузаиров Ш. А. Индия и афганский конфликт (конец 70-х – 80-е годы). – Авт. дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03. «Всеобщая история». – М., 1991. – С. 10–14.

³ Христофоров В. С. Политическое урегулирование... – С. 119.

⁴ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 299.

⁵ Memorandum of Telephone Conversation. – Washington, December 28, 1979 // FRUS. – V. XII. – P. 312.

3 січня 1980 р. на адресу голови Ради Безпеки ООН Ж. Лепретта надійшов лист S/13724, який підписали представники 48 держав з вимогою розглянути питання «про становище в Афганістані»¹. СРСР і ДРА спробували скоординувати свої зусилля в ООН. 4 січня міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико зустрівся в Москві з його афганським колегою Ш. М. Достом. Радянський міністр послідовно розтлумачив необхідну лінію поведінки афганського дипломата в Нью-Йорку, яка повторювала затверджені на засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. радянські аргументи².

Представник СРСР в ООН О. О. Трояновський згадував, з яким подивом він ознайомився з отриманою з Москви інструкцією щодо радянської позиції в ООН³. Дипломат розумів її слабкість і не помилився.

Ще однією потенційною проблемою було те, що в Нью-Йорку перебував представник «старого» Афганістану Б. Сахак, якого призначив на цю посаду Х. Амін. О. О. Трояновський згадував, як важко було переконати його не йти проти позиції Москви. Головними аргументами на користь цього став дозвіл афганцеві і його дружині-росіянці переїхати до СРСР. До того ж опоненти володіли фактами і змогли відтворити грудневі події в Кабулі мало не за хвилинами. Представництво СРСР дізнавалося про події в ДРА лише з радянських ЗМІ. Пізніше О. О. Трояновський скаржився А. А. Громико на брак інформації і слабке пропагандистське супроводження радянської акції в Афганістані. Той же обмежився загальними фразами⁴.

Доказова база ДРА і СРСР виявилася слабкою. 5–7 січня відбулося шість засідань РБ ООН. Її членами на той час, окрім постійних членів, були Бангладеш, НДР, Замбія, Мексика, Нігер, Норвегія, Португалія, Туніс, Філіппіни, Ямайка. 5 січня до дебатів без права голосу були допущені

¹ Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – С. 5.

² Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. Гроссман А. С. // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 16–22.

³ Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи). – М., 1997: <https://www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi.php>

⁴ Там же.

представники Австралії, ДРА, Болгарії, Демократичної Кампучії, Єгипту, Канади, Колумбії, Малайзії, Нової Зеландії, Пакистану, Польщі, Саудівської Аравії, Сінгапуру, Японії, Коста-Ріки, Ліберії, Монголії, Сомалі, Туреччини. Наступного дня долучилися представники Чехословаччини, Угорщини, Іспанії й Італії, 7 січня – Лаосу, Панами, Чилі, Югославії, Заїру. Тож в обговоренні афганського питання в РБ ООН взяли участь 42 країни¹.

Обговорення було прогнозованим. О. О. Трояновського (виступав тричі) і Ш. М. Доста (двічі), які виступали з ідентичними промовами, підтримали представники НДР, Болгарії, Польщі, ЧСРСР, Угорщини, СРВ, МНР, Лаосу. Решта представників засудили дії Москви і закликали її негайно вивести свої війська з Афганістану. Аргументовані заперечення, базовані на чіткій картині подій 25–27 грудня 1979 р., висловили представники США, Великобританії, Канади й Пакистану. Їхні виступи вщент розбили радянсько-афганську версію подій. Найбільш емоційними були виступи китайського й чилійського дипломатів. Представники решти делегацій висловили «занепокоєння своїх урядів» афганськими подіями².

Утім обговорення, за визначенням «Правди», «надуманого афганського питання»³ в Раді Безпеки прогнозовано завершилося нічим. Проект резолюції S/13729, яка вимагала негайного виведення з ДРА іноземних військ, підтримали 13 представників. «Проти» прогнозовано проголосували представники СРСР і НДР⁴. Після цього запропонували перенести розгляд питання на Генеральну Асамблею ООН. «За» було 12 голосів, «проти» були представники СРСР і НДР. Представник Замбії утримався⁵. Оскільки це рішення не потребувало одностайності, резолюція пройшла.

¹ Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2018. – Т.1 (26). – Вип. 1–2. – С. 83.

² Там само. – С. 83–90.

³ Колисниченко Т., Толкунов А. Надуманный вопрос // *Правда*. – 1980. – 9 янв. – С. 5.

⁴ Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2190-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – С. 16

⁵ Там же. – С. 19.

Обговорення ситуації в ДРА на Шостій надзвичайній спеціальній сесії ГА ООН обернулося для Москви фіаско. І хоча «Правда» заявляла про «рішучий осуд» втручання у внутрішні справи ДРА з боку США, Китаю й Пакистану, висловлений делегаціями Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Чехословаччини, Монголії, Української і Білоруської РСР¹ (було б дивно, якби останні дві висловилися по-іншому), «категоричні протести» делегацій Індії, Анголи і В'єтнаму², результати голосування свідчили про інше. В СРСР вони ніколи не оприлюднювались. За резолюцію ЕС-6/2, яка засуджувала перебування іноземних військ в Афганістані, проголосували 104 країни, 18 утримались і скільки ж висловилися проти³.

Отже, міжнародна реакція на інтервенцію СРСР у ДРА була здебільшого негативною. Лише кілька держав, передусім радянських сателітів, схвалили її. США й їхні союзники розцінили дії СРСР як експансію і спробу розширення меж «соціалістичного табору». Це був відвертий вихід за межі визначеного умовами «холодної війни» простору в стратегічно важливому регіоні. Засудили дії Кремля і більшість мусульманських країн. СРСР опинився в позиції країни-агресора, що засвідчили дебати в ООН у січні 1980 р. Режим Б. Кармаля після радянського вторгнення в Афганістан остаточно дискредитував себе, від нього відвернулись ісламські країни, ДРА опинилась у міжнародній ізоляції. З нейтральної і відносно політично стабільної держави Афганістан перетворився на джерело напруги в регіоні. Радянська інтервенція підірвала позиції Руху неприєднання. Далекосяжні наслідки мало перетворення Пакистану на головного союзника США в регіоні. Посилилися військово-політичні контакти обох країн з Китаєм. Усе це дозволяє говорити про глобальні наслідки інтервенції СРСР у ДРА, що втілювалося в реакції світового співтовариства на неї.

¹ Колисниченко Т., Толкунов А. Грубое вмешательство // Правда. – 1980.–12 января. – С. 5.

² Решительный отпор // Правда. –1980. – 13 января. – С. 5.

³ Ковальков О. Л. «Афганские питання»... – С. 91.

5.2. Вплив радянської агресії в Афганістані на радянсько-американські відносини

Радянська інтервенція в Афганістан спричинила погіршення радянсько-американських відносин, згорання «розрядки» і загострення «холодної війни». Це засвідчили жорстка реакція адміністрації Дж. Картера і перші «афганські» антирадянські санкції, до яких США вдалися у 1980 р.

Утім жорстка американська реакція на Афганістан не означала, що США прагнули остаточно розірвати відносини з СРСР чи боротися за його крах. Це були заходи, спричинені конкретними подіями в Кабулі. Посол США в Москві Т. Уотсон 5 лютого 1980 р. закликав Державний департамент чітко донести Кремлю, що Штати виступали лише проти дій Москви, а не прагнули повалити радянську систему. Підтримуючи ідею санкцій (на думку посла, вони мали бути довготривалими), він закликав дотримуватися чинних урядових угод і не заморожувати офіційних контактів¹. У Кремлі також наголошували, що Афганістан не мав позначитися на радянсько-американських відносинах. Попри це кожного разу, коли на офіційному рівні йшлося про афганські події, сторони взаємно звинувачували одна одну в згортанні «розрядки» і порушенні неписаних правил гри в «холодній війні». Так було під час обміну листами між А. А. Громико і С. Венсом у лютому 1980 р.² і між А. А. Громико й Е. Маскі у серпні того ж року³, зустрічей З. Бжезінського⁴, держсекретарів С. Венса⁵ й Е. Маскі⁶ з радянським послом у США А. Ф. Добриніним, члена РНБ М. Бремента зі співробітником

¹ Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of States. – Moscow, February 5, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 555–559.

² Letter From Secretary of States Vance to Soviet Foreign Minister Gromyko. – Washington, February 8, 1980 // FRUS. V. XII. – P. 570; Translation of a Letter From Soviet Foreign Minister Gromyko to Secretary of States Vance. – Moscow, February 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 587.

³ Telegram From the Department of States to the Embassy in Soviet Union. – Washington, August 1, 1980 // FRUS. V. XII. – P. 818.; Letter From Soviet Foreign Minister Gromyko to Secretary of States Muskie. – Moscow, August 25, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 840.

⁴ Memorandum of Conversation. – Washington, March 17, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 633; Memorandum of Conversation. – Washington, July 12, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 800.

⁵ Memorandum of Conversation. – Washington, April 19, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 695.

⁶ Memorandum of Conversation. – Washington, June 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 773.

радянського посольства у США О. О. Бессметних¹, А. А. Громико з Е. Маскі² тощо. Стандартні «обміни люб'язностями» аж ніяк не наближали сторони до порозуміння. Проте у Вашингтоні в перші роки афганської кризи все ж сподівалися на якісь компроміси з Москвою.

З приходом до Білого дому адміністрації Р. Рейгана Афганістан, принаймні в перші роки каденції нового президента, був серед пріоритетів під час офіційних зустрічей, обмінів листами чи консультацій. У листуванні між Р. Рейганом і Л. І. Брежнєвим у березні 1981 р.³, під час кількох зустрічей державного секретаря А. Хейга з радянським послом А. Ф. Добриніним⁴ і А. А. Громико у вересні 1981 р.,⁵ у січні⁶ і червні⁷ 1982 р., держсекретаря Дж. Шульца з радянським міністром у вересні 1982 р.⁸ Афганістан був серед питань порядку денного. У США змінилася адміністрація, змінювалися державні секретарі, тож радянські представники й урядовці вперто повторювали свої «аргументи» і «пропозиції», озвучені в кінці грудня 1979 р. План «експертних переговорів», формула «поетапного

¹ Memorandum of Conversation. – Washington, March 20, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 652; Memorandum of Conversation. – Washington, September 9, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 845.

² Memorandum of Conversation. – Vienna, May 16, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 727.; Telegram From Secretary of State Muskie's Delegation to the Department of State. – New York, September 26, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 855–856.

³ Letter From Soviet General Secretary Brezhnev to President Reagan. – Moscow, March 6, 1981 // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983 (далі – FRUS. – V. III) – P. 60: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>; Message From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated // FRUS. – V. III. – P. 101–102: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>

⁴ Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, January 29, 1981 // FRUS. V. III. – P. 19: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>; Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, March 28, 1981 // FRUS. V. III. – P. 92: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d35>; Memorandum of Conversation. – Washington, July 2, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 187: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d66>

⁵ Memorandum of Conversation. – Washington, September 23, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 268: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d88>

⁶ Memorandum of Conversation. – Geneva, January 26, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 472–473: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d137>

⁷ Memorandum of Conversation. – New York, June 19, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 606–611: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d187>

⁸ Memorandum of Conversation. – New York, September 28, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 726: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d217>

виведення військ» і «розширення бази режиму НДПА»¹, які обговорювали представники обох країн восени 1981 – навесні 1982 р., не мали жодних результатів. Ставало дедалі більш очевидним, що швидкого вирішення афганської проблеми досягнути не вдасться.

Нова адміністрація щодо радянської держави і політики була налаштована більш жорстко, що втілювалось у т. зв. «доктрині Рейгана». Щодо СРСР вона мала обмежувальну мету – призвести ззовні до реформ радянської політичної системи, не допускаючи хаотичного розпаду країни². Поза лаштунками «публічної дипломатії» заяви американських посадовців щодо СРСР і його афганської політики були доволі різкими.

США розгорнули масштабну пропагандистську кампанію з метою дискредитувати СРСР в очах світової громадськості. Однією з її складових було звинувачення у використанні в ДРА забороненої зброї, зокрема хімічної. Вперше про вірогідність її застосування говорили в лютому 1980 р. на засіданнях Комітету з іноземних справ Палати представників Конгресу і його підкомітету з Азії і Тихого океану³. У березні 1980 р. ЦРУ припускало, що це могли бути подразнюючі речовини для розгону демонстрантів і нервово-паралітичні гази. Більшість таких свідчень надходила від біженців у Пакистані і від афганських опозиційних політиків у Пешаварі. Аналітики ЦРУ закликали обережно ставитися до цієї неперевіреної інформації. На думку американських військових, трьох батальйонів хімічного захисту, які були у складі ОКРВ, було недостатньо для масштабних хімічних атак⁴. Посол

¹ Memorandum From the Deputy Assistant to the President for National Security Affairs (Nance) to President Reagan. – Washington, December, 2, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 371: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d109>; Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, May 10, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 545: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d169>

² Годлюк А. М. Зовнішньополітичний та безпековий феномен рейганізму: авт. дис... канд. політ. наук:– 23.00.04. – К., 2009. – С. 7.

³ Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР вокруг боевых действий в Афганистане (1979–1989 гг.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2017. – №3. – С. 58.

⁴ Intelligence Assessment Prepared in the Central Intelligence Agency. – Washington, March 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 626–627.

США в Пакистані також застерігав від цих публічних звинувачень, адже свідчення про хімічну зброю ніколи не були переконливими¹.

Попри ці застереження західні мас-медіа і політики неодноразово звинувачували СРСР у використанні хімічної зброї. У листопаді 1980 – січні 1981 рр. журнал «Каунтерспай» опублікував серію статей «Війна із застосуванням хімічної зброї в Афганістані»². Ці звинувачення Кремль спростовував через ТАРС чи МЗС, як це було 7 березня 1980 р.³ Коли 21 грудня 1981 р. телекомпанія «Ен-Бі-Сі» продемонструвала фільм «Дош терору», посольство СРСР у США оприлюднило ноту протесту⁴. Москва у відповідь звинувачувала Вашингтон у наданні моджахедам хімічної зброї, змушуючи уже американські інформгентства виступати зі спростуванням⁵.

Про негуманні методи ведення війни в ДРА говорили й американські посадовці. Держсекретар А. Хейг під час візиту до ФРН 13 вересня 1981 р. звинуватив СРСР у використанні в ДРА хімічної зброї. 11 грудня О. О. Трояновський надіслав в ООН спростування цих звинувачень. 22 березня 1982 р. А. Хейг направив до Конгресу доповідь «Хімічна зброя в Південно-Східній Азії і Афганістані»⁶. Р. Рейган говорив про «хімічну і токсичну зброю» в ДРА в британському парламенті 8 червня 1982 р.⁷ За ініціативи США сесія Ради НАТО в Парижі (9–10 липня 1983 р.) включила до тексту резолюції висловлення «серйозної стурбованості» діями СРСР в Афганістані, в тому числі – можливим використанням хімічної зброї⁸.

США надавали підтримку і висвітлювали висновки і звіти міжнародних неурядових організацій, які працювали в ДРА: «Лікарів без кордонів», «Міжнародної амністії», Гельсінської правозахисної організації тощо. У них

¹ Telegram From the Embassy in Pakistan to the Department of States. – Islamabad, August 21, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 838–839.

² Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 58.

³ Как фабрикуют фальшивки // Правда. – 1980. – 7 марта. – С. 5.

⁴ Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 59.

⁵ Гайдар Т., Миронов Л. «Сделано в Пенсильвании» // Правда. – 1980. – 12 апреля. – С. 5.

⁶ Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 58–59.

⁷ Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи. – М., 1990. – С. 99.

⁸ Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР... – С. 59.

ішлося про порушення прав людини, тортури, масові страти тощо. Ці факти спростовували радянська пропаганда і сучасні російські дослідники.

Все це погіршувало відносин між СРСР і США і сприяло нагнітання «холодної війни», в якій Афганістан став найбільш гарячим фронтом. 8 липня 1982 р. Р. Рейган під час виступу в Конгресі назвав СРСР «імперією зла», а в британському парламенті місяцем раніше заявив, що його мета – очолити «хрестовий похід свободи, який завершиться лише тоді, коли марксизм-ленінізм перетвориться на купу попелу історії»¹. Ю. В. Андропов у Політбюро 10 березня 1983 р. сказав, що в Афганістані СРСР протистояв американському імперіалізму². З трибуни XXVII з'їзду КПРС М. С. Горбачов також звинуватив в афганській кризі «контрреволюцію й імперіалізм»³.

Вагомим засобом тиску на СРСР в афганському питанні були економічні санкції. Міністр оборони в адміністрації Р. Рейгана К. Уайнбергер якимось сказав: «Задум полягав у тому, щоб зробити ставку на нашу силу й їхню слабкість. А це означало – робити ставку на економіку і технології»⁴. Тож санкції адміністрації Дж. Картера нова адміністрація не лише зберегла, але й посилила. Продовж першого року президенства Р. Рейгана в Білому домі й Конгресі тривали дискусії щодо їх змісту і характеру.

Найбільше дискусій викликало зернове ембарго, запроваджене на початку 1980 р. Ризики цього рішення розуміли ще під час його ухвалення: урядовців непокоїли матеріальні збитки (5 млрд. дол.), проблеми зберігання зерна, пошук нових ринків, можливе падіння цін і незадоволення фермерів⁵. Та й СРСР швидко знайшов альтернативу американській пшениці, що зменшило згубний вплив ембарго на радянську економіку. На початку

¹ Рейган Р. Указ. соч. – С. 102.

² CSPU CC Transcript of Politburo Meeting (Excerpt). – March 10, 1983: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111597>

³ Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1987. – С. 69.

⁴ Цит. за: Ванюков Д. А. Эпоха застоя. – М., 2008. – С. 132.

⁵ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, January 2, 1980 // FRUS. – V. XII. – P. 379.

1981 р. дискусія навколо цього питання відновилася. 11 лютого сенаторка від Канзасу Н. Касебаум запропонувала або скасувати ембарго, або ж запровадити обмеження на увесь американський експорт, аби розділити тягар санкцій, який ліг на фермерів¹. Член РНБ Р. Пайпс у меморандумі до радника президента з національної безпеки Р. Аллена писав, що попри економічну збитковість ембарго його варто було зберегти. Торговельні обмеження були покаранням Кремля за Афганістан, тож відмова від них могла бути негативно сприйнята в світі: як США могли вимагати від союзників дотримуватися санкцій, якщо вони самі зніматимуть їх?² Зрештою, США зняли обмеження на продаж пшениці: у 1981 р. СРСР закупив 3,744 млн. т., а в наступному році – 5,16 млн. т.³ Це не означало відмови Вашингтона від стратегічної лінії щодо Москви, сформульованої З. Бжезінським: змусити СРСР заплатити якомога вищу ціну за Афганістан. 6 липня 1981 р. А. Хейг у меморандумі до Р. Рейгана писав про важливість для радянської економіки паливно-енергетичного сектору. Прибутки від продажу нафти й газу давали доступ до технологій, які СРСР використовував у військовій галузі. Держсекретар запропонував обмеження, які змогли б зірвати будівництво трубопроводу Уренгой–Помари–Ужгород, який мав транспортувати газ до Європи. Цьому могла завадити залежність європейських країн від радянських енергоносіїв, тож задля уникнення можливих непорозумінь з ними А. Хейг пропонував розглянути можливість надання їм альтернативних джерел енергії⁴.

Директор ЦРУ У. Кейсі в аналітичному звіті від 29 жовтня 1981 р. констатував проблеми майже в усіх галузях радянської економіки і прогнозував подальшу залежність СРСР від Заходу. Він виокремив найбільш

¹ Memorandum From the Under Secretary of State-Designate for Political Affairs (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February 11, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 43–44: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d17>

² Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, April 20, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 109: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d43>

³ Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. – М., 1982. – С. 272; Внешняя торговля СССР в 1982 г.: Стат. сб. – М., 1983. – С. 273.

⁴ Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, July 8, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 204–206: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>

вразливі позиції: західне обладнання для нафтогазової промисловості (труби великого діаметру, обладнання для їх прокладання, компресори), продукти харчування (зернові, м'ясо) і «дешеві» кредити. Коли б СРСР втратив доступ до більшості західних технологій на тривалий час, радянська економіка могла зазнати істотних збитків. Обмежень лише з боку США було недостатньо, оскільки Москва могла знайти європейські чи японські замітники. Тож важливою була співпраця з союзниками¹. Про це ж ішлося в документі ЦРУ від 17 листопада того ж року. СРСР залежав від західних технологій, окрім енергетичної, в електронній, аерокосмічній, суднобудівній промисловості. Кошти на їх придбання Союз отримував від продажу енергоносіїв і західних кредитів. Обмеження в цих галузях загрожували СРСР значними втратами².

29 грудня 1981 р. Р. Рейган схвалив заборону на експорт нафтового й газового обладнання до СРСР з метою зірвати будівництво трубопроводу Уренгой–Помари–Ужгород³. Продовж січня–лютого 1982 р. тривали дискусії щодо залучення до цих санкцій європейських союзників і Японії. Директивою з національної безпеки №24 (NSDD-24) Р. Рейган уповноважив держдепартамент, департаменти фінансів, оборони, торгівлі і РНБ відрядити своїх представників до Західної Європи для обговорення заборони на експорт до СРСР нафтогазового обладнання, виробленого на її території дочірніми компаніями та/або за ліцензіями американських компаній, і обмежень на надання кредитів Радянському Союзу⁴. Продовж наступних місяців тривали

¹ Memorandum From Director of Central Intelligence Casey to President Reagan. – Washington, October 29, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 341–343: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d98>

² Special National Intelligence Estimate. – Washington, November 17, 1981 // FRUS. – V. III. – P. 351–353: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d102>

³ Memorandum From Secretary of Defense Weinberger to the Assistant to the President for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 27, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 478–479: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d139>; Memorandum From the Deputy Secretary of State (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February, 12, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 485–486: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d142>

⁴ National Security Decision Directive (NSDD) 24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries. – Washington, February 9, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-24.pdf>

дискусії щодо механізму санкцій, контролю над ними та їх можливих ризиків. За прогнозами, збитки американських компаній могли скласти 265 млн. дол., а європейських – 870 млн. До того ж санкції не могли завадити завершенню будівництва трубопроводу, а лише відтермінувати його¹.

Не всі союзники США підтримували санкції. Країни Західної Європи залежали від радянських енергоносіїв і були зацікавлені у радянських ринках збуту своєї продукції. Крім того, Європа відчувала себе вразливою перед військовою міццю СРСР, тож була зацікавлена в «розрядці». Європейці також були занепокоєні кінцевою метою санкцій. Міністр торгівлі Франції М. Жобер у розмові з американським посадовцем сказав: «Ви просите нас відбутися з вами у подорож, але не кажете, куди ви прямуєте і де ми опинимося?»² Після повернення американської місії один з її членів звітував, що Франція і ФРН були проти відмови СРСР у нових кредитах, а німецька сторона не схвалювала торговельних санкцій, запропонованих США³.

22 червня 1982 р. Директивою з національної безпеки №41 (NSDD-41) Р. Рейган усе ж заборонив експорт нафтогазового обладнання до СРСР як виробленого американськими фірмами, так і їх дочірніми підприємствами в Європі⁴. Хоча формальним приводом до запровадження обмежень була ситуація в Польщі, вони доповнили «афганські» санкції і пізніше підтверджувались у зв'язку з окупацією ДРА. Та й головна ідея санкцій – зменшення надходжень до радянського бюджету (за прогнозами, СРСР міг втрачати до 20 млрд. дол. щороку⁵) і зменшення військового потенціалу СРСР, мало змусити Москву заплатити якомога вищу ціну за Афганістан.

¹ Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 26, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 491–493: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d145>

² Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, March 5, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 499: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d149>

³ Memorandum of Conversation. – Washington, March 25, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 505: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d152>

⁴ National Security Decision Directive (NSDD) 41. Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR. – Washington, June 22, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-41.pdf>

⁵ Special National Intelligence Estimate. – Washington, September 21, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 708: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d213>

У США усвідомлювали можливі збитки від санкцій. За два дні після схвалення NSDD-44 представники Білого Дому і Конгресу зустрілися з керівниками кількох компаній. Голова «Катерпіллар» Л. Морган повідомив, що фірма вже звільнила 35 тис. осіб, а втрата радянського ринку загрожувала значними збитками. «Джон Дір» також звільнила 9,5 тис. осіб. Йшлося, що СРСР добудує трубопровід, оскільки знайде заміники американського обладнання. Але перемогла думка, що «комерційні інтереси не можуть замінити принципи», тож обговорення не змінило прийнятого рішення¹.

Від санкцій проти СРСР постраждали щонайменше 60 американських компаній. Проте експерти й аналітики переконували, що ці втрати були значно меншими за прогнозовані збитки в кілька мільярдів на рік, які мав втрачати Радянський Союз: міжнародна фінансово-економічна і технологічна блокада загрожувала збитками, співставними з його валютними резервами².

Директивою з національної безпеки №66 (NSDD-66) від 29 листопада 1982 р. обмеження для європейських компаній, встановлені Директивами №№24 і 41, були частково скасовані взамін на домовленість з країнами Західної Європи більш жорстко контролювати поставки до СРСР технологій і не надавати йому «дешевих» кредитів. Але це не стосувалося санкцій, запроваджених у відповідь на вторгнення СРСР до ДРА і заборони на експорт нафтового й газового обладнання³. Це підтвердила Директива з національної безпеки №75 (NSDD-75) від 17 січня 1983 р. У документі підкреслювалася залежність СРСР від західних технологій і кредитів і неможливість компенсувати їх за рахунок сателітів зі Східної Європи. Тож США й їхні союзники мали і надалі уникати субсидування радянської економіки технологіями і «дешевими» кредитами. Щодо торгівлі, то вона

¹ Memorandum of Conversation. – Washington, June 24, 1982 // FRUS. – V. III. – P. 628–631: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d190>

² Ковальков О. Л. Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980–1988) // Американська історія і політика: науковий журнал. – №11. – К., 2021. – С. 81.

³ National Security Decision Directive (NSDD) 66. East-West Relations and Poland Related Sanctions. – Washington, November 29, 1982: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>

мала бути взаємовигідною, але лише в не стратегічних сферах. Метою санкцій проголошувалося спонукання СРСР до внутрішніх змін і побудови там більш плюралістичних політичної й економічної систем. Лише це могло зменшити радянську агресивність у світі. Щодо афганського питання, то США й надалі мали тиснути на Москву для збільшення її політичних, військових і матеріальних витрат аж до припинення окупації Афганістану¹.

США закрили радянську закупівельну місію в Нью-Йорку, призупинили видачу ліцензій на продаж електронно-обчислювальної техніки, відклали переговори про нову «зернову» угоду, відмовили в поновленні договору з енергетики й інших видів науково-технічної співпраці. Штати домоглися від країн Західної Європи підвищення відсоткових ставок по кредитах для СРСР: спочатку до 11,25%, а згодом – до 17%.²

Контроль над торгівлею і можливою передачею західних технологій до СРСР здійснювався в різний спосіб. Восени 1982 р. у США створили міжвідомчу групу для контролю над експортом³. Як наслідок, суттєвих змін зазнала структура радянсько-американської торгівлі. Радянський експорт у США в 1982 р. склав 154,8 млн. руб., у 1983 р. – 330,5 млн. руб., у 1984 р. – 305 млн. руб. Імпорт із США у 1983 р. впав порівняно з 1982 р. з 2,071 млрд. руб. до 1,570 млрд. руб., але наступного року зріс до 2,829 млрд. руб.⁴ Проте неухильно падала частка технологічної продукції. Якщо в 1976 р. СРСР закупив таких товарів на 621 млн. руб., у 1979 р. – на 342,236 млн. руб., то в 1980 – на 311 млн. руб., а в 1984 – на 137 млн. руб.⁵ До інтервенції в

¹ National Security Decision Directive (NSDD) 75. US Relations with the USSR. – Washington, January 17, 1983: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>

² Крисенко Д. С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989). – Біла церква, 2014. – Сс. 175, 198.

³ Гейвандов С. К. «Технологическая политика» США в отношении СССР. – М., 1985. – С. 106.

⁴ Внешняя торговля СССР в 1982 г... – С. 271–273; Внешняя торговля СССР в 1983 г.: Стат. сб. – М., 1984. – С. 271–273; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. – М., 1986. – С. 268–272.

⁵ Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. – М., 1980. – С. 279; Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. – М., 1981. – С. 271; Внешняя торговля СССР в 1985 г... – С. 271–272.

Афганістан високі технології становили 33% радянського імпорту з США, а в 1983 р. вони ледь перевищували 5%¹. І це були переважно запчастини до поставлених раніше машин і обладнання.

Складніше було з європейськими й іншими союзниками. Одним із засобів контролю за їхньою торгівлею був КОКОМ – Координаційний комітет з багатостороннього експортного контролю, через який США могли впливати на торгівлю союзників. На початку жовтня 1982 р., за наполяганням США, КОКОМ уклав список товарів з майже 50 найменувань, заборонених до продажу до СРСР². США збільшили удесятеро (до 100 тис. дол.) штраф за порушення компаніями санкцій³. Це зумовило суттєве скорочення продажу до Радянського Союзу технологій й іншими країнами. Так, Японія у 1983 р. скоротила імпорт до СРСР машин і обладнання з 1,156 млрд. дол. до 733 млн. дол., а обладнання для машинобудування – з 19,140 до 7,616 млн. дол.⁴

США посилили контроль за науковими зв'язками між обома країнами. Дж. Картер запровадив мораторій на заходи, заплановані в рамках домовленостей з АН СРСР. З часом Білий дім дозволив обмежені наукові контакти в сферах, які становили для США «особливий інтерес» (як то медицина) і неофіційний обмін між окремими вченими⁵. За першого президенства Р. Рейгана цей контроль було посилено. Так, у серпні 1982 р. міністерство оборони заборонило публікацію понад 100 робіт американських учених, які мали бути представлені на міжнародній конференції з проблем розробки оптичних приладів у Сан-Дієго за участю радянських науковців⁶.

Проблемою Москви була нездатність дзеркальної відповіді на санкції з більшості позицій. Чи не єдиною рівноцінною реакцією був бойкот XXIII Літніх Олімпійських ігор у Лос-Анджелесі в липні–серпні 1984 р. Офіційною

¹ Ванюков Д. А. Указ. соч. – С. 132.

² Гейвандов С. К. Указ. соч. – С. 107.

³ Прокудин Е. В. Администрация Рейгана и торговля с СССР // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №3. – С. 19.

⁴ Внешняя торговля СССР в 1983 г... – С. 241–243.

⁵ Берденников Н. А. О состоянии научно-технических связей между СССР и США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №8. – С. 9–10.

⁶ Гейвандов С. К. Указ. соч. – С. 105.

підставою неучасті СРСР була «безпека радянських спортсменів». Насправді ж це була помста за бойкот Олімпіади в Москві. Радянський демарш підтримали країни «соціалістичного табору», окрім Румунії. Відповіді адекватно на американські економічні й технологічні санкції СРСР не міг.

Ініційовані США й підтримані їхніми союзниками санкції були відчутними для радянської економіки. Західне обладнання було унікальним, і його не можна було замінити відповідними аналогами з країн Східної Європи чи «третього світу», як це вдалося зробити з пшеницею в 1980 р. Так, СРСР будував найбільші в світі системи магістральних трубопроводів. Труби діаметром 1420 мм. ніде більше в світі не використовувалися. Сам Союз їх не виробляв, і на виробництві таких труб спеціалізувалися кілька підприємств в Японії і ФРН. В середині 1980-х рр. обсяги радянських закупівель труб перевищили їх загальне виробництво в США, Великобританії й Франції¹. СРСР залежав від західних ринків збуту своїх енергоносіїв і кредитів. На базі придбаного передусім в США обладнання у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр. у СРСР ввели в дію біля 70 об'єктів у газовій, хімічній, нафтохімічній, металургійній, целюлозо-паперовій, вугільній галузях². Тож санкції лише посилювали технологічне відставання СРСР від Заходу.

З початком другого президентського терміну Р. Рейгана санкції посилювалися. Зовні відносини між СРСР і США не змінилися. У травні 1984 р. було пролонговано на наступні 10 років Угоду про економічну, промислову й технічну співпрацю, було погоджено відновлення роботи двосторонньої робочої групи для обміну інформацією та прогнозування економічних і комерційних тенденцій. Директива з національної безпеки №75 (NSDD-75) навіть передбачала пом'якшення обмежень, які, все ж, не стосувалися технологій та обладнання для енергетичного сектору³.

¹ Сайчук М. М. Битва за газопровід. – К., 2012. – С. 112.

² Батурын Т. Ф. Торгово-экономическое сотрудничество между СССР и США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №9. – С. 30.

³ National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. – January 4, 1985: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>

США зосередилися на залежності СРСР від нафтогазового експорту. На початку 1980-х рр. при видобутку нафти в 603 млн. т. на рік Радянський Союз експортував 119 млн. т. нафти, 43 млн. т. нафтопродуктів і 35 млрд. м³ газу. Це давало близько 40 млрд. дол. на рік. Частка енергоносіїв в експорті СРСР сягнула 46,9% (тоді як машин і обладнання – 15,8%). У 1985 р. ці цифри склали 53,7 і 13,9% відповідно¹. Нафтодолари покривали закупівлю пшениці (в 1984 р. СРСР закупив 46 млн. т., що склало 15% світового імпорту зерна²), машин і обладнання. Водночас на долю ВПК припадало 20–25% ВВП, а виробництво військової техніки перевищувало 60% загального обсягу продукції машинобудування³. Тож СРСР повністю залежав від нафти й газу. В 1970-ті рр., скориставшись високими цінами на нафту, золото й алмази, держава вдсятеро збільшила експорт до країн з твердою валютою (з 2,4 млрд. дол. у 1979 р. до 23,6 млрд. дол. у 1980 р.), хоча дефіцит торгівлі з ними був значним (3–4 млрд. дол. на рік)⁴. Тобто тоді, коли розвинені країни переживали «комп'ютерну революцію», радянська економіка виживала за рахунок машинобудування, металургії і, особливо, енергосіїв.

Ситуація змінилась у 1985–1986 рр. У серпні 1985 р. Саудівська Аравія різко збільшила видобуток нафти. З серпневих 2,34 млн. барелів на день обсяги зросли до 4,68 млн. у грудні 1985 р. і до 6,21 млн. у серпні 1986 р. Як наслідок, нафта «Аравійська легка», яка коштувала 35,69 дол. за барель у 1980 р. і 27,53 дол. у 1985 р., у 1986 р. оцінювалася в 13,1 дол.⁵ Важка радянська нафта коштувала біля 10 дол. за барель. Для радянської економіки обвал цін на нафту мав катастрофічні наслідки. За американськими оцінками, СРСР втрачав щороку 13 млрд. дол. Лише в липні 1986 р. Радянський Союз був змушений продати вп'ятеро більше нафти, аби отримати ту ж кількість

¹ Сайчук М. М. Вказ. праця. – С. 52–53.

² Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России. – М., 2007. – С. 174–175.

³ Безбородов А., Елисеєв Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. – СПб., 2010. – С. 42.

⁴ Бокарев Ю. П. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970–1980-е годы. – М.: Наука, 2007. – С. 336–337.

⁵ Сайчук М. М. Американсько-саудівське співробітництво та падіння нафтових цін в 1985 році // Сходознавство. – 2009. – №47. – С. 139–140.

імпортного обладнання, що й роком раніше¹. За оцінками вітчизняних і російських дослідників, втрати могли бути від 10² до 20 млрд. дол.³ щороку.

По сьогодні не вщухають дискусії щодо причин обвалу цін на нафту та причетності до цього США. Український вчений М. М. Сайчук доводив, що падіння цін не було результатом американсько-саудівських домовленостей, що падіння цін на нафту почалося ще в березні 1983 р. (тоді «Аравійська легка» подешевшала з 34 до 29 дол. за барель), що були інші «фундаментальні причини падіння цін», як то вихід на світовий ринок енергоносіїв з Великої Британії, Нідерландів, Норвегії, Аляски, розвиток енергозберігаючих технологій на Заході тощо⁴. Такої ж думки більшість російських економістів, експертів і журналістів. Утім російський історик Ю. П. Бокарев писав про американсько-саудівську змову⁵, а казахський вчений С. М. Акимбеков назвав це «нафтовою зброєю» США проти СРСР⁶.

На нашу думку, є кілька непрямих доказів того, що до падіння цін на нафту як складової економічних санкцій проти Радянського Союзу США могли бути причетні. Передусім, це тісна співпраця між Вашингтоном і Ер-Ріядом, активізована «афганською проблемою». Йшлося про спільне фінансування афганського опору і кооперацію в постачанні зброї моджахедам. За умовами підписаної у жовтні 1981 р. «Угоди сторіччя» Саудівська Аравія отримала сучасної американської зброї на 9 млрд. дол. 17–24 червня 1985 р. відбувся політ «Діскавері» з саудівським космонавтом принцом Султаном Саудом на борту. Він став першим арабським космонавтом, а Саудівська Аравія – першою арабською космічною державою. Саудівська Аравія перетворилася на одного з важливих стратегічних союзників США в регіоні. Штати самі були зацікавлені в дешевій нафті. Тоді як СРСР втрачав щороку до 50% валютних надходжень,

¹ Бокарев Ю. П. Указ. соч. – С. 341.

² Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 219.

³ Безбородов А. и др. Указ. соч. – С. 165.

⁴ Сайчук М. М. Битва за газопровід... – С. 238–239.

⁵ Бокарев Ю. П. Указ. соч. – С. 341.

⁶ Акимбеков С. М. История Афганистана. – Астана – Алматы, 2015. – С. 355.

США скоротили витрати на енергоносії на 71,5 млрд. дол. Від дешевих цін на нафту виграли і союзники США в Західній Європі.

Падіння цін на нафту відповідало сформульованій на початку 1980 р. З. Бжезінським стратегічній лінії політики США щодо СРСР в афганському питанні – змусити Москву заплатити якомога вищу ціну за Афганістан. Такої ж думки були співробітник РНБ Р. Пайпс, директор ЦРУ У. Кейсі і Р. Рейган. Обладнання й технології для енергетики були головним змістом санкцій. Проте, окрім збитків для СРСР, вони спричинили втрати й американських компаній і їх партнерів і філій в Європі й Японії. Падіння ж цін на нафту вдарило передусім по СРСР, а самі США від них навіть виграли¹.

Енергетичні санкції дозволили США досягнути, принаймні частково, свої мети. СРСР змушений був відмовитися від другої гілки трубопроводу, втрачаючи при цьому додатково 7–8 млрд. дол. щороку². Радянський паливно-енергетичний комплекс не виконував виробничих планів з видобутку і транспортування нафти й газу. Це мало наслідком зменшення ефективності нафтогазової промисловості в СРСР, зростання аварійності і нераціональних витрат коштів. Усе це вело до скорочення надходжень твердої валюти і зростання бюджетного дефіциту (за оцінками ЦРУ, в 1985–1987 рр. він зріс учетверо, а до кінця 1988 р. – уп'ятеро і сягнув 100 млрд. руб.³), для покриття якого СРСР був змушений вдаватися до нових позик на не вигідних умовах. Замінити прибутки від нафти і газу було нічим. Більшість покупців, радянської зброї стали неплатоспроможними, тож у 1986 р. прибутки від її продажу впали на 20%⁴. Якість же радянської промислової продукції, за рідким винятком, була критично низькою і не відповідала запитам західних покупців. Натомість військові витрати зростали на 15–20 млрд. руб. щороку⁵. Саме економічні труднощі змусили нову радянську

¹ Ковальков О. Л. Санкції США проти СРСР... – С. 83–84.

² Крисенко Д. С. Вказ. праця. – С. 204.

³ Там само. – С. 236–237.

⁴ Там само. – С. 219.

⁵ Там само. – С. 204.

владу на чолі з М. С. Горбачовим шукати діалогу з Заходом і оголосити нову зовнішньополітичну стратегію, відому як «нове політичне мислення».

Про те, що «нафтова зброя» могла бути частиною американської політики щодо СРСР в афганському питанні, свідчить і зміст Директиви з національної безпеки №166 (NSDD-166) від 27 березня 1985 р., присвячена політиці США в афганській кризі. Підтверджуючи стратегічну мету – змусити СРСР залишити Афганістан і сприяти відновленню незалежного статусу цієї держави – США мали посилити всебічний тиск на Радянський Союз, використовуючи будь-які засоби¹. З початку другого президентського терміну Р. Рейгана США й їхні союзники значно збільшили військово-фінансову підтримку афганської опозиції (про це нижче), що лише посилює наше припущення про спланованість обвалу цін на нафту.

З приходом до влади М. С. Горбачова намітилися зрушення на краще в радянсько-американських відносинах. Зустрічі з Р. Рейганом на найвищому рівні породжували надію, що це розтопить лід «холодної війни». Попри те, що головними питаннями були роззброєння, спільна відповідальність СРСР і США за мир і безпеку в світі тощо, Афганістан також був темою перемовин. М. С. Горбачов і Р. Рейган, Е. А. Шеварднадзе і Дж. Шульц регулярно обговорювали афганське питання, і поступове потепління двосторонніх відносин і розвиток діалогу між Сходом і Заходом зробили можливим політичне врегулювання афганського питання.

Отже, інтервенція СРСР в ДРА спричинила погіршення радянсько-американських відносин. Попри заяви лідерів обох держав про небажання псувати відносини через Афганістан вони були заморожені на всіх рівнях. Найбільшим їх виявом стала система санкцій і обмежень, які США, заручившись підтримкою своїх союзників, запровадили проти Радянського Союзу. І якщо на ідеологічні звинувачення в «червоному імперіалізмі» чи бойкот Олімпіади в Москві Кремль міг відповісти взаємним звинуваченням

¹ National Security Decision Directive (NSDD) 166. US Policy. Program and Strategy in Afghanistan. – March 27, 1985: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>

США в «імперіалізмі» й «агресії» чи бойкотом Олімпіади в Лос-Анджелесі, то на економічні санкції СРСР відповісти адекватно не міг. Економічні і технологічні обмеження, передусім у нафтогазовій галузі, посилені обвалом цін на нафту в 1985–1986 рр., завдали радянській економіці потужного удару. Схоже, що сукупність чинників, які спричинили загострення кризи радянської системи та, зрештою, її демонтаж і розпад СРСР були так чи так похідними від «афганських» санкцій і завершення ери «дорогої нафти». США своїми діями перетворили Афганістан на найбільш коштовну помилку радянської зовнішньої політики, яка вплинула в подальшому на долю країни.

5.3. Міжнародна підтримка афганського руху опору

Одним з аспектів міжнародного виміру афганської кризи була всебічна підтримка афганської опозиції, що супротивниками СРСР розглядалось як засіб тиску на нього і перетворення Афганістану на «радянський В'єтнам».

Опозиційні режиму НДПА сили об'єднались у два угруповання. До проіранської «Шіїтської вісімки» входили Ісламський рух Афганістану (лідер – аятола шейх М. А. Мохсейні), Революційна рада ісламського союзу Афганістану (С. Бахеші), «Партія Аллаха» («Хезбаллах», К. Яксдат), «Наср» («Перемога», колегія з п'яти лідерів), «Сепакі Пасдар» («Корпус стражів ісламської революції в Афганістані», М. Рідаї), Об'єднаний фронт ісламської революції в Афганістані «Раад» («Грім», М. Хазаї і Сеїд І. Балхі), Ісламська сила (С. Хальді). Їхні штаб-квартири розташовувались у Кумі й Тегерані. До «Пешаварського альянсу» (від прикордонного з ДРА пакистанського міста, де були офіси партій) входили Ісламська партія Афганістану (Г. Хекмат'яр), Ісламське товариство Афганістану (Б. Раббані), Ісламська партія Афганістану («Ісламська партія Халеса», Ю. Халес), Ісламський союз визволення Афганістану (А. Сайеф), Національний ісламський фронт Афганістану (С. Гелайні), Рух ісламської революції Афганістану (М. Набі), Національний фронт порятунку Афганістану (С. Моджаддеді). Друге об'єднання було головною силою опору радянській агресії і кабульському режимові, проте

формальне об'єднання в альянс і наявність спільної мети (партії об'єднував «джихад» проти режиму НДПА і Кремля) не означали їх єдності. Безкінечні розколи і рекомбінації віддзеркалювали притаманну афганському суспільству нездатність до політичної консолідації.

Політичні центри афганського руху опору перебували в екзилі, тоді як збройні загони на чолі з польовими командирами діяли в ДРА. Деякі з них були підзвітні «своїм» партіям, деякі не визнавали жодної зверхності. Після радянської інтервенції протистояння НДПА набуло форм визвольного руху. Мулли по всій країні закликали до джихаду, а ісламські гасла доповнилися антирадянськими. Виховані на військових традиціях афганці були готові до збройного опору. Частина їх і стали «моджахедами» – «борцями за віру»¹.

Афганська опозиція була розпорошена, потребувала підтримки ззовні, і після радянської інтервенції 1979 р. вона її отримала. Ініціатором цього, як уже йшлося, були США. Після схвалення рішення про військову підтримку моджахедів американці зіштовхнулися з проблемою їх роз'єднаності. У січні 1980 р. представники ЦРУ зустрілися з Б. Раббані, М. Мухаммаді й іншими лідерами опозиції. Тоді ж з ними контактували представники ОІК. Як наслідок, у кінці січня 1980 р. шість партій у Пакистані об'єдналися у доволі аморфний і нестійкий «Ісламський союз для звільнення Афганістану».

На початку 1980 р. США розпочали реалізацію «Програми прихованих дій». 18 січня директор ЦРУ звітував про перші партії зброї для повстанців, яку поділили між партіями в Пакистані. Так, НІФА С. А. Гелайні отримав 60 штук АК-47 і 60 тис. патронів до них, 20 тис. патронів до іншої зброї, 200 протитанкових мін, 7 ручних протитанкових гранатометів (РПГ-7) і 50 ракет до них. До кінця лютого моджахеди отримали біля 1 тис. мін, 127 РПГ-7 і 1 404 ракети до них. Перші успіхи «Програми» зумовили її продовження до кінця року, рішення про що РНБ схвалила 15 лютого 1980 р.²

¹ Докладніше про ідеологічні, організаційні і військові засади афганського опору: Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму. – Харків, 2021. – С. 362–371.

² Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 170.

США шукали канали придбання радянської зброї і її доправлення до Пакистану. 27 лютого 1980 р. СКК ухвалив звернутися до Єгипту з проханням посприяти в придбанні в Югославії радянських протитанкових зенітних ракетних комплексів (ПЗРК) «Стріла-2» (SA-7). За задумом, США через Йорданію і Саудівську Аравію могли доставити їх до Пакистану. Оскільки цих ПЗРК не було на озброєння армії ДРА, в ЦРУ побоювалися реакції СРСР – потрапити до моджахедів вони могли лише через Пакистан. 8 березня 1980 р. С. Тернер під час зустрічі подякував А. Садату за поставки зброї з Єгипту, перші партії якої мали невдовзі прибути до ДРА.

30 квітня 1980 р. ЦРУ звітувало про успіхи повстанців: лише в перші два тижні квітня було пошкоджено 23 транспортні засоби (в т. ч. 12 танків і 8 БТР). Тож розвідка переконувала, що подальші успіхи моджахедів залежатимуть від поставок зброї і здатності афганських і радянських військ перекрити кордони. Насправді ж ці поставки навряд чи могли суттєво підвищити боєздатність повстанців. ЦРУ повідомляло, що майже всю зброю вони отримували від афганських дезертирів, унаслідок нападів на конвої або ж купували на пакистанському ринку. Щось передали моджахедам пакистанці, уряд ДРА заявляв про китайську зброю, але ЦРУ не мало підтверджень цьому. Якись кошти надали саудівці, але повстанці були впевнені, що їх привласнили політики в Пешаварі. Повстанці потребували ПЗРК або ракет «земля-повітря», важких кулеметів, протитанкової зброї і мін, засобів зв'язку, медикаментів, одягу, продовольства, протигазів тощо.

Зі звіту ЦРУ від 11 червня 1980 р. вперше дізнаємося про фінансування «Програми». З 28 грудня 1979 р. Штати закупили зброї та інших «матеріалів» на 10 млн. дол. з виділених до кінця року 30 млн. дол. До того часу був напрацьований маршрут доправлення зброї. З Єгипту літак ВПС США доставляв вантажі до саудівського Ез-Захрана. Звідти саудівський С-130 переправляв їх до Ісламабада. Далі зброю між партіями розподіляла ISI. Розглядалася можливість прямих рейсів американським С-141 за маршрутом Каїр–Ісламабад, що мало прискорити доставку. Згідно цього звіту, повстанці

отримували переважно автомати Калашникова й іншу стрілецьку зброю (в тому числі британські «Лі Енфілд» зразка 1895 р. та пізніших модифікацій, які в Афганістані називали «бурами» – О. К.) і набої до неї, РПГ, міни, вибухівку, радіостанції, ПЗРК «Стріла-2». До 1 жовтня 1980 р. США доставили моджахедам 10 тис. автоматів АК-47 і 13 млн. патронів до них, 720 РПГ-7 і 14 тис. ракет, 15 тис. мін, 158 зенітних ракет, 200 важких кулеметів і 800 тис. патронів до них. 27 жовтня 1980 р. бюджет «Програми прихованих дій» на наступний рік було збільшено до 60 млн. дол.¹

У перший рік реалізації «Програми» тривали дискусії щодо її обсягів, змісту й ефективності. У США мали повстанців за «маргінальні і неефективні визвольні групи» й сумнівалися в їхній здатності протистояти армії наддержави. Вони були роздрібнені, конфліктували між собою і не мали єдиного лідера. Американські ЗМІ перебільшували політичну роль партій, контроль з їх боку над повстанцями, «перемоги» останніх. Перевага ОКРВ і ЗС ДРА над ними була очевидною. Тож співробітник ЦРУ в меморандумі до С. Тернера (3 січня 1980 р.) писав, що «для Рад повстанці – як голка для слона»². Російські автори писали про спільну операцію американської і британської розвідок «Фарадей» з підготовки моджахедів³, розпочату навесні 1980 р. В інформаційному повідомленні, надісланому міністру оборони СРСР 2 жовтня 1980 р., йшлося про 42 табори підготовки повстанців у Пакистані, в яких працювали 100 інструкторів з «Міжнародної поліцейської академії» і «Техаської школи підривної діяльності»⁴. Однак у наявних американських документах підтверджень цьому немає. 8 жовтня 1980 р. анонімний співробітник Пентагону в меморандумі до Ф. Карлуччі писав, що перевага радянських військ здатна була нівелювати всю допомогу повстанцям. Тому

¹ Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 170–171.

² Там само. – С. 171.

³ Чернышков А. В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы. – Дисс... канд. ист. наук. – 07.00.15. – Волгоград, 2014. – С. 68–69.

⁴ Report by Soviet Defense Minister Ustinov to CPDU CC on «Foreign Interference» in Afghanistan. – October 2, 1980: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111596>

він запропонував обміркувати можливість їх навчання¹. Це була чи не перша пропозиція направити до повстанців американських інструкторів, у чому СРСР звинувачував США мало не від квітня 1978 р. Насправді ж ця підготовка була започаткована адміністрацією наступного президента.

Співробітник РНБ М. Бремент вважав усі зусилля США «частковими й неадекватними». 30 квітня 1980 р. він писав, що постачання лише радянської зброї і лише за посередництва Пакистану було «нерозумним і непотрібним». Пакистанці побоювалися озброювати афганців: «Вони знають, що пістолет, спрямований проти Кабула, може завтра бути спрямований проти Карачі». Відстороненість американців від реалізації «Програми» М. Бремент вважав помилкою. На кордоні з ДРА тоді було 53 табори біженців. В кожному з них, на його думку, мало бути щонайменше троє американських агентів. Перевага радянської армії була беззаперечна, тож аби зробити «афганську авантюру Рад» більш дорогою, слід було поставляти «правильну зброю»: «чоловіки на конях не пасують чоловікам на вертольотах». Проти останніх ефективні SA-7, але вони дорогі й їх важко дістати. Під «правильною зброєю» М. Бремент розумів американські ракети проти вертольотів (як-то ПЗРК «Стінгер» з інфрачервоною голівкою наведення), протитанкову зброю, гвинтівки калібру 7,62 мм (на складах було багато знятих з озброєння М-14), легкі міномети тощо. Проте США й надалі надавали повстанцям лише радянську зброю, не бажаючи дратувати Кремль. До моджахедів же ставилися прагматично: вони були зняряддям, здатним знекровити СРСР. З.Бжезінський говорив, що США не зацікавлені в масовому повстанні в Афганістані: низькоінтенсивне і тривале повстання здатне було мобілізувати ісламські держави проти СРСР².

Турбувала американців і відсутність контролю над виділеними коштами. Розподіл зброї і грошей між афганськими партіями в Пешаварі здійснювала ISI. Скільки їх насправді отримували моджахеди, у США могли лише здогадуватись. У документах є свідчення того, що пакистанці й лідери

¹ Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 171.

² Там само. – С. 171–172.

опозиції привласнювали гроші й використовували їх не за призначенням. Окремі посадовці сумнівались у самій доцільності підтримки моджахедів. Анонімний співробітник РНБ у листі до З. Бжезінського 26 лютого 1980 р. називав опозиційних політиків «реакційними» і навіть «мракобісами». Він запитував: «Що буде з правами людини, коли вони прийдуть до влади?» Але оскільки в Афганістані не було нікого, з ким би можна було мати справу, окрім ісламістів, США змушені були їх підтримувати. Проте, на думку чиновника, вони мали підтримувати право моджахедів вільно сповідувати свою релігію. Але сумнівався, чи варто підтримувати їх у боротьбі за владу?¹

До кінця каденції Дж. Картера «Програма прихованих дій» була таємною. США жодного разу офіційно чи публічно не визнали своєї участі в афганській кризі. 22 квітня 1980 р. на засіданні СКК З. Бжезінський запропонував зробити підтримку моджахедів «публічно респектабельним заходом». Цю ідею відкинули, мотивуючи це тим, що Ісламабад і Ер-Ріяд на таку відкритість не підуть. 17 липня 1980 р. до публічності закликав держсекретар Е. Маскі, але і він тоді не отримав підтримки. Окрім небажання остаточно зіпсувати відносини з СРСР, у США були змушені рахуватися з позицією Пакистану: в разі розголосу він погрожував «вийти з гри»².

Окрім США, афганських повстанців підтримували КНР, Пакистан, Єгипет, Саудівська Аравія. Якщо даних про суми, виділені іншими країнами, немає, то саудівці погодилися на кожен американський долар давати свій³. Проте якість зброї, яку закуповували для моджахедів у перші роки, була сумнівною. Така допомога була вражаючою у зведеннях новин, але насправді до ДРА потрапляв різношерстий асортимент простої і застарілої зброї. Вона часто іржавіла на складах, а Афганістан став гарним приводом позбутися цього непотребу. Особливо це стосувалося Єгипту, який продавав американцям, за словами П. Швейцера, «брухт, яким можна лише трішки

¹ Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху... – С. 172.

² Там само.

³ Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря. – Минск: СП «Авест», 1995. – С. 37.

полякати Ради»¹. Польові командири часто скаржилися на якість цієї зброї. Якщо зважити, що вона потрапляла до людей «у широких штаних і сандалях» без жодної військової підготовки, то ефект від таких поставок був невисоким.

У СРСР перебільшували обсяги й якість озброєння, яке отримували моджахеди. Водночас, у мемуарах «афганців» оцінка допомоги афганському опору з-за кордону почасти менш категорична. Один усталену думку про те, що моджахеди використовували проти радянських військ модерну натівську зброю, називав «журналістським перебільшенням»². Немов на підтвердження інший писав: «Перші загони душманів були озброєні усім, що могло стріляти – від старовинних куркових рушниць до... автоматів Калашникова китайського виробництва. Грізною зброєю... були англійські “Бури”»³.

Співпраця США й Саудівської Аравії мала ще один результат. У 1980 р. за сприяння Ер-Ріада до Афганістану почали прибувати добровольці з арабських країн, відомі як «арабські афганці»⁴. У 1980 р. їх роль була символічною, але вони привертали увагу до Афганістану в ісламському світі.

Поряд із підтримкою афганського опору США продовжували інші заходи, які її доповнювали. Радянська інтервенція в ДРА зумовила зростання кількості афганських біженців. У 1980 р. їх було щонайменше 1,2 млн. осіб. 31 січня 1980 р. до Пакистану відбув заступник координатора президента США у справах біженців. Того ж дня Дж. Картер і держдепартамент оголосили про виділення 5 млн. дол. гуманітарної допомоги афганським біженцям. Ці кошти йшли через Верховну Комісію ООН у справах біженців (ВКБ ООН), тож традиційні звинувачення у прихованому фінансуванні моджахедів під прикриттям гуманітарної допомоги є безпідставними. Як перший крок реалізації цієї програми до Пакистану відвантажили 40 тис. воняних ковдр. 25, 27 березня і 16 квітня 1980 р. Конгрес США ухвалював

¹ Швейцер П. Указ. соч. – С. 201.

² Пасько В. В. Ночь забытых песен. – Киев – Тернополь, 1999. – С. 50.

³ Андогский А. И., Дроздов Ю. И., Курилов В. Н., Батулин С. Г. Афган, снова Афган... – М., 2002. – С. 340–341.

⁴ Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев» // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17. – М., 2003. – С. 164–169.

постанови про допомогу афганським біженцям. 19 червня 1980 р. Дж. Картер закликав американців робити для них пожертви. 9 липня держдепартамент додатково виділив на ці потреби 21 млн. дол. (12 млн. через ВКБ ООН, 1 млн. – через Міжнародний комітет Червоного Хреста і 9 млн. – через уряд Пакистану). Загалом у 1980 р. США виділили на користь біженців 47 млн. дол., що склало 50% внеску всіх держав, які надали таку допомогу¹.

На відміну від збройної підтримки, ця допомога була публічною. 19 червня 1980 р. Дж. Картер оголосив 21–27 липня «тижнем Афганістану» і закликав американців підтримувати біженців². Ця проблема стала складовою пропагандистської боротьби США з СРСР. У Москві і Кабулі біженців мали або за реакціонерів, які не прийняли «Квітневу революцію», або за обдурених селян, або ж кочовиків, яких пакистанська влада затримала по свій бік кордону. У США ж їх тлумачили як жертв режиму НДПА і радянської окупації країни, що було ближче до правди. Окрім використання цієї проблеми задля критики радянської політики в ДРА, привернення уваги до неї мало на меті змалювання моджахедів не як найманців чи бандитів, а як борців за звільнення своєї Батьківщини від іноземної окупації.

Під час першого президентського терміну Р. Рейгана (1981–1985 рр.) підтримка Штатами афганської опозиції зазнала певних змін, які, втім не змінили співвідношення сил в Афганській війні. На відміну від попередньої, нова адміністрація визнала підтримку афганського руху опору публічно. У березні 1981 р. в інтерв'ю «Ен-Бі-Сі» Р. Рейган заявив, що США активно підтримуватимуть афганську опозицію³. Надалі в численних промовах і виступах він закликав підтримувати афганських «борців за віру».

Р. Рейгану вдалося вирішити «проблему Пакистану», що не зміг зробити Дж. Картер. У квітні 1981 р. США відвідав міністр закордонних

¹ Ивашенко А. С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам // Восток. – 1993. – №3. – С. 62; Рабуш Т. В. Афганские беженцы в советско-американской «пропагандистской войне» // Вестник НВГУ. – 2016. – №3. – С. 20.

² Рабуш Т. В. Афганские беженцы... – С. 20.

³ Кременюк В. А. США – Афганистан: происки продолжаются // США – Экономика. Политика. История. – 1983. – №1. – С. 57.

справ Пакистану Ага Шахі, в червні і вересні того року візити до Ісламабада здійснив заступник держсекретаря Дж. Баклі. Результатом цих перемовин стала пакистансько-американська угода про допомогу на загальну суму 3,2 млрд. дол., яку в грудні 1981 р. схвалив Конгрес. Ці кошти мали піти на оплату американської зброї і військової техніки та навчання пакистанських військових. Ще біля 800 млн. дол. погодилася надати Саудівська Аравія. Пакистан вийшов на третє місце (після Ізраїлю й Єгипту) за масштабами американської військової допомоги. Продовж 1980-х рр. США витратили на переозброєння пакистанської армії 7,4 млрд. дол. і 1,6 млрд. – на фінансову підтримку уряду. Пакистан беззастережно підтримував моджахедів і перетворився на головного (поряд із Саудівською Аравією, Єгиптом і КНР) союзника США в їх «афганській» політиці¹.

Афганську опозицію підтримував Китай. За даними радянської розвідки, китайські інструктори працювали в Пешаварі, Читралі, Мірамшасі, Кветті. Афганців готували в навчальних центрах у Сіньцзян-Уйгурському АР на кордоні з ДРА і в м. Лінчжоу (Тибетський АР). У СРСР були переконані, що китайські інструктори працювали в Афганістані². Саудівська Аравія на кожен американський долар давала моджахедам один свій. Співпраці між Вашингтоном і Ер-Ріядом в афганському питанні сприяла т.зв. «Угода століття», підписана в жовтні 1981 р. Окрім гарантій безпеки, Саудівська Аравія отримала від США сучасної військової техніки на 8,7 млрд. дол.³

США, щонайменше до 1985 р., продовжували поставляти моджахедам радянську зброю, яку закупували де прийдеться. Фінансування «Програми прихованих дій» (за Р. Рейгана отримала кодову назву «Циклон») у першій половині 1980-х рр. суттєво не змінювалося: 50 млн. дол. у 1980–1981 рр. і

¹ Беглова Н. С. Пакистан – «восточный форпост» в стратегических планах США // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1982. – №11. – С. 61; Мендкович Н. Финансовый аспект Афганской войны 1979–1989 гг.: <http://afghanistan.ru/doc/18319.html>; СССР и Пакистан... – С. 137.

² CPSU Memorandum «The Position of the PRC on Afghanistan». – May 12, 1981: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117262>

³ Сайчук М.М. Американсько-саудівське співробітництво... – С. 135.

35 млн. дол. у 1982 р.¹ Зброю, як і раніше, закупували на світових ринках і повітрям або морем доправляли до Карачі. Після цього її під контролем пакистанської ISI доставляли до Ісламабада і Кветти. До 1985 р. щороку цими шляхами транспортувалося 10 тис. т «військового майна»².

З Пакистану зброя й інші матеріали надходили до польових командирів караванами, яких щороку спрямовувалося 500–600³. «Полювання» за ними було головним завданням радянських спецпризначенців. Караванним шляхом могла бути вузька стежинка в горах, а іноді – добре наїжджений шлях. Каравани також були різними: від десятка нав'ючених віслюків з кількома погоничами до колони вантажівок і пікапів⁴. У стандартному каравані 30–40% вантажів становили промислові і продовольчі товари, ще 30–40% – зброя і боєприпаси. Решта – медикаменти і наркотики⁵. Виявлення і знешкодження караванів змушувало спецпризначенців діяти поблизу кордонів з Пакистаном, що зумовлювало зіткнення з прикордонниками⁶.

Підтримка США афганської опозиції змінилася з початком другого президентського терміну Р. Рейгана. У попередні роки в Білому домі, Конгресі, урядових і військових колах лунали заклики до збільшення фінансування «Програми» і перегляду номенклатури озброєння, яке США надавали моджахедам. Одним із таких натхненників був конгресмен від Техасу Ч. Н. («Чарлі») Уїлсон, член підкомітету з питань асигнувань міністерства оборони. З осені 1982 р. він 14 разів побував у Пешаварі і таборах біженців, де проникся ідеєю підтримки моджахедів⁷. Контакти з пакистанськими військовими і політиками (заклики Ч. Уїлсона надати «бійцям за віру» «Стінгери» підтримував М. Юсуф⁸), пошук односторонців у

¹ Чернышков А. В. Указ. соч. – С. 74; Швейцер П. Указ. соч. – С. 37–38.

² Швейцер П. Указ. соч. – С. 201.

³ Ютов В. И. «Каскад» и «Омега». – М., 2003. – С. 11.

⁴ Чикишев А. Спецназ в Афганистане. – М.: 2000. – С. 4.

⁵ Еремеев В. В пустыне Регистан // Солдат удачи. – 2008. – №8. – С. 38.

⁶ Чикишев А. Охотники за моджахедами // Солдат удачи. – 1999. – №6. – С. 4.

⁷ Крайл Д. Указ. соч. – С. 23–24.

⁸ Юсуф М. «Стингеры» против авиации: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0010.shtml

Вашингтоні мали наслідком докорінний перегляд Білим домом своєї політики щодо моджахедів. Ідеєю-фікс Ч. Уїлсона було надання їм ПЗРК «Стінгер». Пентагон і ЦРУ були не в захваті від цієї ідеї. Ця зброя була на озброєнні лише США і ФРН і ніколи не використовувалась у війнах. Окрім того, що це могло зробити американську допомогу афганцям очевидною, вони побоювалися потрапляння ПЗРК до радянських рук. Так само проти був і уряд Пакистану, адже це зробило б його участь у конфлікті беззаперечною. Проте все переважило сподівання, що «Стінгери» могли похитнути позиції ОКРВ в Афганістані. Більшість дослідників питання визнавали, що саме наполегливість Ч. Уїлсона зумовила збільшення фінансування операції «Циклон» і постачання моджахедам новітньої зброї.

У посланні «Про становище країни» у січні 1985 р. Рейган говорив про готовність підтримувати визвольні рухи в усіх куточках світу. Про це ж говорили в січні–лютому директор ЦРУ У. Кейсі і держсекретар Дж. Шульц¹. У Директиві з національної безпеки №166 (NSDD-166) від 27 березня 1985 р. йшлося про важливість підтримки афганських повстанців, збільшення контролю за поставками зброї, збільшення гуманітарної допомоги біженцям². Цьому ж була присвячена Директива з національної безпеки №270 (NSDD-270) від 1 травня 1987 р.³ Як наслідок, у 1985 р., за різними даними, на «Циклон» виділили від 250 до 470 млн. дол.⁴ Тоді ж США поставили моджахедам перші зразки «натівської» зброї. Це були застарілі, але ефективні швейцарські протиповітряні комплекси «Ерлікон». Проте більш важливим було надання їм «Стінгерів».

25 вересня 1986 р. дві групи моджахедів польових командирів Гаффара і Дарвеша проникли до Джелалабадського аеродрому і передмість Кабула. Близько 15.00 під вибухи «Аллах акбар!» обидві групи випустили по три

¹ Беглова Н. С., Кременюк В. А. «Доктрина Рейгана» – курс на ескалацию вмешательства // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №11. – С. 63.

² National Security Decision Directive (NSDD) 166... – March 27, 1985.

³ National Security Decision Directive (NSDD) 270. Afghanistan. – May 1, 1987: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-270.pdf>

⁴ Звягельская И. Д. Указ. соч. – С. 55.

ракети. Група Дарвеша стріляла по реактивному літаку, і жодна з ракет не влучила в ціль. Вояки іншої групи цілили по вертольотах, які летіли на висоті 200 м. Одна з ракет не спрацювала і впала неподалік, але решта зі швидкістю 1 500 км/год. влучили в ціль. Усе це знімали на відео – ЦРУ вимагало доказів. Ця атака вплинула на всі сторони конфлікту. Радянське військове командування на місяць закрило аеродром Джелалабада. У таборі афганської опозиції, ISI і ЦРУ панувала ейфорія. Як згадував М. Юсуф, «Після довгих років відсутності можливості ефективно відповідати на повітряні атаки моджахеди отримали, нарешті, зброю, варту їхнього бойового духу»¹.

«Стінгери» поклали край пануванню ОКРВ в небі Афганістану. До цього моджахеди могли протиставити авіації радянські крупнокаліберні кулемети ДШК, зенітні установки калібру 14,5 мм, ПЗРК «Стріла-2» і його китайський клон «Червона стріла», британські «Блоупайпи», перші зразки яких надійшли на початку 1986 р.², і «Ерлікони». Вони були малоефективні, а деякі з них (як-то «Блоупайпи») через вагу, розмір і принцип дії були непридатні до війни у горах. Як наслідок, до 1983 р. ОКРВ втратив 7 літаків і 27 вертольотів³. Навіть збільшення кількості ПЗРК (у 1985 р. моджахеди отримали 10 тис. одиниць і 200 тис. ракет⁴) не могли змінити ситуації. А з випущених у 1986 р. 187 «Стінгерів» 75% влучили в ціль⁵. США поставляли моджахедам зняті з виробництва «Стінгери» базової моделі. За домовленістю з ISI, щомісяця мали надходити 250 пускових установок і 1 тис. ракет. Операторів готували навчені американцями пакистанські інструктори. За норми ефективності бойового використання «Стінгерів» в армії США в 65% пакистанці домоглися показчика в 70–95%. За перші 9 місяців 1987 р. було поставлено 900 ПЗРК, і вони були в усіх, окрім трьох, провінціях ДРА⁶.

¹ Юсуф М. «Стінгери» против авиации...

² Ивашенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №11. – С. 101.

³ Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 176–177.

⁴ Швейцер П. Указ. соч. – С. 444.

⁵ Юсуф М. «Стінгери» против авиации...

⁶ Там же.

Поява в моджахедів ефективною і невідомою зброєю спричинила справжнє полювання радянської розвідки за «Стінгером». 5 січня 1987 р. розвідники з 186-го окремого загону спеціального призначення ГРУ на чолі з майором Є. Сергєєвим і ст. лейтенантом В. Ковтуном у провінції Кандагар захопили пускову установку і кейс з технічною документацією. Попри отримані зразки (надалі «Стінгери» часто траплялися серед трофеїв, лише у 1987 р. було захоплено 102 ПЗРК), радянські фахівці до кінця війни не змогли віднайти протидії їм. Пілоти літаків мусили збільшувати висоту польотів до 5–6 тис. м. і уникати денних польотів, а вертольотчики змушені були літати на мінімальних висотах (15–30 м.) з обов'язковим відстрілом теплових пасток¹.

США й їхні союзники також поставляли моджахедам американські, італійські, британські і бельгійські протипіхотні та протитанкові міни². Велике значення мало надання розвідувальних даних про радянські війська в Афганістані. ЦРУ надавало їх ISI, а та – польовим командирам³. Без цього успіхи моджахедів були б меншими, а втрати – більшими.

За усіх масштабів іноземна допомога афганській опозиції не могла зрівнятися з потоками «спеціального майна», яке Москва надавала Кабулу. За приблизними підрахунками, США до кінця 1988 р. надали опозиції зброї на 2 млрд. дол. Ще 775 млн. дол. надали Пакистан, Іран, Саудівська Аравія й інші арабські країни, КНР, країни Західної Європи разом узяті. На тлі щорічних радянських поставок на 4 млрд. дол.⁴ ця допомога була доволі скромною. Та й значну її частину привласнила пешаварська еміграція.

Значну, якщо не переважну частину зброї моджахеди добували в бою або купували за власні гроші, іноді навіть у «шураві». Про це згадували чимало радянських офіцерів і радників⁵. Ахмад Шах Масуд майже не

¹ Жирохов М. А. Указ. соч. – С. 178.

² Грау Л. Минная война и противопартизанские действия // Грау Л. Сборник статей по военной тактике: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>

³ Вудворд Б. Признание шефа разведки. – М., 1990. – С. 201–202; Юсуф М. Роль ЦРУ: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml

⁴ Иващенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция... – С. 101; Мендкович Н. Указ. соч.

⁵ Див. напр.: Воронин А. Второй пояс. Откровения советника. – СПб., 2014. – С. 276.

отримував допомоги з Пешавара. Він говорив: «Ми мали всю ту зброю, яку ви направляли до Кабула, окрім, можливо, ракет “Скад”»¹.

Важливою також була пропагандистська підтримка афганського опору. У 1980 р. у Пешаварі був створений Афганський інформаційний центр, на що Конгрес США виділив 500 тис. дол. У Делі за сприяння ЦРУ було створене агентство «Афган ньюз», яке очолив афганський емігрант С. М. Майванд. У західних країнах діяли десятки громадських організацій, бюро, фондів, аналітичних центрів, з якими співпрацювали провідні фахівці у сфері міжнародних відносин, військової справи, розвідки, суспільних наук тощо². Але діяльність цих центрів могла мати вплив лише за межами ДРА. Тож важливо було налагодити пропагандистську роботу в середині країни.

У травні 1980 р. Конгрес ухвалив виділити 500 тис. дол. на створення на базі «Свободи» й «Вільної Європи» радіостанції «Вільний Афганістан». Вона розпочала мовлення в жовтні 1985 р. У 1986 і 1987 рр. на неї було виділено 450 і 250 тис. дол. відповідно. 20 березня 1982 р. Р. Рейган закликав «Голос Америки» почати мовлення на пушту на додачу до програм на дарі, які вже транслювалися. Того року радіостанція збільшила мовлення на ДРА з 3,5 до 40 годин на тиждень. На Афганістан із Пакистану мовило створене за сприяння ЦРУ «Радіо Вільного Кабула». У 1985 р. по три години на пушту і дарі віщали «Бі-Бі-Сі» й «Німецька хвиля». На Афганістан мовили радіостанції Саудівської Аравії (дві години на добу), Пакистану (12 год.), КНР (півгодини), Єгипту (година), Ірану (5 год. 45 хв.). Тегеран фінансував радіостанцію «Голос ісламської революції Афганістану»³. Це суттєво переважало зусилля режиму і штабу 40-ї армії у боротьбі за настрої афганців.

¹ Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января. – С. 3.

² Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 84–89.

³ Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989). – М., 1997. – С. 93; Павловська С. Констатація факту як основний метод діяльності мас-медіа під час воєнних дій у Кореї (1950–1953 рр.), В’єтнамі (1965–1974 рр.) та в Афганістані (1979–1989 рр.) // Воєнна історія. – 2010. – №2. – С. 94–102.

За підтримки США й їхніх союзників у Пакистані, Ірані й інших країнах друкувалися десятки журналів і газет, які потім доправлялися до ДРА і поширювались у провінціях, підконтрольних опозиції¹. Чимало газет і журналів виходили в Афганістані. Їх вплив на населення країни був значним. Після «Саура» і радянського вторгнення довіра до офіційних ЗМІ в ДРА знизилася. Засновані на радянських стандартах цензури і спотворення дійсності, з лівою термінологією і риторикою державні газети були чужими для афганців. Водночас великі тиражі, вмале використання ісламських цінностей, координація дій журналістів, ідеологів, пропагандистів, чіткі й зрозумілі гасла робили опозиційні ЗМІ більш привабливими для читача².

У Кабулі й Москві усвідомлювали цю проблему, як і те, що ДРА і СРСР пропагандистське протистояння програли. У січні 1984 р. Політбюро ЦК НДПА змушене було визнати, що «...ідеологічна і політична діяльність партії, громадських організацій і державних ідеологічних органів ще не відповідає вимогам нинішньої військово-політичної обстановки в країні», «не забезпечує необхідної відсічі ворожій імперіалістичній контрреволюційній пропаганді», «...ще не вироблені дієві форми і методи політичного й ідеологічного впливу на різні страти і категорії населення». Визнавалося, що значна частина населення країни не розуміла «справжніх цілей революції» і тому боялася її і водночас перебувала під постійним впливом опозиції³.

Адміністрація Р. Рейгана продовжувала надавати допомогу афганським біженцям. У 1988 р. у Пакистані перебувало 3 млн. афганців, в Ірані – 2,2 млн. і 3 млн. вимушені були змінити місце проживання в середині ДРА. У 1981 р. США збільшили гуманітарну допомогу біженцям до 91 млн. дол. в односторонньому порядку і через ВКБ ООН, Товариство Червоного Хреста й уряд Пакистану. У 1982 р. фінансування зросло до 102 млн., а далі знизилося

¹ Сикоев Р. Р. Пресса афганской эмиграции. – М., 1999. – С. 12–13.

² Казим М. Особенности формирования и развития официальных, независимых и оппозиционных СМИ в Афганистане (1980–1990-е годы): авт. дисс... канд. полит. наук. – 23.00.03. – М., 1993. – С. 14–17.

³ Цит. за: Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны... – С. 89.

до 80 млн. дол. у 1983, 70 – у 1984 і 69,3 – у 1984 рр. Це було спричинене тим, що з середини 1980-х США надавали допомогу внутрішньо переміщеним особам. У 1985 р. на ці потреби було виділено 8 млн. дол., а в 1988 р. ця допомога перевищила допомогу біженцям: 71,74 млн. дол. і 20 тис. т товарів на 6 млн. дол. Гуманітарну допомогу афганцям надавали Саудівська Аравія й арабські країни Перської затоки, країни Західної Європи, Австралія, Японія. США фінансували і доправлення вантажів до Пакистану і далі в ДРА: лише в 1986–1987 рр. міністерство оборони витратило на це 20 млн. дол.¹ США і союзники фінансували відкриття для афганських біженців медресе в Пакистані, кількість яких зростає з 2,5 до 39 тис.²

Значною була підтримка опозиції різними ісламськими організаціями і фондами. Їх зусиллями участь в Афганській війні взяли десятки тисяч арабських добровольців. Перші з них з'явилися в Афганістані одразу після радянської інтервенції, надалі їх число зростало. Релігійним обґрунтуванням цього руху було проголошення ОКРВ священної війни й визнання останньої індивідуальним обов'язком кожного мусульманина. До участі в джихаді закликали авторитетні мусульманські діячі. Важлива роль у цьому належала А. Аззаму (1941–1989). Лідер палестинської філії Асоціації «Братів-мусульман», один із засновників ХАМАС, з 1981 р. він перебував у Пешаварі, де опікувався допомогою афганським біженцям і вербуванням арабів до лав моджахедів. У 1984 р. разом зі своїм учнем і послідовником, саудівським мільйонером У. бен Ладеном він створив «Бюро обслуговування моджахедів», через яке вербував і розподіляв між пешаварськими угрупованнями «арабських афганців»³. Цими питаннями також опікувалися партія «Аль Іслах» (Ємен), саудівське і кувейтське представництва

¹ Иващенко А. С. Гуманитарная помощь США... – С. 63–64.

² Чернышков А. В. Указ. соч. – С. 72.

³ Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 39–40; Кеппель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма. – М., 2004. – С. 144; Мартынкин А. В. Война в Афганистане и феномен «арабских афганцев» // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г): научное интернет-издание. – Симферополь, 2013. – С. 15–18.

«Червоного півмісяця», «Всесвітня асамблея мусульманської молоді» (Ер-Ріяд), «Всесвітня ісламська допомога» (Бірмінгем) «Комітет ісламського призову», «Ліга ісламського світу» «Ісламське агентство порятунку» тощо¹.

Неможливо встановити точну кількість «арабських афганців». Писали про «десятки, а можливо і сотні тисяч»², серед яких були саудівці, єменці, єгиптяни, тунісці, іракці, лівійці, йорданці і навіть араби з європейських країн. Це були переважно молоді люди, більшість їх не воювали, а надавали «ісламську гуманітарну допомогу» в таборах біженців³. Поширеними були т.зв. «джихад-тури» для молодих арабів, які кілька тижнів проводили в таборах підготовки моджахедів, робили «фото з поля бою» і після цього поверталися додому. У цьому втілювалась ідея співпричетності до джихаду, виховання молоді в дусі священної війни з невірними, що мало наслідком зростання ісламізму в країнах Магрибу, Близького Сходу і Південної Азії⁴.

Отже, допомога, яку надавали «борцям за віру» США й їхні союзники, мусульманські країни була значною і суттєво підвищила можливість моджахедів протистояти армії наддержави. Кожен з учасників цього ситуативного альянсу переслідував власні цілі. Для США, їхніх союзників по НАТО і Китаю підтримка афганської опозиції мала на меті максимально скористатись афганською кризою задля військово-політичного, економічного й ідеологічного послаблення СРСР і його впливу в світі. Для багатьох мусульманських політиків і громадських діячів Афганістан став засобом посилення ролі ісламу в регіоні і світі, політичної консолідації умми. Пряма чи опосередкована залученість багатьох країн в афганську кризу через підтримку позиції сприяла виходу її на глобальний рівень і перетворенню на важливий чинник міжнародних відносин 1980-х рр.

¹ Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 38; Лалетин Ю. П. Глобальное измерение регионального конфликта (на примере Афганистана). – М., 2008. – С. 43.

² Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев»... – С. 164–169.

³ Кудрявцев А. Арабские «афганцы»... – С. 39–40.

⁴ Кеппель Ж. Указ. соч. – С. 146.

5.4. Пошуки шляхів політичного врегулювання афганської кризи.

Женевські домовленості 1988 р.

Перші спроби політичного врегулювання ситуації навколо Афганістану були здійснені в 1980 р. Ініціативи і плани розв'язання афганської кризи пропонували різні країни. Від самого початку виявилися розбіжності в розумінні змісту «політичного врегулювання», що засвідчили дискусії в ООН у січні 1980 р. СРСР і ДРА вимагали «припинення зовнішнього втручання в афганські справи», що мало дозволити СРСР вивести свої війська з Афганістану. Принциповою позицією Москви було те, що суспільно-політичний лад ДРА не міг бути предметом дискусій чи обговорень. Натомість опоненти Кремля ключем до розв'язання афганської кризи вбачали повне й беззастережне виведення радянських військ з Афганістану.

Один з перших «афганських» проектів запропонувала в січні 1980 р. Організація Ісламська Конференція. Він передбачав виведення радянських військ і заміну їх об'єднаними ісламськими силами задля стабілізації ситуації в ДРА. До їх складу мали увійти військові контингенти Ірану, Пакистану і Саудівської Аравії¹. У середині березня 1980 р. міністр закордонних справ Італії А. Руффіні запропонував провести радянсько-італійські консультації з афганського питання з метою пошуку політичного рішення, яке б відповідало інтересам «розрядки». Проінформувавши Кабул про італійські ініціативи, МЗС СРСР повідомило до Риму, що врегулювання афганського питання було можливе лише після припинення зовнішнього втручання у внутрішні справи ДРА. СРСР вимагав припинення прямої агресії і надійних гарантій від Ірану, Пакистану і США, які б унеможливили таке втручання надалі².

10 березня 1980 р. А. А. Громико, Ю. В. Андропов, Д. Ф. Устинов, Б. М. Пономарьов і О. Б. Рахманін надіслали до ЦК КПРС записку, в якій виклали схему політичного врегулювання афганського питання. У документі констатувалася складна ситуація в ДРА, низька боєздатність урядової армії і

¹ Resolution № 19/11-P. The Situation in Afghanistan...

² Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 29.

визнавалося, що радянські війська залишатимуться «головним стабілізуючим фактором» в країні¹. Автори документу визнавали необхідність політичного врегулювання афганської кризи. Це могли бути домовленості Афганістану з сусідами і система гарантій з боку СРСР, США і деяких інших держав. Головною умовою була відмова США і Пакистану від втручання у внутрішні справи ДРА. Переговори мали бути прямим (між ДРА й Іраном, ДРА й Пакистаном), і державний устрій Афганістану не мав бути їх предметом².

Уряд ДРА повторював ці заклики. 18 квітня 1980 р. він запропонував уряду Пакистану нормалізувати відносини між країнами, «які навмисне нагнітаються імперіалістичними й реакційними силами». Кабул також звернувся до Ірану з закликом «до розвитку традиційних відносин дружби і співробітництва з братнім мусульманським народом»³. 26 квітня 1980 р. у виступі з нагоди другої річниці Саурської революції Б. Кармаль говорив: «Ми віримо, що між Афганістаном і сусідніми країнами немає... розбіжностей, які не могли б бути врегульовані мирним шляхом»⁴.

8 травня 1980 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило пропозиції «афганської четвірки» «рекомендувати» афганському уряду виступити з програмою політичного врегулювання, принципова схема якої була узгоджена 10 березня⁵. До рішення докладався лист до радянського посла в ДРА з настановами для Б. Кармаля про опублікування заяви уряду ДРА з детальним переліком пунктів: вимога прямих переговорів з Іраном і Пакистаном; заклик до афганців за кордоном повертатися на Батьківщину з гарантуванням їм свободи і недоторканості; вимога гарантій невтручання з боку СРСР і США.

¹ О нашей дальнейшей внешнеполитической линии в связи с Афганистаном и об ответе на обращение Ф. Кастро: Решение Политбюро ЦК № П 187/33 от 10. 03. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html> – Арк. 2–3.

² Там же. – Арк. 4–6.

³ Тезисы ЦК НДПА // Правда. – 1980. – 18 апреля. – С. 5.

⁴ Цит. за: Слинкин М. Ф. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект) // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №33. – С. 111.

⁵ О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном: Решение Политбюро ЦК № П195/ХVIII от 08. 05. 80: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/195-8016.pdf> – Арк. 2.

Питання виведення ОКРВ мало бути пов'язане з припиненням і гарантуванням невторчання у внутрішні справи ДРА ззовні¹. Уряд СРСР обіцяв надати цій «афганській» ініціативі «належну політичну, дипломатичну і пропагандистську підтримку»². 14 травня 1980 р. уряд ДРА оприлюднив план врегулювання афганської проблеми, який майже дослівно повторював «рекомендації» Кремля³. Відтоді Москва і Кабул розглядали його як єдино конструктивний і прийнятний, відкидаючи будь-які інші ініціативи, від кого вони б не йшли. Про це говорив А. А. Громико 23 вересня 1980 р. з трибуни XXXV сесії ГА ООН⁴. Під час візиту Б. Кармаля до СРСР у жовтні 1980 р. (це був перший закордонний візит за майже рік перебування його при владі) було оприлюднено спільну Заяву СРСР і ДРА, яка повторила ці положення⁵.

Продовж 1980–1981 рр. афганський уряд щонайменше шість разів нагадував Пакистану й Ірану про ініціативи від 14 травня 1980 р.⁶ Опозиція відкинула ці ідеї, оскільки це означало визнання режиму Б. Кармаля.

Попри таку категоричність радянські політики неодноразово давали зрозуміти про готовність до якихось порозумінь в афганському питанні. У Кремлі сумнівались у можливій військовій перемозі над повстанцями. На початку 1981 р. Д. Ф. Устинов у записці до Політбюро ЦК КПРС говорив про неможливість військового вирішення афганської проблеми. Проте ця записка була залишена без уваги⁷. У березні того ж року Головний військовий радник в ДРА генерал армії О. М. Майоров доводив комісії Політбюро ЦК КПРС по Афганістану необхідність продовж найближчого року вивести до СРСР усю 40-у армію. Захищати ж «завоювання Квітневої революції» мала афганська

¹ О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном... – Арк. 5–9.

² Там же. – Арк. 10.

³ Заявление правительства ДРА // Правда. – 1980. – 15 мая. – С. 5.

⁴ Громыко А. А. Обеспечить мир народам – задача всех государств. Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г. – М., 1980. – С. 4–8.

⁵ Визит Бабрака Кармаля в Советский Союз, 15–24 октября 1980 г.: Документы и материалы. – М., 1980. – С. 12.

⁶ Заявление правительства ДРА // Правда. – 1981. – 26 августа. – С. 5.

⁷ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 24.

армія¹. Проте ця пропозиція була відкинута. Восени того ж року Політбюро все ж схвалило підготовлену за ініціативи МЗС і схвалену Ю. В. Андроповим пропозицію організувати дипломатичний процес, який би дав можливість вивести радянські війська з Афганістану².

Ці дискусії свідчили про збереження надії на відносно швидке виведення військ із ДРА. У травні 1980 р. президент Франції В. Жискард'Естен сказав Л. І. Брежнєву, що «афганський шок» заважав «розрядці», і Захід не змиритися з такою політикою Кремля. На це Генсек відповів: «Ми не повинні там залишитися. Потрібно знайти якесь політичне рішення»³. Про це ж Л. І. Брежнєв говорив в індійському парламенті 10 грудня 1980 р.⁴

Це створювало на Заході певні ілюзії щодо можливих компромісів, що втілилось у розробці цілої низки проєктів. Європейський Економічний Союз запропонував скликати конференцію за участю Генерального Секретаря ООН, членів Ради Безпеки, ОІК, Індії, Ірану, Пакистану, результатом чого мало бути виведення з Афганістану ОКРВ. Наступним етапом мали стати переговори між учасниками афганського конфлікту. Президент Франції пропонував розширити склад уряду Б. Кармаля за рахунок опозиційних політиків і скликати міжнародну конференцію. Уряд ДРА серед потенційних її учасників не згадувався. Уряд Великої Британії запропонував негайне виведення радянських військ і гарантування ДРА статусу нейтральної держави, а також скликання конференції за участі зацікавлених сторін і заявляв про невизнання кабульського режиму⁵. Як згадував посол СРСР у США А. Ф. Добринін, у 1980 р. США також були готові гарантувати незалежність і недоторканість Афганістану за умови виведення радянських військ. З. Бжезінський у розмові з радянським послом пропонував замінити їх збройними силами дружніх до СРСР мусульманських країн, як то Алжир чи

¹ Майоров А. Указ. соч. – С. 272.

² Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 112.

³ Цит. за: Польшов М. Ф. Указ. соч. – С. 128–130.

⁴ Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева. – М., 1994. – С. 247.

⁵ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 27–28.

Сирія. А. Ф. Добринін зауважував, що це могло стати базою для початку переговорів з врегулювання афганського питання, якби Москва так вперто не підтримувала режим Б. Кармаля¹. 30 червня 1981 р. Європейська Рада засудила перебування в Афганістані радянських військ. Посилаючись на декларації ЄР, прийняті на сесіях у Венеції (13 червня 1980 р.) і Маастріхті (24 березня 1981 р.) та на резолюції ООН, ОІК і Конференції держав, що не приєдналися, ЄР запропонувала скликати міжнародну конференцію. На ній планувалося виробити міжнародні домовленості, покликані припинити втручання ззовні у внутрішні справи ДРА і виробити гарантії незалежності Афганістану і його статусу держави, що не приєдналася. До участі в конференції пропонувалося залучити постійних членів РБ ООН, Пакистан, Іран, Індію, Генеральних Секретарів ООН і ОІК. Далі до конференції мали долучитися «представники афганського народу», тобто, влада й опозиція².

Як бачимо, всі проекти політичного врегулювання афганської кризи передбачали виведення радянських військ. При цьому СРСР наполягав на формулі «припинення втручання ззовні – виведення військ», тоді як його опоненти пропонували інший варіант: «виведення військ – початок політичного врегулювання». Кожен з цих планів міг стати початком врегулювання кризи, але лише від СРСР залежала можливість початку політичного діалогу. Москва ж повторювала вироблені Політбюро ЦК КПРС 27 грудня 1979 р. і повторені урядом ДРА 14 травня 1980 р. догмати, які не залишали місця компромісам. Плани ЄЕС, Франції і Великої Британії базувалися на невизнанні кабульського режиму. США і деякі інші країни вимагали залучити до процесу представників опозиції (Р. Рейган називав моджахедів «борцями за свободу», а Європарламент 27 січня 1980 р. закликав членів ЄЕС визнати їх національно-визвольним рухом)³. Кремль це

¹ Добрынин А. Ф. Указ. соч. – С. 464–465.

² Текст заявлення Европейского Совета по Афганистану. – 30 июня 1981 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf

³ Звягельская И. Д. Указ. соч. – С. 105.

відкидав, і саме радянська позиція унеможливила початок діалогу. Деякі країни пропонували відверто утопічні проекти через їх виразну антирадянськість. Так, Іран вимагав негайно вивести з Афганістану радянські війська, створити там «ісламський уряд» і скликати міжнародну комісію для розслідування втручання СРСР у внутрішні справи країни¹.

Уряд ДРА 24 серпня 1981 р. запропонував започаткувати двосторонній (або тресторонній) переговорний процес з Іраном і Пакистаном за можливого посередництва ООН. Питання гарантій невтручання у внутрішні справи ДРА мала розглянути Рада Безпеки, але на цьому засіданні мав бути присутній представник Кабула. Щодо біженців, головною умовою їх повернення на Батьківщину була «неучасть у контрреволюційному русі»².

За таких умов ініціативу в афганському питанні спробувала взяти на себе ООН. Щороку на сесіях Генеральній Асамблеї ухвалювали резолюції «Становище в Афганістані і його наслідки для міжнародного миру і безпеки»³. У листопаді 1980 р. за виведення ОКРВ висловилися 111 країн (22 утрималися і 12 голосували «проти»). За рік політику Москви засудили 116 країн⁴. Проти цих резолюцій голосували члени ОВД (окрім Румунії) і деякі країни «соціалістичної орієнтації» (Ангола, Ефіопія Мозамбік, НДРЙ, В'єтнам). Утримувалися дружні СРСР арабські країни (Сирія, Алжир, Лівія), Фінляндія, Індія. Однак окрім підтвердження осуду більшістю країн дій СРСР у ДРА і висловлення загального «занепокоєння» ці резолюції не мали жодних наслідків. Необхідний був інший формат, і він був знайдений.

У лютому 1980 р. Генеральний секретар ООН К. Вальдхайм призначив свого заступника П. де Куельяра особистим представником у зоні

¹ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 29–30.

² Заявление правительства ДРА // Правда. –1981. – 26 августа. – С. 5.

³ Див.: Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 35/37. – 70-е пленарное заседание Тридцать Пятой сессии ГА ООН. – 20 ноября 1980 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии. – 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2 – 6 марта и 11 мая 1981 года. – С. 9 і наступні.

⁴ Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation. – Washington, 1986. – P. 330.

афганського конфлікту¹. Коли він сам став Генеральним секретарем, 18 листопада 1981 р. 36-а Сесія ГА ООН схвалила продовження пошуку політичного шляху врегулювання афганського питання². У квітні наступного року П. де Куельяр призначив своїм представником з урегулювання афганського питання Д. Кордовеса. Він виконував ці функції продовж наступних шести років. Це було перше втручання ООН у конфлікт, в якому була задіяна армія наддержави. Іншою винятковою особливістю діяльності ООН в Афганістані було те, що спостерігачі ООН (і сам Д. Кордовес) відвідували райони бойових дій за відсутності угоди про припинення вогню³.

У квітні 1982 р. Д. Кордовес відвідав Кабул, Ісламабад, Тегеран, Москву, підсумком чого стала принципова згода ДРА і Пакистану почати перемовини. Проти них була опозиція, оскільки це означало легітимізацію режиму НДПА⁴. 16–24 червня 1982 р. в європейській штаб-квартирі ООН у Женеві за посередництва Д. Кордовеса стартували афгансько-пакистанські перемовини за участю міністрів закордонних справ Ш. М. Доста й М. Якуб Хана. Тоді були сформульовані ключові для врегулювання афганської кризи питання: виведення радянських військ; вироблення гарантій невтручання у внутрішні справи обох країн; вирішення проблеми афганських біженців.

США і СРСР не були учасниками переговорів, проте від їхньої позиції залежала їх конструктивність. На позицію США, які загалом підтримали ідею перемовин, впливали т.зв. «яструби», які схилили Білий дім до завдання якомога більших збитків Радянському Союзу в Афганістані. Тож радянські і російські вчені в затягуванні мирного процесу звинувачували США. Проте головне питання – перебування в ДРА ОКРВ – залежало від Москви. СРСР же фактично керував переговорами, оскільки перед кожним їх раундом

¹ Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1995. – С. 69.

² Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 36/34. – 62-е пленарное заседание Тридцать Шестой сессии ГА ООН. – 18 ноября 1981 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии. – 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. – С. 10–11.

³ Бруз В. С. Вказ. праця. – С. 69–70.

⁴ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 160.

«афганська четвірка» виробляла тактику афганських дипломатів. Іран відмовився від переговорів до виведення військ з Афганістану¹.

Переговори відбувались у «родоському форматі». Обидві делегації не зустрічалися, Д. Кордовес по черзі спілкувався з обома місіями, озвучував їм позиції й аргументи опонентів. Це ускладнювало і затягувало переговори. Тож багато залежало від Д. Кордовеса, який у перервах між зустрічами в Женеві шукав якихось компромісів у Тегерані, Кабулі й Ісламабаді.

Сторони домовилися продовжити переговори навесні 1983 р. Тоді ж змінилося радянське керівництво. З обранням Генеральним секретарем ЦК КПРС Ю. В. Андропова з'явилися надії на врегулювання афганської кризи. 12 листопада 1982 р., під час похорон Л. І. Брежнєва, він просив М. Зію-уль-Хака допомогти «гідно піти з Афганістану»². Невдовзі Генсек сказав Б. Кармалю: «Через півроку ми підемо, так що готуйтеся», чим спантеличив афганця³. 28 березня 1983 р. Ю. В. Андропов перелічив П. де Куельяру позиції, які робили виведення військ необхідним. Афганістан загострив відносини СРСР з Заходом, країнами «соціалістичного табору» й ісламським світом, підірвав авторитет Москви в «третьому світі», шкодив радянському суспільству й економіці. За місяць він запевнив Д. Кордовеса у готовності до компромісів⁴. 19 травня 1983 р. посол СРСР у Пакистані В. С. Смірнов підтвердив прагнення Кремля обговорити можливість виведення військ. 9 червня того ж року А. А. Громико в Москві обговорив це з М. Якуб Ханом⁵. Але офіційні заяви радянських лідерів не змінились. В інтерв'ю «Шпігелю» в квітні 1983 р. Ю. В. Андропов сказав, що ОКРВ перебуватиме в ДРА доти, поки не припиниться іноземне втручання у внутрішні справи країни⁶.

¹ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 165; Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 30–32.

² Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal. – New York – Oxford, 1995. – P. 94.

³ Александров-Агентов А. М. Указ. соч. – С. 247.

⁴ Медведев Р. Андропов. – М., 1996. – С. 251.

⁵ СССР и Пакистан... – С. 142.

⁶ Андропов Ю. В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ) 19 апреля 1983 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи. – М., 1983. – С. 270.

Другий раунд переговорів тривав 11–22 квітня і в червні 1983 р.; третій – 24–30 серпня 1984 р., четвертий – 20–25 червня 1985 р. Ш. М. Дост дорогою до Женеви і звідти до Кабула незмінно зупинявся в Москві, де отримував настанови і «звітував» перед Політбюро. Пакистанським перемовником був М. Якуб Хан. Обстановка в Женеві була напружена. Пакистан наполягав на негайному виведенні військ, наданні гарантій від втручання й інтервенції від наддержав, поверненні афганських біженців¹.

Після смерті Ю. В. Андропова в лютому 1984 р. переговорний процес загальмував, адже К. У. Черненко Афганістаном цікавився мало. Влітку 1985 р. Д. Кордовес запропонував проєкт декларації про міжнародні гарантії з боку СРСР і США. На п'ятому раунду переговорів (27–30 серпня 1985 р.) узгодили проєкти угод про невтручання і повернення біженців та декларації про гарантії невтручання. Водночас обговорення найбільш важливого і болючого документу про виведення військ навіть не розпочалося².

У самій радянській владі тоді змінилися підходи до врегулювання афганського питання. Як згадував новий міністр закордонних справ Е. А. Шеварднадзе, він і М. С. Горбачов завжди були проти участі СРСР в Афганській війні: «Однак нас тоді ніхто не питав»³. За словами міністра, він був натхненником політичного врегулювання, адже «на прикладі Афганістану можна було б довести світові, що Радянський Союз дійсно змінився»⁴. До того ж без врегулювання афганського питання були неможливі зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР⁵.

Під час шостого раунду переговорів (16–19 грудня 1985 р.) Ш. М. Дост виклав Д. Кордовесу план політичного врегулювання⁶, який повторював Заяву від 14 травня 1980 р. Однак заяви М. С. Горбачова під час зустрічі з

¹ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 32–33.

² Там же. – С. 33.

³ Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания. – М., 2009. – С. 79.

⁴ Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 80.

⁵ Там же. – С. 90.

⁶ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 34.

Л. Кордовесом у Москві 10–11 лютого 1986 р., з трибуни XXVII з'їзду КПРС і на інших майданчиках свідчили про тверде прагнення вийти з Афганської війни. Подальша заміна керівництва НДПА й оголошення новим лідером ДРА М. Наджибом з подачі Москви «політики національного примирення» мали переконати в цьому всі зацікавлені сторони. Проте СРСР і ДРА надалі вимагали пов'язати виведення ОКРВ і припинення підтримки опозиції, тоді як пакистанці наполягали на якомога швидшому виведенні військ.

Тож перший етап сьомого раунду переговорів (5–23 травня 1986 р.) був напруженим. Сторони наполягали на своїх вимогах і не слухали опонентів. Усе ж до другого етапу сьомого раунду (31 липня – 8 серпня 1986 р.) були узгоджені проекти афгансько-пакистанської угоди про невторчання і відмову від інтервенції, декларації про міжнародні гарантії безпеки й угоди про повернення біженців. Документ, який визначав терміни і графік виведення військ, через значні розбіжності сторін лишався лише в проекті. Пакистанці наполягали на виведенні ОКРВ продовж трьох місяців, тоді як афганці говорили про три роки¹. Д. Кордовес запропонував механізм контролю над виконанням домовленостей. Його підтримали СРСР і ДРА, оскільки контроль за невторчанням був складнішим, аніж контроль за виведенням військ. СРСР невдовзі підтвердив намір якомога швидше вивести війська після припинення вторчання у внутрішні справи Афганістану. У жовтні 1986 р. СРСР вивів шість полків, і радянська пропаганда намагалася подати це як прояв доброї волі і готовність до компромісів². Насправді ж з ДРА вивели частини, не задіяні у військових діях і на непридатній до цього техніці.

Д. Кордовес у кінці листопада 1986 р. відвідав Кабул і 10–11 лютого 1987 р. – Москву. Найбільш гострим питанням були терміни виведення військ. Найбільше, на що погоджувалися пакистанці, був один рік. Під час третього етапу сьомого раунду переговорів (25 лютого – 9 березня 1987 р.) афганську делегацію очолював новий міністр закордонних справ А. Вакіль.

¹ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям.... – С. 35–36.

² Конструктивный шаг // Правда. – 1986. – 10 октября. – С. 5

Він назвав новий термін – 22 місяці, при цьому за перші 11 місяців передбачалося вивести половину контингенту. Пакистанці відкинули цю пропозицію. Тоді делегація ДРА запропонувала нові строки: 12 місяців на виведення половини ОКРВ і ще шість – для виведення решти військ. Але й це не влаштовувало пакистанських дипломатів. Четвертий етап сьомого раунду (7–10 вересня 1987 р.) також завершився безрезультатно¹.

Женевський процес пришвидшила зустріч Р. Рейгана і М. С. Горбачова у Вашингтоні 7–10 грудня 1987 р., під час якої обговорювали й афганське питання. Генсек наполягав на одночасному виведенні військ і припиненні підтримки моджахедів. Президент пропонували «ідею симетрії»: припинення озброєння опозиції одночасно з відмовою Москви від підтримки режиму НДПА після виведення ОКРВ. 9 грудня Р. Рейган сказав, що США готові гарантувати незалежність і нейтралітет ДРА, якщо СРСР виведе війська до кінця 1988 р. М. С. Горбачов відповів, що з М. Наджибуллою узгоджено можливість виведення військ продовж 12 місяців, але ці терміни могли бути скориговані. Він додав, що через спільні 2 тис. км кордону з Афганістаном був зацікавлений у дружній владі там. СРСР не планував створювати там військових баз і гарантував виведення військ. Але і США мали припинити підтримку опозиції. Р. Рейган на це відповів, що М. Наджибулла мав армію, а в опозиції її не було. Тож неможливо змусити скласти зброю одну сторону конфлікту, поки інша тримала її в руках². Під час нової бесіди з Р. Рейганом М. С. Горбачов запропонував свою «ідею симетрії» – одночасне виведення військ і припинення підтримки моджахедів. Р. Рейган знову заперечив, що тоді опозиція буде беззбройною перед урядовими військами³. Під час прес-конференції за підсумками візиту М. С. Горбачов виклав новий план. З початком виведення військ мала припинитися допомога опозиції. Після

¹ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 37–39.

² Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan. – December 9, 1987: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117244>

³ Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan (Excerpt). – December 10, 1987: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117245>

оголошення термінів виведення ОКРВ не мав брати участі в боях, окрім самооборони¹. В інтерв'ю «Ен-Бі-Сі» того ж дня він підтвердив готовність до порозуміння, проте поставив це в залежність від американської позиції².

Попри ці розбіжності, поступове порозуміння між лідерами СРСР і США з багатьох питань міжнародних відносин відкривало перед афгансько-пакистанськими переговорами нові перспективи. У грудні 1987 – в січні 1988 рр. відбулося кілька візитів і зустрічей, які мали прискорити переговори. 15 грудня Д. Кордовес у Москві зустрівся з Е. А. Шеварднадзе. На початку січня він і В. О. Крючков у Кабулі зустрілися з М. Наджибуллою, а 25 січня з президентом ДРА зустрівся Д. Кордовес³. Зрештою, 8 лютого 1988 р., після зустрічі з М. Наджибуллою, М. С. Горбачов оголосив про намір вивести ОКРВ за 10 місяців, починаючи з 15 травня 1988 р.⁴ Ця дата впливала з переконаності, що домовленості будуть підписані до 15 березня 1988 р. і набудуть чинності за два місяці. Примітно, що проти оголошення точної дати був Е. А. Шеварднадзе⁵. Тоді ж її повторив М. Наджибулла, але обмовився, що все залежало від припинення постачання озброєння опозиції⁶. Афганське питання у лютому 1988 р. неодноразово обговорювали Д. Шульц і Е. А. Шеварднадзе. Головними питаннями, які не знаходили порозуміння, були «ідея симетрії», а також запропонована М. Зія-уль-Хаком і підтримана Р. Рейганом ідея коаліційного уряду. Обидві пропозиції Москва відкидала⁷.

Попри принципову позицію Кремля і співзвучні заяви М. Наджибулли в Кабулі не всі підтримували ідею виведення ОКРВ. А. Вакіль 9 лютого сказав, що рішення СРСР про виведення військ буде оцінене в світі. При

¹ Визит Генерального Секретаря М. С. Горбачева в Соединенные Штаты Америки, 7–10 декабря 1987 г.: Документы и материалы. – М., 1987. – С. 126–127.

² Там же. – С. 8–9.

³ Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 39.

⁴ Заявление Генерального секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза М. С. Горбачева по Афганистану // Правда. – 1988. – 9 февраля. – С. 1.

⁵ Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 65.

⁶ Заявление Наджибуллы // Правда. – 1988. – 9 февраля. – С. 4.

⁷ Мэтлок-мл. Д. Ф. Рейган и Горбачев. Как окончилась «холодная война»... и все выиграли. – М., 2005. – С. 289.

цьому він не згадав, що це питання було узгоджене з афганським урядом. У Женеві він всіляко затягував перемовини, відмовлявся підписувати вже готові документи, навіть оголосив на знак протесту голодування. Поступився він лише під тиском радянських «товаришів»¹. Міністр оборони М. Рафі також намагався затримати мирний процес, що коштувало йому посади².

Перемовини поновилися 2 березня 1988 р., проте тепер суперечки спричинило формулювання «міжнародно визнані кордони» між державами. Фактичний кордон проходить по «лінії Дюранда», встановленій довільно англійцями в кінці XIX ст. Її не визнавав жодний афганський уряд. Не пішла на це й НДПА, тож до 15 березня 1988 р. угоди не були підписані³. Того дня уряди СРСР і ДРА виступили з заявами, в яких звинуватили в цьому Пакистан і його вимогу коаліційного уряду⁴. Аби не допустити зрив мирного процесу, 7 квітня М. С. Горбачов зустрівся в Ташкенті з М. Наджибуллою. Наслідком складних перемовин, під час яких Генсек усе ж «дотиснув» афганця⁵, стала спільна заява про зняття всіх перепон на шляху до підписання угод. СРСР і США мали бути гарантами їх виконання. У разі якнайшвидшого підписання домовленостей ОКРВ мав бути виведений з Афганістану продовж дев'яти місяців, починаючи з 15 травня 1988 р.⁶

14 квітня 1988 р. у Женеві було підписано угоди про політичне врегулювання афганської проблеми. Це були «Двостороння угода між Республікою Афганістан і Ісламською республікою Пакистан про принципи взаємовідносин, невторчання і відмову від інтервенції»⁷ та «Двостороння домовленість між Республікою Афганістан і Ісламською республікою

¹ Шеварднадзе Э. А. Указ. соч. – С. 95.

² Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям... – С. 41.

³ Там же. – С. 41.

⁴ Заявление советского правительства // Правда. – 1988. – 15 марта. – С. 1.; Заявление правительства ДРА // Правда. – 1988. – 15 марта. – С. 5.

⁵ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

⁶ Совместное советско-афганское заявление // Правда. – 1988. – 8 апреля. – С. 1.

⁷ Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 3–4.

Пакистан про добровільне повернення біженців»¹, підписані міністрами закордонних справ обох країн; «Угода про взаємозв'язки для врегулювання ситуації щодо Афганістану»², підписана міністрами закордонних справ Афганістану, Пакистану, СРСР і США; «Меморандум розуміння досягнутих домовленостей»³, підписаний представниками чотирьох країн; «Декларація про міжнародні гарантії»⁴, підписана представниками СРСР і США. Угоди вступили в силу 15 травня 1988 р. Виведення ОКРВ мало завершитися за дев'ять місяців. Половина військ мала бути виведена до 15 серпня 1988 р.

У заяві радянського уряду від 27 квітня Женевські домовленості були поставлені в один ряд з радянсько-американським Договором про ліквідацію ракет середньої і малої дальності⁵. Водночас їх підписання залишало підґрунтя для подальших непорозумінь і звинувачень. На прес-конференції з нагоди їх підписання Е. А. Шеварднадзе заявив, що СРСР надавав і мав намір далі надавати військову допомогу Афганістану на «законних» підставах, натомість США надаватимуть допомогу повстанцям «незаконно». Саме ж вторгнення радянських військ міністр назвав «законним»: було прохання, ми ввійшли⁶. Позиція США також змінилася мало. Держсекретар Д. Шульц тоді заявив, що Штати не мали наміру визнавати тодішній кабульський режим⁷.

18 квітня відбулося засідання Політбюро, на якому афганське питання, що природно після підписання угод, було головним. Дискусія під час нього засвідчила, що в радянському керівництві і тоді не було одностайності. Е. А. Шеварднадзе виступив з тривалою промовою, в якій закликав не залишати режим М. Наджибулли наодинці з ворогом. Генсек наголосив на необхідності дотримання Женевських угод і додав, що режим уже не врятувати. В. М. Чебриков, О. М. Яковлев і М. І. Рижков його підтримали.

¹ Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 5.

² Там же. – С. 6.

³ Там же. – С. 7–8.

⁴ Там же. – С. 9–10.

⁵ Там же. – С. 14.

⁶ Там же. – С. 12–13.

⁷ Иващенко А. С. США и Афганистан... – С. 61.

Е. А. Шеварднадзе також висловився за виведення військ, однак додав що, «10–15 тисяч потрібно там залишити». Підтримки втім він не отримав¹.

Після підписання Женевських угод М. Наджибулла неодноразово просив залишити частину ОКРВ, говорив про неможливість самостійно протистояти опозиції. У вересні 1988 р. В. І. Варенніков писав з Кабула, що афганська влада намагалася призупинити виведення військ і наголошував: «Цей крок нічого, окрім шкоди, не принесе. Радянський Союз зазнає важко передбачуваних втрат на міжнародній арені і всередині країни»². Останні слова засвідчують наявність дискусії у Кремлі з приводу подальших дій в Афганістані, про що більш предметно йтиметься в наступному розділі.

Підготовка до виведення військ розпочалася ще до підписання Женевських угод. 7 квітня 1988 р. міністр оборони Д. Т. Язов підписав відповідну директиву. Були створені три оперативні групи: в міністерстві оборони на чолі з маршалом С. Ф. Ахромєєвим, у Кабулі (генерал армії В. І. Варенніков) і Термезі (командувач військами ТуркВО генерал-полковник Ю. П. Максимов). Війська попередньо зосереджувались у великих гарнізонах і мали виводитися тими ж маршрутами, що й при вторгненні в грудні 1979 р. Створювалося три угруповання: Західне (Кандагар, Шинданд, Герат), Південне (Джелалабад, Хост, Газні, Гардез) і Центральне (Кабул і вздовж шляху Кабул–Хайратон). З 15 травня по 15 серпня 1988 р. частини ОКРВ залишили західні і південні провінції Афганістану. Затим виведення було призупинене. У кінці січня – на початку лютого 1989 р. більша частина радянської авіації була перебазована з Баграма до СРСР. 4 лютого останній радянський вояк залишив Кабул. 8 лютого 1989 р. завершилося зняття особового складу зі сторожових застав на трасі Кабул – перевал Саланг. Продовж наступних днів підрозділи були виведені з перевальної ділянки, а вся траса була передана під контроль афганських військ. 4 лютого радянські

¹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 353.

² Цит. за: Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). – Кировоград, 2014. – С. 280–281.

війська залишили Шинданд, а 12 лютого – Герат. З 11 по 14 лютого на територію СРСР вийшли підрозділи 40-ої армії, що перебували на ділянці від Саланга до Хайратона. 15 лютого виведення ОКРВ було завершено¹.

Для охорони головних шляхів країни було виділено 30 батальйонів, ще 25 батальйонів охороняли афганські летовища. Командування 40-ої армії на завершальному етапі виведення здійснило заходи з убезпечення своїх колон на марші. Попри домовленість з деякими польовими командирами, зокрема з Ахмад Шахом Масудом, радянські війська завдали ударів по контрольованих опозицією районах країни. Такою була операція «Тайфун», під час якої радянська авіація здійснила близько тисячі літаковилітів для нанесення ударів по позиціях моджахедів на півночі Афганістану.

Отже, шлях до політичного врегулювання афганської кризи був складним і тривалим. Ставши складовою жорсткої міжблокової конфронтації на завершальному етапі «холодної війни», ця криза мала шанс на врегулювання лише в умовах радянсько-американського діалогу. Попри велику кількість планів і ініціатив, зусилля ООН і спеціального представника її Генерального секретаря Д. Кордовеса лише поступове потепління відносин між СРСР і США уможливили підписання Женевських домовленостей. Мирні угоди по Афганістану були частиною амбітного плану докорінного перегляду зовнішньої політики СРСР і всієї системи міжнародних відносин на принципах «нового політичного мислення». Вони стали значним компромісом і породжували надію на припинення громадянської війни в Афганістані. На жаль, їхній мирний потенціал виявився нереалізованим.

Таким чином, радянська інтервенція в Афганістан у грудні 1979 р. і майже десятилітня окупація цієї країни сотисячним радянським військовим контингентом мали значні наслідки для міжнародних відносин. Брутальність радянської акції зі зміни влади в Кабулі спричинила негативну реакцію в світі, осуд країнами Заходу, більшістю ісламських країн, країнами «третього світу» і навіть деякими країнами «соціалістичного табору». СРСР у ранзі

¹ Рубцов Ю. В. Указ. соч. – С. 66–67.

держави-агресора зазнав гучної дипломатичної й іміджевої поразки в ООН, його відносини з багатьма країнами погіршилися.

Особливо позначилась афганська авантюра Кремля на відносинах СРСР із США й їхніми союзниками. Інтервенція в ДРА остаточно згорнула «розрядку» і звела нанівець результати потепління у відносинах між двома наддержавами. Конфронтація між Москвою і Вашингтоном набула нового виміру, коли до гонки озброєнь та ідеологічного протистояння додалась економічна війна. Санкції, запроваджені Штатами одразу після грудневих подій 1979 р., постійно доповнювались і розширювались. І нехай підставами для запровадження деяких із них були інші дії Кремля на міжнародній арені, вони накладалися на «афганські» санкції, посилювали їх і слугували меті змусити СРСР заплатити за Афганістан якомога вищу ціну. Тож Афганістан став найбільш коштовною зовнішньополітичною акцією Кремля.

Важливим засобом виснаження СРСР в його афганській політиці була підтримка США й їхніми союзниками афганського руху опору. Попри перебільшення обсягів і змісту цієї допомоги радянською і сучасною Москвою слід визнати, що ця підтримка значно посилила здатність афганських повстанців протистояти армії наддержави. Цим самим афганська війна обернулася для СРСР не лише військовими і політичними втратами, але й виснажувала застарілу й експортозалежну радянську економіку.

Попри це, покращення радянсько-американських відносин зробили можливим підписання Женевських угод і політичне врегулювання афганської кризи. Визнаючи роль у цьому ООН і Д. Кордовеса, наголошуємо на вирішальній ролі лідерів двох наддержав у мирному процесі. Нове радянське керівництво було змушене йти на компроміси, оскільки війна в Афганістані й тягар санкцій ставали дедалі більш обтяжливими. Проте цей компроміс, як буде видно далі, з обох сторін був неповним, що нівелювало всі потенційні можливості настання в Афганістані миру, надії на що породжували Женевські угоди 1988 р.

РОЗДІЛ 6. ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО АФГАНІСТАНУ ПІСЛЯ ВИВЕДЕННЯ ВІЙСЬК (ЛЮТИЙ 1989 – ГРУДЕНЬ 1991 рр.)

6.1. Військово-політична ситуація в Афганістані після виведення радянських військ

Звична версія радянсько-афганських відносин обривається 15 лютого 1989 р. – виведенням радянських військ з Афганістану. У новітніх російських дослідженнях з історії радянсько-афганських відносин і зовнішньої політики СРСР на завершальному етапі його історії¹ про зносини Радянського Союзу й Афганістану в 1989–1991 рр. майже не йшлося. Це можна пояснити багатьма чинниками. На тлі зближення між СРСР і США, що дозволило врегулювати більш важливі для Заходу проблеми (як то німецька), Афганістан опинився на маргінесі світової політики. З головного фронту «холодної війни» він перетворився на одну з багатьох «гарячих точок» в Азії. На це також впливали криза СРСР і демонтаж «світової соціалістичної системи». Проте радянсько-афганські взаємини в 1989–1991 рр. були важливим чинником афганської кризи і суттєво впливали на процеси в самому СРСР.

Після виведення радянських військ з Афганістану ситуація в цій країні була важкопрогнозованою, а перспективи режиму – туманними. На початку 1989 р. у Кремлі обговорювали «серйозну стурбованість» афганської влади, збереження в ній суттєвих розбіжностей за клановими й іншим ознаками². Радянські представники в Кабулі писали до Москви про «повну неспроможність військ і уряду до боротьби навіть у тих умовах, коли вони... чисельністю й озброєнням переважають супротивника», відзначали падіння морального духу державного апарату й армії, значне число дезертирів тощо³.

¹ Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса. – Чебоксары, 2014; Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. – М., 2016; Польшов М. Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. – СПб., 2015.

² Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». – 24 января 1989 года: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf. – Арк. 35.

³ Лапшин Ю. М. Афганский дневник. – М., 2004. – С. 255–256.

Начальник Оперативної групи міністерства оборони СРСР в Афганістані генерал В. І. Варенніков у березні 1988 р. повідомляв, що урядові війська могли протистояти опозиції лише за умови об'єднання їх у великі з'єднання. Він радив відмовитися від розпорошення військ на всій території країни, відвести гарнізони і пости з віддалених і важко контрольованих районів з метою концентрації військ для захисту найбільш важливих центрів і об'єктів¹. Видавалося, що без радянських військ режим М. Наджибулли не мав шансів на успішне продовження боротьби. З іншого боку, після 15 лютого 1989 р. опозиція втратила чи не єдиний чинник, який її об'єднував.

На час виведення ОКРВ уряд контролював 26 з 28 провінційних центрів (окрім Баміана і Толукана), проте з 187 повітових – лише 114. Таким чином, НДПА поширювала свою владу на територію з населенням близько 7 млн. осіб. Опозиція ж контролювала майже всю сільську місцевість з населенням 10 млн.² Зберігалася така ж розстановка сил, як і в попередні роки. Проте в Афганістані вже не було стотисячної радянської армії.

Обидва табори готувалися до 15 лютого з розрахунком на майбутній успіх. У Кремлі сподівалися, що афганський уряд скористається конфліктами в таборі опозиції, передусім між Ісламським товариством Афганістану й Ісламською партією Афганістану³. У Москві й Кабулі також плекали надію, що афганці нададуть перевагу лівим світським силам, а не радикальним ісламським⁴. На початку лютого 1989 р. М. Наджибулла звернувся по радіо до моджахедів із закликом припинити громадянську війну, адже іноземні війська залишили країну⁵. Проте цю заяву опозиція очікувано проігнорувала.

¹ General Valentin Varennikov's Proposals of How the Afghans Should Use their Forces After the Soviet Withdrawal (Excerpt). March, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117275>

² Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск). – М., 1996: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html

³ Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС... – Арк. 4.

⁴ Кац М. Урегулирование конфликтов сверхдержавами: уроки на будущее // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1990. – №11. – С. 33.

⁵ Цит. за: Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 155.

10 лютого 1989 р. у Равалпінді (Пакистан) був створений «Перехідний уряд Афганістану» (ПУА), до якого увійшли лідери партій «Пешаварської сімки». Його очолив С. Моджаддеді. Значний вплив на ПУА мали пакистанська ISI (планування бойових операцій, збирання розвідувальних даних) і Саудівська Аравія (фінансування). Уряд моджахедів розколював етнічний фактор: пуштуни-гільзаї на чолі з Г. Хекматьяром протистояли дуррані (С. Моджаддеді, С. А. Гелайні) і всім непуштунам, які об'єдналися навколо таджика Б. Раббані. Ще одним чинником послаблення опозиції стала відмова «пешаварців» надати місце в ПУА шийтським лідерам. Це була категорична позиція Ер-Ріяда, нехтувати якою через фінансову залежність від нього моджахеди не могли. Це спричинило болісну реакцію з боку Ірану й ще більш ворожу позицію останнього щодо США й афганців-сунітів.

МЗС СРСР засудило створення ПУА, заявивши, що в Афганістані «є лише один законний уряд», і що саме навколо нього можливе політичне врегулювання афганської проблеми¹. Натомість уряд моджахедів визнали Саудівська Аравія, Бахрейн, Малайзія, Судан, а ОІК запросила його посісти місце представника Афганістану, але лише як «представника афганських моджахедів». Попри всебічну підтримку Пакистан і США не визнали ПУА, оскільки самопроголошений уряд перебував в еміграції, не контролював значні території Афганістану і не мав підтримки більшості населення країни².

Складною була ситуація в русі опору і в самому Афганістані. Там ще до виведення ОКРВ почали формуватися регіональні органи влади – Ради моджахедів. Найбільшими з них була Наглядова рада на чолі з Ахмад Шахом Масудом на півночі і Рада Гератської провінції на чолі з Ісмаїл-ханом. М. Наджибулла був готовий їх визнати навіть якщо вони не визнавали його режим³. Проте вони від будь-яких діалогів з режимом відмовлялися.

Натомість кабульський режим зовні виглядав більш-менш монолітним. Урядова армія, укомплектована радянською зброєю й очолювана навченими

¹ Заявление представителя МИД СССР // Правда. – 1989. – 8 марта. – С. 4.

² Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. – М., 2004. – С. 439–440.

³ Там же. – С. 440–441.

радянськими фахівцями офіцерами, була потужною і грізною силою: 329 тис. бійців (165 тис. в армії, 97 тис. в підрозділах Царандоя і 57 – міністерства державної безпеки), 1 568 танків, 828 БМП і БТР, 4 800 гармат і мінометів, 126 літаків і 14 вертольотів¹. СРСР створив для неї стратегічний запас боєприпасів, пального й інших матеріальних ресурсів. Були посилені кілька гарнізонів, зокрема центральний армійський корпус у Кабулі, корпуси в Джелалабаді, Кандагарі й Гераті. Важливим досягненням М. Наджибулли було створення Національної гвардії. Вона була озброєна сучасними тактичними ракетними комплексами (ТРК) Р-300 і «Луна-М», реактивними системами залпового вогню (РСЗВ) «Ураган» радянського виробництва тощо. Укомплектування частин нацгвардії бронетехнікою, артилерією, стрілецькою зброєю й особовим складом було доведено на початку 1989 р. майже до штатного розпису. Надійною опорою влади були деякі територіальні формування, найбільш боєздатним з яких була 53-я («Узбецька») піхотна дивізія на чолі з А. Р. Дустумом².

Тож у СРСР були впевнені, що Кабул міг протистояти опозиції. В серії публікацій в «Новом вімені» навесні 1989 р.³ йшлося, що дружній СРСР режим – життєздатний, а будь які зусилля опозиції протистояти йому – безперспективні. В. І. Варенніков доводив в інтерв'ю, що кабульська влада мала всі ресурси для оборони, а на запитання журналіста про перемоги опозиції, відповів: «Що вони там захоплюють? Окремі пости»⁴. Водночас «не на публіку» панували інші настрої. Радник Верховного головнокомандувача ЗС Афганістану генерал армії М. А. Гарєєв перед відбуттям до Кабула на початку лютого 1989 р. зустрівся з усім вищим партійним і військовим

¹ Гарєєв М. А. Указ. соч.

² Князев А. А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. – Бишкек, 2002. – С. 68.

³ Поляков Г. Афганистан: после пятнадцатого // Новое время. – 1989. – №7. – С. 12–14; Изгаршев В. Афганистан. Дождемся весны // Новое время. – 1989. – №8. – С. 5–8; Басов В. Гражданская война или примирение? // Новое время. – 1989. – №9. – С. 7–10; Окулов В. Афганистан. Перепутье // Новое время. – 1989. – №10. – С. 9–10.

⁴ Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. Беседа с генералом армии В. И. Варенниковым // Новое время. – 1989. – №13. – С. 12.

керівництвом СРСР. Свої настрої він висловив так: «І немає жодної надії, що режим Наджибулли зможе протриматися хоча б кілька місяців. Мені і Д. Т. Язов казав: “Попрацюєш там 2–3 місяці, а там побачимо”»¹.

Перші місяці після виведення ОКРВ мали стати для режиму НДПА вирішальними. У підготовленій Комісією по Афганістану 24 січня 1989 р. записці йшлося, що якщо опозиція не завдасть уряду найближчим часом відчутної поразки, то вона змушена буде сісти з ним за стіл переговорів².

З виведенням радянських військ моджахеди, не чекаючи весни, пішли в наступ. 17 лютого «Правда» писала про обстріли Герата, Газні, Хоста й Гардеза³. За два дні, за рекомендаціями з Москви в Афганістані було оголошено надзвичайний стан⁴. 24 лютого Ю. Глухов писав про блокаду Кабула: сотні тон вантажів нагромадилися в Термезі й Хайратоні⁵. Проте справжнє випробування режиму НДПА на міцність розпочалося навесні. Кореспондент ТАРС А. Б. Грішнов згадував, що інтенсивність ракетних обстрілів значно зросла: якщо до цього вони тривали 10–15 хвилин, то тепер місто потерпало від них по півгодини і більше⁶.

На початку березня 1989 р. пакистанське військове командування прийняло рішення підтримати запланований моджахедами наступ на Джелалабад, який мав стати плацдармом для подальшого руху на Кабул⁷. Атаки розпочалися 6 березня. За словами В. Снігерьова, тоді вирішувалася доля Афганістану: падіння Джелалабада загрожувало падінням інших міст⁸. Але наступ угруповань А. Р. Сайяфа і Ю. Халеса за підтримки пакистанських підрозділів зупинив 1-й армійський корпус ЗС Республіки Афганістан.

¹ Гареев М. А. Указ. соч.

² Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС... – Арк. 4–5.

³ Идут бои // Правда. – 1989. – 17 февраля. – С. 5.

⁴ Афганистан: Остановить кровопролитие // Правда. – 1989. – 19 февраля. – С. 5.

⁵ Глухов Ю. Блокада // Правда. – 1989. – 24 февраля. – С. 5.

⁶ Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalojniki_vremeni

⁷ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – С. 175.

⁸ Снегирев В. Афганистан. Жаркие бои за Джелалабад // Новое время. – 1989. – №18. – С. 5.

Під впливом цих успіхів кореспондент «Правди» В. Окулов писав, що режим М. Наджибулли за місяць, що минув після виведення ОКРВ, довів свою життєздатність¹. За словами його колеги В. Снігерьова, «Джелалабад сильно похитнув віру моджахедів у можливість перемоги»². Проте згодом наступ поновився. «Правда» писала про участь у ньому пакистанських військ, випущені по Джелалабаду 12 тис. ракет і снарядів, 110 пакистанських і саудівських інструкторів у загонах моджахедів. Ці атаки також було відбито, проте моджахеди активізувалися під Кундузом³.

Запеклі бої за Джелалабад не вщухали продовж 29 березня – 1 квітня⁴. 6 квітня В. Снігерьов вилетів до обложеного міста. Дорога до Джелалабада була перерізана, аеродром прострілювався, тож долетіти туди можна було лише вертольотами. В місті запровадили комендантську годину⁵. Лише 10 квітня по Джелалабаду було випущено 18 тис. ракет, снарядів і мін⁶. Однак, попри наміри моджахедів узяти місто до річниці «Саурської революції», урядовим підрозділам вдалося його відстояти⁷. Бої тривали і на інших напрямках. 5 березня «Правда» писала про бої в провінції Кандагар, 7 березня – у Кандагарі, Нангархарі, Кундузі, Фарьябі, 10 березня – у Нангархарі, 16 березня – у Кандагарі і Баглані, 18 березня – у Гераті і Тахарі⁸. Посилилися обстріли Кабула. Ситуацію ускладнили потоки біженців з навколишніх селищ і навіть провінцій: навесні 1989 р. населення Кабула перевищило 2 млн. осіб⁹, що посилювало соціальну напругу в місті.

¹ Окулов В. Месяц спустя // Правда. – 1989. – 17 марта. – С. 7.

² Снегирев В. В Пешаваре предпочитают кровопролитие // Правда. – 1989. – 26 марта. – С. 1.

³ Бои под Джелалабадом // Правда. – 1989. – 28 марта. – С. 4.

⁴ Бои за Джелалабад // Правда. – 1989. – 3 апреля. – С. 5.

⁵ Снегирев В. В осажденном Джелалабаде // Правда. – 1989. – 10 апреля. – С. 7.

⁶ Обстрел Джелалабада // Правда. – 1989. – 11 апреля. – С. 5.

⁷ Обстановка остается напряженной // Правда. – 1989. – 29 апреля. – С. 5.

⁸ Во имя мира в Афганистане // Правда. – 1989. – 5 марта. – С. 1; Бои с оппозицией // Правда. – 1989. – 7 марта. – С. 5; Напряженность сохраняется // Правда. – 1989. – 10 марта. – С. 7; Напряженность сохраняется // Правда. – 1989. – 16 марта. – С. 7; Прекратит вмешательство // Правда. – 1989. – 18 марта. – С. 5.

⁹ Снегирев В. Жизнь рядом с войной // Правда. – 1989. – 6 апреля. – С. 5.

Весняні бої значно вплинули на всі сторони конфлікту. У Москві перемогу під Желалабадом назвали переламною: урядові війська також відбили 8 наступів під Нангархаром і 12 під Хостом, а опозиція втратила близько 40 тис. вбитими і пораненими¹. Оптимізм запанував і в заявах афганців. В інтерв'ю «Правді» М. Наджибулла говорив, що перемога під Желалабадом засвідчила силу урядової армії². В іншому інтерв'ю він зазначив, що під Желалабадом і в районі траси Кабул–Желалабад «закінчуються провалом наміри “непримиренних”»³. У репортажі про зустріч М. Наджибулли з вищим командуванням афганської армії кореспонденти «Правди» писали: «На їхніх (генералів – О.К.) обличчях не було вже тієї тривоги і стурбованості, яку вони не могли приховати кілька місяців тому»⁴.

Успіхи кабульського режиму втім не були надто переконливими. Навесні 1989 р. під контроль моджахедів перейшли 11 повітових центрів, до їх лав переметнулися тисячі солдатів і офіцерів урядової армії і підконтрольних урядові іррегулярних збройних формувань⁵. За оцінками М. А. Гарєєва, урядова армія була далекою від ідеального стану. На наявну техніку бракувало екіпажів і розрахунків, укомплектованість деяких підрозділів ледь сягала 20–30%. Через незадовільне технічне обслуговування і несвоєчасний ремонт від 30 до 50% зброї і техніки були несправними. До цього слід додати поганий морально-психологічний стан і низьку бойову виучку особового складу, низький професійний рівень розвідки тощо⁶.

В опозиції були власні проблеми. Дедалі більше польових командирів були невдоволені впливом на ПУА Пакистану. В той час виявилися головні вади військової організації моджахедів: брак важкого озброєння й авіації, відсутність досвіду великих операцій, підтримка режиму М. Наджибулли Москвою і зменшення підтримки афганської опозиції ззовні. Після виведення

¹ Тыссовский Ю. Афганистан. Год спустя // Эхо планеты. – 1990. – №6. – С. 5.

² Альтернативы нет // Правда. – 1989. – 26 апреля. – С. 4.

³ Кровопролитие продолжается // Правда. – 1989. – 4 мая. – С. 5.

⁴ Лукьянов А., Будрин Р. Генералы рассказывают // Правда. – 1989. – 26 мая. – С. 5.

⁵ Слинкин М. Ф. Указ. соч. – С. 171.

⁶ Гареев М. А. Указ. соч.

ОКРВ США втратили інтерес до Афганістану. Член комітету Палати представників Конгресу в справах розвідувальних спецслужб Е. Байленсон тоді сказав: «Постачання афганських моджахедів зброєю більше не слугує нашим інтересам»¹. Тож віра в швидку поразку кабульського режиму на Заході й у Пакистані змінилася розпачем. Опозицію розколювали також внутрішні конфлікти. Після провалу наступу на Джелалабад Ахмад Шах Масуд розробив альтернативний пакистанському план бойових дій. Але запланований ним наступ на Кундуз довелося відкласти: 9 червня 1989 р. моджахеди Г. Хекматъяра влаштували засідку на загін Масуда, внаслідок чого загинуло 30 бійців. «Лев Панжшеру» у відповідь захопив чотирьох підозрюваних у цьому вояків Г. Хекматъяра і стратив їх. Г. Хекматъяра також звинувачували в смерті впливового польового командира А. Латіфа². С. Моджаддеді назвав Г. Хекматъяра злочинцем і терористом, після чого останній вийшов з ПУА. Почастішали сутички між збройними угрупованнями різних партій. У серпні і вересні³ 1989 р. радянські газети писали про бої між загонами ІТА й ШПА, в яких загинуло 11 польових командирів Г. Хекматъяра. Сам він опинився в ізоляції, втративши підтримку своїх союзників⁴. Частина моджахедів шукала контактів з Кабулом: у кінці 1989 р. лідер Національного Ісламського Фронту Афганістану С. А. Гелайні мав кілька таємних зустрічей з оточенням М. Наджибулли⁵. Утім вони не мали конкретних результатів

На початку липня 1989 р. розпочався новий наступ на Джелалабад⁶, проте внаслідок контрудару гарнізону міста опозиція зазнала значних втрат⁷. Урядові війська зайняли також район Самархейль, звідки моджахеди

¹ Цит. за: Малашин В. Афганская война вчера и сегодня. – Б.м., Б.г. – С. 24.

² Сейберт С. («Ньюсуик») В распрях побеждают безжалостные // Известия. – 1989. – 6 сентября. – С. 6.

³ Междоусобица в оппозиции // Правда. – 1989. – 26 августа. – С. 5; Междоусобица в стане мятежников // Правда. – 1989. – 5 сентября. – С. 5.

⁴ Палкин М. Раскол в рядах моджахедов // Известия. – 1989. – 13 сентября. – С. 5.

⁵ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 441–442.

⁶ Болдинюк А., Лукьянов А. После «затишья» // Правда. – 1989. – 8 июля. – С. 5.

⁷ Когда верстался номер // Правда. – 1989. – 8 июля. – С. 5.

обстрілювали місто¹. Після цієї перемоги в місті були організовані святкові демонстрації. Попри загибель 1 018 мирних жителів, поранення 2 041 осіб, руйнування 973 будинків, 150 мечетей, 4 фабрик, 150 дуканів² чергові плани моджахедів взяти Джелалабад і перенести туди свій уряд провалилися³. Але за кілька днів радянські ЗМІ писали про нові атаки на Джелалабад і Хост⁴.

Продовж наступних місяців «Правда» регулярно писала про обстріли Кабула, які в кінці липня – на початку серпня не припинялися ні на день. Під час одного з них ракета впала в кількох метрах від будівлі радянського посольства⁵. Регулярно обстрілювалися Кабульський аеропорт, траса Кабул–Джелалабад⁶. Обстрілів постійно зазнавали Хост⁷ та інші великі міста.

В середині серпня 1989 р. М. Наджибулла запропонував скликати міжнародну конференцію за участю Афганістану, СРСР, Пакистану, Ірану, Індії, КНР і провести в країні вибори під егідою ООН⁸. Радянський Союз прогнозовано підтримав ці пропозиції⁹. ПУА ці заклики відкинув, назвавши їх «зібранням ідей, які збанкрутували»¹⁰. Бойові дії тривали.

Осінь принесла нові проблеми офіційному Кабулу. На початку вересня загони Ісмаїл-хана взяли Шинданд, в 40 км. від стратегічного аеродрому. Урядові війська тоді змогли зупинити подальший наступ, але ситуація була критичною. 15 вересня 1989 р. МЗС СРСР висловило черговий протест Пакистану після обстрілу радянського посольства в Кабулі¹¹. Блокада траси Джелалабад–Кабул спричинила стрибок цін на продовольство в столиці¹². І

¹ В освобожденном Самархейле // Правда. – 1989. – 9 июля. – С. 5.

² Болдинюк А. Джелалабад борется и живет // Правда. – 1989. – 13 июля. – С. 5; Правов А. Джелалабад после битвы // Известия. – 1989. – 5 сентября. – С. 5.

³ Лукьянов А. Тревожное затишье // Правда. – 1989. – 3 июля. – С. 6.

⁴ Атака отбита // Правда. – 1989. – 17 июля. – С. 5.

⁵ Болдинюк А. Варварские обстрелы // Правда. – 1989. – 9 августа. – С. 5.

⁶ Бои продолжаются // Правда. – 1989. – 16 августа. – С. 1; Афганистан хочет мира // Правда. – 1989. – 17 августа. – С. 4.

⁷ Обстрелы продолжаются // Правда. – 1989. – 11 августа. – С. 6.

⁸ Выступление Наджибуллы // Правда. – 1989. – 21 августа. – С. 5.

⁹ Заявление МИД СССР // Правда. – 1989. – 22 августа. – С. 5.

¹⁰ Афганские моджахеды отвергли предложения // Правда. – 1989. – 25 августа. – С. 1.

¹¹ Заявление МИД СССР // Известия. – 1989. – 18 сентября. – С. 3.

¹² Грешнов А. Б. Указ. соч.

до цього з щоденної потреби в 1 тис. т. продовольства Кабул отримувал лише 500 т.¹ А. Б. Грішнов писав, що після виведення ОКРВ у Кабулі зникли бензин, гас і дизельне пальне, припинилося енергопостачання. Населення масово спилувало дерева на вулицях міста. За словами того ж автора, «індійське посольство штурмували натовпи бажаючих залишити батьківщину. Думаю, якби можна було б, то штурмували й пакистанське»². Ситуація дедалі ускладнювалася. До кінця року ціни на борошно зросли з 60 до 200 афгані; на рис – з 130 до 400 афгані³. На початку 1990 р., як писала «Правда», «недоступними для кабульців стали овочі, фрукти, рис»⁴. При заробітній платні на відносно стабільному Джангалакському авторемонтному заводі в 2–9 тис. афгані кілограм м'яса на кабульському базарі коштував 1 тис.⁵ Тоді ж запровадили розподільчу (читай карткову) систему продажу продуктів за твердими цінами: на афганську родину припадало 20 кг борошна, 14 кг рису, 1 кг чаю, 4 кг цукру, 4 кг жирів на місяць⁶.

На тлі цих проблем у день річниці виведення ОКРВ М. Наджибулла запропонував припинити вогонь і скликати Всеафганську раду⁷. Лідери опозиції прогнорозовано проігнорували це звернення.

Тоді ж загострилася ситуація в середині кабульського режиму, в якому не було єдності. «Політику національного примирення» не підтримували ані прибічники відстороненого Б. Кармаля, ані «хальківці». Лідером останніх був міністр оборони генерал Ш. Танай. Інший центр опозиції М. Наджибулли був у Москві. Призначений у листопаді 1988 р. послом у СРСР (а також у Фінляндії і Румунії) С. М. Гулябзой розглядав своє перебування в Москві як політичне заслання. В березні 1989 р. КДБ повідомляв, що посол мав виразну особисту образу й неприязнь до афганського керманіча. У «довірливій

¹ Болдинюк А. Если б кончилась война // Правда. – 1989. – 14 августа. – С. 6.

² Грешнов А. Б. Указ. соч.

³ Опошнянский С., Правов А. Кабульская осень // Правда. – 1989. – 22 ноября. – С. 5.

⁴ Правов А. Зима в Кабуле // Правда. – 1990. – 12 января. – С. 6.

⁵ Глухов Ю. Зимние грозы в Кабуле // Правда. – 1990. – 5 февраля. – С. 5.

⁶ Тыссовский Ю. Указ. соч. – С. 5.

⁷ Выступление Наджибуллы // Правда. – 1990. – 16 февраля. – С. 5.

бесіди» з «джерелом» КДБ він говорив: «...слід поховати Наджибуллу разом з його прибічниками, як це раніше зробили з Аміном і його клікою». С. М. Гулябзой сподівався на підтримку Ш. Таная, міністра закордонних справ А. Вакіля, міністра внутрішніх справ М. А. Ватанджара й інших політиків, які перебували «в прихованій опозиції до Надждибулли»¹.

У грудні 1989 р. у Кабулі розкрили антиурядову змову «хальківців». Заарештували 127 осіб, серед яких були 14 генералів і міністр цивільної авіації П. Г. Вафдар. Останній був звільнений з ув'язнення за наполяганням Ш. Таная й емігрував до Пакистану, де співпрацював з Г. Хекматьяром. Ш. Танай вимагав також звільнення заарештованих генералів і передачі всіх силових відомств під свій контроль. Ці вимоги М. Наджибулла відхилив². Він не наважився заарештувати Ш. Таная, хоча мав докази його причетності до заколоту. 26 лютого 1990 р. міністр і президент зустрілись у присутності посла Б. М. Пастухова і Головного військового радника Б. П. Шеїна в радянському посольстві. Ш. Танай вимагав для своїх прибічників половину місць у ЦК НДПА і в уряді. Коли М. Наджибулла відмовив, сп'янілий генерал вихопив два пістолети і накинувся на президента. Однак Б. Шеїн роззброїв його³. Відносини між обома політиками дедалі погіршувалися.

5 березня 1990 р. розпочалося судове слухання у справі грудневого заколоту. Воно було закритим, але стало поштовхом до нового виступу. Вночі 6 березня частини 4-ої і 15-ої танкових бригад, 8-ї піхотної дивізії, 40-ї дивізії і 52-го полку зв'язку виступили проти уряду. Першими на Кабул рушили два десятки танків, але їх зупинили курсанти Вищого військового училища «Харбі похантун». Згодом у бік столиці рушила колона 8-ї піхотної дивізії. Її зупинили вірні уряду підрозділи МВС. Війська, які дислокувались у провінціях, заколоту Ш. Таная не підтримали. Вранці міністр прибув на

¹ О развитии обстановки в Афганистане и в землячествах афганских студентов, обучающихся в вузах республики. – 15 марта 1989 г. – Галузевий архів Служби безпеки України – Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 105.

² Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 442.

³ Тимин Л. В. После вывода войск... – Львов, 2009. – С. 73–74.

авіабазу Баграм, де вже перебували колишній член Політбюро ЦК НДПА М. Н. Моманд, колишній головнокомандувач ВПС і ППО генерал-полковник А. Кадир та інші заколотники. О 13.00 розпочалися авіаудари по Кабулу. М. Наджибулла зі своїм оточенням був змушений сховатись у підземному бункері¹. З Мазарі-Шарифа в бік столиці було випущено шість ракет Р-300, але вони відхилилися від цілі на 8 км. Так само дивізіон ТРК «Луна-М» випустив ракети з відхиленням на 2 км. За словами радника Л. Тіміна, хибні приціли були встановлені «під впливом наших фахівців»².

О 15-й годині Кабульське радіо повідомило про збройний антиурядовий заколот. Тоді ж було оголошено про усунення генерала Ш. Таная з поста міністра оборони і призначення на його місце міністра внутрішніх справ М. А. Ватанджара. Місце останнього посів Р. М. Пактін. У Кабулі запровадили комендантську годину³.

Бої між заколотниками і вірними президенту частинами точилися біля приміщення міністерства оборони, Кабульського міжнародного аеропорту і навколо авіабази Баграм. Чисельна перевага була на боці М. Наджибулли, тож супротив заколотників у Кабулі було зламано до вечора 7 березня. У боях у столиці загинуло близько 90 осіб. Вранці 8 березня урядові війська взяли Баграм. Ш. Танай, М. Н. Моманд, А. Кадир та інші заколотники з родинами двома транспортними літаками і вертольотом вилетіли з Баграма до Пакистану. Пізніше Ш. Танай співпрацював з Г. Хекматьяром⁴.

Під час заколоту загинуло 136 військових і 180 цивільних осіб, біля 600 осіб отримали поранення. Було знищено 22 танки, 12 БМП, РСЗВ «Ураган», чимало будівель у Кабулі, серед яких палац Тадж-Бек. У Баграмі згоріли 7 МіГ-21, 3 Су-22 і 34 літаки були пошкоджені. Пізніше афганський уряд оцінив загальні збитки в 50 млн. дол.⁵

¹ Слинкин М. Мятаж генерала Таная // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №8. – С. 40.

² Тимин Л. Указ. соч. – С. 80.

³ Сорвана попытка переворота // Правда. – 1990. – 8 марта. – С. 5.

⁴ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

⁵ Тимин Л. Указ. соч. – С. 81–84.

8 березня 1990 р. Політбюро ЦК НДПА звільнило з усіх постів М. Н. Моманда, Ш. Таная, С. М. Гулябзоя й інших лідерів заколоту. Пленум ЦК НДПА, який розпочав свою роботу 18 березня, визначив їх дії як державну зраду. З лав партії і її керівних органів було виключено загалом 24 особи, причетних до березневого путчу¹.

За оцінками М. Ф. Слінкіна, заколот Ш. Таная засвідчив організаційну слабкість і політичну неспроможність НДПА як правлячої партії, посилив її саморозклад. Заколот згубно вплинув на урядову армію – чи не єдину внутрішню опору режиму. Зросла недовіра офіцерів до партійного й військового керівництва країни, посилювалося розчарування в партійних ідеалах тощо². Ці події можна тлумачити як черговий етап боротьби за владу, яка супроводжувала всю історію НДПА. До честі М. Наджибулли, йому, на відміну від попередників, вдалося втриматися при владі.

Під впливом березневої кризи на Другому з'їзді партії в червні 1990 р. НДПА змінила назву на «Ватан» («Партія вітчизни») і відмовилася від марксизму як ідеологічної доктрини партії. Вона оголошувалася «суспільно-політичною організацією, яка об'єднує всі патріотичні, національні, демократичні і прогресивні елементи», яка діє «на основі принципів... ісламу, Конституції й інших законів Республіки Афганістан». Партія проголосила курс на багатокладну економіку, дотримання принципів неприєднання і нейтралітету в зовнішній політиці³. Проте це ніяк не позначилося на політиці режиму і його відносинах з опозицією.

Опозиція розцінила ці маневри як ознаку слабкості влади. Тож всі ініціативи уряду про припинення вогню і початок «внутрішньоафганського діалогу» і надалі відкидалися. Так, у середині липня 1990 р. М. Наджибулла марно пропонував припинити вогонь, скликати загальнонаціональну конференцію, створити на її основі Спільний координаційний комітет⁴. Уряд

¹ Слінкин М. Мятеж генерала Таная... – С. 41.

² Там же. – С. 42–43.

³ Маздак Ф. Что стоит за сменой вывески // Правда. – 1990. – 29 декабря. – С. 5.

⁴ Слово за оппозицией // Правда. – 1990. – 24 июля. – С. 6.

моджахедів традиційно проігнорував ці заяви. Так само без уваги залишився Закон про політичні партії, який М. Наджибулла підписав на початку вересня 1990 р. Ним легальними визнавалися партії, які згодні були відмовитися від збройної боротьби за владу, поважати у своїй політиці національні традиції і іслам, а їх центральні офіси мали бути розміщені в Кабулі. Закон також проголошував деполітизацію правоохоронних і судових органів країни¹. Ці умови, як видно, були не здатні наблизити Афганістан до довгоочікуваного миру, оскільки, як і раніше, лишали поза можливим діалогом афганські опозиційні політичні центри в екзилі.

Продовж літа в Кабулі тривали арешти. За наслідками розслідування березневого заколоту заарештували 623 особи, були виведені зі складу ЦК, а згодом заарештовані співзасновники НДПА, члени ЦК першого скликання Г. Д. Панджширі і С. М. Зерай; втратив членство в ЦК С. М. Гулябзой. За місяць останнього звільнили з посади посла в Москві. А. Сарварі, рятуючись від можливих переслідувань, залишив посольство в Адені, прибув до Пакистану і встановив контакти з Г. Хекматьром. М. Наджибулла і надалі «закручував гайки». Ще в травні 1990 р. за звинуваченням у корупції у відставку був відправлений прем'єр-міністр С. А. Кештманд. Його замінив безпартійний Ф. Халек'яр, колишній губернатор Герата. У березні 1991 р. був виведений зі складу керівництва партії і виключений з неї за «фракційну діяльність» мер Кабула А. К. Мисак, який емігрував до ФРН. Був виключений з партії і посол в КНДР А. Г. Лаканваль². Ерозія режиму була очевидною, і лише підтримка з боку Москви продовжувала його існування.

Тим часом моджахеди тіснили урядові війська повсюдно. Обстріли Кабула й інших великих міст не припинялися ні на день. У березні 1990 р. моджахеди перерізали трасу Кабул–Хайратон, що суттєво ускладнило постачання афганської столиці³. Бої тривали на околицях Кабула. 27 березня

¹ Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 8 сентября. – С. 5.

² Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

³ Жирохов М. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. // Авиамастер. – 2003. – №6. – С. 42.

1990 р. року на летовищі Кабульського аеропорту під ракетний обстріл потрапив радянський Іл-76 (про повітряний міст «Ташкент–Кабул» нижче). Загинули всі дев'ять членів екіпажу¹. В перші дві декади травня 1990 р. по Кабулу було випущено 30 ракет, внаслідок чого було закрито аеропорт². Успіхи ж урядових військ були локальними й епізодичними. Так, у кінці травня вони спромоглися відбити наступ на Хост³, але цього було замало для перехоплення ініціативи. Надалі Кабул обстрілювався щодня. За даними МВС Афганістану, продовж червня 1990 р. моджахеди випустили по місту 399 ракет і снарядів, внаслідок чого загинуло 60 і було поранено 248 осіб⁴. «Правда» писала про обстріли міста в серпні, вересні, жовтні, грудні⁵ 1990 р. Такою ж була ситуація в інших регіонах. Лише за кілька днів у середині грудня 1990 р. по Кандагару було випущено близько 240 ракет⁶. Тоді ж запеклі бої точилися в провінціях Баглан, Логар, Гор, Кандагар⁷.

Попри це афганське керівництво продовжувало говорити про успіхи і перемоги, чим вводило в оману не лише ту частину афганського суспільства, яка його підтримувала, але й Москву. Під час зустрічі з М. С. Горбачовим 23 серпня 1990 р. М. Наджибулла говорив про нормалізацію ситуації, про перехід на бік режиму «2/3 польових командирів». За його словами, уряду вдавалося «вирішувати питання постачання населення продуктами першої необхідності, підтримувати економічну діяльність»⁸. М. Наджибулла звітував про Другий з'їзд партії, який «пройшов в обстановці єдності, гласності і

¹ Олийнык А. Воздушный мост // Красная звезда. – 1990. – 2 мая. – С. 3.

² Афганистан: Ракетный обстрел Кабула // Правда. – 1990. – 23 мая. – С. 6.

³ Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 28 мая. – С. 7.

⁴ Печальная статистика // Правда. – 1990. – 2 июля. – С. 7.

⁵ Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 27 августа. – С. 4; Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 6 сентября. – С. 4; Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 4 октября. – С. 5.; Из потока сообщений. Афганистан // Правда. – 1990. – 6 октября. – С. 4; Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 декабря. – С. 4.

⁶ Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 17 декабря. – С. 4.

⁷ Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 декабря. – С. 4.

⁸ Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1990.08.23%20Gorb-Najib%20memcon.pdf – Арк. 4.

демократії», запевняв, що «більшість партійців виступає за поглиблення політики примирення», що після заколоту Ш. Таная «помітно покращився стан справ у збройних силах»¹. Насправді ж ситуація була іншою, і важко пояснити, з якою метою він дурив і себе, і М. С. Горбачова.

На початку 1991 р. посилювалися обстріли Кабула, тривали бої в провінціях Капіса і Хост². Проте традиційно масовані наступи моджахедів розпочалися навесні. 1 квітня «Правда» повідомила про падіння після 17-ти денних боїв Хоста³. Близько 2,5 тис. бійців урядової армії потрапили в полон⁴. Серед них були заступник міністра оборони генерал-полковник Суламаль і заступник начальника Головного політичного управління армії генерал-майор М. Мустафа. На бік моджахедів переметнулася частина особового складу міліції і гарнізону Хоста⁵. 3 квітня оголосили Днем національної жалоби⁶. За кілька днів «Бахтар» заявило про участь у боях за Хост 4 тис. пакистанців⁷. До Кабула прибула делегація з СРСР, до Пакистану – із США, М. Наджибулла виїхав для консультацій до Женеви, а лідери опозиції – до Ер-Ріада⁸. Проте далі чергового «занепокоєння» справа не дійшла, а моджахеди вкотре відкинули всі пропозиції про перемир'я⁹.

Падіння Хоста частково було компенсовано локальними перемогами урядових військ на інших фронтах. У квітні 1991 р. у провінції Логар були розгромлені кілька загонів «непримиренних»¹⁰, а під час весняно-літньої кампанії значних втрат зазнало Гардезьке угруповання Г. Хекматьєра¹¹.

Проте режим М. Наджибулли агонізував. Усі його мирні ініціативи лідери опозиції відкидали, наголошуючи на їх неможливості, допоки

¹ Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан)... – Арк. 5.

² За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 24 января. – С. 4.

³ 24 часа планеты. Афганистан // Правда. – 1991. – 1 апреля. – С. 6.

⁴ 24 часа планеты. Афганистан // Правда. – 1991. – 2 апреля. – С. 5.

⁵ Тимин Л. Указ. соч. – С. 180–181.

⁶ Байков В. Моджахеды захватили Хост // Правда. – 1991. – 3 апреля. – С. 4.

⁷ За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 8 апреля. – С. 3.

⁸ Пластун А. Когда пал Хост // Правда. – 1991. – 6 мая. – С. 6.

⁹ За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 30 мая. – С. 4.

¹⁰ Пластун А. Когда пал Хост // Правда. – 1991. – 6 мая. – С. 6.

¹¹ Князев А. А. Указ. соч. – С. 68.

М. Наджибулла і «Ватан» перебували при владі. З осені 1991 р. допомога з боку СРСР ставала дедалі меншою. За прогнозами радянських фахівців, зима 1991–1992 рр. мала стати першою за роки війни, коли бойові дії не будуть перервані на «зимові канікули». Про це свідчила концентрація сил моджахедів біля Гардеза, Джелалабада, Кабула, Баграма, Шинданда¹. Ці передбачення справдилися, проте кульмінація настала навесні 1992 р., коли СРСР уже не було. Припинення поставок радянської зброї, а потім і продовольства виявили всю внутрішню слабкість кабульського режиму. М. Наджибулла спробував зробити ставку на США, спекулюючи на загрозі ісламського фундаменталізму для Заходу, але безрезультатно.

Навесні 1992 р. армія, розколота між «Хальк» і «Парчам», була деморалізованою. Все нові райони переходили під контроль опозиції. У березні 1992 р. на бік моджахедів перейшов командир «Узбецької» дивізії А. Р. Дустум². У Мазарі-Шарифі він створив Національний Ісламський Рух Афганістану, до складу якого увійшли чимало колишніх представників «Ватан» і моджахедів. Відколовся від М. Наджибулли і командир міліцейських формувань провінції Баглан генерал С. М. Надері. Впливові «хальківці» міністр оборони М. А. Ватанджар, командувач ВПС і ППО генерал Фаттах і «парчамівець» віце-президент М. Рафі шукали контактів з Г. Хекматъяром. До Ахмад Шаха Масуда переметнулися члени Політбюро «Ватан» таджики Ф. Маздак і Д. Кавьяні, «парчамівець» міністр закордонних справ А. Вакіль. 15 квітня президент передав представництву ООН у Кабулі своє прохання про відставку. Емісар ООН Б. Севан запропонував М. Наджибуллі виїхати до родини в Делі, але той відмовився. Наступного дня Б. Севан повіз М. Наджибуллу до аеропорту. Проте патруль Ахмад Шаха Масуда перехопив кортеж і наказав М. Наджибуллі повернутися до столиці³. 28 квітня підрозділи Дустума і Масуда зайняли Кабул. Так завершилася

¹ Притула В., Правов А. На горизонте переговори // Правда. – 1991. – 1 ноября. – С. 5.

² Жаров О. Столп прежнего или лидер нового режима? // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 59.

³ Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы. Мемуары. – М., 1999. – С. 179–180.

історія марксистського експерименту в Афганістані, який перетворив цю державу на «гарячу точку», яка не охолола по сьогодні.

Отже, після виведення радянських військ з Афганістану в лютому 1989 р. військово-політична ситуація в цій країні залишалася складною. Відбулася «афганізація» конфлікту, коли головними його учасниками були режим НДПА/«Ватан» і проголошений у Пакистані Перехідний уряд Афганістану. Обидва отримували підтримку від США й їхніх союзників з одного боку і Радянського Союзу з іншого. Попри прогнози, режим зміг встояти під натиском опозиції і продовж понад двох років утримувати владу. Лишившись об'єднувального чинника, яким були радянські війська в Афганістані, альянс моджахедів розпався, що загрожувало конфліктом уже в таборі опозиції. Кабульський же режим повністю залежав від підтримки з боку СРСР, і її припинення пришвидшило його падіння в квітні 1992 р.

6.2. Відносини між СРСР і Афганістаном у 1989–1991 рр.:

публічний і прихований виміри

Радянсько-афганські відносини в 1989–1991 рр. розвивались у двох вимірах – публічному і прихованому. Перший висвітлювався в ЗМІ, інший був складовою радянської «таємної» дипломатії майже до розпаду СРСР.

Після виведення ОКРВ кабульський режим був ще більше залежним від зовнішньої допомоги, аніж за радянської окупації. Наслідки багаторічної війни, зруйновані підприємства, дороги і зрошувальні канали, сплюндровані поля, мільйони біженців, некомпетентна і непопулярна влада – все це створювало безрадісну перспективу. В червні 1988 р. у штаб-квартирі ООН відбулася конференція потенційних учасників-донорів, на якій прийняли «Програму економічної і гуманітарної допомоги Афганістану». Вона була затверджена на XXXV сесії Ради управляючих Програми розвитку ООН, на II сесії Економічної і Соціальної Ради ООН і схвалена 43-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у листопаді 1988 р. На першому етапі її реалізації, продовж 18 місяців після виведення радянських військ,

передбачалося повернення біженців і відновлення інфраструктури, на що мали виділити 1,166 млрд. дол. На другому етапі, продовж 1990–1993 рр., передбачалося капітальне відновлення економіки і соціальної сфери Афганістану¹. СРСР погодився забезпечити увесь транзит міжнародної допомоги країні через свою територію². 7 грудня 1988 р. М. С. Горбачов виклав в ООН план урегулювання афганської проблеми. 1 січня 1989 р. сторони конфлікту мали припинити вогонь, за ними мали залишитися території, які вони контролювали на той час. Поставки озброєння воюючим сторонам мали бути припинені з того ж дня. До Афганістану мали увійти миротворчі сили ООН. Міжнародна конференція під егідою ООН мала виробити систему заходів, спрямованих на забезпечення нейтралітету й демілітаризації Афганістану³. Проте в умовах війни годі було сподіватися на будь-які плани чи міжнародну допомогу. Тож єдиним донором кабульського режиму на останньому етапі його існування був СРСР.

Як ішлося, у Кремлі не було єдності в афганському питанні. Зрештою, гору взяла точка зору міністра закордонних справ Е. А. Шеварднадзе і голови КДБ В. О. Крючкова, яка передбачала всебічну підтримку кабульського союзника після 15 лютого 1989 р.⁴

Обидві країни традиційно для себе прагнули «огорнути» свої відносини в договірну форму. 20 вересня 1988 р. під час візиту до Москви афганського прем'єр-міністра М. Х. Шарка сторони підписали Довгострокову програму економічної, технічної і торговельної співпраці до 2000 р., Протокол про

¹ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 43/20. – 45-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. – 3 ноября 1988 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии. – 17 октября 1988 – 20 апреля 1989 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. – С. 33–34.

² Давыдов А. Афганистан. Почему затягивается «операция мир»? // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №3. – С. 8.

³ Горбачев М. С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. – М., 1988. – С. 19–20.

⁴ Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Історичні науки. – Том 32 (71). – №2. – 20201. – С. 121.

продовження в 1989–1993 рр. прийому на навчання афганських студентів та Угоду про економічну і технічну співпрацю, яка передбачала виділення 300 млн. руб. на передбачені Довгостроковою програмою проєкти¹. СРСР погодився на продовження роботи в Афганістані радянських консультантів; зобов'язався наступні п'ять років безоплатно постачати продовольчі й інші товари; надати в 1989 р. безоплатну товарну допомогу на 120 млн. руб. і на 150 млн. – в рамках Програми надзвичайної допомоги, надати відстрочку на 10 років по виплаті Кабулом заборгованості по кредитах². Кількома місяцями раніше міністр економічних зв'язків К. Ф. Катусhev обґрунтував у ЦК КПРС додаткову економічну допомогу Афганістану³. В липні 1990 р. у Кабулі підписали Угоду про подальшу радянсько-афганську співпрацю. З-поміж іншого, вона містила контракт на відрядження до Афганістану радянських фахівців для розвідки нових газових родовищ і поставки газу до СРСР⁴, що в умовах громадянської війни виглядало надто нереалістично.

Філософію радянської політики щодо Афганістану після виведення ОКРВ у сконцентрованому вигляді озвучив Е. А. Шеварднадзе у розмові з М. А. Гарєєвим перед відбуттям останнього до Кабула: «Нам потрібно за будь-яку ціну зберегти дружній для нас Афганістан»⁵. Це означало всіляко підтримувати режим НДПА в громадянській війні. У вересні 1989 р., коли після чергового обстрілу постраждало радянське посольство, МЗС СРСР оприлюднило заяву. У ній йшлося: «Радянський Союз надасть усю необхідну моральну і матеріальну підтримку законному уряду Республіки Афганістан в його зусиллях по відбиттю варварських, кривавих вилазок заколотників»⁶. На

¹ Советско-афганские переговоры // Правда. – 1988. – 20 сентября. – С. 1, 4; Встреча Михаила Сергеевича Горбачёва с Мухаммедом Хассаном Шарком // Правда. – 1988. – 21 сентября. – С. 4, 5.

² Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889

³ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев. – Новосибирск, 1995. – С. 206.

⁴ Из потока новостей. Афганистан – СССР // Правда. – 1990. – 15 июля. – С. 6.

⁵ Гареев М. А. Указ. соч.

⁶ Заявление МИД СССР // Правда – 1989. – 17 сентября. – С. 4.

Сесії Верховної Ради СРСР у жовтні того ж року Е. А. Шеварднадзе сказав: «Як би важко нам не було, ми не маємо морального права відмовити афганському народу в підтримці. Якщо би ми це зробили, то знецінили б жертви, принесені нашими людьми»¹. У кінці березня 1989 р. афганський прем'єр-міністр С. А. Кештманд говорив в інтерв'ю, що країна могла себе захистити, проте потребувала радянської допомоги: «Без неї Афганістан не зможе залишатися прогресивною, незалежною і неприєднаною державою»². Насправді від тієї допомоги залежало виживання режиму.

Про тісні взаємини між державами свідчили часті візити радянських посадовців до Кабула. 27 квітня 1989 р. на святкуванні 11-річчя «Саурської революції» там перебувала делегація на чолі з заступником Голови Президії ВР СРСР Г. П. Палаєвим³. 6 серпня 1989 р. у Кабулі був Е. А. Шеварднадзе⁴. 27 січня 1990 р. Афганістан відвідала делегація на чолі з заступником Голови Ради міністрів, головою радянської частини постійної радянсько-афганської комісії І. С. Белоусовим. Під час візиту були підписані кілька угод про економічну і торговельну співпрацю⁵. 1 липня 1991 р. голова делегації ЦК КПРС, яка повернулася з Кабула, Ю. М. Манаєнков передав до ЦК прохання М. Наджибулли про надання допомоги «Ватан» у навчанні й лікуванні партійних працівників, прийом афганців до радянських вишів тощо⁶.

Попри заяви й декларації про «довгострокову співпрацю» і «плани розвитку» більш нагальним питанням був порятунок режиму НДПА. Кабульська влада була не в змозі утримувати саму себе, як і забезпечувати мінімальні потреби населення на тій території, яку вона контролювала. За два тижні до виведення військ міністр оборони Д. Т. Язов надіслав до ЦК КПРС записку, в якій обґрунтовував необхідність взяти відповідальність за

¹ Внешняя политика и перестройка. Выступление Э. А. Шеварднадзе // Известия. – 1989. – 25 октября. – С. 2.

² Готовность к диалогу // Правда. – 1989. – 29 марта. – С. 5.

³ Торжественное собрание // Правда. – 1989. – 28 апреля. – С. 5; Возвращение делегации // Правда. – 1989. – 29 апреля. – С. 5.

⁴ Состоялась встреча // Правда. – 1989. – 7 августа. – С. 5.

⁵ Пребывание советской делегации // Правда. – 1990. – 2 марта. – С. 5.

⁶ Архивы Кремля... – С. 266.

забезпечення Афганістану продовольством і паливом з боку СРСР¹. На це були спрямовані всі зусилля «офіційної» частини двосторонніх відносин.

Шляхів постачання Афганістану було два. Перший – це «дорога життя» Хайратон–Кабул через перевал Саланг. Як писала «Правда», вже в березні 1989 р. 600 радянських водіїв-«добровольців» з республік Середньої Азії вивозили вантажівки з товарами до афганської столиці і м. Пулі-Хумрі². Іншим був повітряний міст Ташкент–Кабул, який розпочав роботу в січні 1989 р. Ним до афганської столиці доправляли вантажі, які надавав СРСР, і ті, які надходили до Афганістану по лінії ООН. Навесні 1990 р. щодня до Кабульського аеропорту прибувало 25–30 літаків з Ташкента³. Як згадував журналіст І. О. Черняк, «з Союзу везуть усе: від продовольства, пального і зброї до контейнерів з новенькими афганськими банкнотами і навіть ордени і медалі для урядової армії»⁴. Л. Тімін згадував, як черговий Іл-76 доставив до Кабула 15 т грошей, але й їх не вистачало⁵. Це був великий тягар для бюджету: радянські льотчики отримували по 1,5 тис. руб. щомісяця і по 200 дол. за кожен рейс⁶. За підрахунками начальника Першого головного управління КДБ Л. В. Шебаршина, за дев'ять місяців 1990 р. СРСР надав Афганістану безоплатно продовольства і нафтопродуктів на 45 млн. руб. із запланованих на той рік 120 млн.⁷ Забезпечення безперебійного постачання Кабула всім необхідним було ще й небезпечним. Вище йшлося про обстріли Кабульського аеропорту, коли мішенями ставали радянські Іл-76 і Ан-12. Так само небезпечними були й автомобільні перевезення.

Проте ці зусилля радянських льотчиків і водіїв, які щодня ризикували своїм життям після «офіційного» завершення війни, не могли врятувати кабульську владу. Це був час агонії афганського й радянського режимів.

¹ Архивы Кремля.... – С. 199.

² Сегодня в мире. Афганистан // Правда. – 1989. – 15 марта. – С. 4.

³ Олийный А. Воздушный мост // Красная звезда. – 1990. – 2 мая. – С. 3.

⁴ Неизвестная война / Сост. И. А. Черняк. – М., 1990. – С. 53.

⁵ Тимин Л. Указ. соч. – С. 102.

⁶ Неизвестная война. – С. 53–54.

⁷ Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки. – М., 1997. – С. 53.

Підтримувати встановлену планку безоплатної допомоги Москві ставало дедалі важче. Внутрішні проблеми, демонтаж «соціалістичного табору» і налагодження діалогу з Заходом залишали Афганістан на маргінесі радянської зовнішньої політики. Свідченням цього стало січневе 1990 р. рішення Політбюро ЦК КПРС про ліквідацію Комісії по Афганістану. Було визнано, що «робота з політичного врегулювання афганської проблеми набула форм, характерних для вирішення інших регіональних конфліктів»¹. Це питання було передане до Комісії Політбюро з обмеження озброєнь і міжурядової радянсько-афганської комісії з економічного співробітництва².

На двосторонніх відносинах позначився заколот Ш. Таная. Один з його прибічників С. М. Гулябзой тоді перебував у Москві як посол. Тоді ж там опинився один з лідерів «хальківців» М. С. Карваль. Базуючись на матеріалах слідства, які доводили причетність обох до заколоту, М. Наджибулла вимагав від Кремля їх видачі. У Москві ж до С. М. Гулябзоя було особливе ставлення (давалися взнаки події осені 1979 р.), тому зволікали з тим рішенням³. Жодних важелів тиску на Москву М. Наджибулла не мав через залежність від неї. 23 серпня 1990 р. у бесіді з М. С. Горбачовим афганський президент визнав, що без радянської допомоги кабульський уряд «навіть чи здатний впоратись із завданнями, які перед ним стоять»⁴.

Значний вплив на радянсько-афганські відносини мав серпневий 1991 р. путч у СРСР. Афганський уряд утримався від оцінок дій Державного комітету з надзвичайної ситуації, але Москві вже було не до Афганістану. 13 вересня 1991 р. державний секретар США Дж. Бейкер і міністр закордонних справ СРСР Б. Д. Панкін домовилися про припинення з 1 січня 1992 р. поставок озброєння сторонам конфлікту в Афганістані⁵.

¹ Цит. за: Ляховский А. Трагедия и доблесть Афгана. – М., 1995. – С. 547–548.

² Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) // Власть. – 2014. – №6. – С. 167.

³ Шебаршин Л. В. Указ. соч. – С. 22–23.

⁴ Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г. ... – Арк. 6.

⁵ Совместное советско-американское заявление // Правда. – 1991. – 14 сентября. – С. 6.

Тоді ж стався ще один, найважливіший, поворот у політиці пост-путчівської Москви, який і визначив долю режиму «Ватан». У вересні 1991 р. Москву відвідала делегація моджахедів. Цей візит готувався з серпня 1990 р. Журналіст і громадський діяч І. І. Андронов, який тоді працював над звільненням радянських полонених (про це нижче), передав запрошення від голови ВР РРФСР Б. М. Єльцина голові ПУА С. Моджаддеді. Афганець подякував Б. М. Єльцину за запрошення і погодився на зустріч для обговорення питань «щодо військовополонених та інших проблем обопільної зацікавленості»¹. М. Наджибулла був проти цього візиту. Але зустріч тоді не відбулася з іншої причини: КДБ перешкоджав будь-яким контактам з моджахедами, не кажучи вже про можливий візит їх представників до СРСР.

Друга спроба організувати зустріч відбулася після серпневого путчу, коли І. І. Андронов, який тоді перебував у Пакистані, передав моджахедам нове запрошення від Б. М. Єльцина. Ситуація тоді змінилася докорінно. Новий голова КДБ В. В. Бакатін пообіцяв сприяння, а Б. Д. Панкін взявся організувати прийом афганців². 10 листопада 1991 р. «двадцять бороданів у вовняних бурнусах, крислатих беретках, тюрбанах і каракулевих папахах» на чолі з Б. Раббані прибули до Шереметьєво³. Радянські газети називали їх уже не «душманами», а «моджахедами», хоча пояснювали, що «воюють вони не за віру, а за владу»⁴. Першим делегацію прийняв віце-президент РРСФР О. В. Руцкой. Під час перемовин він заявив, що пріоритетним для Москви було питання військовополонених. Б. Раббані навіть погодився зустрітися з матерями полонених «афганців»⁵.

Під час зустрічі з Б. Раббані з Б. Д. Панкін закликав припинити вогонь і почати переговори. Б. Раббані відповів, що приїхав не заради братання з «московським маріонеткою» і «поховання джихаду». Він рекомендував

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 61.

² Там же. – С. 154.

³ Там же. – С. 156.

⁴ За закритими дверями // Правда. – 1989. – 13 ноябрь. – С. 5.

⁵ Лагутина І. Моджахеда в Москві, Наджибулла пока в Кабуле // Новое время. – 1991. – №47. – С. 17–18.

тверезо оцінити ситуацію в Афганістані, змиритися з політичною смертю М. Наджибулли і визнати ПУА¹. Б. Раббані виклав вимоги моджахедів: заміна уряду М. Наджибулли «ісламським»; розрив усіх угод, підписаних між СРСР і Афганістаном за останні 12 років; Москва мала взяти на себе відновлення зруйнованої країни. Лише після задоволення цих вимог були можливі подальші перемовини про можливе звільнення полонених².

Наступні п'ять днів тривали складні перемовини, які сам-на-сам з Б. Раббані вів І. І. Андронов. Моджахеди обіцяли звільнити першу групу радянських військовополонених до 1 січня 1992 р. Сторони також визнали необхідність передачі влади в Кабулі ПУА. Після цього афганці знову зустрілися з О. В. Руцким. Б. Раббані подарував йому килим, Коран і запросив до Пешавара. О. В. Руцкой у відповідь обіцяв припинити поставки до Кабула ракет Р-300 на півтора місяці раніше узгоджених з США термінів³.

Підводячи підсумки візиту в інтерв'ю радянським ЗМІ, Б. Раббані поклав відповідальність за ситуацію в Афганістані на режим М. Наджибулли, «який усе ще тримається на військових літаках і “Скадах”, які свого часу поставила Москва». За його словами, уряд тоді контролював заледве 15% території країни, а ініціатива була в руках опозиції. Б. Раббані додав, що СРСР також мав відповісти «за катастрофу в Афганістані». Попри те, що тодішня радянська влада не була відповідальна за інтервенцію, Б. Раббані закликав її покінчити з нею⁴. О. В. Руцкой погодився і пообіцяв, що «здійснить тиск на уряд СРСР з тим, щоб будь-яке втручання у внутрішні справи Афганістану і підтримка... режиму Наджиба були припинені»⁵.

Хоча під час того візиту далі декларацій справа не пішла, Москва фактично погодилася на «ісламський уряд» у Кабулі. Це означало відмову СРСР (а в подальшому і пострадянської Росії) від підтримки М. Наджибулли.

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 157–158.

² Владимиров Ю. За закрытыми дверями // Правда. – 1991. – 13 ноября. – С. 5.

³ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 159

⁴ Олийнык А. Моджахеды готовы на диалог с русскими // Красная звезда. – 1991. – 15 ноября. – С. 3.

⁵ Цит. за: Топорков В. М. Указ. соч. – С. 167.

Хоча під час візиту 22–23 грудня до Кабула російської делегації сторони говорили про «повне порозуміння», а О. В. Руцкой обіцяв допомогу і після 1 січня 1992 р.¹, реалії були іншими. Союзу вже не було, а Росії було не до Афганістану. В січні 1992 р. міністр закордонних справ А. В. Козирєв назвав кабульський режим «екстремістським» і заявив, що саме він був головною перепорою на шляху врегулювання афганського конфлікту².

Ці візити остаточно розкололи табір афганської опозиції. Проти С. Моджаддеді і Б. Раббані виступив Г. Хекмат'яр, якого підтримали Ю. Халес і А. Р.Сайяф. Вони назвали ці переговори «зрадою джихаду»³.

В радянсько-афганських відносинах тих років існував інший вимір, прихований. Після виведення ОКРВ головним завданням Кремля було зміцнення обороноздатності режиму НДПА. За прогнозами, без радянських військ він не мав шансів на успіх, але вони не справдилися. СРСР посилив військово-технічну підтримку кабульського режиму ще під час виведення військ аби створити запас міцності для свого клієнта. Це співпало з прагненням Кабула максимально скористатися радянською підтримкою. У серпні 1988 р. В. І. Варенніков у листі до Д. Т. Язова писав, що афганське керівництво прагнуло отримати якомога більше матеріальних ресурсів від СРСР. Від «афганських друзів» усе частіше лунали не прохання і вдячність, а вимоги і скарги: невдачі своєї армії М. Наджибулла пояснював недостатньою допомогою з боку радянських радників і військ. Його запити про додаткові поставки зброї генерал вважав необґрунтованими, а ставлення афганців до неї – споживацьким⁴. М. Наджибулла й надалі закликав Москву посилити підтримку свого уряду⁵. Відмовити в цій допомозі Москва не могла.

¹ Совместное заявление РСФСР и Республики Афганистан. – 23 декабря 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 148.

² Топорков В. М. Указ. соч. – С. 169.

³ Притула В. Мирза заговорил // Правда. – 1991. – 25 декабря. – С. 5.

⁴ Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117374>

⁵ Report from Soviet Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Defense and KGB Representatives. – October, 1988: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117280>

Під час виведення ОКРВ у Кремлі вирішили передати частину військової техніки й озброєння афганській армії. 25 січня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект рішення Ради міністрів від 1 січня того року¹ «про безоплатне передавання військової і спеціальної техніки, боєприпасів та іншого майна військового і цивільного призначення органам народної влади» країни². Напевне, цим були зумовлені візити до Кабула міністра оборони Д. Т. Язова³ і заступника голови уряду Ю. Д. Маслюкова⁴ в кінці січня 1989 р. За свідченням радника начальника Головного політичного управління афганської армії Л. Тіміна, СРСР залишив в Афганістані 900 танків, БМП і БТР, 270 гармат, 50 тис. т боєприпасів, 32 тис. т продовольства, 1 тис. т медичних препаратів, 184 військові містечка⁵. За підрахунками останнього головнокомандувача 40-ої армії в Афганістані генерала-полковника Б. В. Громова, це майно коштувало близько 700 млн. руб.⁶

М. Наджибулла вимагав перегляду графіку виведення ОКРВ. Посол М. Г. Єгоричев згадував, що 11 вересня 1988 р. президент у листі до М. С. Горбачова виклав своє бачення можливого розвитку подій в Афганістані. У кращому випадку НДПА могла вижити, але перетворилася б на опозиційну силу й то лише за підтримки радянських військ. За інших обставин вона не лише мала бути відсторонена від влади, але й зазнала б повного розгрому. Тож він пропонував внести корективи до плану виведення військ⁷. Найбільш радикальною була ідея залишити частину військ або ж направити радянських «добровольців» охороняти трасу Хайратон–Кабул і супроводжувати автоколонни до афганської столиці⁸. Ці прохання підтримав Е. А. Шеварднадзе, з яким М. Наджибулла зустрічався 13–14 січня 1989 р. у

¹ A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. – January 1, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>

² Архивы Кремля... – С. 199.

³ С рабочим визитом // Правда. – 1989. – 29 января. – С. 4.

⁴ Встречи в Кабуле // Правда. – 1991. – 30 января. – С. 6.

⁵ Тимин Л. В. Указ. соч. – С. 34.

⁶ Громов Б. В. Ограниченный контингент. – М., 1994. – С. 312.

⁷ Егорычев Н. Указ. соч.

⁸ Гареев М. А. Указ. соч.

Кабулі. Тоді ж міністр внутрішніх справ А. Вакіль закликав радянського міністра і після 15 лютого продовжувати завдавати по позиціях моджахедів ракетних і авіаційних ударів¹. Помічник Генсека А. С. Черняєв згадував, що Е. А. Шеварднадзе по приїзді з Кабула подав до Політбюро ЦК КПРС «план» направлення з ТуркВО бригади (3–5 тис. бійців) для зняття блокади Кандагара². 24 січня 1989 р. це питання обговорювало Політбюро. Міністр наполягав на військовій підтримці афганського режиму. Його підтримав В. О. Крючков, натомість В. М. Чебриков, О. М. Яковлев і М. І. Рижков були за повне виведення військ. Е. А. Шеварднадзе зауважив, що він також підтримував виведення, але додав, що «10–15 тисяч я б там залишив». М. С. Горбачов категорично відкинув таку можливість, але сказав: «Усе зробити, аби Наджиб протримався, скільки зможе»³.

Тоді було прийнято кілька рішень. Афганські підрозділи, які охороняли трасу Хайратон–Кабул, бралися на повне радянське утримання. Для оцінки військової ситуації і надання рекомендацій афганському уряду Кабул мав відвідати Д. Т. Язов. Міністерству оборони і радянським представникам у Кабулі було доручено розробити план оголошення в Афганістані військового стану. Міністерству оборони і міністерству цивільної авіації наказувалося «вивчити питання про можливість використання радянських льотчиків на добровільній основі і з відповідним матеріальним винагородженням на літаках афганської транспортної авіації або на радянських транспортних літаках, які можна було б передати в оренду афганській стороні»⁴.

Посилення натиску моджахедів навесні 1989 р. засвідчило, що створеного запасу міцності для режиму НДПА було недостатньо. 11 березня А. С. Черняєв записав у щоденнику: «Наджибулла волає про допомогу.

¹ Najibullah Assessment of the «Ahmad Shah Problem». – January, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117285>

² Черняєв А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991. – М., 2010. – С. 782–783

³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). – М., 2008. – С. 449.

⁴ Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС.... – Арк. 1–2.

Джелалабад обложено й ось-ось паде, шлях на Кабул буде відкрито. Вимагає, аби ми здійснювали “бомбово-штурмові удари” авіацією з радянської території...»¹ Е. А. Шеварднадзе знову підтримав заклики М. Наджибулли й доводив, що якщо він втримається ще два місяці, то збереже владу назавжди. Його підтримав В. О. Крючков. Решта членів Політбюро були проти цієї авантюри. М. С. Горбачов сказав: «Я категорично проти... БШУ (бомбово-штурмових ударів – О.К.) або чогось подібного. І поки я Генсек, не дозволю, щоб ми розтоптали слово, дане перед усім світом»².

Питання про направлення військ до Афганістану чи БШУ з території СРСР обговорювались і надалі, але всі аргументи Е. А. Шеварднадзе і В. О. Крючкова спростовувалися твердою позицією М.С. Горбачова. Проте бажання підтримувати кабульський режим за будь-яку ціну втілювалось у масштабних поставках озброєння. Ця альтернатива прямої підтримки режиму НДПА була головним засобом утримання його при владі. СРСР надавав Афганістану «спеціальне майно» за 25% вартості в кредит під 2% річних.

7 березня 1989 р. Політбюро схвалило проєкт розпорядження уряду про додаткову безоплатну поставку в 1989 р. до Афганістану артилерійських боєприпасів і авіаційних бомб³. 12 березня ухвалили передати Афганістану 24 літаки Су-22 і МіГ-21, 8 пускових установок (ПУ) ракет Р-17 і 25 фугасних бойових частин до них, додатково виготовити 200 ракет Р-17 в неядерному оснащенні і 200 фугасних бойових частин до них, а також надати танки й іншу військову техніку. Вказувалося розробити план підготовки афганських розрахунків ракетних комплексів Р-17 у 720-му навчальному центрі ТуркВО. Було ухвалено також виділити 15 млн. руб. «на збільшення фонду заробітної платні захисникам Джелалабада»⁴.

¹ Черняев А. С. Указ. соч. – С. 785.

² Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. – М., 1993. – С. 271–273.

³ Архивы Кремля... – С. 201.

⁴ Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». 12 марта 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.03.12%20СС%20on%20Afggh.pdf. – Арк. 1–2.

19 травня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило надати Афганістану в травні–червні 12 ракет-носіїв Р-300 і бойові частини до них; 1,5 тис. 200-мм снарядів до РСЗВ «Ураган»; по 1 тис. 100 мм. і 115 мм танкових снарядів; 100 пускових механізмів і 500 ракет до протитанкового комплексу «Метис»; 1 тис. парашутно-десантних систем ПДС-500. Мав бути доправлений переносний зенітно-ракетний комплекс (ПЗРК) «Стріла-2» з радянськими фахівцями, а в 720-му навчальному центрі афганські військові мали пройти навчання з його експлуатації¹. 10 липня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив надати дві бойові і дві резервні ПУ ТРК 9К52 («Луна-М») і 300 ракет до них. Особовий склад дивізіону мав пройти підготовку в СРСР. Було вирішено збільшити виробництво снарядів до РСЗВ «Смерч» і підготувати афганських фахівців для заміни цією системою ТРК «Луна-М»². 22 липня 1989 р. ухвалили до кінця року додатково (до поставленого на 1,5 млрд. руб.) надати Афганістану «спецмайна» на 2,6 млрд. руб. Йшлося про 2 ПУ ТРК Р-17-Э і 350 ракет до них, 30 танків, 24 літаки, 16 РСЗВ «Ураган», 30 мінометів, 615 гранатометів, 500 вогнеметів, 15 зенітних установок, 11 тис. одиниць стрілецької зброї³.

Особлива увага приділялася поставкам боєкомплектів до ТРК. Після виведення ОКРВ саме наявність цієї зброї забезпечувала перевагу афганської армії. Як звітував Генеральний штаб, СРСР забезпечував 6–8 добову потребу армії Афганістану в таких ракетах⁴.

У відповідь на особисте прохання М. Наджибулли 24–30 липня 1989 р. у Кабулі працювала група офіцерів і генералів міністерства оборони СРСР.

¹ Выписка из протокола №159 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». 19 мая 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.05.19%20СС%20on%20Afgh.pdf – Арк. 2–3.

² Постановление ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). – 10 июля 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.07.10%20СС%20on%20Afgh.pdf – Арк. 3.

³ Выписка из протокола №163 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан». 22 июля 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.10.22%20СС%20on%20Afgh.pdf – Арк. 2–3

⁴ Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31. 07. 89. «Об обеспечении Афганистана военной техникой»: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf> – Арк. 2.

За підсумками оцінки стану оборони столиці, Баграма й інших міст ухвалили додатково надати 4 ПУ ТРК Р-17-Э, 1 тис. вантажних автомобілів, 20 командирських бойових розвідувальних машин БРМ-1К, 200 керованих ракет для протитанкових ракетних комплексів «Штурм» і резервуари для зберігання 5–7 тис. т паливно-мастильних матеріалів¹. 3 серпня 1989 р. Д. Т. Язов і Е. А. Шеварднадзе звернулися до ЦК КПРС з черговою запискою, в якій обґрунтовували додаткову військову допомогу Кабулу. 5 серпня того ж року Політбюро ЦК КПРС зобов'язало Раду міністрів в 10-денний термін розробити і подати відповідні пропозиції². 5 жовтня 1989 р. у черговій записці до ЦК КПРС йшлося про необхідність додаткових поставок до Афганістану авіаційної техніки й автомобілів³.

Афганський режим повністю залежав від цих поставок. На початку листопада 1989 р. М. Наджибулла писав М. С. Горбачову, що лише авіаційні, артилерійські і ракетні удари дозволяли стримувати ворога. Він закликав розширити «повітряний міст» до 30–35 рейсів на день, збільшити щоденні поставки ракет Р-300 до 10–12 штук, відновити поставки ракет до «Луни-М» і надати термінову допомогу у відновленні авіапарку, який втратив менш ніж за рік 70 літаків і вертольотів. Окрім сприяння в їх ремонті, він просив вертольоти Мі-35, літаки МіГ-29 і Су-27⁴. М. С. Горбачов відповів, що до кінця року Афганістан отримає 500 ракет до Р-300, 100 ракет до «Луна-М» і літаки МіГ-29. Вертольоти Мі-35 мали надійти в першому кварталі 1990 р.⁵

У кінці 1989 р. СРСР погодив поставки до Афганістану значного арсеналу на загалом майже 1,5 млрд. руб. Це були 150 ракет до ТРК Р-17, дві ПУ ТРК «Луна-М», 380 танків, 865 БМП і БТР, 54 літаки, 6 гелікоптерів,

¹ Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан». 5 августа 1989 г.: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1989.08.05%20СС%20on%20Afgh.pdf – Арк. 3–4.

² Архивы Кремля... – С. 207.

³ Там же. – С. 211.

⁴ Letter From Afghan President Najibullah to CSPU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). November 5, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>

⁵ Letter From CSPU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. December 11, 1989: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>

195 гармат і мінометів, 680 зенітних гармат, 1 тис. реактивних вогнеметів, 96 тис. одиниць стрілецької зброї, 1 500 парашутно-вантажних систем, боєприпаси, засоби зв'язку тощо¹. 21 березня 1990 р. заступник міністра оборони генерал М. А. Мойсеев надіслав до ЦК КПРС листа, в якому обґрунтовував необхідність поставки до Афганістану в 1990 р. військової техніки і засобів зв'язку на загальну суму 1,8 млрд. руб.² У документі згадані 28 літаків різних типів і шість вертольотів Мі-35. Задля відновлення боєздатності авіаційної техніки мали поставити вісім двигунів Р-25-30 до літаків МіГ-21 БИС. Звітувалося також про ремонт на території ТуркВО 52 афганських літаків різних типів. Лист містив важливе застереження: міністерство оборони не могло надалі виділяти «спецмайно» зі своїх резервів без компенсації з державного бюджету. Тому до прохання М. Наджибулли про додаткові поставки в 1990 р. 17 літаків пропонувалося повернутися пізніше, після виконання запланованих поставок і розгляду можливих джерел фінансування допомоги Афганістану в 1990 р.³ Військова підтримка Кабула ставала для Москви обтяжливою. Останній задокументований факт передачі Афганістану радянської військової техніки датовано вереснем 1991 р. Тоді афганські ВПС поповнили 15 фронтових бомбардувальників Су-24МК⁴.

Ці поставки ніде не висвітлювались, а на всі запитання під час прес-конференцій радянські посадовці ухилялися від конкретних відповідей. В інтерв'ю ТАРС у березні 1989 р. Е. А. Шеварднадзе говорив, що СРСР готовий припинити надавати зброю Афганістану, якщо США припинять підтримувати опозицію, і додав, що ці поставки регулювалися угодами, а американські були «незаконними»⁵. Про це ж він говорив в інтерв'ю

¹ Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории... – С. 175.

² Архивы Кремля... – С. 220.

³ Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставке средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову №318/2/0354 от 01.03.90.: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>– Арк. 1–2.

⁴ Жирохов М. Указ. соч. – С. 42.

⁵ Ответы Э. А. Шеварднадзе на вопросы корреспондента ТАСС // Правда. – 1989. – 24 марта. – С. 6.

«Бахтар» на початку серпня того ж року¹. На прохання прокоментувати інформацію західних ЗМІ, що СРСР витрачав на цю допомогу 7 млн. дол. на день, представник МЗС СРСР В. П. Перфільєв у вересні 1989 р. відповів, що радянська зброя поставлялася до Афганістану в значно менших обсягах і винятково в рамках чинних домовленостей².

Тож СРСР надавав Афганістану не просто військове майно в значній кількості. Це була сучасна високотехнологічна зброя, обслуговувати яку могли лише добре вишколені фахівці. Це дисонує з тими характеристиками, якими наділяли вояків афганської армії радянські офіцери і радники. Тому актуальним було питання підготовки афганських військовослужбовців для обслуговування цієї військової техніки. У цитованих рішеннях Політбюро ЦК КПРС і Ради міністрів ішлося про підготовку афганських військових в СРСР. Її результативність залежала від багатьох чинників. На це впливали криза кабульського режиму, розвал армії. Показовий випадок у своїх спогадах навів М. А. Гарєєв. Радянське військове командування організувало підготовку афганських танкістів у Термезі. Продовж трьох місяців тривали навчання, було витрачено тони боєприпасів, пального, проведено необхідні стрільби і витрачено чимало мотогодин. СРСР ухвалив безоплатно передати афганській армії 90 танків з повним оснащенням, які й прийняли підготовлені афганські екіпажі. Проте з 370 курсантів до Кабула повернулися лише 127. Решта просто розбіглися дорогою³. Інший радник згадував, як з танкової бригади в Шибиргані кілька танків з екіпажами були продані моджахедам⁴. Тож радянську зброю використовувала й опозиція.

Іншим засобом підвищення боєздатності армії було збереження інституту військових радників, який функціонував в Афганістані з весни 1978 р. 15 лютого 1989 р. на «Мосту дружби» Б. В. Громов заявив, що за його

¹ Інтерв'ю Э. А. Шеварднадзе // Правда. – 1989. – 8 августа. – С. 4.

² В пресс-центре МИД СССР // Правда. – 1989. – 2 сентября. – С. 5.

³ Гарєєв М. А. Указ. соч.

⁴ Мосейчонок І., Криворучко М. Львів – Афган – Львів (1979–1989). – Львів, 2005. – С. 310.

спиною не залишилося жодного радянського солдата. Наступного дня «Правда» й інші газети повторили слова командарма¹. На початку вересня 1989 р. В. П. Перфільєв сказав, що «жодних радянських військових радників в Афганістані немає»². І якщо генерал говорив правду, то чиновник брехав. Заступник міністра закордонних справ О. О. Бессмертних в інтерв'ю, присвяченому виведенню ОКРВ, говорив: «У Кабулі залишилася незначна кількість радників. ...Вони перебувають не при афганських військах, а при уряді РА. Йдеться про незначне число фахівців»³.

Про перебування в Афганістані радянських радників свідчить і рішення Політбюро ЦК КПРС від 15 квітня 1989 р. про встановлення підвищених посадових окладів, винагород і пільг радянським фахівцям, які відряджалися до Афганістану⁴. Тож радянські радники залишилися «за річкою» і після виведення військ. Коли в січні 1989 р. М. Наджибулла закликав Москву залишити в країні «добровольців», у Москві вирішили натомість лишити там радників. Однією з умов згоди на остаточне виведення ОКРВ з боку афганського президента було прикріплення до нього «особистого» військового радника. Вибір міністра оборони Д. Т. Язова пав на заступника начальника Генерального Штабу генерал-полковника М. А. Гарєєва. У своїх спогадах він згадував, що жодного бажання їхати до Кабула не мав ніхто. Але М. А. Гарєєв, якому тоді було 65 років, був змушений погодитися. В іншому разі «довелося б звільнитися і закінчувати військову службу з найбільш непривабливим іміджом...»⁵ До Кабула М. А. Гарєєв прибув 7 лютого 1989 р., а в листопаді отримав військове звання «генерал армії».

До цього посади «Головний військовий радник Верховного головнокомандувача збройних сил РА» не було. В іншому структура

¹ Заявление советского правительства // Правда. – 1989. – 16 февраля. – С. 1.

² В пресс-центре МИД СССР // Правда. – 1989. – 2 сентября. – С. 5.

³ Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С.29.

⁴ Архивы Кремля... – С. 203.

⁵ Гарєєв М. А. Указ. соч.

радницького корпусу була такою ж, як і до виведення військ. Головними військовими радниками були генерал-полковник Б. П. Шеїн, генерал армії М. Ф. Грачов, генерал-лейтенант Б. С. Перфільєв. Представництво КДБ СРСР очолювали генерал-майори В. П. Зайцев і В. А. Ревін. Головним радником МВС був генерал-лейтенант міліції Г. А. Алексєєв¹.

Щодо кількості радників у 1989–1991 рр. дані різняться. М. А. Гарєєв писав про 20–25 осіб². В. І. Варенніков говорив про «три десятки осіб», які «займаються чисто радницькою діяльністю, нікуди не виїжджають, жодних сил у своєму розпорядженні не мають»³. Журналіст А. Б. Грешнов писав про 150 радянських фахівців, а також десантників і зв'язківців на території посольства⁴. І. Черняк на підставі американських джерел вважав, що в Кабулі було від 300 до 500 радників⁵. На нашу думку, озвучені генералами цифри є замалими. Зважаючи на свідчення перекладача О. Каменєва, що у вересні 1991 р. апарат радників КДБ було скорочено з 120 до 20 осіб, а Головного військового радника – до 12 осіб⁶, то і цифра в 150 радників також виглядає замалою. Тому ми схильні вважати більш адекватними дані І. Черняка.

Схоже, що окрім радників в Афганістані перебували радянські військовослужбовці, зокрема, ракетники. А. Б. Грешнов, змальовуючи бої під Джелалабадом і Хостом, згадував «радянські Р-300, випущені вмілими руками наших ракетників»⁷. Інший радник писав про сотню радянських фахівців з ракетної, авіаційної, інженерної справи, які тоді ж були в Кабулі⁸. Тож згадувані прохання про «добровольців» Москва частково задовольнила.

Як і раніше, радники брали на себе відповідальність за дії афганської армії в усіх більш-менш значимих битвах. О. Каменєв згадував, що восени

¹ Аблазов В. И., Аблазов И. В., Аблазов К. В. Афганская арена. Дипломаты и полководцы. – К., 2012. – С. 31–33.

² Гареев М. А. Указ. соч.

³ Афганистан. Не по прогнозам оппозиции... – С. 11.

⁴ Грешнов А. Б. Указ. соч.

⁵ Неизвестная война... – С. 54.

⁶ Каменев А. Закат апрельской революции // Солдат удачи. – 2002. – №5. – С. 18.

⁷ Грешнов А. Б. Указ. соч.

⁸ Тимин Л. Указ. соч. – С. 30.

1991 р., після радянсько-американських домовленостей, ставлення до них погіршилося. 19 листопада він записав у щоденнику: «Наших почали трусити на афганській митниці: змушували відчиняти ящики, вивертати кишені»¹. Коли в грудні більшість радників залишали країну, їм навіть не влаштували прощальної вечері. Останні радники залишили Кабул 20 квітня 1992 р.², за тиждень до падіння міста під ударами моджахедів.

Тож режим НДПА/«Ватан» не лише втримався після виведення ОКРВ, він зміг пережити СРСР. Головним чинником цього стала радянська підтримка. За підрахунками В. Г. Коргуна, сумарна місячна військова допомога Афганістану з боку СРСР у 1989 р. становила 250–300 млн. дол., тобто близько 3 млрд. дол. на рік. Лише в березні–червні 1989 р. Афганістан отримав 150 танків Т-55 і Т-62, 615 БМП, тисячі тон пального і 550 ракет «Скад» (вартістю 1 млн. дол. кожна)³. Посланець уряду США при ПУА П. Томсен додав до цього десяток Су-27, наданих того ж 1989 р.⁴ Кожен з них коштував набагато більше за ракету «Скад». За оцінками членів комітету з розвідки палати представників Конгресу США Х. Хайта і Ч. Вільсона, ця допомога у 1989 р. становила понад 300 млн. дол. щомісяця⁵, тобто понад 3 млрд. на рік. Оприлюднені вище цифри з рішень Політбюро дають в сумі понад 4 млрд. руб. за 1989 р. І. І. Андронов писав про 5 млрд. руб., витрачені СРСР на Афганістан того року⁶. У 1990 р. військові поставки коштували 1,8 млрд. руб. А. А. Костиря, С. В. Червонописький і В. Г. Сіроштан ці витрати оцінили в 3,97 млрд. руб. у 1989 р. і 1 млрд. у 1990 р.⁷ Тож загальна сума витрат за два роки за різними даними майже співпадає і становить 5–6 млрд. руб. Даних за 1991 р. відшукати не вдалося.

¹ Каменев А. Указ. соч. – С. 18.

² Там же. – С. 19–20.

³ Коргун В. Г. Указ. соч. – С. 443.

⁴ Малашин В. Указ. соч. – С. 19–20.

⁵ Неизвестная война... – С. 53–54.

⁶ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 115.

⁷ Червонописький С. В., Костиря А. А., Сіроштан В. Г. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник. – К., 2008. – С. 234.

Ці суми важливі з огляду на дві обставини. По-перше, поставки «спецмайна» з СРСР до Афганістану суттєво зросли: у 1987 р. цієї допомоги було надано на 1 млрд. руб., а в 1988 – на 1,6 млрд.¹ Так, в Афганістані вже не було радянських військ, але поставки зросли більше ніж удвічі. Та й тут не враховане майно, залишене в Афганістані під час виведення військ. По-друге, США й їхні союзники скоротили підтримку моджахедів. Е. А. Шеварднадзе в березні 1989 р. в інтерв'ю ТАРС говорив про «мільярдні витрати» США на опозицію². Водночас Р. Рейган у травні 1991 р. сказав, що за 10 років США витратили на моджахедів 2 млрд. дол.³ Згідно інших даних, загальна сума підтримки опозиції у 1984–1990 рр. склала 3 млрд. дол., з яких на 1984–1988 рр. припало 2,1 млрд.⁴ Виходить менше ніж 500 млн. дол. на рік у 1989–1990 рр. Та й США й їхні союзники ніколи не постачали моджахедам реактивних систем залпового вогню, тактичних ракетних комплексів, надзвукових винищувачів чи ударних вертольотів.

Отже, підтримка Москвою кабульського режиму була значною і після виведення військ. Вона здійснювалася на офіційному рівні і приховано. Її поступове припинення було визначене як згортанням конфронтації з Заходом і завершенням «холодної війни», так і кризою і подальшим розпадом СРСР. Ця підтримка дозволила режиму М. Наджибулли відносно успішно протистояти опозиції в запеклій громадянській війні і навіть пережити свого могутнього покровителя.

6.3. Проблема полонених в афганській політиці СРСР

Проблема радянських полонених і зниклих без вісти в Афганістані належить до найменш вивчених аспектів радянсько-афганських відносин. Продовж 1980-х рр. у СРСР її не існувало. Адже якщо, за офіційною версією,

¹ Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 234.

² Ответы Э. А. Шеварднадзе на вопросы корреспондента ТАСС // Правда. – 1989. – 24 марта. – С. 6.

³ За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 14 мая. – С. 5.

⁴ Червонопиский С. В. и др. Указ. соч. – С. 240.

радянські солдати «за річкою» саджали дерева, будували школи, проводили колони з крамом у віддалені кишлаки і брали участь у навчаннях в умовах, «максимально наближених до бойових», про полонених не могло йтися.

Згідно «Женевської конвенції про поводження з військовополоненими» останні перебувають на утриманні держави-ворога (ст. 12)¹. Проте радянські полонені більшістю опинялись у таборах моджахедів у Пакистані, а з цією державою СРСР перебував у стані миру. Та й моджахедам Кремль війни не оголошував, хоча для них «шураві» були ворогами ісламу і загарбниками. На ставлення ж моджахедів до полонених впливало й те, що радянські війська передавали полонених повстанців афганським каральним органам. Ті ж розглядали їх а як бандитів і терористів, які скоїли злочини проти держави².

До виведення військ з Афганістану «Правда» лише двічі згадала полонених. 15 травня 1985 р. йшлося про повстання радянських і афганських полонених у Пешаварі. Вони знищили сотню моджахедів і загинули смертю хоробрих. Йшлося, що 11 травня посол СРСР у Пакистані вручив М. Зія-уль-Хаку ноту протесту у зв'язку з загибеллю радянських військовополонених³. Ця стаття викликала логічні запитання: Які полонені? Як вони потрапили в полон? Що вони робили в Пакистані? Жодної відповіді на них марно було чекати. 6 червня того ж року в «Правді» вийшла стаття, в назві якої була назва «Бадабер», але її зміст був не менш загадковим за попередню. Свідок тих подій, робітник Кабульського авторемонтного підприємства М. Шах, дав інтерв'ю афганському телебаченню⁴. Окрім логічного запитання: Що афганський робітник робив у Пакистані? – ця стаття дивна й іншим. В ній взагалі не йшлося про радянських полонених, а опублікований матеріал – лише черговий доказ залученості Пакистану в афганську кризу.

¹ Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными // Права человека: Сборник международных договоров. – Том 1 (часть вторая). – Женева, 1994: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners.shtml

² Аблазов В. И. Долгий путь из афганского плена и безвестия. – К., 2005. – С. 12.

³ Варварское преступление // Правда. – 1985. – 15 мая. – С. 5.

⁴ Байков В. Следы преступления не замести. Рассказывает свидетель трагедии в лагере Бадабер // Правда. – 1985. – 6 июня. – С. 5.

У 1988 р. журналіст «Ізвестій» Г. П. Устинов написав про «розправу над радянськими й афганськими військовослужбовцями, викраденими душманськими бандами на території ДРА і таємно переправленими до Пакистану»¹. У липні 1990 р. О. Олійник на сторінках «Красной зvezди» спробував відтворити обставини тих подій. Кишлак Бадабер розташований неподалік пакистансько-афганського кордону, в 24 км. від Пешавара. Там був великий табір біженців, а при ньому – навчальний центр імені святого Халіда ібн Валіда, який підпорядковувався Ісламському товариству Афганістану. У навчальному центрі працювали 65 інструкторів, а комендантом табору був якийсь Абдурахман². Як повідомляла афганська розвідка, у таборі мешкали 8 тис. біженців з родинами в будинках і біля 3 тис. безсімейних у наметах. У центрі підготовки навчалися 300 курсантів, там були шість складів зі зброєю і боєприпасами та три місця ув'язнення для полонених³.

За словами О. Олійника, радянські полонені з'явилися у Бадабері в січні 1980 р. Це були четверо радників при бунтівному афганському полку⁴. За іншою версією, вони перебували там з 1983–1984 рр. Загалом же в Бадабері, за різними даними, навесні 1985 р. перебувало від 6 до 22 радянських і біля 40 афганських полонених⁵. Кореспондент «Красной зvezди», спираючись на свідчення того ж таки М. Шаха (щоправда, тепер уже «водія»), писав, що «шураві» тримали в льосі під посиленою вартою⁶.

26 квітня 1985 р. (це була п'ятниця, мусульманський вихідний – О. К.) під час вечірнього намазу біля бараків і підземелля лишилося двоє вартових. Під проводом «Віктора з України» полонені знешкодили їх, зв'язали і залишили під охороною афганця, колишнього бійця Царандоя. Вони проникли до складів, озброїлися й зайняли оборону на даху арсеналу.

¹ Устинов Г. П. Смена эпох. – М., 1988. – С. 163.

² Лаврентьев А. В. Восстание в Бадабере. Четверть века спустя // Военно-исторический журнал. – 2010. – №4. – С. 4; Пахмутов С. Бадабера: Неизвестный подвиг // Фонд «Русская цивилизация»: <https://rusk.ru/st.php?idar=11381>

³ Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 4.

⁴ Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 24 июля. – С. 3.

⁵ Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 7; Пахмутов С. Указ. соч.

⁶ Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 21 июля. – С. 5.

Радянські полонені вимагали зустрічі з Б. Раббані, а вже в нього – з представником радянського чи афганського посольства в Пакистані, або ж з представником ООН чи Червоного Хреста. За іншою версією, царандоєвець, що охороняв вартових, здався моджахедам. Після цього за тривоги було піднято зо 30 моджахедів на чолі з інструкторами із США, Пакистану й Єгипту. І лише після цього до табору прибув Б. Раббані. Всю ніч тривали перемовини, які переривалися взаємними погрозами й перестрілками. Усі вимоги повсталих моджахеди відхилили. Кульмінація настала під ранок наступного дня. За однією з версій, до Бадабера підійшла бронетехніка й артилерія 11-го армійського корпусу збройних сил Пакистану і вертольоти пакистанських ВПС. Вони обстріляли позиції повсталих і підірвали арсенал. За іншою версією, вибух відбувся від випадкового влучання в склади снаряду, гранати з РПГ чи ракети¹. Цей вибух, внаслідок якого загинули більшість повсталих і моджахедів, підвів ризику під повстанням у Бадабері.

Щодо числа загиблих дані різняться. На початку травня 1985 р. західні інформаційні агентства повідомили про бій і вибух у таборі в Пакистані, загибель 12 радянських і 12 афганських полонених, 120 моджахедів, кількох пакистанських поліцейських і військових². О. Олійник, з посиланням на перехоплені радянською розвідкою зведення Г. Хекмат'яра, писав про загибель 97 «бійців за віру»³. За іншими даними, загинуло 120 моджахедів, 40–90 пакистанських солдатів і 6 американських інструкторів⁴. Після цього Г. Хекмат'яр наказав посилити режим охорони у «своїх» таборах і не брати «шураві» в полон. Цей наказ діяв до кінця 1985 р.⁵

О. Олійник ідентифікував двох учасників повстання. Його очолив офіцер «Абдул Рахман», який потрапив у полон у 1980 р. З огляду на те, що того року в полон потрапили п'ятеро офіцерів, кореспондент «вирахував»

¹ Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5; Пахмутов С. Указ. соч.; Юсуф М. Бадабер: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0015.shtml

² Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5.

³ Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

⁴ Пахмутов С. Указ. соч.

⁵ Олийнык А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

підполковника С. Т. Куніцина, радника начальника інженерної служби піхотної дивізії, полоненого вояками Ахмад Шаха Масуда¹. Його помічником був «Юнус» – «Віктор з України». Це був В. В. Духовченко з Запоріжжя, дизеліст Баграмського гарнізону, який зник у новорічну (1985 р.) ніч під час самовільного відлучення до сусідньої частини². Пізніше встановлено імена ще шістьох осіб: рядовий І. М. Васьков з Костромської обл., ефрейтор М. В. Дудкін з Алтайського краю, рядовий С. М. Левчишин з Самарської обл. (всі – РРФСР), молодший сержант М. Г. Саминь з Акмолинської обл. Казахської РСР, О. М. Зверкович з Вітебської обл. БРСР; С. В. Коршенко з Білої Церкви. Останній Указом президента України від 8 лютого 2003 р. був нагороджений орденом «За мужність» 3-го ступеня. М. Саминь був удостоєний Орденом «Айбин» («Доблесть») 3-го ступеня³.

Історія повстання в Бадабері привернула увагу громадськості СРСР до проблеми полонених в Афганістані, а також дала підстави з'ясувати тодішню позицію Кремля щодо неї. 9 травня 1985 р. представник Червоного Хреста повідомив посольство СРСР в Ісламабаді про повстання біля Пешавара. 11 травня посол В. С. Смірнов передав ноту протесту у зв'язку з загибеллю радянських військових у Пакистані⁴. Це стривожило пакистанський уряд. М. Зія-уль-Хак наказав вилучити тираж єдиної газети, яка написала про ті події, а район Бадабера закрили для журналістів. На запити радянського посольства пакистанська влада відповіла, що там відбулися зіткненнями між загонами моджахедів⁵. Радянська сторона задовольнилася цим поясненням.

М. Гречка, який пізніше брав участь у визволенні з полону О. В. Руцкого, переконував, що про повстання в Бадабері радянська розвідка взнала за кілька годин⁶. За словами іншого розвідника О. Чікішева, розвідка і

¹ Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

² Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 26 июля. – С. 3.

³ Пахмутов С. Указ. соч.

⁴ Олійник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 25 июля. – С. 3.

⁵ Лаврентьев А. В. Указ. соч. – С. 5; Пахмутов С. Указ. соч.

⁶ Михаил Гречка: Это была ад на земле. Размышления бывшего разведчика об афганской войне // Третий сектор. – 2000. – 16 – 23 жовтня (№1). – С. 15.

КДБ не просто знали про повстання, воно могло бути частиною операції з визволення полонених. За задумом, вони мали вийти в ефір зі зверненням до посольства СРСР, ООН і Червоного Хреста. Полонені це зробили, проте повідомлення розцінили як провокацію¹. Остання обставина робить цю версію хиткою. В кожному разі, реакція радянської влади і військового командування очевидна. За словами М. Гречки, на повідомлення з Кабула про події в Бадабері з Москви відповіли: «В Афганістані ми не ведемо жодних бойових дій, військовополонених немає, і тому не може бути жодних операцій з їх звільнення, тим більше, на території мирного Пакистану»². Так замовчуванням інформації про повстання, закриванням очей на долю своїх вояків, нехтуванням усіма можливостями (аж до постійного членства в Раді Безпеки ООН) СРСР приховував свою участь у війні в Афганістані.

Після згадуваних повідомлень про Бадабер до середини 1988 р. теми полонених в СРСР не існувало. Чи не вперше вона прозвучала під час візиту до СРСР Р. Рейгана. 31 травня 1988 р. під час зустрічі президента США зі студентами Московського державного університету студент факультету журналістики запитав про долю 310 радянських солдатів, які пропали без вісти в Афганістані, і чи не могли б США сприяти їх поверненню до СРСР? Рейган відповів: «Звичайно, ми були б дуже раді сприяти цьому»³.

У червні 1988 р. «Красная звезда» опублікувала серію статей, в яких згадувалися полонені і зниклі без вісти в Афганістані⁴. 10 липня Б. В. Громов згадав в інтерв'ю про звільнення рядового А. Поттаханова⁵. Тоді ж про цього водія, який з колоною потрапив під обстріл, вискочив з палаючої машини, але потрапив у засідку, писало «Новое время»⁶. В наступному номері про полонених говорив Генеральний прокурор СРСР А. Сухарев. За його

¹ Пахмутов С. Указ. соч.

² Михаил Гречка. Указ. соч. – С. 15.

³ Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи. – М., 1990. – С. 361

⁴ Олиный А. Непокоренный // Красная звезда. – 1988. – 11 июня. – С. 5; Бурбыга Н. «Я искал путь к своим» // Красная звезда. – 1988. – 16 июня. – С. 3.

⁵ Миронович Г., Олиный А. Вывод осуществляется по плану // Красная звезда. – 1988. – 10 июля. – С. 1.

⁶ Иваненко В. 105 дней в плену // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.

словами, про них у Москві знали з 1980 р., але тоді «не повністю усвідомлювали всіх трагічних наслідків, нелюдських умов, в яких можуть опинитися наші хлопці. Сподівалися на їх повернення на підставі загальноприйнятих домовленостей, загальновизнаних гуманних правил»¹. У кінці серпня «Красная звезда» писала про повернення з Пакистану полковника О. В. Руцкого, збитого під час бойового вильоту². В кінці листопада 1988 р. ця тема потрапила до «Правди» у вигляді листа матері зниклого без вісти «афганця». У коментарях до нього йшлося про 312 полонених і зниклих без вісти, з яких вдалося визволити 27 осіб³.

Полонені тоді не турбували владу, принаймні жодних свідчень про озвучення цього питання під час переговорів чи консультацій не виявлено. Не йшлося про нього й у Женевських угодах 1988 р. Проте на хвилі «перебудови» й «нового політичного мислення», які пожвавили неофіційні контакти між представниками радянської і західної (у тому числі емігрантської) інтелігенції, пошуком полонених почали займатися громадські організації й окремі особи. Таким був І. І. Андронов, історик-сходознавець, журналіст, письменник. З Афганістаном кореспондент «Літературной газети» був пов'язаний з 1981 р., коли пробував писати правду про ту війну. Проте на надіслану до редакції статтю про загиблого під Джелалабадом військового радника почув від головного редактора О. Б. Чайковського категоричну відмову⁴. На початку 1980-х рр. він написав кілька «правильних» робіт про Афганістан⁵. У кінці 1980-х рр. його діяльність отримала інший зміст.

Навесні 1988 р. І. І. Андронов перебував у США. За підтримки кількох американців він створив «Міжнародний комітет за порятунок в Афганістані радянських військовополонених». 15 липня 1988 р. на прес-конференції у

¹ О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10.

² Олийник А., Белаш Н. Полковник Руцкой // Красная звезда. – 1988. – 24 августа. – С. 1.

³ Студенкин П. Вернуть парней на Родину // Правда. – 1988. – 21 ноября. – С. 6.

⁴ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 32–33.

⁵ Андронов И. Афганский урок «солдатам удачи» // Кровавые следы американского империализма. – М., 1982. – С. 122–130; Андронов И., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом. – М., 1983.

Нью-Йорку була оприлюднена програмна заява організації, яка закликала «проявити милосердя й гарантувати кожному право повернутися до СРСР або обрати будь-яку країну за його бажанням»¹. І. І. Андронов згадував, що в Москві створення Комітету якщо і не вітали, то принаймні проти цього не заперечували. Е. А. Шеварднадзе під час візиту до США навіть запросив його засновників до представництва СРСР в ООН. Активісти не просили фінансової підтримки, проте просили в міністра допомогти отримати пакистанські візи. Той пообіцяв, МЗС звернулося до пакистанських колег, проте візи не видали. Першим результатом роботи Комітету було повернення з Канади до СРСР колишнього полоненого М. Головіна. Згодом вдалося повернути харків'янина І. Ковальчука. Його з Головіним 1986 р. вивезла з ДРА британська Мі-6². І. І. Андронов детально змалював тривалу процедуру повернення з США до СРСР С. Целуєвського, чимало місця приділивши опису «роботи» з ним агентури КДБ у Нью-Йорку³. Комітет спробував налагодити співпрацю з родинами полонених у СРСР. Але в кінці листопада 1988 р., після мітингу родичів полонених біля пакистанського посольства в Москві, І. І. Андронов під тиском «органів» був змушений вийти зі складу організації. У січні 1989 р. його звільнили з «Літературної газети»⁴.

Проте ставши, як іронічно писав сам журналіст, «безробітним, потенційним перебіжчиком, ізгоєм під негласною “заборонаю на професію” за мою спеціальністю»⁵ він не полишив громадської діяльності. І. І. Андронов став співзасновником і головою Всесоюзного об'єднання родин радянських військовополонених, активно співпрацював з Комітетом за порятунок радянських військовополонених в Афганістані «Надія».

Під час виборів депутатів Першого з'їзду Народних депутатів СРСР і його роботи афганське питання стало одним з головних. Значний резонанс

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 74.

² Там же. – С. 76–77.

³ Там же. – С. 84–89.

⁴ Там же. – С. 91.

⁵ Там же. – С. 92.

спричинив виступ А. Д. Сахарова на відкритому 25 травня 1989 р. з'їзді. У ньому він повторив свої слова з нещодавнього інтерв'ю канадській газеті, що начебто в Афганістані радянські вертолітники розстрілювали своїх солдатів, які потрапили в оточення, аби ті не могли здатись у полон. Це обурило зал, «афганців» і значну частину радянського суспільства. На жаль, емоційна заява академіка вдарила не по владі, що приховувала правду про «Афган», а по ветеранам тієї війни. За словами одного з фундаторів Руху ветеранів-«афганців» в Україні С. В. Червонописького, ветерани «розцінювали виступ А. Д. Сахарова як “безвідповідальну, провокаційну витівку...”, “приниження честі, гідності і пам'яті синів Батьківщини, які до кінця виконали її наказ”»¹. Тож увага на з'їзді була зосереджена на спростуванні слів вченого, а не на обговоренні рішень Кремля у грудні 1979 р., на що сподівався А. Д. Сахаров.

Одним із наслідків цієї дискусії стало більш активне звернення до проблеми полонених у ЗМІ й активізація зусиль з їх повернення. Продовж тієї весни матері з Комітету «Надія» неодноразово зверталися до І. І. Андронова з проханням продовжити розпочату в США справу. Журналіст з членами «Надії» зустрілися з послом Пакистану в СРСР А. Саттаром. Він свого часу був військовополоненим в Індії, тому був з делегацією привітним. Через нього делегати передали голові пакистанського уряду Б. Бхутто і лідерам ПУА прохання про зустріч. 31 травня посол передав І. І. Андронову згоду Б. Бхутто і моджахедів зустрітись у Пакистані.

І. І. Андронов був безробітним, тож не мав ані коштів, ані права на виїзд за кордон. На допомогу журналісту прийшов головний редактор «Советской літератури» О. А. Проханов, автор кількох романів про Афганістан і Афганську війну². Він прийняв І. І. Андронова на роботу до редакції журналу, а той у відповідь запропонував редактору очолити делегацію «Надії» у Пакистан. О. А. Проханов погодився і домігся видачі для

¹ Червонописький С. В. «Афганська проблема» і політичний волюнтаризм // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 90.

² Проханов А. А. Дерево в центрі Кабула. – М., 1982; Проханов А. А. Рисунки баталіста. – М., 1989.

І. І. Андронova і кількох матерів закордонних паспортів. Фінансову допомогу надав В. Маслін, депутат Верховної Ради СРСР і перший заступник голови «Фонду миру». Ця інстанція й виділила кошти для делегації¹.

17 червня 1989 р. делегація «Надії» вилетіла до Ісламабада. Її прийняв заступник міністра закордонних справ Пакистану Якуб Хан. Він озвучив офіційну позицію свого уряду: радянських полонених у Пакистані не було і немає. 21 червня делегація зустрілась у Пешаварі з С. Моджаддеді, який одразу ж звинуватив СРСР в агресії проти Афганістану. Він визнав, що в таборах моджахедів перебували радянські полонені, але зауважив, що за час війни сам втратив 109 родичів, а 40 тис. моджахедів вважалися полоненими або зниклими без вісти і, можливо, утримувались у СРСР. О. А. Проханов запевнив, що в СРСР повстанців не було. С. Моджаддеді ж переконував, що силоміць моджахеди в Пакистані нікого не тримали, а всі колишні радянські солдати перебували там з доброї волі. Як доказ, до кімнати запросили білявого хлопця на ім'я Дін Мохаммад. Це був А. Лопух з Білорусі, який був у полоні з серпня 1988 р. Він сказав, що залишиться з «братами-моджахедами», але погодився передати листа матері².

С. Моджаддеді озвучив вимоги до Москви: 1. припинення поставок зброї й іншого майна кабульському режиму; 2. надання карт радянських мінних полів в Афганістані; 3. зобов'язання з боку СРСР відшкодувати збитки, завдані Афганістану; 4. встановити поіменно долю всіх полонених чи зниклих без вісти моджахедів; 5. звільнити всіх повстанців з в'язниць у Радянському Союзі. Ці ж вимоги озвучив С. А. Гелайні. Останньою була зустріч з Г. Хекматъяром. На прохання про обмін радянських полонених він показав матерям скалічених моджахедів, але список полонених прийняв³.

«Правда» назвала цей візит «IV раундом переговорів радянського й афганського посольств з опозицією в Ісламабаді»⁴. Кремль не хотів визнавати

¹ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 99–101.

² Там же. – С. 104–108.

³ Там же. – С. 109–111.

⁴ Переговоры в Исламабаде // Правда. – 1989. – 23 июня. – С. 5.

участі громадської організації в такому складному питанні. 5 липня 1989 р. делегація зустрілася з Б. Бхутто. Вона погодилася сприяти обміну полонених, але взамін вимагала повернення пакистанців з афганських в'язниць¹.

По поверненні до Москви І. І. Андронов й кількох матерів прийняв М. С. Горбачов. Повідомляючи про цю зустріч, «Правда» писала про активну діяльність радянського уряду в справі повернення полонених². Як згадував І. І. Андронов, 25 хвилин з півгодинної зустрічі Генсек розмірковував про афганську проблему загалом і важливість її врегулювання в рамках Женевських угод. Однак М. С. Горбачов дав вказівку Є. М. Примакову підготувати звернення до М. Наджибулли з проханням прийняти делегацію «Надії» й організувати обмін моджахедів на радянських громадян³.

21 липня делегація «Надії» була в Кабулі. М. Наджибулла прийняв її непривітно. У кабульських в'язницях тоді перебувало 2 260 «заколотників, їх агентів і посібників». Ще 864 особи утримували в провінційних в'язницях. Президент запропонував звільнити 20 польових командирів. Щодо пакистанців, він повідомив про 25 ув'язнених і погодився звільнити їх без жодних умов задля налагодження діалогу з Ісламабадом. Шеф резидентури КДБ в Кабулі В. П. Зайцев підготував списки моджахедів і пакистанців⁴.

І. І. Андронов на початку вересня 1989 р. знову був у Пакистані, цього разу лише з одним батьком полоненого, О. Амеліним. Ситуація на той час не сприяла перемовинам: Б. Бхутто через конфлікт з парламентом загрожувала відставка, в Афганістані тривали бої. І. І. Андронов налагодив контакт з шефом ISI Ш. Калу і передав йому список афганців і пакистанців, яких М. Наджибулла був згоден видати для обміну. Після цього І. І. Андронов вирушив до ставки Г. Хекмат'яра. Сам він тоді був під Джелалабадом, тому журналіста прийняв один з його заступників. Він сказав, що особи зі списку

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 113.

² Встреча М. С. Горбачева с делегацией комитета «Надежда» // Правда. – 1989. – 15 июля. – С. 1.

³ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 114.

⁴ Там же. – С. 115–117.

І. І. Андронів моджахедів не цікавили і передав свій з 24 осіб, серед яких було 12 арабів. Взамін він обіцяв звільнити двох осіб¹. Посольство СРСР у Кабулі змогло знайти вісьмох з них (п'ятьох афганців, пакистанця і двох саудівців), але моджахеди запевнили, що звільнять обіцяних полонених².

У середині листопада пакистанське посольство в Москві повідомило про готовність пешаварців звільнити В. Прокопчука і А. Лопуха, але на обміні мали бути присутні лише І. Андронов і їх матері. 23 листопада ці троє, телеоператор і кореспондент «Ізвестій» були в Пакистані. Обміном керував С. А. Гелайні, а сама процедура перетворилася на антирадянський мітинг. Посол В. П. Якунін у заявах та інтерв'ю говорив про роль уряду і посольства в Пакистані, а сам І. І. Андронов жодного разу не потрапив у кадр³. Але «Правда» й «Ізвестія» відзначили роль у звільненні полонених «Надії»⁴.

Тож до кінця 1989 р. делегації «Надії» домоглися звільнення двох полонених «афганців». Напевне, слова А. Олійника, що до середини 1989 р. були звільнені або обміняні 178 полонених⁵, створювали ілюзію масовості й відносної простоти цього процесу. Проте тут ішлося про всіх полонених, звільнених переважно в ході бойових дій чи обміняних за увесь час війни.

На процес звільнення полонених впливали зміни в СРСР і потужний ментальний злам, спричинений «перебудовою». На хвилі критики політики попередньої радянської влади, посиленої засудженням рішення про введення радянських військ до ДРА на Другому з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р., ставлення до воїнів-«афганців» змінилося: критика на адресу тих, хто приймав рішення і віддавав накази, була переадресована на тих, хто їх виконував. З полоненими ситуація була не менш складною. З одного боку, активізувалася громадськість, яка, не чекаючи допомоги від влади, брала до

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 120–124.

² Юсин М. Трудные переговоры в Пешаваре // Известия – 1989. – 10 ноября. – С. 5.

³ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 127–128.

⁴ В объятиях Родины // Правда. – 1989. – 29 ноября. – С. 5; Болдинюк А. Долгая дорога домой // Правда. – 1989. – 30 ноября. – С. 5; Юсин М. «Жест доброй воли» в Пешаваре // Известия. – 1989. – 29 ноября. – С. 5.

⁵ Олейник А. Тайна лагеря Бадабера // Красная звезда. – 1990. – 26 июля. – С. 3.

своїх рук ініціативу в звільненні своїх рідних. У кінці 1989 р. у Москві відбувся Всесоюзний з'їзд матерів військовослужбовців, що пропали без вісти в Афганістані¹. У січні 1990 р. Кабул відвідала делегація Всесоюзного об'єднання сімей військовополонених в Афганістані². Сприяли пошуку полонених емігранти з СРСР. Художник М. М. Шемякін налагодив для цього контакти з С. Моджаддеді, через фірму «Аполло Фоундейшн» продав кілька своїх картин, а виручені кошти перераховував інвалідам-«афганцям»³.

З іншого боку, в СРСР в ті роки панівними були дві точки зору, які були озвучені в «Новом часі» восени 1989 р. Стаття була побудована у формі обміну думками щодо того, як держава і суспільство мали ставитися до полонених «афганців». За першою, «мають бути амністовані всі». Проте впливові позиції мала інша, виплекана багаторічною пропагандою, точка зору. Читач писав, що полонені порушили присягу і зрадили Батьківщину⁴. Інший був більш категоричний: «Зараз ми їх усіх помилуємо, а як нам потім молоде покоління виховувати?.. Нашому суспільству не потрібні зрадники»⁵.

У цій контраверсійній статті авторка підняла кілька важливих питань. По-перше, чи етично було взагалі засуджувати молодих людей без життєвого досвіду? Адже про помилковість війни почали говорити нещодавно, а радянські хлопці відчували це з перших днів в Афганістані. «Не можна вимагати від людини подвигу, якщо вона не впевнена у правоті своєї справи»⁶. По-друге, шлях до полону був різним. У статті наведені спогади колишніх полонених. М. Говтва у полон потрапив, залишивши свою частину через «позастатутні відносини» з «дідами»⁷. М. Сапожникова полонили в бою. На зауваження, що, згідно зі Статутом, він міг потрапити в полон лише без свідомості, а в іншому разі мав застрелитися, хлопець відповів: «Але

¹ Олейник А. Сердця живут надеждой // Красная звезда. – 1989. – 27 декабря. – С. 4.

² Из Афганистана – домой // Правда. – 1990. – 16 января. – С. 6.

³ Большаков В. Вернуть солдат на Родину // Правда. – 1990. – 4 ноября. – С. 5.

⁴ Лагутина И. Амнистия // Новое время. – 1989. – №43. – С. 32.

⁵ Там же. – С. 34.

⁶ Там же. – С. 32.

⁷ Там же. – С. 33.

навіщо? Я зовсім не збирався помирати в 20 років. Краще вже полон – хоч якась, але надія, що житимеш... І я не відчуваю за собою провини»¹. В іншій статті підполковник А. В. Корчагін не погоджувався: «В усі часи... полон вважався ганьбою для воїна, який можна змити лише кров'ю»².

Такі публікації не стільки давали готові відповіді, скільки пропонували матеріал для роздумів, підводили до думки, що вироблені тоталітарною владою в роки Другої світової війни стандарти вже застаріли. Така дискусія на сторінках періодики була явищем позитивним, і влада тут не встигала за громадською думкою. І. І. Андронов згадував, як у лютому 1991 р. йому до рук потрапив документ КДБ, в якому думка про необхідність звільнення всіх полонених була визначена «непатріотичною»: «Більшість з них скоїли... злочини... або пов'язані кров'ю з моджахедами»³. Цьому можна знайти пояснення: на час виведення ОКРВ, за даними радянської розвідки і КДБ, у лавах моджахедів воювали 64 колишні радянські вояки⁴.

У кінці листопада 1989 р. «Красная звезда» озвучила офіційні дані: 330 полонених і зниклих без вісти⁵. За кілька днів «Ізвестія» опублікувала «офіційний» список з 311 осіб. За даними Всесоюзного об'єднання родин військовополонених, до нього слід було додати ще 47 осіб. Їх пошуку і поверненню заважали небажання Кабула звільняти ув'язнених повстанців, перебування полонених у таборах різних партій. Та й чимало з тих, хто вважався зниклим без вісти, насправді загинули⁶.

Улітку 1990 р. питання полонених вийшло на державний рівень. Після обрання до Верховної Ради РРФСР і призначення заступником Голови її

¹ Лагутина И. Указ. соч. – С. 34.

² «И она мне, проклятая, снится / Беседа А. Некрылова с А. В. Корчагиным, В. Ф. Воробьевым и Я. П. Горошком // Коммунист вооруженных сил. – 1990. – №9. – С. 52.

³ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 149.

⁴ Советские солдаты-дезертиры до сих пор скрываются в Афганистане: <https://podrobnosti.ua/221157-sovetskie-soldaty-dezertiry-do-sih-por-skrывajutsja-v-afganistane.html>

⁵ Олийнык А. Никто не будет забыт // Красная звезда. – 1989. – 22 ноября. – С. 1.

⁶ Юсин М. Двое на Родине. Вернутся ли остальные? // Известия. – 1989. – 2 декабря. – С. 7.

Комітету з міжнародних справ І. І. Андронов запропонував організувати переговори з моджахедами. Цю ідею підтримали О. В. Руцкой і Голова ВР РРФСР Б. М. Єльцин. Але проти цього був КДБ і особисто В. О. Крючков¹.

І. І. Андронов усе ж вилетів до Пакистану з матерями полонених і в кінці липня 1990 р. зустрівся з в. о. міністра закордонних справ І. Муршедом. Проте через відставку Б. Бхутто жодних результатів та зустріч не мала. Під час того візиту І. І. Андронов вперше запропонував організувати перемовини з вождями моджахедів у Москві². Тоді ж «Правда» писала про звільнення афганськими спецслужбами А. Копадзе³. Місяцем раніше вони ж передали СРСР звільненого з полону Н. Хандимурадова⁴.

По поверненні до Москви І. І. Андронов зустрівся з Б. М. Єльциним, і той доручив журналісту підготувати візит моджахедів до Москви. Проте цьому завадило протистояння між Б. М. Єльциним і М. С. Горбачовим. КДБ і особисто В. О. Крючков такі контакти мали за антирадянську операцію ЦРУ. Це робило І. І. Андронова трохи не американським агентом, який прагнув врятувати «пов'язаних кров'ю з ворогами мерзенних дезертирів... і зрадників»⁵. Тож діалог з моджахедами припинився майже не розпочавшись.

Майже рік радянські ЗМІ мовчали про полонених. 13 серпня 1991 р. «Правда» повідомила про звільнення К. Алі Ташрифова, який був у полоні сім років. Його обміняли на 25 ув'язнених в Афганістані моджахедів⁶.

Після серпневого путчу зникли перепони, які раніше заважали контактам з моджахедами. Віце-президент РРФСР О. В. Руцкой запросив І. І. Андронова поновити роботу з пошуку полонених. Журналіст організував зустріч О. В. Руцкого з послом Пакистану в СРСР А. Казі, який пообіцяв посприяти в переговорах з моджахедами⁷. 6 і 20 вересня 1991 р. Президія

¹ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 136–138.

² Там же. – С. 142.

³ Из потока новостей. Афганистан // Правда. – 1990. – 26 июля. – С. 6.

⁴ Олейник А. Вернулся из плена // Красная звезда. – 1990. – 23 июня. – С. 3.

⁵ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 146–149.

⁶ Вызволен из беды // Правда. – 1991. – 13 августа. – С. 5.

⁷ Андронов І. І. Указ. соч. – С. 154.

Верховної Ради РРСФР прийняла дві постанови, які різнилися лише одним словом. Першою Комітет ВР РРФСР з міжнародних справ і зовнішніх економічних зв'язків отримав повноваження відновити підготовку переговорів між Афганістаном і Пакистаном щодо пошуку й обміну радянських полонених¹. Друга проголошувала те ж саме, але з уточненням: «екстрено»². Тими ж днями «Правда» повідомила про обмін на моджахедів Н. Алоярова, який потрапив у полон у 1987 р. біля Саланга³.

Тоді ж розпочалися перемовини з лідерами ПУА про візит останніх до Москви. Одним з питань, які обговорювалися під час листопадової зустрічі в делегацією моджахедів, було звільнення полонених. Б. Раббані в інтерв'ю радянським ЗМІ в'їдливо сказав: «Раніше, за часів Брежнєва, ви ніколи не цікавилися долею своїх солдатів і офіцерів, які потрапили до нас у полон»⁴.

7 грудня 1991 р. І. І. Андронов вилетів до Пакистану, де зустрівся з шефом ISI генералом Дуррані. Той обіцяв організувати зустріч О. В. Руцкого з Б. Раббані. 17 грудня до Пакистану прибув О. В. Руцкой. 19 грудня він і посол В. П. Якунін зустрілися з пакистанськими генералами в Лахорі. Вони пов'язали сприяння у звільненні полонених з поставками Пакистану радянської військової техніки. Проте О. В. Руцкой не мав повноважень обіцяти пакистанцям зброю, тож переговори не мали жодних конкретних результатів. 21–22 грудня делегація зустрілася з ватажками моджахедів. Вони пообіцяли звільнити М. Виродова, який перебував у полоні з 1982 р., прийняв іслам і ім'я Насратулла. Проте він відмовився повертатися на Батьківщину і лише передав батькам листа⁵. Про Виродова/Насратуллу неодноразово писали ЗМІ. Харків'янин Микола Виродов потрапив у полон під час бою, в

¹ Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 6 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 107.

² Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 20 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. – М., 1996. – С. 107.

³ За 24 часа. Афганистан // Правда. – 1991. – 13 сентября. – С. 4.

⁴ Олийнык А. Моджахеды готовы на диалог с русскими // Красная звезда. – 1991. – 15 ноября. – С. 3.

⁵ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 167–169.

якому з 20 бійців живим залишився лише він. Пізніше він воював на боці моджахедів, після падіння режиму М. Наджибулли служив у поліції. У 1996 р. М. Виродов відвідав Україну, проте повернувся до Афганістану¹.

Тоді ж на півночі Афганістану перебував В. М. Снігерьев, ще один журналіст (працював у «Комсомольській правді» і «Правді»), відомий репортажами з Афганістану і резонансною книгою, написаною спільно з Д. Й. Гаєм². Він розшукав шістьох осіб (трьох росіян, двох українців і молдованина), які вважалися зниклими без вісти. З них лише двоє потрапили у полон у бою, а повернутися згодилися троє. В. М. Снігерьев розповів про Миколу (змінив ім'я на Ісламуддин), який у полоні Ахмад Шаха Масуда перебував 9 років. Він майже забув російську, але вільно говорив перською. Хлопець сказав журналісту: «Я люблю афганців, це рідні для мене люди... Вони воюють за свободу і за іслам. І я залишуся з ними назавжди»³.

В. М. Снігерьев торкнувся важливої теми. Микола-Насратулла і Микола-Ісламуддин відмовилися повертатися додому. Журналіст пояснив це інстинктом самозбереження. Кілька років у полоні впливали на психологію молодих людей. Дехто розчарувався у своїй «інтернаціональній місії», хтось знайшов нових друзів чи кохання. Тієї країни, яка посилала їх на війну, вже не було. Вдома їх чекали невідомість і необхідність адаптуватися до нових умов⁴. Пізніше писали про О. Оленіна, Ю. Степанова і В. Дубину (останній родом з України), які також відмовилися повернутися на Батьківщину⁵.

Після бесід з хлопцями (ще одного В. М. Снігерьев назвав «Геною») журналіст зробив висновок: «Безглуздо боротися за звільнення тих, хто вважає себе вільним»⁶. Тут йшлося про Г. Цевму з Тореза Донецької обл., який взяв ім'я «Нікмохаммат». У згаданому списку колишніх бійців ОКРВ у

¹ Советские солдаты-дезертиры...

² Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны. – М., 1991.

³ Снегирев В. В плену // Труд. – 1992. – 31 января. – С. 1, 3.

⁴ Там же. – С. 3.

⁵ Дубнов А. «Мы стали мусульманами» // Новое время. – 1993. – №42. – С. 30.

⁶ Снегирев В. Указ. соч. – С. 3.

лавах моджахедів лише один мав ім'я «Геннадій». Він мешкав у Кундузі, у 2004 р. збирався повернутися в Україну, проте залишився в Афганістані¹.

На початку 1992 р. з І. І. Андроновим зв'язався посол Пакистану в Москві А. Казі і повідомив, що Б. Раббані готовий звільнити з полону Рустамова, Абдукаримова й Ерматова². Проте повернутися погодився лише Рустамов. У полон він потрапив у 1984 р. (покуривши анаші, гуляв без зброї Кабулом і був викрадений), двічі тікав і двічі його ловили³.

Після падіння режиму «Ватан» були ще кілька спроб звільнення полонених. 13 травня 1992 р. до Кабула прибув міністр закордонних справ Росії А. В. Козирев з надрукованими в Росії афгані, 80 т борошна і ліків і вітальним зверненням від Б. М. Єльцина. Шість годин міністр прочекав на летовищі, проте моджахеди так і не прибули зустріти гостя. І. І. Андронов після кількох візитів до Ісламабада і Кабула домогся звільнення С. Фатєєва з Кемерово. За звільнення ще 12 осіб Ахмад Шах Масуд вимагав 10 млн. дол. або рівноцінні поставки військового майна і видачі афганських дітей з дитячих притулків колишнього СРСР. Ця угода не була реалізована⁴.

26 березня 1992 р. Президенти РФ і США погодили створення Спільної комісії у справах військовополонених і зниклих без вісти, яка встановила долю 163 громадян колишнього СРСР, які вважалися зниклими без вісти⁵. У вересні 1993 р. в Інституті Сходознавства РАН відбулася конференція за участю представників 42 установ з країн СНД і США, присвячена звільненню і реабілітації військовослужбовців, що потрапили в полон чи зникли без вісти в Афганістані. Було прийняте звернення до ООН, ОІК, урядів Афганістану, Ірану, Пакистану, Саудівської Аравії, США, а також РПЦ, Духовних правлінь мусульман у країнах СНД сприяти звільненню полонених⁶.

¹ Советские солдаты-дезертиры...

² Андронов И. И. Указ. соч. – С. 168–169.

³ Там же. – С. 176–179.

⁴ Андронов И. И. Указ. соч. – С. 182–187.

⁵ Российско-американская совместная комиссия по делам военнопленных и пропавших без вести: www.nhat-naw.ru/vietnamwar/poisk4/html

⁶ Ганковский Ю. В. Наследие афганской войны // Восток. – 1994. – №2. – С. 159–160.

За час війни в Афганістані 417 радянських військовослужбовців пропали без вісти або потрапили у полон. 111 з них були звільнені, з них 53 особи – під час бойових операцій, які здійснювалися переважно «по гарячих слідах». Решта 59 були звільнені дипломатичними й іншими каналами. З них 40 повернулися додому, 19 залишилися за кордоном. 11 звільнених повернулися до УРСР¹. Ще семеро українців виїхали до інших країн: п'ятеро до США, по одному до Канади й Австралії². З 417 осіб близько 30% загинули і їх тіла не знайшли. Ще біля 40% загинули після потрапляння у полон. І лише біля 30% залишалися в полоні до виведення ОКРВ³.

Отже, проблема полону в Афганській війні лишається недостатньо вивченою її сторінкою. До кінця 1980-х рр. ставлення до неї радянської влади базувалося на принципах, сформульованих в роки Другої світової війни. Тривале замовчування цієї проблеми стало підставою для гострих дискусій і додатковим аргументом на користь визнання злочинними дій Кремля в Афганістані. В останні роки існування СРСР проблема пошуку і звільнення полонених привернула увагу громадськості. Діяльність громадських організацій і окремих діячів змусила активізуватися в цьому напрямку і владу. Попри певні успіхи слід визнати, що чимало часу було втрачено, а тривала бездіяльність влади в цьому питанні посилювала її критику. Тож проблема полону посилила негативні оцінки афганської політики СРСР і суттєво підірвала авторитет влади, поглибивши кризу системи і режиму.

Таким чином, у 1989–1991 рр. СРСР здійснював свою афганську політику у двох вимірах. Перший був «публічним», він регулювався угодами, висвітлювався в ЗМІ й обґрунтовувався традиціями двосторонніх відносин на принципах рівноправності, поваги до суверенітету і невтручання у внутрішні справи. Інший вимір був прихованим, оскільки ці відносини лежали поза сферою публічної політики. І після виведення військ Кремль підтримував режим М. Наджибулли у громадянській війні, залишаючись стороною

¹ Аблазов В. И. Долгий путь... – С. 15.

² Червонописский С. В. и др. Указ. соч. – С. 221.

³ Аблазов В. И. Долгий путь... – С. 13.

конфлікту. Якщо в умовах присутності в Афганістані ОКРВ ця підтримка була насамперед військовою, то в 1989–1991 рр. її головним змістом були поставки озброєння і збереження інституту радників. В ці роки СРСР надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю у великій кількості. Військово-технічне забезпечення і радники посилили обороноздатність кабульського режиму. Він протистояв опозиції до припинення надання цієї допомоги в кінці 1991 р. і був повалений навесні наступного року.

Забезпечивши утримання при владі партії НДПА/«Ватан», радянська її підтримка сприяла ескалації афганського конфлікту, унеможливила його політичне врегулювання в рамках Женевських угод 1988 р. Продовження громадянської війни із застосуванням урядовою армією потужної радянської зброї посилювало згубні демографічні й економічні наслідки афганської кризи.

Ті ресурси, які Москва витратила на свого афганського клієнта, були своєрідною компенсацією за збережені життя радянських вояків, які могли загинути в Афганістані за ці роки, якби війська не були б виведені. Але для радянської економіки ця допомога була обтяжливою. Афганська політика СРСР у 1989–1991 рр. була продовженням політики «холодної війни», коли ідеологічні інтереси переважали державні. Вона була одним із чинників кризи і розпаду СРСР, що має стати предметом окремого дослідження.

Під впливом «перебудови», «гласності» і «нового політичного мислення» в афганській політиці СРСР розвинувся ще один вимір. З кінця 1980-х рр. повноваження офіційної дипломатії у відносинах з Афганістаном, Пакистаном, перехідним урядом Афганістану перебравли на себе громадські організації, журналісти, митці, матері «афганців». Їх зусиллями було встановлено долю і звільнено кількох радянських полонених. Це сприяло зародженню в СРСР елементів громадянського суспільства, а така «громадянська дипломатія» була додатковим свідченням кризи радянської системи й держави.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можемо зробити висновки, які виносяться на захист:

– Аналіз стану наукової розробки проблеми дослідження засвідчив недостатнє її розкриття в історіографії, незважаючи на існування великого масиву праць та ґрунтовне вивчення окремих аспектів афганської кризи і політики СРСР щодо Афганістану українськими та зарубіжними, передусім російськими, дослідниками. Більшість досліджень здійснювались у рамках військової історії. В історичній науці відсутня наукова праця, в якій би комплексно і системно вивчалася політика Радянського Союзу щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

– Джерельну базу дослідження умовно можна поділити на групи:

1. офіційні документи вищих органів влади СРСР, радянського посольства, апарату Головного військового радника та представництва КДБ в Афганістані, а також документи органів влади Афганістану і США;
2. міжнародні документи одностороннього і багатостороннього характеру та документи міжнародних організацій;
3. промови, заяви, інтерв'ю радянських, американських, афганських, пакистанських політичних і військових діячів;
4. радянська урядова статистика;
5. мемуари і щоденники представників радянської влади та їхнього оточення, дипломатичного корпусу, військового командування, керівників КДБ та інших спецслужб СРСР, радників, офіцерів Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, журналістів і громадських діячів, а також американських, афганських, пакистанських політиків і військових;
6. матеріали радянських ЗМІ.

Така широка і різноманітна джерельна база усебічно характеризує афганську кризу, політику СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. та її вплив на міжнародні відносини і надає можливість досягти мети дослідження, вирішити всі поставлені у ньому завдання, як і застосована методологія – глобальний підхід на основі принципів історизму, логічності і багатофакторності, з

використанням загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження.

– З часу відновлення суверенітету в 1919 р. Афганістан балансував між великими державами: спочатку між Великою Британією і Радянською Росією/СРСР, а після Другої світової війни – між СРСР і США. Нейтралітет у зовнішній політиці давав змогу Кабулу отримувати необхідну допомогу від двох наддержав. Від середини 1950-х рр. СРСР перебрав на себе роль головного соціально-економічного, торговельного і військового партнера Афганістану, але країна була рівновіддаленою від головних учасників «холодної війни». Однак це позначилось на суспільно-політичних процесах: з середини 1960-х рр. там почали виникати партії і рухи, які мали відмінні погляди на шляхи модернізації країни та її зовнішньополітичну орієнтацію. Найбільш радикальними були ісламістські партії і марксистська Народно-демократична партія Афганістану. Вони не були масовими і залежали від допомоги ззовні. Режимам М. Захір-шаха і М. Дауда вдавалося забезпечувати відносну політичну стабільність у країні. Цей хиткий баланс порушив військовий переворот 27 квітня 1978 р., який назвали початком «Квітневої («Саурської») національно-демократичної революції».

– Продовж квітня 1978 – грудня 1979 рр. Афганістан з відносно стабільної і малоцікавої для світу країни перетворився на кризову державу з потенційно небезпечним внутрішнім конфліктом, який загрожував стабільності в регіоні. Афганська криза виникла внаслідок перевороту 27 квітня 1978 р. і приходу до влади орієнтованої на СРСР НДПА. Вона започаткувала масштабні соціалістичні перетворення, які спочатку наштовхнулись на нерозуміння, а згодом – на опір значної частини населення країни: духовенства, інтелігенції, підприємців, селян, племінної верхівки, етнічних меншин. У відповідь влада застосовувала репресії. Визнання Москвою перевороту «революцією» і всебічна підтримка «народної влади» перетворили СРСР на вагомий чинник афганської кризи. Остання набула рис

регіональної, оскільки впливала на сусідні країни, а втягнення до неї СРСР в умовах «холодної війни» загрожувало перетворити її на глобальну.

– На афганську політику СРСР в 1978–1979 рр. впливали військово-політична ситуація в Демократичній республіці Афганістан (ДРА), боротьба за владу між фракціями НДПА «Хальк» і «Парчам», а також між її лідерами Н. М. Таракі й Х. Аміном. В політиці СРСР щодо Афганістану в цей період можна виділити три етапи.

З квітня 1978 по березень 1979 рр. СРСР підтримував і спрямовував зусилля НДПА з соціалістичної модернізації Афганістану за допомогою фінансової й економічної допомоги, інституту радників, поставок озброєння і військової техніки. Новий формат відносин між державами закріпив Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво від 5 грудня 1979 р. Під впливом СРСР ДРА з нейтральної країни перетворилася на радянського сателіта. Це позначилось на її відносинах з Пакистаном, Іраном, західними країнами, передусім із США. Це відбувалося на тлі розгортання внутрішнього афганського конфлікту. Радянська присутність робила гасла опозиції не лише антиурядовими, але й антирадянськими.

На другому етапі (березень–вересень 1979 р.), під впливом заколоту в Гераті в середині березня 1979 р., який був спрямований проти уряду і радянських представників і коли вперше проти НДПА виступила армія, відбулись загострення афганської кризи й ескалація радянської присутності в ДРА. Під впливом цього вперше у Політбюро ЦК КПРС і під час кількох перемовин радянських лідерів з Н. М. Таракі обговорювалося питання можливого збройного втручання СРСР в афганську громадянську війну. Кремль відмовив у надсиланні до ДРА військ, проте суттєво розширив підтримку НДПА вже апробованими методами, а також таємно спрямував до Афганістану окремі військові підрозділи.

Після чергового військового перевороту і захоплення у вересні 1979 р. влади Х. Аміном ситуація в ДРА загострилась. Існувала реальна загроза падіння режиму. Ситуація ускладнювалася й тим, що через відкриту

підтримку Кремлем Н. М. Таракі в його конфлікті з Х. Аміном відносини останнього з радянськими представниками суттєво погіршились. У Москві не довіряли Х. Аміну і схилились до думки замінити його більш лояльним Б. Кармалем. Ресурсів, які СРСР мав у ДРА, для цього було недостатньо, тож у Кремлі схвалили рішення про військову інтервенцію.

– Питання про збройну інтервенцію в ДРА обговорювали в Кремлі продовж листопада–грудня 1979 р. Остаточо його схвалило Політбюро ЦК КПРС 12 грудня. Відповідальними за це були члени Комісії Політбюро по Афганістану міністр оборони Д. Ф. Устинов, міністр закордонних справ А. А. Громико і голова КДБ СРСР Ю. В. Андропов. Головним мотивом того рішення було не допустити вірогідне падіння прорадянського режиму в Афганістані, який самотужки був неспроможний протистояти підтримуваний більшістю афганців опозиції. Важливу роль відіграло бажання усунути від влади важкопрогнозованого і майже неконтрольованого Х. Аміна і замінити його вірогідно більш лояльним Б. Кармалем. Стратегічна мета полягала також у зміцненні присутності СРСР у Південній Азії та на Близькому Сході, що мало посилити позиції Кремля в «холодній війні».

До середини грудня до Афганістану було таємно перекинуто кілька підрозділів спеціального призначення КДБ і ГРУ, найбільшим з яких був т. зв. «мусульманський батальйон». Водночас у Туркестанському військовому окрузі було сформовано контингент вторгнення з п'яти дивізій, кількох окремих бригад і полків, авіації, об'єднаних у 40-ову армію. Радянська інтервенція в Афганістан розпочалася 25 грудня 1979 р. 27 грудня загони спецпризначення здійснили операцію «Шторм-333», наслідком якої стало убивство Генерального секретаря НДПА, Голови Революційної ради і Ради міністрів ДРА Х. Аміна. Наступного дня його замінив радянський ставленик Б. Кармаль. Продовж січня–лютого 1980 р. радянські війська зайняли Кабул і великі міста, взяли під контроль шляхи, аеродроми й інші стратегічні об'єкти Афганістану. Від самого початку вони виконували окупаційні функції. Першою свідомою реакцією афганців на це стало

повстання в Кабулі 21–23 лютого 1980 р., відоме як «Аллах Акбар!». Попри його придушення спільними зусиллями афганської і радянської армій, воно засвідчило початок опору радянській окупації країни.

– Радянське вторгнення до ДРА супроводжувалося потужним пропагандистським забезпеченням, засади якого виробило Політбюро ЦК КПРС 27 грудня 1979 р. «Введення» військ виправдовувалося необхідністю захисту завоювань «Квітневої революції» від «імперіалістичної агресії» і «внутрішньої контрреволюції» і було здійснене на прохання «законного афганського уряду», відповідало Статуту ООН і радянсько-афганському Договору від 5 грудня 1978 р. Надалі це обґрунтування втілилось у словосполученнях «інтернаціональний обов'язок» і «обмежений контингент радянських військ» в Афганістані.

Реакція населення СРСР на інтервенцію в ДРА була переважно схвальною. Більшість громадян підтримувала дії влади, аргументуючи це потребою СРСР відстояти свій авторитет лідера «соціалістичного табору» та захистити власну безпеку, не дозволивши Афганістану потрапити під вплив «імперіалістичних» держав. Окремі прояви протесту, як то заяви академіка А. Д. Сахарова, звернення до ЦК КПРС співробітників Інституту економіки світової соціалістичної системи Академії Наук СРСР, висловлювання окремих військових, так само як окремі прояви вільнодумства і критики дій влади з боку громадян країни, були не здатні вплинути на політику Кремля і спростувати офіційну версію афганських подій.

– З кінця грудня 1979 р. по 15 лютого 1989 р. Афганістан був окупований радянськими військами. Вони взяли на себе головний тягар бойових дій у війні, в якій режиму НДПА протистояла підтримувана більшістю афганців опозиція. Попри значну чисельну і військово-технічну перевагу радянські війська спільно з афганською урядовою армією не спромоглися завдати поразки розрізненим загонам моджахедів. Увесь цей час радянські війська контролювали не більше половини території країни. Тож влада уряду НДПА поширювалась на Кабул, великі міста та сільські

території навколо них і стратегічних доріг, а радянська армія була головним (якщо не єдиним) гарантом утримання його при владі.

У 1980-ті рр. Афганістан перебував під зовнішнім управлінням; усі засади внутрішньої і зовнішньої політики країни визначала Комісія Політбюро ЦК КПРС по Афганістану, а втілювали їх у життя радники за підтримки радянського посольства й армії. Згідно запровадженого в 1980 р. принципу «подвійної вертикалі» радники, яких було біля 10 тис. осіб, працювали в усіх органах, установах і структурах країни в центрі і на місцях.

– СРСР реалізовував в Афганістані політику «соціалістичної орієнтації». Вона передбачала перехід відсталих держав «третього світу» від «феодалізму» до соціалізму, минаючи капіталізм, за всебічної підтримки СРСР і країн «реального соціалізму». Ця політика була апробована в кількох десятках країн Азії та Африки, проте лише в ДРА вона реалізовувалася в умовах військової окупації країни і лише на тій її частині, яку утримували радянські війська. За сприяння СРСР в Афганістані було вибудовано однопартійну політичну модель із зосередженням всієї влади в руках НДПА, відбулося злиття державних і партійних структур, було створено систему підготовки партійних кадрів через Демократичну організацію молоді Афганістану і піонерську організацію, налагоджено роботу органів державної безпеки й охорони правопорядку, перебудовано на радянський лад систему освіти і виховання. Економічна модель була плановою при офіційному співіснуванні державного, кооперативного і дрібного приватного секторів.

Така політика мала певні здобутки. В Афганістані запрацювали низка державних промислових і сільськогосподарських підприємств, зросла кількість закладів освіти й охорони здоров'я. Водночас перенесення радянського досвіду державно-партійного і господарського будівництва мало згубні наслідки. Запроваджені структури були чужими для афганського патріархального і релігійного суспільства, господарські об'єкти не могли ефективно працювати без радянської фінансово-технічної і кадрової допомоги. До того ж радянські військова окупація і неприхований диктат над

політикою НДПА свідчили про несаможиттєвість афганської влади і зумовили неприйняття її більшістю афганців. Це також радикалізувало афганську опозицію, яка отримувала допомогу ззовні.

– Афганське питання продовж 1980-х рр. справляло визначальний вплив на СРСР, тож питання афганської політики Кремля не сходило з порядку денного. Стратегічно ця політика була незмінною і відповідала обраній у грудні 1979 р. стратегії – підтримувати афганський режим, спрямовуючи його шляхом «соціалістичної орієнтації». Корегуванню підлягали лише комбінація засобів і механізмів цієї підтримки. До середини 1980-х рр. головними знаряддям «радянської» Афганістану були сотисячний «обмежений контингент радянських військ», розгалужений апарат радників і соціально-економічна, фінансова і військово-технічна допомога. Головною передумовою прямування країни «прогресивним шляхом» Кремль вважав військову перемогу над опозицією, тому саме військовий аспект афганської політики СРСР був визначальний.

Нове керівництво Кремля на чолі з М. С. Горбачовим, яке оголосило «перебудову» у внутрішній і «нове політичне мислення» у зовнішній політиці, переглянуло перелік методів і засобів підтримки НДПА. Запропоновані ним ідея «афганізації» конфлікту й якнайшвидше виведення радянських військ утім не означали відмови від магістральної лінії, якої дотримувались у Кремлі майже до кінця існування СРСР: «за жодних умов не втратити Афганістан». Попри половинчастість і суперечливість такої політики, вона зробила можливим пришвидшення політичного врегулювання афганської кризи і, зрештою, виведення з Афганістану радянських військ.

– Радянську інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р. засудили США, держави Західної Європи, Японія, Китай, Пакистан, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет, більшість членів Руху неприєднання. Проти дій Москви були деякі держави «соціалістичного табору» і «братні» партії в країнах Європи. Неприйняття радянської агресії в Афганістані засвідчили дебати з афганського питання в РБ і ГА ООН у січні 1980 р. Радянську інтервенцію в

ДРА засудили представники 108 країн, за рік їх кількість зростає до 116. Невдовзі США та їхні союзники запровадили проти СРСР торговельні, фінансові і технологічні санкції.

– Афганська політика СРСР справила визначальний вплив на радянсько-американські відносини. Радянська інтервенція в ДРА остаточно згорнула «розрядку» і спричинила загострення «холодної війни». Бойкот Олімпіади в Москві у 1980 р. США та іншими державами, бойкот у відповідь Ігор у Лос-Анджелесі у 1984 р. Радянським Союзом і державами «соціалістичного табору», обопільні звинувачення в «імперіалізмі» й «агресії», новий виток гонки озброєнь тощо були спровоковані діями Кремля в Афганістані. Запроваджені адміністрацією Дж. Картера за підтримки союзників торговельні, фінансово-економічні і технологічні санкції були посилені адміністрацією Р. Рейгана і досягли кульмінації в середині 1980-х рр. Вони мали на меті змусити СРСР заплатити якомога вищу ціну за Афганістан. Санкції і падіння цін на нафту в 1986 р. згубно вплинули на залежну від енергоносіїв радянську економіку, посилили кризові процеси в Радянському Союзі.

США й їхні союзники підтримували афганську опозицію. «Програма прихованих дій» була започаткована Білим домом на початку 1979 р., але тоді вона зводилася до надання повстанцям невійськової допомоги. На початку 1980 р. США почали надавати повстанцям озброєння і боєприпаси. Допомогу США в придбанні і доставці зброї до Афганістану надавали Саудівська Аравія, Єгипет, КНР, але ключова роль відводилася Пакистану. До середини 1980-х рр. моджахеди отримували винятково радянські зразки стрілецької зброї, гранатометів, мінометів тощо. З початком другого президентського терміну Р. Рейгана США почали надавати афганським повстанцям сучасну «натівську» зброю, серед якої найбільший вплив на розгортання Афганської війни мали переносні зенітно-ракетні комплекси FIM-92 «Стінгер». Попри перебільшення обсягів і змісту матеріальної і військової допомоги США й їхніх союзників моджахедам у СРСР і сучасній

Росії слід визнати, що вона значно посилила здатність афганських повстанців успішно протистояти радянським військам і значно збільшила втрати Москви в Афганській війні.

– Складні радянсько-американські відносини були головною перепоною на шляху до політичного врегулювання кризи навколо Афганістану. В умовах жорсткого радянсько-американського протистояння вона перестала бути власне «афганською», а Афганістан перетворився на найбільш важливий фронт останнього етапу «холодної війни». Ані численні плани і проекти, які пропонували уряди різних країн і міжнародні організації, ані зусилля спеціального представника Генерального секретаря ООН у зоні афганського конфлікту Д. Кордовеса з організації переговорів між Пакистаном і ДРА в Женеві були не здатні вплинути на ситуацію навколо Афганістану. Лише поступове потепління в радянсько-американських відносинах, яке намітилося з приходом до влади М. С. Горбачова, його перші зустрічі з президентом США й обговорення ними складних міжнародних проблем створили передумови для реального політичного врегулювання афганської проблеми. Підписані в Женеві 14 квітня 1988 р. між Афганістаном і Пакистаном за посередництва СРСР і США угоди були компромісними і породжували надії на врегулювання афганської кризи. Як виявилось, компроміс цей з усіх сторін був неповний. СРСР і надалі підтримував режим М. Наджибулли, тоді як США і Пакистан продовжували озброювати моджахедів. Це зрештою і нівелювало всі потенційні можливості настання в Афганістані миру.

– Після виведення радянських військ з Афганістану 15 лютого 1989 р. відбулася «афганізація» афганської кризи, але вона не стала менш запеклою. Попри внутрішню слабкість, режим М. Наджибулли зумів встояти під тиском військ опозиції, утриматися при владі і навіть пережити СРСР. Це стало можливим винятково завдяки всебічній підтримці, яку Афганістан отримував від Радянського Союзу майже до кінця його існування.

У 1989–1991 рр. радянсько-афганські відносини мали два виміри. Перший, «публічний», який регулювався міждержавними і міжурядовими угодами і протоколами, висвітлювався в ЗМІ обох країн. СРСР був головним фінансово-економічним і торговельним партнером Афганістану, підтримував його на міжнародній арені. Інший вимір був прихованим і «закритим». Виведення своїх військ з Афганістану Кремль компенсував суттєвим збільшенням поставок зброї і військової техніки та збереженням інституту військових радників. У 1989–1991 рр. СРСР надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю, серед якої були реактивні системи залпового вогню, тактичні і протитанкові ракетні комплекси, літаки, вертольоти, бронетранспортери, танки тощо. Чимало з цих зразків військової техніки до цього за межі СРСР не поставлялися. Допомагали в їх експлуатації і бойовому використанні радянські фахівці і радники, яких в Афганістані в ці роки було біля 500 осіб. Радянська зброя і радники значно посилили обороноздатність кабульського режиму і дозволили спростувати прогнози, за якими після виведення ОКРВ опозиція мала завдати йому швидкої поразки. Лише після припинення цієї підтримки в кінці 1991 р., що співпало з розпадом СРСР, режим «Ватан» пав під ударами моджахедів навесні 1992 р.

В останні роки існування СРСР в його афганській політиці розвинувся ще один вимір, громадський. «Перебудова» і «гласність» актуалізували табуйоване до цього питання радянських військовополонених в Афганській війні. Навколо цієї проблеми об'єдналися частина політиків, громадські діячі, журналісти, митці, матері «афганців». Створені ними організації і фонди шляхом налагодження контактів з урядами Афганістану, Пакистану, провідом моджахедів встановили долю і повернули на батьківщину кількох радянських полонених. Так афганське питання сприяло зародженню в СРСР громадянського суспільства, а така «громадська дипломатія» була додатковим свідченням кризи радянської системи і держави.

– Політика СРСР щодо Афганістану в 1978–1991 рр. справила значний вплив на обидві країни, регіон і світ у цілому. Через тривалу участь в

Афганській війні СРСР зазнав значних людських втрат, економічних і матеріальних збитків, опинився під санкціями. Все це згубно вплинуло на радянське суспільство, загострило економічні і соціальні проблеми, підірвало довіру суспільства до владних інститутів. Афганістан загострив кризу радянської суспільно-політичної і соціально-економічної системи. Міжнародне становище СРСР погіршилося, він зазнав поразки в «холодній війні», його статус наддержави похитнувся. Тож серед чинників розвалу «соціалістичного табору» і розпаду Радянського Союзу був і афганський.

Під впливом радянської інтервенції й окупації Афганістан зазнав великих людських втрат, поринув у суспільно-політичну, соціально-економічну, ідеологічну, етноконфесійну кризу, яку не подолав по сьогодні. Важливим наслідком афганської політики СРСР стала радикалізація ісламізму, перетворення його на вагомий чинник міжнародної політики й безпеки. Новий етап громадянської війни в 1992–1996 рр., прихід до влади Талібану і встановлення фундаменталістського режиму Ісламського емірату Афганістан, антитерористична операція коаліції на чолі з США в 2001 р. і подальші роки політичної нестабільності в цій багатостраждальній країні значною мірою пов'язані з наслідками соціалістичного експерименту і радянської політики щодо Афганістану в 1978–1991 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані архівні документи

Галузевий архів Служби безпеки України

1. Докладная записка. – 1 октября 1980 г. – Ф. 16. Секретариат ГПУ – КДБ УРСР. – Оп. 01. – Спр. 1172. – Арк. 185–187.
2. Докладная записка о враждебной деятельности Тюрричева В. В. – 10 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 29–32.
3. Докладная записка о пресечении враждебной деятельности О. Д. Гейко. – 10 марта 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 49–53.
4. Докладная записка об антисоветской деятельности Бондарькова А. М. – 27 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 133–135.
5. Информационное сообщение за 3 января 1980 года. – 4 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 17–20.
6. Информационное сообщение за 4, 5 и 6 января 1980 года. – 7 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 21–30.
7. Информационное сообщение за 23 января 1980 года. – 24 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 156–163.
8. Информационное сообщение за 1, 2 и 3 февраля 1980 года. – 4 февраля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 217–223.
9. Информационное сообщение за 20 февраля 1980 года. – 21 февраля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 308–314.
10. Информационное сообщение за 11, 12 и 13 апреля 1980 года. – 14 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 253–261.
11. Информационное сообщение за 17 апреля 1980 года. – 18 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 283–288.

12. Информационное сообщение за 22 апреля 1980 года. – 23 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 303–309.
13. Информационное сообщение за 25, 26 и 27 апреля 1980 года. – 28 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 323–331.
14. Информационное сообщение за 29 апреля 1980 года. – 31 апреля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 348–356.
15. Информационное сообщение за 14 мая 1980 года. – 15 мая 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 27–33.
16. Информационное сообщение за 21 мая 1980 года. – 22 мая 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 83–90.
17. Информационное сообщение за 30, 31 мая и 1 июня 1980 года. – 2 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 133–143.
18. Информационное сообщение за 2 июня 1980 года. – 3 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 151–157.
19. Информационное сообщение за 9 июня 1980 года. – 10 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 189–197.
20. Информационное сообщение за 12 июня 1980 года. – 13 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 214–222.
21. Информационное сообщение за 13, 14 и 15 июня 1980 года. – 16 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 225–233.
22. Информационное сообщение за 25 июня 1980 года. – 26 июня 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1169. – Арк. 284–291.
23. Информационное сообщение за 18, 19 и 20 июля 1980 года. – 21 июля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 82–92.
24. Информационное сообщение за 28 июля 1980 года. – 29 июля 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 153–162.
25. Информационное сообщение за 22, 23 и 24 августа 1980 года. – 25 августа 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 277–284.
26. Информационное сообщение за 19 ноября 1980 года. – 20 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 85–91.

27. Информационное сообщение за 12, 13 и 14 декабря 1980 года. – 15 декабря 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 226–234.
28. Информационное сообщение о реагировании на события в Афганистане и положении среди афганских граждан. – 31 декабря 1979 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1163. – Арк. 456–458.
29. О развитии обстановки в Афганистане и в землячествах афганских студентов, обучающихся в вузах республики. – 15 марта 1989 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1171. – Арк. 104–106.
30. Приложение к информационному сообщению за 19 ноября 1980 г. Тексты листовок, обнаруженных в гор. Запорожье 19 ноября 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1178. – Арк. 92–93.
31. Специальное сообщение. – 4 марта 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1167. – Арк. 8–9.
32. Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда» и Заявление ТАСС. – 14 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 67–71.
33. Специальное сообщение о реагировании на ответы Л. И. Брежнева корреспонденту газеты «Правда». – 21 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 134–138.
34. Справка о реагировании советских граждан на события в Афганистане. – 3 января 1980 г. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 1164. – Арк. 12–16.

Державний архів Кіровоградської області

35. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1983–1984 учебный год. – Ф. Р-7439. Кировоградское среднее городское профессионально-техническое училище №8. – Оп. 1. – Спр. 142. – 34 арк.

36. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1985–1986 учебный год. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 166. – 14 арк.
37. Комплексный план идейно-воспитательной, учебно-методической и организационной работы с иностранными учащимися на 1986–1987 учебный год. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 181. – 27 арк.
38. Краткая характеристика проведенной работы по повышению эффективности учебно-воспитательного процесса, качества подготовки квалифицированных рабочих в соответствии с решениями Апрельского (1984) Пленума ЦК КПСС, требованиями реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – Ф. Р-7439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 12–71.
39. Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1986–1987 учебный год. – Ф. Р-6628. Кировоградское медицинское училище им. Е. О. Мухина. – Оп. 1. – Спр. 572. – 60 арк.
40. Отчет о выполнении плана и результатах деятельности медицинского училища за 1988–1989 учебный год. – Ф. Р-6628. – Оп. 1. – Спр. 620. – 56 арк.
41. Отчет о работе КВЛУГА за 1978 год по основной деятельности. – Ф. Р-7168. Кировоградское высшее летное училище гражданской авиации. – Оп. 1. – Спр. 109. – 44 арк.
42. Положение о Совете училища по делам иностранных учащихся. – Ф. Р-7186. – Оп. 2. – Спр. 844. – Арк. 7–11.
43. Положение об отделе по работе с иностранными учащимися и авиационными специалистами. – Ф. Р-7186. – Спр. 844 – Оп. 2. – Арк. 29–33.
44. Положение об участии партийной и общественной организации в проведении идейно-воспитательной работы с иностранными учащимися в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации. – Ф. Р-7186. – Оп. 2. – Спр. 844. – Арк. 1–6.

45. Протокол соглашения между «Авиаэкспортом» и «Бахтар Афган Эйрлайнз» о подготовке пилотов в Кировоградском высшем летном училище гражданской авиации на АН-24 согласно контракту №76-22/01205 от 5. 10. 1980. – Ф. Р-7186. – Оп. 3. – Спр. 32 – Арк. 5–6.
46. Секция русского языка как иностранного. Годовой отчет о работе секции за 1980–81 гг. – Ф. Р-823. Кировоградский институт сельскохозяйственного машиностроения – Оп. 1. – Спр. 521. – 10 арк.

Документи з електронних архівів

Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона.

47. Выписка из протокола №114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О плане вывода советских войск из Афганистана». – 1 апреля 1988 года. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf
48. Выписка из протокола №146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». – 24 января 1989 года. – 14 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2024,%201989.pdf
49. Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нашей дальнейшей линии в связи с положением в Афганистане» – 12 апреля 1979 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.12.PDF
50. Выписка из протокола №149 заседания Политбюро ЦК КПСС от 12 марта 1989 года «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.03.12%20СС%20on%20Afgh.pdf
51. Выписка из протокола №150 заседания Политбюро ЦК КПСС «О нецелесообразности участия советских экипажей боевых вертолетов в подавлении контрреволюционных выступлений в Демократической

- республике Афганистан». – 21 апреля 1979 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.21.PDF
52. Выписка из протокола №152 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Демократической республике Афганистан». – 24 мая 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.24.PDF
53. Выписка из протокола №156 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об обстановке в Демократической республике Афганистан и возможных мерах по ее улучшению». – 29 июня 1979 г. – 16 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/June%2029,%201979.pdf
54. Выписка из протокола №159 заседания Политбюро ЦК КПСС от 19 мая 1989 года «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.05.19%20СС%20on%20Afgh.pdf
55. Выписка из протокола №163 заседания Политбюро ЦК КПСС от 22 июля 1989 года. О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан. – 27 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.10.22%20СС%20on%20Afgh.pdf
56. Выписка из протокола №164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 5 августа 1989 года. Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.08.05%20СС%20on%20Afgh.pdf
57. Выписка из протокола №177 заседания Политбюро ЦК КПСС от 29 декабря 1979 г. «Об ответе на обращение президента Картера по линии прямой связи по вопросу об Афганистане». – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.29.1979%20PB%20extract.pdf
58. Выписка из протокола №180 заседания Политбюро ЦК КПСС «О порядке направления военнослужащих, рабочих и служащих в советские войска, временно находящиеся в Демократической Республике

- Афганистан». – 23 января 1980 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.23.PDF
59. Выписка из протокола №181 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дальнейших мероприятиях по обеспечению государственных интересов СССР в связи с событиями в Афганистане» – 28 января 1980 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.23.PDF
60. Выписка из протокола №181 заседания Политбюро ЦК КПСС «О проведении переговоров о заключении Договора между Правительством СССР и Правительством ДРА об условиях временного пребывания советских войск на территории ДРА» – 28 января 1980 г. – 17 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.25.PDF
61. Выписка из протокола №182 заседания Политбюро ЦК КПСС «О беседах т. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 года. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF
62. Высказывания руководящих деятелей Демократической Республики Афганистан по вопросам международных отношений и внешней политики ДРА. 27 апреля – октябрь 1978 года: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА. – 30 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.01.PDF
63. Выступление Генерального Секретаря ЦК НДПА, Председателя Революционного Совета, премьер-министра ДРА Н. М. Тараки на Пленуме ЦК НДПА. – 27 ноября 1978 г.: Пресс-отдел посольства СССР в ДРА. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.27.PDF
64. Договор о приграничной торговле между СССР и ДРА и другие сопутствующие документы. – 29 мая 1981 г. – 18 арк. URL:

https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.05.29%20USSR-Afghanistan%20Agreement%20on%20Border%20Trade.pdf

65. Доклад в ЦК КПСС анализа причин возникшего в последнее время обострения в ДРА и соображения о возможных дальнейших шагах по оказанию помощи руководству ДРА в деле укрепления его позиций и стабилизации положения в стране. – 1 апреля 1979 г. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.01.PDF
66. Запись бесед В. С. Сафрончука с Х. Амином 6 и 12 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.12.1979%20Safr%20Amin.pdf
67. Запись беседы А. Н. Косыгина, А. А. Громыко, Д. Ф. Устинова, Б. Н. Пономарева с Н. М. Тараки. – 20 марта 1979 г. – 15 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979-2.pdf
68. Запись беседы В. С. Сафрончука со вторым политическим заместителем министра иностранных дел А. Амином 5, 6 и 7 августа 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/08.07.1979%20Safr%20Amin.pdf
69. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 29 октября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.29.1979%20Safr%20Amin.pdf
70. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 19 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.19.1979%20Safr%20Amin.pdf
71. Запись беседы В. С. Сафрончука с Х. Амином 3 декабря 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.03.1979%20Safr%20Amin.pdf
72. Запись беседы Л. И. Брежнева и Н. М. Тараки. – 20 марта 1979 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2020,%201979.pdf

73. Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА т. Наджибом. – 20 июля 1987 г. – 20 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1987.07.20.Gorbachev-Najibullah.pdf
74. Запись беседы М. С. Горбачева с Наджибуллой (Афганистан). – 23 августа 1990 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1990.08.23%20Gorb-Najib%20memcon.pdf
75. Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – Ташкент, 7 апреля 1988 года. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf
76. Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. – 13 июля 1988 года. – 7 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.06.13.Gorbachev-Najibullah.pdf
77. Запись беседы М. С. Горбачева с членом Политбюро ЦК НДПА, министром безопасности Афганистана Г. Ф. Якуби, членом Политбюро ЦК НДПА, министром внутренних дел С. М. Гулябзоем, кандидатом в члены Политбюро ЦК НДПА, министром обороны Ш. Танаем. – 9 сентября 1988 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.09.09.Gorbachev-PDPA-members.pdf
78. Запись беседы с зам. премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Х. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 ноября 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.29.PDF
79. Запись беседы с заместителем премьера-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан. – 27 октября 1979 года – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf

80. Запись беседы с первым секретарем посольства США в Москве Томпсеном: Из дневника О. М. Шумилова. – 25 мая 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.26.PDF
81. Запись беседы с политическим заместителем министра иностранных дел ДРА Шах Мухаммед Дустом: Из дневника А. М. Пузанова. – 13 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.13.PDF
82. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника Г. М. Корниенко. – 24 июля 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.2.PDF
83. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.08.02.PDF
84. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в Москве Раз Мухаммедом Пактином: Из дневника С. П. Козырева. – 27 ноября 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.12.04.PDF
85. Запись беседы с послом Народной Республики Болгария в ДРА Стояном Радославовым: Из дневника А. М. Пузанова. – 12 сентября 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.09.20.PDF
86. Запись беседы с послом США в Демократической Республике Афганистан Адольфом Дабсом: Из дневника А. М. Пузанова. – 16 июля 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.16.PDF
87. Запись беседы с послом ФРГ в Афганистане Ф. Хоффманом: Из дневника А. М. Пузанова. – 30 апреля 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.16.PDF

88. Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Тараки: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.PDF
89. Запись беседы с руководителем делегации ГДР, заместителем министра путей сообщения, начальником гражданской авиации Клаусом Хенкесом: Из дневника А. М. Пузанова. – 20 мая 1978 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.05.31.PDF
90. Запись беседы с секретарем ЦК НДПА, заместителем премьер-министра, министром иностранных дел ДРА Хафизуллой Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.07.11.PDF
91. Запись беседы со вторым политическим заместителем министра иностранных дел ДРА А. Амином: Из дневника А. М. Пузанова. – 26 мая 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.05.26.PDF
92. Запись беседы советника по партийным связям совпосольства в ДРА В. М. Смирнова с членом политбюро ЦК НДПА, министром юстиции и генеральным прокурором А. Х. Тараи 6 ноября 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.06.1979%20Smir%20Tarai.pdf
93. Запись беседы советника-посланника совпосольства СССР в ДРА В. С. Сафрончука с Амином 2 июля 1979 г. – 1 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.02.1979%20Amin%20Safro nchuk.pdf
94. Заседание Политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Афганистане». – 22 марта 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.03.22.PDF
95. Заседание Политбюро ЦК КПСС «Об обострении обстановки в Демократической республике Афганистан и наших возможных мерах» –

- 17 марта 1979 г. – 24 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/March%2017,%201979.pdf
96. Заседание Политбюро ЦК КПСС: п. 8 «К вопросу о положении в Афганистане». – 17 января 1980 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/January%2017,%201980.pdf
97. Заседание Политбюро ЦК КПСС: пункт 3 «О беседах тов. Андропова Ю. В. с афганскими руководителями по некоторым вопросам советско-афганского сотрудничества». – 7 февраля 1980 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.07.PDF
98. Из бесед М. С. Горбачева и Р. Рейгана по Афганистану. – 9–10 декабря 1987 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1987.12.09.Gorbachev-Reagan-on-Afganistan.pdf
99. Информационное сообщение о пленуме Центрального комитета НДПА («Кабул нью таймс. – 28 ноября 1978 г.»). – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.11.28.PDF
100. Информация о ходе переговоров по организации приграничной торговли между СССР и Демократической Республикой Афганистан / Министерство внешней торговли СССР. – 18 марта 1981 г. – 7 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.03.18%20Negotiations%20on%20Border%20Trade%20with%20Afghanistan.pdf
101. К событиям в Афганистане 27–28 декабря 1979 г. – 31 декабря 1979 г. – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.31.1979%20Report.pdf
102. Отчет Ю. В. Андропова ЦК КПСС о беседах с афганскими руководителями. – 5 февраля 1980 г. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.02.05.PDF
103. О подписании Протокола между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан о предоставлении в городе Кабуле земельного участка для строительства Дома советской науки и культуры: ЦК

- КПСС. – 19 октября 1979 г. – 15 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/10.25.1979%20House%20of%20Sci%20and%20Cult.pdf
104. Отдел информационно-партийной работы ЦК КПСС. «О некоторых сторонах дальнейшей работы в НДПА после событий 27 декабря 1979 г.» – 12 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.15.PDF
105. Отчет посольства СССР в ДРА о продолжении земельной реформы в Демократической Республике Афганистан. – 28 октября 1981 г. – 17 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.10.28%20Report%20on%20hand%20reform%20in%20Afghanistan.pdf
106. Письмо главного редактора «Правды» В. Афанасьева в ЦК КПСС о записке И. Щедрова о положении в Афганистане с приложением докладной записки. – 12 ноября 1981 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/November%2012,%201981.pdf
107. Политическое письмо посольства СССР в ДРА «О некоторых моментах внутривнутриполитического положения в Демократической республике Афганистан». – 4 апреля 1979 г. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.04.04.PDF
108. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «К вопросу о советнике при премьер-министре Демократической Республики Афганистан». – 23 июля 1979 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.31.1979%20Adviser%20to%20Amin.pdf
109. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О проведении проектно-изыскательных работ при реке Пяндж на приграничном с Афганистаном участке». – 29 августа 1979 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Pyandz%20River.pdf

110. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О пропагандистском обеспечении политического урегулирования вокруг Афганистана». – 13 февраля 1988 г. – 5 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.02.13.Resolution-on-Propaganda-Support-on-Afganistan-Settlement.pdf
111. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О советнике по административно-экономическим и финансовым вопросам при премьер-министре Демократической Республике Афганистан». – 25 июня 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.28.PDF
112. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «О содействии руководству Демократической Республики Афганистан в разработке конституции страны». – 27 сентября 1979 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.27.1979%20Draft%20Constitution.pdf
113. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании безвозмездной помощи Демократической Республике Афганистан в борьбе с болезнями сельскохозяйственных животных». – 5 декабря 1979 г. – 9 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/12.05.1979%20Agricult%20assistance.pdf
114. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании материальной помощи Афганскому комитету защиты мира и солидарности». – 23 ноября 1979 г. – 11 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/11.23.1979%20Assistance%20to%20committee.pdf
115. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в организации внутреннего радиовещания». – 16 июля 1979 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/07.16.1979%20On%20radio%20assistance.pdf

116. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Об оказании помощи Демократической Республике Афганистан в реконструкции и расширении Центральной государственной типографии в г. Кабуле». – 8 августа 1979 г. – 12 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/08.08.1979%20AF%20govt%20press.pdf
117. Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза «Просьба ЦК Народно-демократической партии Афганистана». – 4 сентября 1979 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/09.04.1979%20Party%20Edu%20Inst.pdf
118. Постановление ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). – 10 июля 1989 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1989.07.10%20СС%20on%20Afgh.pdf
119. Предложение в ЦК КПСС о публикации Заявлении Всемирного Совета Мира «Руки прочь от Афганистана». – 14 июня 1979 года. – 3 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201979.06.14.PDF
120. Рукописный текст «К положению в “А”». – 12 декабря 1979 г. – 4 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1979-12-12%20situation%20in%20afghanistan.pdf
121. Стенограмма совещания, проведенного т. Яковлевым А. Н. – 22 февраля 1988 г. – 20 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1988.02.22.Yakovlev-CC-CPSU-Conference-on-Afganistan.pdf
122. Текст заявления Европейского Совета по Афганистану от 30 июня 1981 г. – 2 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Brezhnev_Epoch/1981.06.30%20Council%20of%20Europe%20Statement%20on%20Afghanistan.pdf
123. Уроки земельной реформы в Афганистане. – 25 января 1980 г. – 10 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.25-1.PDF

- 124.Хроника событий по Афганистану. Апрель–май 1978 г.: Посольство Союза Советских Социалистический Республик. – 13 июля 1978 г. – 6 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/Afganistan/1978.06.13.PDF
- 125.Хроника событий по Афганистану за апрель–июнь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистический Республик. – 13 июля 1981 г. – 13 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.07.13%20Afghanistan%20Chronology,%201981.pdf
- 126.Хроника событий по Афганистану за июль–сентябрь 1981 г.: Посольство Союза Советских Социалистический Республик. – 3 ноября 1981 г. – 8 арк. URL: https://nsarchive2.gwu.edu//rus/text_files/BrezhnevEpoch/1981.11.03%20Afghanistan%20chronology.pdf

Советский архив, собран Владимиром Буковским

- 127.Вопрос Министерства обороны и ГК по внешним экономическим связям. Решение Политбюро ЦК №П137/27 от 07. 01. 79. О расходах по командированию советских специалистов в армию Афганистана. – 4 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/137-79-4.pdf>
- 128.Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31. 07. 89. Об обеспечении Афганистана военной техникой. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf>
- 129.Запись разговора по телефону А. Н. Косыгина с Генеральным секретарем ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателем Революционного совета и премьер-министром ДРА Н. М. Тараки. – 18 марта 1979 г. – 9 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afg79-19.pdf>
- 130.О дополнительных мерах помощи Народно-демократической партии Афганистана в развертывании идеологической работы: Пост. С-та ЦК №Ст.-241/8 от 16. 12 .80. – 28 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>

131. О доставке специмущества Демократической республике Афганистан: Решение Политбюро ЦК КПСС №П7/47 от 21. 04. 81. – 5 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/7-81-5.pdf>
132. О мерах против обсуждения на 67 конференции Межпарламентского Союза проекта резолюции, содержащей пункты антисоветской и антиафганской направленности: Пост. С-та ЦК. – 9 сентября 1980 г. – 10 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct227-80.pdf>
133. О направлении спецотряда в Афганистан: Решение Политбюро ЦК №П176/82 от 6. 12. 79. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/176-79.pdf>
134. О нашей дальнейшей внешнеполитической линии в связи с Афганистаном и об ответе на обращение Ф. Кастро: Решение Политбюро ЦК №П 187/33 от 10. 03. 80. – 15 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/afgh-rus.html>
135. О наших шагах в связи с развитием обстановки вокруг Афганистана. Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31. 12. 79. – 24 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-7924.pdf>
136. О положениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном: Решение Политбюро ЦК №П195/XVIII от 08. 05. 80. – 16 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/195-8016.pdf>
137. О просьбах руководства Народно-демократической партии Афганистана и Йеменской социалистической партии: Пос. С-та ЦК. – 6 февраля 1981 г. – 4 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct249-81.pdfU/>
138. Об обращении к ЦК Компартии Чехословакии о К. Бобраке: Постановление Секретариата ЦК Коммунистической Партии Советского Союза. – 15 ноября 1978 года. – 7 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct134-78.pdf>

- 139.Об обстановке в Афганистане и нашей линии в этой связи: Решение Политбюро ЦК №П172/108 от 31. 10. 79. – 10 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/172-7910.pdf>
- 140.Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставке средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову №318/2/0354 от 01. 03. 90. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>
- 141.Об оказании помощи ДРА в укреплении средств массовой информации: Пост. С-та ЦК. – 19 февраля 1980 г. – 5 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct198-80.pdf>
- 142.Об оказании технического содействия Демократической Республике Афганистан в строительстве радиовещательной средневолновой радиостанции мощностью 1000 кВт: Пост. С-та ЦК. – 29 января 1980 г. – 15 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/ct195-80.pdf>
- 143.Об увеличении численности Вооруженных Сил СССР. Решение Политбюро ЦК №П177/239 от 02. 01. 80. – 2 арк. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/177-80-2.pdf>

Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program

- 144.National Security Decision Directive (NSDD) 24. Mission to Certain European Countries Concerning Oil and Gas Equipment Exports to USSR and Restricting Credits to Soviet Bloc Countries. – Washington, February 9, 1982. – 1 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-24.pdf>
- 145.National Security Decision Directive (NSDD) 41. Sanctions on Oil and Gas Equipment Exports to USSR. – Washington, June 22, 1982. – 1 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-41.pdf>
- 146.National Security Decision Directive (NSDD) 66. East-West Relations and Poland Related Sanctions. – Washington, November 29, 1982. – 6 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-066.htm>

147. National Security Decision Directive (NSDD) 75. US Relations with the USSR. – Washington, January 17, 1983. – 10 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-75.pdf>
148. National Security Decision Directive (NSDD) 155. US – Soviet Economic and Commercial Relations. – January 4, 1985. – 2 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-155.pdf>
149. National Security Decision Directive (NSDD) 166. US Policy. Program and Strategy in Afghanistan. – March 27, 1985. – 3 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-166.pdf>
150. National Security Decision Directive (NSDD) 270. Afghanistan. – May 1, 1987. – 5 p. URL: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/nsdd-270.pdf>

Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified

151. A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. – January 1, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>
152. Address by Vice-President Mondale to the United States Olympic Committee "US Call for an Olympic Boycott". – April 12, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123796>
153. Boris Ponomarev, Report from Kabul (excerpts). – July 19, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113274>
154. Cable From Soviet Foreign Minister Gromyko to Soviet Representatives in Kabul. – September, 15, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111563>
155. Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan. – December 9, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117244>
156. Conversation Between M. S. Gorbachov and Ronald Reagan on Afghanistan (Excerpt). – December 10, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117245>

157. Conversation Between M. S. Gorbachov and US Vice-President George H. W. Bush. – December 10, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117246>
158. Conversation of the Chief of the Military Advisory Group in Afghanistan Lt. Gen. Gorelov with H. Amin. – August 11, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110028>
159. CPSU Memorandum "The Position of the PRC on Afghanistan". – May 12, 1981. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117262>
160. CSPU CC Politburo Meeting (Excerpt). – November 13, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111599>
161. CSPU CC Politburo Transcript (Excerpt). – March 20, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111598>
162. CSPU CC Report. – December 23, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112362>
163. CPSU CC Transcript of Politburo Meeting (Excerpt). – March 10, 1983. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111597>
164. Excerpt From Several Reports About Situation in the PDPA Compiled by the KGB. – January 26, 1983. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113129>
165. Extract From CSPU CC Politburo Decision. – December 6, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111579>
166. General Valentin Varennikov's Proposals of How the Afghans Should Use their Forces After the Soviet Withdrawal (Excerpt). – March, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117275>
167. GRU Dossier on Najibullah. – 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117300>
168. Information of KGB USSR to CC CSPU International Department. – October 10, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111574>

169. Intelligence Note Concerning Actions by the US in Aiding the Afghanistan Rebel Fighters. – September 1, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111792>
170. Joint Report by Soviet Ministry of Foreign Affairs and Soviet Ministry of Defense and KGB Representatives in Kabul. – February, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117274>
171. Journal of Soviet Ambassador Puzanov. Memorandum of Conversation with Taraki and Delegation of the Soviet Academy of Science. – June 18, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113256>
172. Letter From Afghan President Najibullah to CPSU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). – November 5, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>
173. Letter From Ahmad Shah Masoud to Soviet First Deputy Foreign Minister and Special Afghanistan Envoy Yuri Vorontsov. – September 2, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117376>
174. Letter From Ahmad Shah Masoud to the Soviet Chief Military Adviser. – December 26, 1988.: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112471>
175. Letter From CPSU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. – December 11, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>
176. Memorandum by Soviet First Deputy Foreign Minister Yuri Vorontsov, General Valentin Varennikov, V. Zaitsev, V. Yegorov (Excerpt). – November, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117279>
177. Memorandum From KGB Chief M. Chebrikov, Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze, Defense Minister Sergei Sokolov and Central Committee International Relations Secretary Anatoly Dobrynin to CPSU Politburo. – November 13, 1986. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112470>

178. Memorandum of Conversation Between Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze and Najibullah and Other Afghan Leaders on 13–14 January 1989 (Excerpt). URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117284>
179. Memorandum of the Results of The Negotiations Between Soviet Minister Eduard Shevardnadze with US President Ronald Reagan and US Secretary of State George Shultz in Washington on 22 – 24 March. – March, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117277>
180. Najibullah Assessment of the "Ahmad Shah Problem". – January, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117285>
181. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N. M. Taraki. – June 13, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301>
182. Notes From a Politburo Meeting. – February 26, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117233>
183. Personal Memorandum Andropov to Brezhnev. – December, 1. 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113254>
184. Record of a Conversation of M. S. Gorbachov with US Secretary of State G. Shultz. – February 22, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117248>
185. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and H. Amin. – July 21, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113275>
186. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 9, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113271>

187. Record of Conversation Between Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – July 10, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113273>
188. Record of Conversation Between Soviet Ambassador Puzanov and Amin. – November 3, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111577>
189. Record of Conversation Between Soviet Ambassador F. A. Tabeev and H. Amin. – December 6, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111580>
190. Record of Conversation, Soviet Ambassador A. V. Puzanov and Taraki. – June 18, 1978. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115528>
191. Report by Soviet Defense Minister Ustinov to CPDU CC on "Foreign Interference" in Afghanistan. – October 2, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111596>
192. Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117374>
193. Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). – August, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117278>
194. Report from Soviet Deputy Defense Minister Army Gen. Ivan Pavlovskii, during visit to Afghanistan. – August 25, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111559>
195. Report from Soviet Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Defense and KGB Representatives. – October, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117280>
196. Report of a Soviet Ministry of Defense Operation Group Headed by Marshal S. L. Sokolov About the Results of Operations. – June, 1984. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117269>

197. Report of Military Leaders to D. F. Ustinov. – May 10, 1981. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113138>
198. Report of the Soviet Ambassador Y. V. Vorontsov, Concerning the Current Political Situation Inside Afghanistan and the Possibilities of Solving the Afghan Question. – February 3, 1989. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113128>
199. Report to Minister of Defense Gen. Dmitri T. Yazov from Gen. Valentin Varennikov in Kabul. – January 10, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117272>
200. Soviet Military Intelligence (GRU) Memorandum "About US aid to the counterrevolutionaries" (Excerpt). – March, 1988. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117276>
201. Telegram from Chief Soviet Military Advisor "Report from Kabul". – December 2, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118651>
202. Telegram from Chief Soviet Military Advisor "Report from Kabul". – December 4, 1979. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118652>

Опубліковані документи

203. Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о добровольном возвращении беженцев. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 5.
204. Двустороннее соглашение между Республикой Афганистан и Исламской Республикой Пакистан о принципах взаимоотношений, в частности о невмешательстве и отказе от интервенции. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 3–4.
205. Декларация о международных гарантиях. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 6.

- 206.«Для спасения Родины и революции». Афганистан: политические декларации и материальные затраты // Источник. Документы российской истории. – 1995. – №3. – С. 153–157.
- 207.Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан о прохождении государственной границы на участке от западного берега озера Зоркуль до пика Повало-Швейковского (стык государственных границ СССР, ДРА и КНР). – 16 июня 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 39–42.
- 208.Договор между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан об основных направлениях экономического и торгового сотрудничества. – 22 апреля 1986 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLII. – М.: Междунар. отношения, 1988. – С. 211–212.
- 209.Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан – 5 декабря 1978 г. // Правда. – 1978. – 6 декабря. – С. 1.
- 210.Документ ЦК НДПА «О 20-летию Народно-демократической партии Афганистана» // Партийная жизнь. – 1984. – №23. – С. 73–80.
- 211.Долгосрочная программа экономического, технического и торгового сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Республикой Афганистан на период до 2000 года. – 20 сентября 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 273–278.
- 212.Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными // Права человека: Сборник международных договоров. – Том 1 (часть вторая): Универсальные договоры. – Женева, 1994. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_prisoners.shtml

- 213.Заявление советского правительства. – 27 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №10. – С. 14.
- 214.Консульская конвенция между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан. – 24 мая 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 33–44.
- 215.Меморандум понимания. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 9–10.
- 216.О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года. – Съезд народных депутатов СССР. Постановление от 24 декабря 1989 г. № 982-1 // Второй съезд народных депутатов СССР: стенограф. отчет в 6-ти т. – Т. 4. – М.: Изд-во Верховного Совета СССР, 1990. – С. 616.
- 217.Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2185-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 17 с.
- 218.Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2186-е заседание 5 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 18 с.
- 219.Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2187-е заседание 6 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 17 с.
- 220.Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2188-е заседание 6 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 13 с.
- 221.Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2189-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 13 с.

222. Организация объединенных наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. – 2190-е заседание 7 января 1980 года. – Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). – 21 с.
223. Основные принципы Демократической республики Афганистан // Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 153–166.
224. Пленум ЦК КПСС 23 июня 1980 г. О международном положении и внешней политике Советского Союза (Извлечения) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т. 13. 1976–1980. – М.: Политиздат, 1986. – С. 470–473.
225. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачёва // Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1987. – С. 3–90.
226. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности. – Резолюция 6/2. – 7-е пленарное заседание Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН. – 14 января 1980 г. // Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10–14 января 1980 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1980. – С. 2.
227. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 35/37. – 70-е пленарное заседание Тридцать Пятой сессии ГА ООН. – 20 ноября 1980 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии. – 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2–6 марта и 11 мая 1981 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1981. – С. 9.

228. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 36/34. – 62-е пленарное заседание Тридцать Шестой сессии ГА ООН. – 18 ноября 1981 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии. – 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. – С. 10–11.
229. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 37/37. – 82-е пленарное заседание Тридцать Седьмой сессии ГА ООН. – 29 ноября 1982 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Седьмой Сессии. – 21 сентября – 21 декабря 1982 и 10–13 мая 1983 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1983. – С. 36–37.
230. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 38/29. – 69-е пленарное заседание Тридцать Восьмой сессии ГА ООН. – 23 ноября 1983 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Восьмой Сессии. – 20 сентября – 20 декабря 1983 и 26 июня 1984 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1984. – С. 32.
231. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 39/13. – 57-е пленарное заседание Тридцать Девятой сессии ГА ООН. – 12 ноября 1984 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Девятой Сессии. – 18 сентября – 18 декабря 1984 года и 9–12 апреля 1985 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1985. – С. 31–32.
232. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 40/12. – 74-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. – 13 ноября 1985 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сороковой Сессии. – 17 сентября – 18 декабря 1985 года, 28 апреля – 9 мая и 20 июня 1986 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1986. – С. 25.

233. Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. – Резолюция 43/20. – 45-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. – 3 ноября 1988 г. // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии. – 17 октября 1988 – 20 апреля 1989 года. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. – С. 33–34.
234. Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 6 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 107.
235. Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР о советских военнопленных в Афганистане и сопредельных странах. – 20 сентября 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 107.
236. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан об оказании Афганистану безвозмездной помощи в области подготовки национальных кадров. – 24 декабря 1980 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVI. – М.: Междунар. отношения, 1982. – С. 98–99.
237. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в создании профессионально-технических учебных заведений. – 29 января 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 93–94.
238. Протокол между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в области связи. – 26 февраля 1988 г. //

- Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 260–262.
239. Сахаров А. Д. Открытое письмо Президиуму Верховного Совета СССР, Председателю Президиума Верховного Совета СССР Л. И. Брежневу. Горький, 1980. / А. Д. Сахаров // Сахаров А. Д. Тревога и надежда. – М.: Интер-Верео, 1990. – С. 199–201.
240. Сахаров А. Д. Открытое письмо Президенту Академии Наук СССР А. П. Александрову. Горький, 30 января 1981 г. / А. Д. Сахаров // Сахаровский сборник – 1981 / Сост. А. Бабенышев, Р. Лерт, Е. Печуро. – М.: Книга, 1991. – С. 65–77.
241. Совместное заявление РСФСР и Республики Афганистан. – 23 декабря 1991 г. // Внешняя политика России: Сб. документов. 1990–1992. / Ред. Л. И. Гецелевич – М.: Международные отношения, 1996. – С. 146–148.
242. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан о приграничной торговле. – 3 апреля 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С. 95–96.
243. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан о прямом железнодорожном грузовом сообщении. – 1 ноября 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 301–303.
244. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан о статусе и порядке эксплуатации и содержании автомобильно-железнодорожного моста через реку Амударью. – 26 апреля 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 192–194.

- 245.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в области сельского хозяйства. – 21 сентября 1982 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVIII. – М.: Междунар. отношения, 1984. – С. 194–196.
- 246.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об оказании Афганистану технического содействия в создании телевизионных студий. – 2 июня 1983 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXIX. – М.: Междунар. отношения, 1985. – С. 212–213.
- 247.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве. – 24 декабря 1980 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVI. – М.: Междунар. отношения, 1982. – С. 95–98.
- 248.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве. – 16 января 1987 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIII. – М.: Междунар. отношения, 1989. – С. 183–184.
- 249.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в сооружении в Демократической республике Афганистан объектов с участием афганского частного сектора. – 18 апреля 1987 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIII. – М.: Междунар. отношения, 1989. – С. 184–187.
- 250.Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Демократической Республикой Афганистан

по транзитным вопросам. – 10 января 1983 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXIX. – М.: Междунар. отношения, 1985. – С. 217–218.

251. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан о сотрудничестве в проведении берегоукрепительных работ в районе порта Хайратон и строительстве причальной стенки порта. – 7 марта 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 263–265.
252. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан о сотрудничестве в проведении геологоразведывательных работ. – 27 июля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 271–273.
253. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об оказании содействия Афганистану в области энергетики. – 25 апреля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 265–268.
254. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве. – 20 сентября 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 278–281.
255. Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и правительством Республики Афганистан об экономическом и техническом сотрудничестве в области газовой промышленности. – 27 июля 1988 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XLIV. – М.: Междунар. отношения, 1990. – С. 268–271.

- 256.Соглашение о взаимосвязи для урегулирования положения, относящегося к Афганистану. – 14 апреля 1988 г. // Вестник Министерства Иностранных дел СССР. – 1988. – №8. – С. 7–8.
- 257.Соглашение о товарообороте между Союзом Советских Социалистических Республик и Демократической Республикой Афганистан на 1981–1985 гг. – 3 апреля 1981 г. // Сборник международных договоров СССР: Вып. XXXVII. – М.: Междунар. отношения, 1983. – С.94–95.
- 258.Устав Организации Объединенных Наций URL: <http://www.un.org/ru/documents/charter/>
- 259.Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, April 24. 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 118–121. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d47>
- 260.Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, November 17. 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 353–355. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d103>
- 261.Letter From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 116–118. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d46>
- 262.Memorandum for the Record. – Washington, October 16, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 353–355. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d95>
- 263.Memorandum for the Record. – Washington, January 18, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January

- 1981 – January 1983. – P. 417–422. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d131>
264. Memorandum From Director of Central Intelligence Casey to President Reagan. – Washington, October 29, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 341–344. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d98>
265. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, February 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 50–52. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d21>
266. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Allen). – Washington, April 20, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 109–110. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d43>
267. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, March 5, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 499–500. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d149>
268. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, undated. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 521–523. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d155>
269. Memorandum From Richard Pipes of the National Security Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, April 9, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume

- III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 525–526. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d157>
270. Memorandum From Secretary of Defense Weinberger to the Assistant to the President for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 27, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 478–479. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d139>
271. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, January 29, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 18–19. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d9>
272. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, July 8, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 204–207. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d70>
273. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, September 18, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 250–252. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d84>
274. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, April 2, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 512–520. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d154>
275. Memorandum From Secretary of State Haig to President Reagan. – Washington, May 10, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 545–546. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d169>
276. Memorandum From the Deputy Assistant to the President for National Security Affairs (Nance) to President Reagan. – Washington, December, 2,

1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 370–373. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d109>
277. Memorandum From the Deputy Secretary of State (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February, 12, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 485–486. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d142>
278. Memorandum From the Under Secretary of State-Designate for Political Affairs (Stoessel) to Secretary of State Haig. – Washington, February 11, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 43–44. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d17>
279. Memorandum From William Stearman of the National Security Council Staff to the President’s Assistant for National Security Affairs (Clark). – Washington, January 22, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 435–436. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d136>
280. Memorandum of Conversation. – Brussels, December 9, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 379–382. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d114>
281. Memorandum of Conversation. – Geneva, January 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 452–478. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d137>
282. Memorandum of Conversation. – New York, June 19, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January

- 1981 – January 1983. – P. 602–620. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d187>
283. Memorandum of Conversation. – New York, October 4, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 719–730. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d221>
284. Memorandum of Conversation. – New York, September 28, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 719–730. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d217>
285. Memorandum of Conversation. – Washington, January 21, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 425–431. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d134>
286. Memorandum of Conversation. – Washington, July 2, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 187–189. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d66>
287. Memorandum of Conversation. – Washington, June 24, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 626–631. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d190>
288. Memorandum of Conversation. – Washington, March 25, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 504–509. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d152>
289. Memorandum of Conversation. – Washington, September 23, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 257–272. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d88>

290. Memorandum of Telephone Conversation. – Washington, May 23, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 150–153. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d57>
291. Message From President Reagan to Soviet General Secretary Brezhnev. – Washington, undated // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 101–102. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d39>
292. Minutes of an Interagency Coordinating Committee for U.S. – Soviet Affairs Meeting. – Washington, April 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 535–538. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d164>
293. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 6, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 37–41. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d15>
294. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, July 9, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 208–218. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d71>
295. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, October 16, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 320–329. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d94>
296. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, February 26, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 490–495. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d145>

297. Minutes of a National Security Council Meeting. – Washington, May 24, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 558–564. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d174>
298. Resolution №19/11-P. The Situation in Afghanistan URL: <https://ww1.oic-oci.org/english/conf/fm/11/11%20icfm-political-en.htm#RESOLUTION%20No.%2019/11-P>.
299. Special National Intelligence Estimate. – Washington, November 17, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 351–353. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d102>
300. Special National Intelligence Estimate. – Washington, September 21, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 704–708. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d213>
301. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, January 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 10–11. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d4>
302. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, July 11, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 219–221. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d73>
303. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, March 28, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 91–94. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d35>
304. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, August 26, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. –

- P. 231–241. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d81>
305. Telegram From the Department of State to the Embassy in Soviet Union. – Washington, January 8, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 407–411. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d127>
306. Telegram From the Department of State to the Secretary of State Haig’s Delegation. – Washington, May 5, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 123–128. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d49>
307. Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of State. – Moscow, July 24, 1981. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 225–231. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d76>
308. Telegram From the Embassy in Soviet Union to the Department of State. – Moscow, March 4, 1982. // Foreign Relations of the United States, 1981–1988, Volume III, Soviet Union, January 1981 – January 1983. – P. 496–497. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1981-88v03/d147>
309. The Economic Impact of Soviet Involvement in Afghanistan (U). – Defense Intelligence Agency. – May, 1983. – 8 p.

Збірники документів

310. Армия и перестройка: Статьи и выступления по военным вопросам. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 47 с.
311. Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / Сост. И. И. Кудрявцев; Под ред. В. П. Козлова. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1995. – 326 с.

312. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. – М.: Горбачев-Фонд, 2008. – 800 с.
313. Визит Бабрака Кармаля в Советский Союз, 15–24 октября 1980 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1978. – 48 с.
314. Визит Генерального Секретаря М. С. Горбачева в Соединенные Штаты Америки, 7–10 декабря 1987 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1987. – 175 с.
315. Визит Нур Мухаммеда Тараки в Советский Союз, 4–7 декабря 1978 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1978. – 44 с.
316. Власть и диссиденты. Из документов КГБ и ЦК КПСС / Арх. нац. безопасности при Ун-те Джорджа Вашингтона и Московская Хельсинская Группа; подгот. текста и коммент.: А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. П. Кузовкин. – М.: Московская Хельсинская Группа, 2006. – 282 с.
317. Документы советского руководства о положении в Афганистане. 1979–1980: Из архива Президента РФ / Предисловие академика Г. Н. Севастьянова // Новая и новейшая история. – 1996. – №3. – С. 91–100.
318. М. С. Горбачев в Нью-Йорке, 6–8 декабря 1988 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1988. – 31 с.
319. Первый съезд народных депутатов СССР. – 25 мая – 9 июня 1989 г. – Стенографический отчет. – Т. II. – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1989. – 480 с.
320. Позиция руководства США в связи с вводом советских войск в Афганистан в 1979 г. / Предисловие Дж. Хершберга (США) // Новая и новейшая история. – 1997. – №3. – С. 107–139.

321. Правда об Афганистане: Документы, факты, свидетельства / Сост. Ю. Волков, К. Геворкян, И. Михайленко, А. Полонский, В. Светозаров. – М.: Издательство Агентства печати «Новости», 1980. – 175 с.
322. Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века / Сост. А. С. Гроссман // Вопросы истории. – 1993. – №3. – С. 3–33.
323. Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor D. Zierler / Gen. Editor A. M. Howard. – United States Government Publishing Office – Washington, 2018. URL: <https://static.history.state.gov/frus/frus1977-80v12/pdf/frus1977-80v12.pdf>
324. Towards an International History of the War in Afghanistan, 1979–1989. By Christian F. Osterman, Mircea Munteanu. – Volume I: US Documents, 1980–1989. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/AfghanistanV1_TOC.pdf

Виступи, промови, інтерв'ю

325. Андропов Ю. В. Единство народа – великая сила. Речь на встрече с избирателями Приокского избирательного округа по выборам в Совет Союза Верховного Совета СССР 22 февраля 1980 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М.: Политиздат, 1983. – С. 180–190.
326. Андропов Ю. В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ) 19 апреля 1983 г. // Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи / Ю. В. Андропов. – М.: Политиздат, 1983. – С. 259–271.
327. Афганистан не должен повториться / Интервью с И. Г. Павловским // Военные знания. – 1990. – №1. – С. 2–3.
328. Афганистан: подводя итоги / Интервью с В. И. Варенниковым – А. Боровик // Огонек. – 1989. – №12. – С. 6–8; 30–31.
329. Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. Беседа с генералом армии В. И. Варенниковым // Новое время. – 1989. – №13. – С. 10–13.

- 330.Афганская карта / Интервью с З. Бжезинским // Родина. – 1999. – №2. – С. 45–47.
- 331.Ахмад Шах Масуд. Среди моих агентов были и советские генералы // Труд. – 1992. – 22 января. – С. 1, 3.
- 332.Брежнев Л. И. Наш курс – мирне творення. Промова на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 22 лютого 1980 року // Брежнев Л. И. Ленінським курсом. Промови, привітання, статті. – Т. 8. / Л. И. Брежнев. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 266–274.
- 333.Варенников В. Верхи желали славы, военные выступали против войны / В. Варенников // Родина. – 1999. – №2. – С. 100–102.
- 334.Внешняя политика и перестройка. – Выступление Э. А. Шеварднадзе // Известия. – 1989. – 25 октября. – С. 2–3.
- 335.Выступление товарища Бабрака Кармаля, Генерального Секретаря ЦК Народно-демократической партии Афганистана, Председателя Революционного Совета и Премьер-министра Демократической республики Афганистан // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 284–289.
- 336.Гареев М. После драки... / М. Гареев // Родина. – 1999. – №2. – С. 115–117.
- 337.Горбачев М. С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. / М. С. Горбачев. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 32 с.
- 338.Горбачев М. С. Ответы на вопросы газеты «Юманите». – 4 февраля 1986 г. / М. С. Горбачев. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 31 с.

339. Горбачев М. С. У последней черты. Выступление на совещании в МИД СССР, 22. 06. 1986. // Горбачев М.С. Годы трудных решений. Избранное. 1985–1992 гг. / М. С. Горбачев. – М.: «Альфа-принт», 1993. – С. 46–55.
340. Громыко А. А. Обеспечить мир народам – задача всех государств. Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г. / А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1980. – 47 с.
341. Доклад Председателя Верховного Совета СССР Горбачева М. С. «Об основных направлениях внутренней и внешней политики СССР» // Первый съезд народных депутатов СССР, 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издание Верховного Совета СССР, 1989. – С. 435–470.
342. Зерай С. М., Нур Н. А. Укрепляя патриотическое единство народа / С. М. Зерай, Н. А. Нур // Проблемы мира и социализма. – 1983. – №7. – С. 62–67.
343. Исповедь маленького человека. Бывший шеф КГБ СССР Владимир Крючков в эксклюзивном интервью «РГ» // Российская газета – неделя. URL: <http://www.rg.ru/2004/07/09/krychkov.html>
344. Как это было / Интервью с Львом Гореловым. URL: http://artofwar.ru/s/shejnin_a/text_0165.shtml
345. Кармаль Б. Нерасторжимое единство с народом / Б. Кармаль // Проблемы мира и социализма. – 1981. – №6. – С. 24–29.
346. Кештманд С. А. Второй этап революции в Афганистане / С. А. Кештманд // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №9. – С. 15–20.
347. Кештманд С. А. Афганистан. Революция в труде и борьбе / С. А. Кештманд // Новое время. – 1983. – №23. – С. 5–7.
348. Миссия в Панджшер / Интервью с А. Ткачевым // Институт современных оценок и анализа. – 2010. – №2 (40). URL: http://www.isoa.ru/art-view.php?bc_tovar_id=730

349. Михаил Гречка: Это была ад на земле. Размышления бывшего разведчика об афганской войне // Третий сектор. – 2000. – 16–23 жовтня (№1). – С. 14–15.
350. Наджиб: Революция продолжается // Азия и Африка сегодня. – 1987. – №4. – С. 12–15.
351. Народ Афганистана поддерживает революцию! – Интервью с Б. Кармалем // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №4. – С. 38–46.
352. Наши люди в Царандое / Интервью с С. Селиверстовым // Родина. – 1999. – №2. – С. 92–93.
353. О судьбе советских военнопленных. Генеральный прокурор СССР А. Сухарев // Новое время. – 1988. – №29. – С. 10–11.
354. Он был заложником Кремля. Бабрак Кармаль рассказывает // Труд. – 1991. – 24 октября. – С. 1, 5.
355. Ответы М. С. Горбачева на вопросы газеты «Вашингтон пост» и журнала «Ньюсуик» // Советско-американская встреча на высшем уровне. – Москва, 29 мая – 2 июня 1988 года. Документы и материалы. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – С. 3–29.
356. Отчет Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. Доклад Генерального Секретаря ЦК КПСС товарища Л. И. Брежнева // XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза. – 23 февраля – 3 марта 1981 года: Стенографический отчет. – Т. 1. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 20–99.
357. Пресс-конференция первого заместителя Министра Иностранных Дел СССР А. А. Бессмертных и заместителя Министра Обороны СССР генерала армии В. И. Варенникова в связи с завершением вывода советских войск из Афганистана // Вестник Министерства Иностранных Дел СССР. – 1989 – №5 (39). – С. 28–31.

358. Пядышев Р. Наджибулла, президент Афганистана: Интервью // Международная жизнь. – 1990. – №1. – С. 19–28.
359. Рейган Р. Откровенно говоря: Избранные речи / Р. Рейган: Пер. с англ. – М.: Издательство «Новости» (ИАН), 1990. – 398 с.
360. Рохлин Л. «Я не боялся воевать» / Л. Рохлин // Родина. – 1999. – №2. – С. 65.
361. Советник вспоминает... / Интервью с А. Капинасом // Аргументы и факты. – 1997. – №7 (17–23 февраля). – С. 7.
362. Так мы вошли в Афганистан: Диалог ведут политический обозреватель «ЛГ» Игорь Беляев и член-корреспондент АН СССР Анатолий Громько // Литературная газета. – 1989. – №38 (28 сентября). – С. 14.
363. Хорунжий Е. Тот странный час «Х». Беседа с Б. И. Ткачем / Е. Хорунжий // Правда Украины. – 2001. – 21 декабря. – С. 12–13.
364. «Я лично принимал решение о нанесении ударов по бандам в Пакистане!». – Интервью с генералом армии В. И. Варенниковым // Независимое военное обозрение. – 2004. – №35. URL: http://nvo.ng.ru/wars/2006-11-17/3_varenikov.html

Статистичні матеріали

365. Внешняя торговля СССР в 1977 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1978. – 286 с.
366. Внешняя торговля СССР в 1978 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1979. – 287 с.
367. Внешняя торговля СССР в 1979 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Статистика, 1980. – 286 с.
368. Внешняя торговля СССР в 1980 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 279 с.
369. Внешняя торговля СССР в 1981 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 278 с.

- 370.Внешняя торговля СССР в 1982 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 280 с.
- 371.Внешняя торговля СССР в 1983 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 278 с.
- 372.Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 279 с., ил.
- 373.Внешняя торговля СССР в 1986 г.: Стат. сб. / М-во внеш. торговли СССР. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 278 с., ил.
- 374.Внешняя торговля СССР в 1987 г.: Стат. сб. / Министерство внешних экономических связей. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 286 с.

Матеріали ЗМІ

- 375.Известия – 1978–1991.
- 376.Красная звезда – 1985–1991.
- 377.Правда – 1978–1991.
- 378.Newsweek. – 1980. – January, 14.

Мемуари, щоденники, збірки спогадів

379. Абдуллаев Э. Опальная разведгруппа / Э. Абдуллаев // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 17–20.
380. Абдуллаев Э. Террористы афганского президента / Э. Абдуллаев // Солдат удачи. – 1996. – №2. – С. 29–33.
381. Абдуллаев Э. Позывной – «Кобра» / Э. Абдуллаев // Наш современник. – 1998. – №7. – С. 212 – 242.
382. Аблазов В. И. Записки военного советника. А может, не было войны? Июнь – июль 1979 года / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a064.shtml
383. Аблазов В. И. Записки военного советника. В августе 79-го / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a065.shtml

384. Аблазов В. И. Записки военного советника. Весна 1978 – весна 1979 г. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a063.shtml
385. Аблазов В. И. Записки военного советника. Горячая зима. Декабрь 1979 года / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a069.shtml
386. Аблазов В. И. Записки военного советника. Новый, военный, 1980-й год / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a077.shtml
387. Аблазов В. И. Записки военного советника. Ноябрь 1979 года / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a068.shtml
388. Аблазов В. И. Записки военного советника. Очередной, военный, 1981-й год / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a085.shtml
389. Аблазов В. И. Записки военного советника. Тревожная осень. Сентябрь 1979 г. / В. И. Аблазов. URL: http://artofwar.ru/a/ablazow_walerij_iwanowich/text_a066.shtml
390. Аблазов В. И. Между революцией и войной (воспоминания советского военного советника об авиации Афганистана 1978–1979 гг.) / В. И. Аблазов // Авиация и время. – 1996. – №3. – С. 25–32.
391. Аблазов В. И. Над всем Афганистаном безоблачное небо / В. И. Аблазов. – К.: РИА «Марко Пак», 2005. – 368 с.
392. Авдеенко С. И. Афган. Боль и память / С. И. Авдеенко. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2017. – 92 с.
393. Адамишин А. Еврейский анекдот. Тайные мысли мидовца в момент ввода советских войск в Афганистан / А. Адамишин // Независимая газета. – 1994. – 5 сентября. – С. 5.

394. Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева / А. М. Александров-Агентов. – М.: Международные отношения, 1994. – 304 с.
395. Алидин В. И. Государственная безопасность и время / В. И. Алидин. – М.: Изографус, 2001. – 448 с.
396. Андогский А. И. Афган, снова Афган... / А. И. Андогский, Ю. И. Дроздов, В. Н. Курилов, С. Г. Батулин – М.: Воениздат, 2002. – 367 с.
397. Андреев В. В. Неожиданная война / В. В. Андреев. – Воронеж: Калита-Р, 2004. – 144 с.
398. Андронов И. И. Под огнем от Афгана до Москвы. Мемуары / И. И. Андронов. – М.: ООО «Деловой мир 2000», 1999. – 416 с.
399. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985). Свидетельство современника / Г. А. Арбатов. – М.: Международные отношения, 1991. – 400 с.
400. Арбатов Г. Человек системы. Наблюдения и размышления очевидца ее распада / Г. Арбатов. – М.: Вагрус, 2002. – 464 с.
401. Аушев Р. С. Сохраним свою совесть / Р. С. Аушев // Военно-исторический журнал. – 1992. – №1. – С. 2–6.
402. Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло / А. Н. Афанасьев // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №12. – С. 68–73.
403. Афанасьев А. Н. Афганистан: почему это произошло. Окончание / А. Н. Афанасьев // Коммунист вооруженных сил. – 1991. – №13. – С. 69–72.
404. Афганистан болит в моей душе... Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане / Лит. запись П. Ткаченко; Предисл. Ю. Теплова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 254 с.
405. Афганистан. Спецоперация в Кабуле 1979 г. Воспоминания участников. – Альманах «Русские коммандос». – 1999. – №1. – 128 с.

406. Ахромеев С. Ф., Корниенко Г. М. Глазами маршала и дипломата. Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 г. / С. Ф. Ахромеев, Г. М. Корниенко. – М.: Международные отношения, 1992. – 320 с.
407. Баранец В. Как штурмовали дворец Амина / В. Баранец // Комсомольская правда. – 2009. – 24 декабря.
408. Барынькин В. М. От Пули-Хумри до Кабула / В. М. Барынькин // Военно-исторический журнал. – 2001. – №12. – С. 2–7.
409. Белашов Н. Н. Дорога на Файзабад / Н. Н. Балашов // Военно-исторический журнал. – 2003. – №6. – С. 24–31.
410. Беляев В. Старая дружба не ржавеет. События в Афганистане и Пакистане / В. Беляев // Москва. – 2002. – №2. – С. 147–154.
411. Беляев Э. Мусульманский батальон / Э. Беляев. URL: http://www.e-reading.by/bookreader.php/1008855/Belyaev_-_Musulmanskiy_batalon.html
412. Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки / Ф. Д. Бобков. – М.: ООО «ТИД Русское слово – РС», 2006. – 320 с.
413. Брутенц К. Н. Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке / К. Н. Брутенц. – М.: Международные отношения, 2005. – 656 с.
414. Брутенц К. Н. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары / К. Н. Брутенц. – М.: Международные отношения, 1998. – 568 с.
415. Бушля Р. Афганский ветер / Р. Бушля // Дальний Восток. – 1989. – №11. – С. 120–128.
416. Верстаков В. Афганский дневник / В. Верстаков. – М. Воениздат, 1983. – 141 с.
417. Виноградов В. М. Тегеран. 27 декабря 1979 года. Из воспоминаний советского посла / В. М. Виноградов // Восточный архив. – 2013. – №1 (27). – С. 87–95.

418. Волкогонов Д. А. Этюды о времени / Д. А. Волкогонов. – М.: АО Издательство «Новости», ООО «Фирма “Издательство АСТ”», 1998. – 416 с.
419. Воронин А. Второй пояс. Откровения советника / А. Воронин. – СПб.: ООО «РТ-СПб», ЗАО «Издательство Центрполиграф», 2014. – 316 с.
420. Гареев М. А. Моя последняя война (Афганистан без советских войск) / М. А. Гареев. – М., 1996. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html
421. Гаус А. С. Гибель республики / А. С. Гаус // Страна и мир. – 1989. – №1. – С. 99–111.
422. Геллер М. Я. Российские заметки. 1969–1979 / М. Я. Геллер. – М.: Издательство «МИК», 1999. – 568 с.
423. Гончар А. Г. В составе Ограниченного контингента / А. Г. Гончар. – Винница: Винницкая областная типография, 2013. – 440 с.
424. Гончарук Г. И. Афганистан, прости. Исследование пережитого / Г. И. Гончарук. – Москва – Одесса: Издательство «Реклама» Акционерного общества «Союзреклама», Одесское межобластное рекламное агентство, 1992. – 264 с.
425. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 1. / М. С. Горбачев: М.: АО Издательство «Новости», 1995. – 600 с.
426. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – В двух книгах. – Кн. 2. / М. С. Горбачев: М.: АО Издательство «Новости», 1995. – 656 с.
427. Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем / М. С. Горбачев. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского отделения Горбачев-Фонда, 2002. – 336 с.
428. Грешнов А. Б. Афганистан: заложники времени / А. Б. Грешнов. URL: http://www.artofwar.net.ru/profiles/greshnov_andrei_b/view_book/afganistan_zalojniki_vremeni
429. Гриневский О. Тайны советской дипломатии / О. Гриневский. – М.: Вагриус, 2000. – 336 с.

430. Громов Б. В. Защищали, обучали, строили / Б. В. Громов // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С. 11–15.
431. Громов Б. В. Ограниченный контингент / Б. В. Громов. – М.: Прогресс, 1994. – 352 с.
432. Громько А. А. Памятное. – Кн. 2. / А. А. Громько. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.
433. Гурба М. І. Війна без перемоги. Записки військового радника. Документальна повість / М. І. Гурба. – К.: Варта, 2007. – 192 с.
434. Двугрошев Ю. И. Воспоминания первого коменданта Кабула / Ю. И. Двугрошев. – Заокский: Источник жизни, 2005. – 512 с.
435. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986) / А. Ф. Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.
436. Дроздов Ю. И. Вымысел исключен. Записки начальника нелегальной разведки (окончание) / Ю. И. Дроздов // Наш современник. – 1996. – №12. – С. 239–253.
437. Дядюк Л. О. Від терну до калини / Л. О. Дядюк. – Дніпропетровськ: ІМА-пресс, 2010. – 460 с.
438. Егорычев Н. Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном / Н. Егорычев. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=563940&p=1>
439. Еремеев В. В пустыне Регистан / В. Еремеев // Солдат удачи. – 2008. – №8. – С. 36–41.
440. Ермилов Н. И. Мужчинами не рождаются / Н. И. Ермилов. – М.: Советская Россия, 1991. – 176 с.
441. Жантасов А. Отряд Кара-майора. Воспоминания офицера 177-го ооСПн / А. Жантасов: URL: <http://www.desantura.ru/articles/72341>.
442. Жаров О. Слепцы, навязывавшие себя в поводыри / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №12. – С. 27–29.
443. Заплатин В. Афганистан: Завтра была война / В. Заплатин // Родина. – 1989. – №11. – С. 14–17.

444. Заплатин В. До штурма дворца Амина / В. Заплатин. URL: <https://zavtra.ru/blogs/1999-12-2161>
445. Зданюк В. В. Я штурмовал дворец Амина. Армия без грифа «секретно» / В. В. Зданюк. – Мн.: Беларусь, 1992. – 176 с.
446. Иванов В. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989) / В. Иванов. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 294 с.
447. Иванов Н. Ограниченный контингент / Н. Иванов // Литературная Россия. – 1991. – 25 января. – С. 12–15.
448. Иванов Н. Операцию «Шторм» начать раньше / Н. Иванов. – М., 2008. – 230 с.
449. Иванчишин П. «Имя Божие на шапке земли и на поясе гор...» / П. Иванчишин // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 61–67.
450. Ильин К. Восток – дело тонкое (Записки военного советника) / К. Ильин // Ветеран границы. – 1999. – № 1–2. – С. 54–60.
451. Каменев А. Закат апрельской революции / А. Каменев // Солдат удачи. – 2002. – №5. – С. 16–20.
452. Кириллов М. М. Кабульский дневник военного врача (октябрь – декабрь 1987 г.) / М. М. Кириллов. – Саратов: Полиграфист, 1996. – 36 с.
453. Кирпиченко В. Разведка: лица и личности / В. Кирпиченко. – М.: Гея, 1998. – 395 с.
454. Киселев Е. Невыносимая страна Андропова / Е. Киселев // Московские новости. – 2004. – №49 (24–30 декабря). – С. 30.
455. Ключник В. Т. Дні і ночі Кандагара: Афганський щоденник / В. Т. Ключник. – К.: Глобус, 1993. – 160 с.
456. Корниенко Г. М. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе / Г. М. Корниенко // Новая и новейшая история. – 1993. – №3. – С. 107–118.
457. Колесник В. Как был взят дворец Амина / В. Колесник. URL: <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoretssamina/>

458. Кошелев В. М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика / В. М. Кошелев. – г. Люберцы Московской области: РОО «Союз писателей Подмосковья», 2007. – 536 с.
459. Крахмалов С. П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан / С. П. Крахмалов. – М.: Издательский дом «Русская разведка», 2000. – 320 с.
460. Кривоपालов О. В. Записки советского офицера: на рубеже эпох. Воспоминания. Литературно-документальное издание / О. В. Кривоपालов. – Днепропетровск: ИМА-пресс, 2011. – 996 с.
461. Кривоपालов О. В. Хроника первого батальона. 154-й отдельный отряд спецназа ГРУ на афганской земле. – В двух томах – Т. 1. / О. В. Кривоपालов. – Днепропетровск: ИМА-пресс, 2013. – 544 с.
462. Крючков В. А. Личное дело / В. А. Крючков. – М.: Эксмо, 2003. – 480 с.
463. Кузьмин Н. М. Войсковые разведчики в Афгане. Записки начальника разведки дивизии / Н. М. Кузьмин. – М.: Яуза: Эксмо, 2013. – 320 с.
464. Кузьмичев Г. П. Афганистан: боль и бессмертие. – Черкассы: Маклаут, 2008. – 381 с.
465. Кукушкин А. В. Как был взят Кабул / А. В. Кукушкин // Военно-исторический журнал. – 1995. – №6. – С. 56–63.
466. Лапшин Ю. М. Афганский дневник / Ю. М. Лапшин. – М.: ОЛМА ПРЕСС Образование, 2004. – 477 с.
467. Лебедь А. И. За державу обидно / А. И. Лебедь. – М.: Редакция газеты «Московская правда», 1995. – 464 с.
468. Легкий П. Операция «Штурм» / П. Легкий // Армия. – 1999. – №6. – С. 48–54.
469. Леонов Н. С. Лихолетье / Н. С. Леонов. – М.: ТЕРРА, 1997. – 336 с.
470. Майоров А. Правда об афганской войне: Свидетельство главного военного советника / А. Майоров. – М.: Издательство «Права человека», 1996. – 288 с.

471. Меримский В. А. Война в Афганистане: записки участника / В. А. Меримский // Новая и новейшая история. – 1995. – №3. – С. 74–117.
472. Меримский В. А. Загадки афганской войны / В. А. Меримский. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
473. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №10. – С. 11–21.
474. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №11. – С. 30–36.
475. Меримский В. А. Кабул – Москва: война по заказу. Продолжение / В. А. Меримский // Военно-исторический журнал. – 1993. – №12. – С. 27–32.
476. Морозов А. Кабульский резидент (окончание) / А. Морозов // Новое время. – 1991. – №41. – С. 28–31.
477. Мосейчонок І., Криворучко М. Львів – Афган – Львів (1979–1989) / І. Мосейчонок, М. Криворучко. – Львів: Релігійне видавництво «Добра книжка», 2005. – 384 с.
478. Москаленко Л. Г., Кучер В. А. Честь имею / Л. Г. Москаленко, В. А. Кучер. – Луганск: ОАО «Луганская областная типография», 2007. – 238 с.
479. Нешумов Ю. А. Границы Афганистана: трагедия и уроки / Ю. А. Нешумов. – М.: Жуковский: Граница; Кучково поле, 2006. – 352 с.
480. Ніточко І. І. Афганістан. Чорнобиль: Випробування трагедією: Березовський район / І. І. Ніточко. – Одеса: Астропринт, 2009. – 192 с.
481. Носатов В. Афганский дневник / В. Носатов // Простор. – 1989. – №4. – С. 120–134.
482. Носатов В. Афганский дневник (окончание) / В. Носатов // Простор. – 1989. – №11. – С. 117–130.

483. Носатов В. И. Фарьябский дневник / В. И. Носатов. URL: <http://coollib.net/b/316556>
484. Олимов М. Из записок переводчика / М. Олимов // Восток. – 1991. – №3. – С. 58–70.
485. От солдата до генерала. Воспоминания о войне. – Том 11 / Рук. оргком. – През. ак. ист. наук Е. И. Шоль. – М.: Академия исторических наук, 2008. – 457 с.
486. Павлов А. П. Афганский дневник / А. П. Павлов // Военно-исторический журнал. – 2004. – №12. – С. 40–44.
487. Павлов А. П. Афганский дневник. Продолжение / А. П. Павлов // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 9–13.
488. Пашкевич Н. М. Афганистан: война глазами комбата / Н. М. Пашкевич. – М.: Воениздат, 1991. – 128 с.
489. Пиков Н. И. Я начинаю войну / Н. И. Пиков. – М.: Эксмо, 2010. – 208 с.
490. Пластун В. Горький урок / В. Пластун // Азия и Африка сегодня. – 1993. – №1. – С. 7–10.
491. Примаков Е. М. Годы в большой политике / Е. М. Примаков. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 1999. – 448 с.
492. Руденко В. Г. Особая миссия. Сотрудники КГБ СССР вспоминают об Афганской войне 1979–1989 гг. / Г. В. Руденко. – Воронеж, 2011. URL: http://artofwar.ru/r/rudenko_w_g/text_0530.shtml
493. Сафрончук В. Афганистан времен Амина / В. Сафрончук // Международная жизнь. – 1991. – №1. – С. 124–142.
494. Сафрончук В. Афганистан времен Тараки / В. Сафрончук // Международная жизнь. – 1990. – №12. – С. 86–97.
495. Сафрончук В. Афганистан при Бабраке Кармале и Наджибулле / В. Сафрончук // Азия и Африка сегодня. – 1996. – №6. – С. 8–16.
496. Сахаров А. Д. Воспоминания. В двух томах. – Том первый / А. Д. Сахаров. – М.: «Права человека», 1996. – 912 с.

497. Сивухин О. В. Двенадцать лет в небе Афганистана / О. В. Сивухин // Военно-исторический журнал. – 2008. – №8. – С. 39–43.
498. Скрынников М. Ф. Спецназ ВДВ. Диверсионно-разведывательные операции в Афгане / М. Ф. Скрынников. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – 320 с.
499. Слинкин М. Как снимали Бабрака Кармаля: свидетельство очевидца / М. Слинкин // Азия и Африка сегодня. – 2000. – №7. – С. 44–49.
500. Слинкин М. Прерванное путешествие из Кабула в Герат / М. Слинкин // Солдат удачи. – 2007. – №11. – С. 43–48.
501. Слинкин М. Штабные хлопоты / М. Слинкин // Солдат удачи. – 2009. – №5–6. – С. 49–53.
502. Слинкин-младший М. До после победы / М. Слинкин-младший // Солдат удачи. – 2004. – №2. – С.15–19.
503. Слинкин-младший М. Кабул после 27 декабря. Зарисовки с натуры / М. Слинкин-младший // Солдат удачи. – 2007. – №1. – С. 36–39.
504. Снегирев В. Время «Ч» для страны «А» / В. Снегирев // Российская газета – Федеральный выпуск №3665/ URL: <http://www.rg.ru/2004/12/28/afganistan-amin.html>.
505. Стодеревский И. Ю. Автобиография (записки офицера спецназа ГРУ) / И. Ю. Стодеревский. М.: «Финтрекс», 2009. – 468 с.
506. Тимин Л. В. После вывода войск... / Л. В. Тимин – Львов: Добра справа, 2009. – 260 с.
507. Тоболяк Г. Афганская война ГРУ. Гриф секретности снят / Г. Тоболяк. – М., 2010. – 145 с.
508. Трояновский О. Через годы и расстояния (история одной семьи) / О. Трояновский – М.: Вагриус, 1997. URL: <https://www.profilib.com/chtenie/134241/oleg-troyanovskiy-cherez-gody-i-rasstoyaniya-istoriya-odnoy-semi.php>
509. Хинштейн А. Тайны афганской Лубянки / А. Хинштейн // URL: <http://fergananews.com/article.php?id=58>

510. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача» / Е. И. Чазов. – М.; Изд-во «Новости», 1992. – 224 с.
511. Черняев А. С. Моя жизнь и мое время / А. С. Черняев. – М.: Международные отношения, 1995. – 464 с.
512. Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 / А. С. Черняев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 1047 с.
513. Черняев А. С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям / А. С. Черняев. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1993. – 528 с.
514. Чикал А. В. Записки генерала. – Книга первая. Сквозь тернии к звездам / А. В. Чикал. – К.: Нора-принт, 2005. – 530 с.
515. Шахназаров Г. С вождями и без них / Г. Шахназаров. – М.: Вагриус, 2001. – 590 с.
516. Шебаршин Л. В. Из жизни начальника разведки / Л. В. Шебаршин. – М.: ТЕРРА, 1997. – 192 с.
517. Шебаршин Л. В. Рука Москвы: Записки начальника советской разведки / Л. В. Шебаршин. – М.: Центр-100, 1992. – 351 с.
518. Шеварднадзе Э. А. Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания / Э. А. Шеварднадзе. – М.: Изд-во «Европа», 2009. – 426 с.
519. Шеварднадзе Э. А. Мой выбор. – В защиту демократии и свободы / Э. А. Шеварднадзе. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – 336 с.
520. Шик М. М. Афганістан очима хірурга. Кандагар 1987–1988 / М. М. Шик. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2019. – 167 с.
521. Шипунов А. Спецназ ГРУ в Кандагаре. Военная хроника / А. Шипунов. – М.: Яуза: Эксмо, 2014. – 320 с.
522. Широнин В. Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки / В. Широнин. – М.: Палея, 1996. – 400 с.

523. Шкиря И. И. Афганистан. Эпизоды. Воспоминания. Хорьков В. С. В горах Гиндукуша. Дневник / И. И. Шкиря, В. С. Хорьков. – Ужгород: Карпаты, 2008. – 208 с.
524. Юсуф М. Бадабер / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0015.shtml
525. Юсуф М. Еще один Вьетнам / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0060.shtml
526. Юсуф М. Заманить медведя / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0150.shtml
527. Юсуф М. «Кабул должен гореть» / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0250.shtml
528. Юсуф М. Медведь атакует / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0080.shtml
529. Юсуф М. Медведь отступает / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0240.shtml
530. Юсуф М. Неверные / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0050.shtml
531. Юсуф М. Роль ЦРУ / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/d/dmitrij_m_k/text_0070.shtml
532. Юсуф М. «Стингеры» против авиации / М. Юсуф. URL: http://artofwar.ru/i/izchuzhogoookopa/text_0010.shtml
533. Язов Д. Т. Маршал Советского Союза / Д. Т. Язов. – М.: Алгоритм – Эксмо, 2010. – 432 с.
534. Ярков И. Д. По периметру границы Афганистана: Записки генерала пограничных войск КГБ СССР / И. Д. Ярков. – Новосибирск: Изд-во НГОНБ, 2010. – 352 с.
535. Brzezinski Z. Power and Principle. Memories of the National Security Adviser. 1977–1981 / Z. Brzezinski. – NY, 1985. – 588 p.

536. Cordoves D., Harrison S. S. Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal / D. Cordoves, S. S. Harrison. – NY – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 450 p.
537. Thompson L. C. Surviving the 1978 Revolution in Afghanistan / L. C. Thompson // The International Writers Magazine. URL: <http://www.hackwriters.com/1978RevolutionAfghan.html>

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

Монографії і статті

538. Абаев А. Ч. Некоторые социально-экономические и политические предпосылки Апрельской революции 1978 года в Афганистане / А.Ч. Абаев // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики / Отв. Ред. М. Б. Баратов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1985. – С. 155–166.
539. Абаева Т. А. Идея «джихада» и политическая борьба в Афганистане XIX–XX вв. / Т. А. Абаева // Зарубежный Восток: особенности идеологии и политики / Отв. Ред. М. Б. Баратов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1985. – С. 51–83.
540. Абдуразакова Д. Б. Афганистан: Апрельская революция / Д. Б. Абдуразакова. – Ташкент: Узбекистан, 1982. – 24 с.
541. Аблазов В. И. Афганистан. ВВС Советской Армии в первый год войны / В. И. Аблазов // Авиация и время. – 1997. – №5. – С. 34–37.
542. Аблазов В. И. Долгий путь из афганского плена и безвестия / В. И. Аблазов. – К.: Марко Пак, 2005. – 272 с.
543. Агранов Ю. В. Афганская революция и предательский курс Пекина / Ю. В. Агранов // Проблемы Дальнего Востока. – 1980. – №2. – С. 103–110.
544. Акимбеков С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии / С. М. Акимбеков. – Алматы, 2003. – 400 с.

545. Акимбеков С. М. История Афганистана / С. М. Акимбеков. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 848 с.
546. Александров А. Аллах Акбар! – и танки наши быстры. Мятежное движение в Афганистане / А. Александров // Родина. – 1999. – №2. – С. 79–83.
547. Алексиков П. Что такое басмачество / П. Алексиков // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – С. 14–83.
548. Алимов Ю. Неприсоединение: история, теория, проблемы / Ю. Алимов. – М.: Прогресс, 1990. – 328 с.
549. Антонов А. Штурм-333. Как штурмовали дворец Амина / А. Антонов // Родина. – 1999. – №2. – С. 48–55.
550. Аптрейкин С. Н. Особенности ведения боевых действий советских войск в горно-пустынной местности (по опыту боевого применения подразделений воздушно-десантных войск в Республике Афганистан): Учебное пособие / С. Н. Аптрейкин. – Рязань, 1998. – 64 с.
551. Аристова Л. Б. Социальная инфраструктура Афганистана (системы просвещения и здравоохранения в конце 70-х – середине 80-х годов) / Л. Б. Аристова // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 99–107.
552. Арунова М. Р. Афганская политика США в 1945–1999 гг. (Краткий очерк) / М. Р. Арунова. – М., 2000. – 128 с.
553. Арунова М. Р. К вопросу об институте полевых командиров в Афганистане / М. Р. Арунова // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17 / Отв. ред. М. Р. Арунова, А. О. Филонин. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – С. 140–145.
554. Арунова М. Р., Иваненко В. И. Афганская политика США в 1945–2014 гг. / М. Р. Арунова, В. И. Иваненко. – М.: РИСИ, 2015. – 220 с.

555. Афганские уроки: Выводы для будущего в свете идейного наследия А. Е. Снесарева / Сост. А. Е. Савинкин. – М.: Военный университет, Русский путь, 2003. – 896 с. (Российский военный сборник. – Вып. 20).
556. Ахрамович Р. Т. Афганистан в 1961–1966 гг. Политическое положение. Конституционная реформа / Р. Т. Ахрамович. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967. – 172 с.
557. Ахрамович Р. Т. Об этапах исторического развития Афганистана в новейшее время / Р. Т. Ахрамович // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 1985. – №1. – С. 3–9.
558. Бабаходжаев М. А. НДПА – крупнейшая и самая влиятельная сила афганского общества / М. А. Бабаходжаев // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 5–19.
559. Бажанов Е. П. Движущие силы политики США в отношении Китая / Е. П. Бажанов. – М.: «Наука»: Главная редакция восточной литературы, 1982. – 240 с.
560. Барынькин В. М. 40 Армия – война в горах / В. М. Барынькин. – М.: Типография ВА ГШ ВС РФ, 2002. – 288 с.
561. Барынькин В. М. Особенности подготовки и ведения специфических операций 40 А (по опыту боевых действий в Афганистане) / В. М. Барынькин. – М.: Русское воздухоплавательное общество, 1999. – 142 с.
562. Батурин Т. Ф. Торгово-экономическое сотрудничество между СССР и США / Т. Ф. Батурин // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №9. – С. 26–32.
563. Беглова Н. С. Пакистан – «восточный форпост» в стратегических планах США / Н. С. Беглова // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1982. – №11. – С. 61–66.

564. Беглова Н. С., Кременюк В. А. «Доктрина Рейгана» – курс на эскалацию вмешательства / Н. С. Беглова, В. А. Кременюк // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1985. – №11. – С. 63–67.
565. Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993. / А. Безбородов, Н. Елисеев, В. Шестаков. – СПб.: Норма, 2010. – 216 с.
566. Белозерцев Е. П. Народное образование в Республике Афганистан / Е. П. Белозерцев. – М.: Педагогика, 1988. – 128 с.
567. Белокреницкий В. Пакистан и Афганский кризис / В. Белокреницкий // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – №3. – С. 83–91.
568. Беннигсен А. Ислам в СССР после вторжения в Афганистан / А. Беннигсен // Форум. – Мюнхен. – 1985. – №11. – С. 129–145.
569. Берденников Н. А. О состоянии научно-технических связей между СССР и США / Н. А. Берденников // США – Экономика. Политика. Идеология. 1985. – №8. – С. 3–12.
570. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы): Пер. О. Ю. Уральский / З. Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.
571. Богданов В. Как принималось решение / В. Богданов // Военно-исторический журнал. – 1991. – №7. – С. 40–53.
572. Бойко В. Афганская диаспора: облик и судьба / В. Бойко // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 37–44.
573. Бокарев Ю. П. СССР и становление постиндустриального общества на Западе, 1970–1980-е годы / Ю. П. Бокарев. – М.: Наука, 2007. – 382 с.
574. Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте / Ю. В. Босин. – М.: Издательство «Гуманитарий», Академия гуманитарных исследований, 2002. – 232 с.
575. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / Д. Боффа. – М.: Международные отношения, 1996. – 331 с.

576. Бочкарев П. С. Афганистан. Географический очерк / П. С. Бочкарев. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1956. – 40 с.
577. Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк / В. И. Боярский. – М.: Издательский дом «Граница», 2003. – 448 с.
578. Брачев В. С., Полюнов М. Ф. Политика СССР в отношении Афганистана в 1978–1991 годах / В. С. Брачев, М. Ф. Полюнов // Научный диалог. – 2019. – №9. – С. 246–261.
579. Брейтвейт Р. Афганці: Росіяни в Афганістані (1979–1989) / Р. Брейтвейт: Пер. з англ. О. Стукало. – К.: Темпора, 2013. – 480 с.
580. Брицкий П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств / П. П. Брицкий. – Львов: Вища школа, 1986. – 180 с.
581. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – К.: Либідь, 1995. – 111 с.
582. Ванден Берге И. Историческое недоразумение? «Холодная война». 1917–1990 / И. Ванден Берге: Пер. с голл. – М.: Международные отношения, 1996. – 304 с.
583. Ваисс М. Международные отношения после 1945 года / М. Ваисс: Пер. с фр. С. Ф. Колмакова. – М.: ОАО «Издательский дом “Городец”», 2005. – 336 с.
584. Ванюков Д. А. Эпоха застоя / Д. А. Ванюков. – М.: ООО ТД «Издательство Мир Книги», 2008. – 240 с.
585. Васильев Л. С. История Востока / Л. С. Васильев. – М.: Высшая школа, 2003. – 310 с.
586. Веденеев Д. Задзеркалля історії: Нариси минулого спеціальних служб / Д. Веденеев. – К.: «К.І.С.», 2008. – 288 с.
587. Верхотуров Д. Почему Афганистан поставлял газ Советскому Союзу? / Д. Верхотуров URL: <http://afghanistan.ru/doc/2007.html>

588. Веста́д О. А. Накануне ввода советских войск в Афганистан / О. А. Веста́д // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 19–36.
589. Викторов А. В. Национальное примирение в Афганистане: новый подход НДПА к буржуазии / А. В. Викторов // Народы Азии и Африки. – 1989. – №2. – С. 25–37.
590. Война в Афганистане / Пиков Н. И., Никитенко Е. Г., Тегин Ю. Л., Шведов Ю. И. – М.: Воениздат, 1991. – 367 с.
591. Волков А. 40-я армия: история создания, состав, изменение структуры / А. Волков // Комментатор. – 2003. – №1 (5). URL: <http://www.rsval-ural.ru/library/mbook.php?id=63%208>
592. Волкогонов Д. А. Семь вождей: В 2-х книгах. – Кн. 2. / Д. А. Волкогонов. – М.: АО «Издательство “Новости”», 1995. – 480 с.
593. Воробьев И. Н. Развитие тактики в войнах и вооруженных конфликтах XX века / И. Н. Воробьев // Военная мысль. – 2002. – №2. – С. 25–34.
594. Гагин В. В. Воздушная война в Афганистане. – Том первый: Рассказы пилотов и портреты героев, секретные доклады и статистика, карты, схемы и командирские выводы / В. В. Гагин. – Воронеж: ИЛВА, 2004. – 102 с.
595. Гай Д., Снегирев В. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Д. Гай, В. Снегирев. – М.: СП ИКПА, 1991. – 384 с.
596. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 448 с.
597. Галиуллин Р. Х. ЦРУ в Азии / Р. Х. Галиуллин. – М.: Воениздат, 1990. – 128 с.
598. Ганковский Ю. Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 2–4.
599. Ганковский Ю. В. Наследие афганской войны / Ю. В. Ганковский, В. С. Бойко, В. Т. Веселов // Восток. – 1994. – №2. – С. 158–160.

600. Гареев М. А. Афганская проблема – три года без советских войск / М. А. Гареев // Международная жизнь. – 1992. – №2. – С. 16–27.
601. Гафуров З. Ш. Национально-демократическая революция и армия / З. Ш. Гафуров. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983. – 216 с.
602. Гейвандов С. К. «Технологическая политика» США в отношении СССР / Гейвандов С.К. – М.: Наука, 1985. – 190 с.
603. Геллер М., Некрич А. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.
604. Гоков О. А. Ввод советских войск в Афганистан / О. А. Гоков // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 12. – С. 43–44.
605. Гончар Б. М. «Кризова дипломатія» СРСР і США в конфліктах «третього світу» / Б. М. Гончар. – К., 1992. – 172 с.
606. Гранвилл Кушинг Д. Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решения / Д. Гранвилл Кушинг. – Бостон, 1991; Москва, 1993. – 128 с.
607. Грау Л. Артиллерия и противопартизанская война: советский опыт в Афганистане / Л. Грау // Field Artillery Journal. – 1997. – May – June. – URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>
608. Грау Л. Минная война и противопартизанские действия / Л. Грау // Engineer. – 1993. – March. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143928>
609. Гриневский О. А. Перелом. От Брежнева к Горбачеву / О. А. Гриневский. – М.: Олма-Пресс, 2004. – 422 с.
610. Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993. – 415 с.
611. Грищенко Т. З. Бжезинський і зовнішньополітичні настанови адміністрації Дж. Картера в 1979–1980 рр. / Т. Грищенко // Історичний

- журнал: Наукове громадсько-політичне видання. – 2006. – №5. – С. 12–27.
612. Грищенко Т. А. Збігнєв Бжезінський. Міжнародний стратег у координатах історії: монографія / Т. А. Грищенко. – Київ; Ніжин: Лисенко М. М., 2020. – 339 с.
613. Грюнберг А. Л. О некоторых вопросах изучения Афганистана в СССР / А. Л. Грюнберг // Народы Азии и Африки. – 1989. – №1. – С. 191–194.
614. Гуров В. А. Из исторического опыта действий вооруженных сил СССР в Афганистане / В. А. Гуров // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. – Т. 1. – №3. – 2019. – С. 67–75.
615. Гусаков В. Афганська квітнева революція 1978 р.: невдала спроба реформ у відсталій країні в умовах іноземного військового втручання / В. Гусаков // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 68–73.
616. Гуревич Н. М. Внешняя торговля Афганистана в новейшее время / Н. М. Гуревич. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1981. – 288 с.
617. Гуревич Н. М. Предреволюционный кризис в Афганистане / Н. М. Гуревич // Народы Азии и Африки. – 1982. – №4. – С. 28–37.
618. Гуревич Н. М. Социально-экономические предпосылки революции 1978 г. в Афганистане / Н. М. Гуревич // Вопросы истории. – 1982. – №7. – С. 55–71.
619. Гуров В. А. Исторический опыт применения пограничных войск КГБ СССР и ФСБ РФ в формировании «пояса безопасности» на северных границах Афганистана в 1979–2005 гг. / В. А. Гуров // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2014. – №1 (27). – С. 101–103.
620. Гушев А. И. Необъявленная война / А. И. Гушев // Военная мысль. – 1986. – №4. – С. 67–77.

621. Давыдов А. Д. Аграрное законодательство Демократической республики Афганистан (социально-экономический анализ) / А. Д. Давыдов. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1989. – 184 с.
622. Давыдов А. Д. Афганистан: войны могло не быть. Крестьянство и реформы / А. Д. Давыдов. – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – 180 с.
623. Давыдов А. Д. Афганский конфликт и проблемы его урегулирования / А. Д. Давыдов // Региональные конфликты в Азии и Северной Африке / Отв. ред. А. М. Хазанов. – М.: Институт востоковедения РАН, 1997. – С. 87–100.
624. Давыдов А. Д. Борьба за аграрную реформу в Афганистане / А. Д. Давыдов // Народы Азии и Африки. – 1979. – №5. – С. 3–12.
625. Ежов Г. П. Советско-афганское экономическое сотрудничество (1978–1987 гг.) / Г. П. Ежов // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 61–74.
626. Ежов Г. П. Экономическая география Афганистана / Г. П. Ежов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 74 с.
627. Жаров О. Джихад и его главный воин / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 45–48.
628. Жаров О. Его образ жизни – война / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 29–33.
629. Жаров О. Столп прежнего или лидер нового режима? / О. Жаров // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 59–62.
630. Жемчугов А. А. Кому мы обязаны «афганом»? / А. А. Жемчугов. – М.: Вече, 2012. – 368 с.
631. Жирохов М. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. / М. Жирохов // Авиамастер. – 2003. – №6. – С. 42–49.

632. Жирохов М. А. Опасное небо Афганистана. Опыт боевого применения советской авиации в локальной войне. 1979–1989. / М. А. Жирохов. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2012. – 319 с.
633. Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии / Н. В. Загладин. – М.: Международные отношения, 1990. – 232 с.
634. Звягельская И. Д. «Конфликтная политика» США на Ближнем и Среднем Востоке (середина 1970-х – вторая половина 80-х годов) / И. Д. Звягельская. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1990. – 189 с.
635. Земцов И., Феррар Д. Горбачев: человек и система семьдесят лет после октября / И. Земцов, Д. Феррар. – Лондон: Overseas Publication Interchange Ltd, 1987. – 324 с.
636. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок: Авториз. перев. с англ. М. Мусиной. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 671 с.
637. Иващенко А. С. Афганская вооруженная оппозиция в американской политике / А. С. Иващенко // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №11. – С. 96–106.
638. Иващенко А. С. Гуманитарная помощь США афганским беженцам и перемещенным лицам / А. С. Иващенко // Восток. – 1993. – №3. – С. 61–66.
639. Иващенко А. С. США и Афганистан (1979–1989) / А. С. Иващенко. – М.: ТЦ «Сфера», 1997. – 144 с.
640. Иващенко А. С. Эволюция политики США в Афганистане в 1979 г. / А. С. Иващенко // США – Экономика, политика, идеология. – 1994. – №4. – С. 74–82.
641. Ирхин Ю. В. Революционный процесс в странах «социалистической ориентации» / Ю. В. Ирхин. – М.: Изд-во УДН, 1985. – 172 с.

642. Искандаров К. Фактор Пакистана в Афганском конфликте / К. Искандаров // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – Вып. 3 (т. 16). – С. 96–111.
643. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.
644. Історія інформаційно-психологічного протиборства / Я. М. Жарков, Л. Ф. Кампанцева, В. В. Остроухов, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скулиш: за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.
645. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917–1987 гг. В 3-х томах. – Т. 3.: 1970–1987 / Под ред. Г. В. Фокеева. – М.: Международные отношения, 1987. – 512 с.
646. Ищенко Е. Г. Экономическое сотрудничество СССР со странами социалистической ориентации / Е. Г. Ищенко. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. – 188 с.
647. Каландарбеков П. Крестьянское землевладение в современном Афганистане / П. Каландарбеков. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 125 с.
648. Кальвакоресси П. Мировая политика после 1945 года / П. Кальвакоресси: Пер. с англ.: В 2-х кн. – Кн. 2. – М.: Международные отношения, 2000. – 464 с.
649. Катчиева А. П. Главный военный советник в Демократической республике Афганистан (1979–1980) / А. П. Катчиева // Вестник АГУ. – 2017. – Вып. 2 (199) – С. 52–58.
650. Кац М. Урегулирование конфликтов сверхдержавами: уроки на будущее / М. Кац // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1990. – №11. – С. 31–40.
651. Кеппель Ж. Джихад: Экспансия и закат исламизма / Ж. Кеппель / Пер. с фр. В. Ф. Денисова. – М.: Ладомир, 2004. – 468 с.

652. Кива А. В. Национально-освободительное движение: теория и практика / А. В. Кива. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 331 с.
653. Кива А. В. Страны социалистической ориентации: особенности современного этапа развития / А. В. Кива. – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1984. – 48 с.
654. Князев А. А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии / А. А. Князев. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2002. – 272 с.
655. Коваль Б. И. Революционный опыт XX века / Б. И. Коваль. – М.: Мысль, 1987. – 542 с.
656. Ковальков О. Л. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців» / О. Л. Ковальков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2017. – Вип. 49. – С. 143–148.
657. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр.: монографія / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФО-П Лівий Сергій Васильович, 2018 – 272 с.
658. Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2018. – Т.1 (26). – Вип. 1–2. – С. 81–94.
659. Ковальков О. Л. Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / О. Л. Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 250–259.

660. Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 84–90.
661. Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпро, 2017. – Т. 25. №1. – С. 139–148.
662. Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 164–172.
663. Ковальков О. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера / О. Ковальков // Американська історія і політика: науковий журнал. – №9. – К., 2020. – С. 88–101.
664. Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда) / О. Л. Ковальков // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – 2021. – №1. – С. 87–97.
665. Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Дніпро, 2020. – Т.3 (28). – Вип. 1. – С. 163–177.
666. Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка].

Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 190–200.

667. Ковальков А. Л. Подходы к решению «афганского вопроса» в советском руководстве накануне и после вывода советских войск из Республики Афганистан / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии: Материалы V Международной научно-практической конференции, Витебск, 21–22 мая 2020 г. / Витебск. гос. ун-т; редкол. А. П. Косов [и др.]. – Витебск: ВГУ имени М. П. Машерова, 2020. – С. 109–112.
668. Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) / О. Л. Ковальков // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія: Історичні науки. – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 118–125.
669. Ковальков О. Л. Політика СРСР в Афганістані (1980–1989 рр.): військово-політичний та ідеологічний аспекти / О. Л. Ковальков // Сходознавство. – 2021. – №87. – С. 143–177.
670. Ковальков О. Л. Поставки озброєння Радянським Союзом до Афганістану в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // International scientific conference "History, political sciences, philosophy and sociology: European development direction": conference proceedings, July 16–17, 2021. – Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. – P. 28–32.
671. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 19. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 123–129.
672. Ковальков О. Л. Радянська агресія в Афганістан (1979–1989) і утворення Талібану / О. Л. Ковальков // XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю

Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 21 грудня 2021 р. – К.: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – С. 157–161.

673. Ковальков О. Л. Радянська військова присутність у Демократичній республіці Афганістан у квітні – грудні 1979 р. / О. Л. Ковальков // Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 20–21 серпня 2021 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2021. – С. 14–18.
674. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство / О. Л. Ковальков // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2017. – Вип. 11. – С. 149–155.
675. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. – С. 355–366.
676. Ковальков О. Л. Радянські військові радники в Республіці Афганістан в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // Україна в сучасному світі: Матеріали Міжнародної наукової конференції (18–19 червня 2020 р., м. Суми). – Суми: ФОП Цьома С. П., 2020. – С. 31–34.
677. Ковальков О. Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 59–67.
678. Ковальков О. Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980–1988) // Американська історія і політика: науковий журнал. – №11. – К., 2021. – С. 78–88.

679. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму: монографія / О. Л. Ковальков. – Харків: Мачулін, 2021. – 614 с.
680. Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) / О. Л. Ковальков // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 33–39.
681. Ковальков О., Городня Н. Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан // Український історичний журнал. – 2021. – №4. – С. 108–118.
682. Коргун В. Афганистан. Ислам и национальный вопрос / В. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №6. – С. 30–34.
683. Коргун В. Г. Бабрак Кармаль / В. Г. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1998. – №6. – С. 37–44.
684. Коргун В. Г. Интеллигенция в политической жизни Афганистана / В. Г. Коргун. – М.: Наука, 1983. – 200 с.
685. Коргун В. Г. Ислам и власть / В. Г. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 25–29.
686. Коргун В. Г. Ислам и государственная власть в Афганистане / В. Г. Коргун // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии) / Ред. Г. В. Миронова. – М.: Институт востоковедения РАН, «Крафт»+, 2001. – С. 173–179.
687. Коргун В. Г. Ислам и национализм в Афганистане / В. Г. Коргун // Ислам и проблемы национализма в странах Ближнего и Среднего Востока: Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы – М., 1986. – С. 194–222.
688. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. / В. Г. Коргун. – М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.

689. Коргун В. Г. Народно-демократическая партия Афганистана в борьбе за социальное освобождение трудящихся / В. Г. Коргун // Партии и революционный процесс в странах Азии и Африки: Сборник статей / Отв. ред. В. Ф. Ли. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1983. – С. 215–239.
690. Корж Г. П. Афганское досье: Война СССР в Афганистане / Г. П. Корж. – Х.: Фолио, 2002. – 559 с.
691. Костира А. Военно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) як кульмінація «холодної війни» / А. Костира // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 144–158.
692. Костыря А. А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.) / А. А. Костыря. – Донецк: ООО «ИПП «Промінь»», 2009. – 600 с.
693. Костыря А. А. О параметрах и определении афганской эпопеи 1979–1989 годов / А. А. Костыря. URL: <http://afghanistan.ru/doc/12561.html>
694. Кременюк В. А. США – Афганистан: происки продолжаются / В. А. Кременюк // США – Экономика. Политика. История. – 1983. – №1. – С. 56–59.
695. Крисенко Д. С. За лаштунками Білого дому: фактори формування політики США щодо СРСР періоду адміністрації Р. Рейгана (1981–1989): монографія / Д. С. Крисенко. – Біла церква: Вид. Пшонківського О. В., 2014. – 500 с.
696. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск, 1999. – 184 с.
697. Крыштопа Б. П. Здравоохранение Афганистана / Б. П. Крыштопа. – М.: Медицина, 1984. – 96 с.
698. Кудрявцев А. Арабские «афганцы» / А. Кудрявцев // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №10. – С. 37–43.
699. Кудрявцев А. В. Феномен «арабских афганцев» / А. В. Кудрявцев // Ближний Восток и современность: Сборник статей. – Выпуск 17 / Отв.

ред. М. Р. Арунова, А. О. Филонин. – М.: Институт Востоковедения РАН, 2003. – С. 164–173.

700. Куликов В. Г. Когда ошибка хуже преступления. Афганистан: новые оценки и выводы / В. Г. Куликов // Военно-исторический журнал. – 1996. – №6. – С. 86–90.
701. Кустов М. Долг СССР в рублях, чеках, дублинках. Тайные войны империи / М. Кустов. – М.: Астрель, 2001. – 320 с.
702. Кыдыралина Ж. У. Политические настроения в Казахстане в 1945–1985 гг. / Ж. У. Кыдыралина // Вопросы истории. – 2008. – №8. – С. 64–73.
703. Лаврентьев А. В. Восстание в Бадабере. Четверть века спустя / А. В. Лаврентьев // Военно-исторический журнал. – 2010. – №4. – С. 4–9.
704. Лаврентьев А. К. США: силовая дипломатия в Азии / А. К. Лаврентьев. – М.: Международные отношения, 1980. – 272 с.
705. Лазарева О. А. Национальные и религиозные обычаи народов Афганистана и военная история страны / О. А. Лазарева // Востоковедный сборник. – Вып. 6. – М., 2004. – С. 149–156.
706. Лалетин Ю. П. Глобальное измерение регионального конфликта (на примере Афганистана) / Ю. П. Лалетин. – М., 2008. – 145 с.
707. Лалетин Ю. П. Государство и племя в политической системе Афганистана / Ю. П. Лалетин // Политические системы и политическая культура Востока / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 412–454.
708. Лалетин Ю. П. Племя и государство в Афганистане: идеальный тип (модель) политсистемы ряда стран Западной Азии / Ю. П. Лалетин. – М., 2008. – 106 с.
709. Лалетин Ю. П. Политическая организация Афганистана: воздействие племенной организации / Ю. П. Лалетин // Восток. – 2008. – №12. – С. 137–150.

710. Лалетин Ю. П. Советское присутствие в Афганистане: воздействие на этносоциальную структуру афганского общества. URL: https://mgimo.ru/afghan/133684.html?sphrase_id=11390444
711. Лалетин Ю. П. Этносы в Афганистане: напряженность взаимоотношений / Ю. П. Лалетин // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / А. В. Торкунов (пред. редкол.). – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД РФ, 2005. – С. 353–378.
712. Ли В. Ф. Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития) / В. Ф. Ли. – М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1984. – 288 с.
713. Ляховский А. К положению в «А». Как принималось решение о вводе советских войск / А. Ляховский // Родина. – 1999. – №2. – С. 38–44.
714. Ляховский А. А. Трагедия и доблесть Афгана / А. А. Ляховский. – М.: ГПИ «Искона» 1995. – 650 с.
715. Ляховский А. А., Забродин В. М. Тайны афганской войны / А. А. Ляховский, В. М. Забродин. – М.: Планета, 1991. – 273 с.
716. Майдан И. Г. Вклад Украинской ССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном / И. Г. Майдан // Афганистан. Экономика, политика, история. / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Наука, 1984. – С. 191–199.
717. Малеванный В. В. Советский спецназ в Афганистане / В. В. Малеванный. – М.: Кучково поле, 2009. – 382 с.
718. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности. Развивающиеся страны Азии и Африки в 70-е – 80-е годы / Д. Б. Малышева. – М.: Наука, 1991. – 192 с.
719. Марбанов Б. В. ЦРУ, НТС и афганская контрреволюция / Б. В. Марбанов. – М.: Воениздат, 1985. – 111 с.

720. Марковский В. Ю., Мильянченко В. В. Афганистан: война разведчиков / В. Ю.Марковский, В. В. Мильянченко. – М.: ООО «Издательский центр “Экспринт”», 2001. – 72 с.
721. Мартынкин А. В. Война в Афганистане и феномен «арабских афганцев» / А. В. Мартынкин // Сборник докладов международной научно-практической конференции «Слинкинские чтения» памяти профессора М. Ф. Слинкина (15 февраля 2015 г). – Симферополь, 2013. – С. 15–18.
722. Мартынкин А. Роль ислама во внутриафганском конфликте в последней четверти XX – начале XXI веков / А. Мартынкин // Центральная Азия и Кавказ. – Том 17. – Вып. 4. – 2017. – С. 144–155.
723. Медведев Р. Андропов / Р. Медведев. – М.: Молодая гвардия, 1996. – 434 с.
724. Мелкумян Е. С. Ввод советских войск в Афганистан: причины и последствия / Е. С. Мелкумян // Вестник РУДН – Серия «Международные отношения». – 2008. – №1. – С. 55–67.
725. Мендкович Н. СССР и афганская революция 1978 г. / Н. Мендкович // Актуальная история. URL: http://actualhistory.ru/afghanistan_revolution
726. Мендкович Н. Финансовый аспект Афганской войны 1979–1989 гг. / Н. Мендкович. URL: <http://afghanistan.ru/doc/18319.html>.
727. Место Китая в глобальной политике США / Отв. ред. В. П. Лукин. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1987. – 360 с.
728. Миронов Л., Спольников В. Накануне. Как американцы оценивали события, предшествовавшие вводу советских войск / Л. Миронов, В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №12. – С. 2–9.
729. Миронов Л. Профессор теологии, ставший президентом / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 14–16.
730. Млечин Л. М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики / Л. М. Млечин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 574 с.

731. Москаленко В. Афганская трагедия и Пакистан / В. Москаленко // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 2–9.
732. Москаленко В. Н. Внешняя политика Пакистана (формирование и основные этапы эволюции) / В. Н. Москаленко. – М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1984. – 302 с.
733. Мукинджанова Р. М. Пакистан и империалистические державы. 70-е – начало 80-х годов / Р. М. Мукинджанова. – М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1984. – 176 с.
734. Мусієнко І. І., Крамаренко О. Б. Історико-аналітичний огляд досвіду бойового застосування підрозділів спеціального призначення в Афганістані / І. І. Мусієнко, О. Б. Крамаренко // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – №1 (3). – С. 197–201.
735. Мухин Ю. Афганский фронт СССР / Ю. Мухин. – М.: Алгоритм, 2009. – 272 с.
736. Мэтлок-мл. Д. Ф. Рейган и Горбачев. Как окончилась «холодная война»... и все выиграли / Д. Ф. Мэтлок-младший: Пер. с англ. Т. Кудрявцевой. – М.: «Р. Валент», 2005. – 327 с.
737. Немировский В. Г. Эхо афганской войны / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 1990. – №10. – С. 56–67.
738. Никитенко Е. Г. Афганистан: от войны 80-х до прогноза новых войн / Е. Г. Никитенко. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 362 с.
739. Овчаренко А. О. Зовнішньополітична стратегія адміністрації Р. Рейгана / А. О. Овчаренко. – К.: Знання, 2000. – 88 с.
740. Окорочков А. Тайные войны Советского Союза. Советские военспецы в локальных конфликтах XX века / А. Окорочков. – М.: Вече, 2012. – 288 с.
741. Олийнык А. Ввод войск в Афганистан: как принималось решение / А. Олийнык // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 3–4.
742. Олимпиев А. Ю. Геополитические перемены на БСВ в 80–90-е годы и политика США / А. Ю. Олимпиев. – М., 2002. – 111 с.

743. Охотников С. «Афганская западня». Превратности политики Китая в Центральной Азии / С. Охотников // Азия и Африка сегодня. – 2002. – №9. – С. 7–10.
744. Охотников С. Перипетии афганской политики Пекина / С. Охотников // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С. 9–14.
745. Очерки истории российской внешней разведки: В 6 тт. – Т. 6.: 1966–2005 годы / Гл. ред. С. Н. Лебедев. – М.: Международные отношения, 2006. – 312 с.
746. Павловська С. Констатація факту як основний метод діяльності мас-медіа під час воєнних дій у Кореї (1950–1953 рр.), В'єтнамі (1965–1974 рр.) та в Афганістані (1979–1989 рр.) / С. Павловська // Воєнна історія. – 2010. – №2. – С. 94–102.
747. Пилипенко В. В. Трансформация советско-иранских отношений после Исламской революции / В. В. Пилипенко // Восток. – 2014. – №5. – С. 113–118.
748. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991 / Р. Г. Пихоя. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – 684 с.
749. Пластун В. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В. Пластун. – Новосибирск: ИД «Сова», 2005. – 476 с.
750. Пластун В. Пуштуны и их роль в политической жизни / В. Пластун // Азия и Африка сегодня. – 1995. – №10. – С. 48–53.
751. Пластун В., Андрианов В. Наджибулла. Афганистан в тисках геополитики / В. Пластун, В. Андрианов. – М.: Сократ, 1998. – 240 с.
752. Подлесный П. Т. Политика администрации Рейгана в отношении СССР / П. Т. Подлесный // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1984. – №5. – С. 6–14.
753. Полюнов М. Ф. Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг. / М. Ф. Полюнов – СПб.: Алетейя, 2015. – 502 с.

754. Польшов М. Ф. Все было не так просто. Причины и мотивы ввода советских войск в Афганистан в 1979 году / М. Ф. Польшов // Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA). – СПб. – 2010. – №4. – С. 65–69.
755. Польшов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. / М. Ф. Польшов. – СПб.: Алетейя, 2010. – 512 с.
756. Польшов М. Ф. М.С. Горбачев и новое политическое мышление: истоки, основные идеи, результаты / М. Ф. Польшов // Новейшая история России. – 2012. – №2. – С. 136–152.
757. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
758. Приймачук Д. В. Внутренние и внешние детерминанты политического процесса в Афганистане (1945–1992 годы) / Д. В. Приймачук // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – №3 (46). – С. 292–295.
759. Примаков Е. М. Перестройка – взгляд изнутри и извне / Е. М. Примаков // Знамя. – 1989. – №6. – С. 183–189.
760. Прокудин Е. В. Администрация Рейгана и торговля с СССР / Е. В. Прокудин // США – Экономика. Политика. Идеология. – 1986. – №3. – С. 16–25.
761. Пунжин С. М. Ввод советских войск в Афганистан: международно-правовые проблемы / С. М. Пунжин // Советское государство и право. – 1990. – №5. – С. 123–130.
762. Рабуш Т. В. Афганские беженцы в советско-американской «пропагандистской войне» / Т. В. Рабуш // Вестник НВГУ. – 2016. – №3. – С. 18–24.
763. Рабуш Т. В. Политика США в отношении Афганистана на начальном этапе афганского кризиса / Т. В. Рабуш // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. Научный журнал №31 (69). Аспирантские тетради. – СПб, 2008. – С. 251–256.
764. Рабуш Т. В. «Пропагандистская война» США и СССР вокруг боевых действий в Афганистане (1979–1989 гг.) / Т. В. Рабуш // Вестник

- Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2017. – №3. – С. 58–65.
765. Рабуш Т. В. Санкции США против СССР, их итоги и последствия (на примере антисоветских санкций 1980 года) / Т. В. Рабуш // Вестник Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. – 2016. – №6. – С. 45–53.
766. Рашид А. Талибан. Ислам, нефть и новая Большая игра в Центральной Азии: Пер. с англ. М. Поваляева. – М.: Библион–Русская книга, 2003. – 368 с.
767. Рашидов Р. Т. Советско-афганские отношения и их буржуазные фальсификаторы (1978–1983) / Р. Т. Рашидов. – Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1986. – 116 с.
768. Ромодин В. А. Изучение Афганистана в Советском Союзе / В. А. Ромодин // Ближний и Средний Восток. Экономика и история: Сборник статей / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – С. 194–225.
769. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.
770. Рубцов Ю. В. «Афганский синдром»: советское общество и война в Афганистане / Ю. В. Рубцов // Война и общество в XX в.: в 3 кн. – Кн. 3. Война и общество в период локальных войн и конфликтов второй половины XX века / Науч. рук. М. Ю. Мягков; Отв. ред. Ю. А. Никифоров. – М.: Наука, 2008. – С. 428–447.
771. Рубцов Ю. В. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы) / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48–71.
772. Рунов В. А. Афганская война. Боевые операции / В. А. Рунов. – М.: Яуза, Эксмо, 2002. – 432 с.

773. Сайчук М. М. Американсько-саудівське співробітництво та падіння нафтових цін в 1985 році / М. М. Сайчук // Сходознавство. – 2009. – №47. – С. 130–142.
774. Сайчук М. М. Битва за газопровід / М. М. Сайчук. – К.: Агат-Принт, 2012. – 248 с.
775. Самородов Д. П. Пионеры Афганской войны. «Ошский» батальон ВДВ / Д. П. Самородов // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №1 (I). – С. 773–777.
776. Сафронов В. Г. Как это было / В. Г. Сафронов // Военно-исторический журнал. – 1990. – №5. – С. 66–72.
777. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки / С. Семанов. – М.: Вече, 2001. – 416 с.
778. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 288 с.
779. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 383 с.
780. Сероокий Ю. Е. Информационно-психологическое противоборство: уроки Афганистана / Ю. Е. Сероокий // Военная мысль. – 2003. – №12. – С. 69–72.
781. Сикоев Р. Мусульманское духовенство в общественно-политической жизни Афганистана / Р. Сикоев // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – №2 (44). – С. 147–153.
782. Сикоев Р. Р. Пресса афганской эмиграции / Р. Р. Сикоев. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 149 с.
783. Системная история международных отношений в двух томах / Под. ред. А. Д. Богатурова. Том второй. События 1945–2003 годов. – М.: Культурная революция, 2007. – 720 с.

784. Слинкин М. Ф. Афганистан, год 1980: становление режима Б. Кармаля / М. Ф. Слинкин // Востокведный сборник. – Вып. II. – Симферополь, 1998. – С. 17–60.
785. Слинкин М. Ф. Афганистан: Оппозиция и власть (60–70-е гг. XX в.) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – №57. – 251 с.
786. Слинкин М. Ф. Афганистан: страна, люди, общество / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1995. – 120 с.
787. Слинкин М. Ф. Афганистан. Страницы истории (80–90-е гг. XX века) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2003. – №41. – 279 с.
788. Слинкин М. Ф. Афганистан: уроки информационной войны / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С. 82–96.
789. Слинкин М. Ф. Мятеж генерала Таная / М. Ф. Слинкин // Азия и Африка сегодня. – 2001. – №8. – С. 37–43.
790. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.) / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1999. – 359 с.
791. Слинкин М. Ф. Проблема урегулирования положения вокруг Афганистана (Историко-политический аспект) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №33. – С. 111–131.
792. Слинкин М. Ф. Хальк и Парчам: истоки межфракционных противоречий и расколов / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №9. – С. 98–107.
793. Слинкин М. Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) / М. Ф. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №6. – С. 46–60.

794. Слинкин Ю. М. «Ассоциация братьев-мусульман» и исламизм в Афганистане / Ю. М. Слинкин // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №93. – С. 75–80.
795. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985). Новое прочтение / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. – М.: Международные отношения, 1995. – 512 с.
796. Советский Союз и Организация Объединенных наций. 1976–1980. / Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. – М.: Наука, 1989. – 368 с.
797. Соловьев В., Клепикова Е. Юрий Андропов: Тайный вход в Кремль / В. Соловьев, Е. Клепикова. – СПб., 1995. – 336 с.
798. Социалистическая ориентация освободившихся стран: Некоторые вопросы теории и практики / Брутенц К. Н., Громыко Ан. А., Кива А. В. и др. – М.: Мысль, 1982. – 307 с.
799. Спольников В. Н. Афганистан. Исламская оппозиция: Истоки и цели / В. Н. Спольников. – М.: Наука, 1990. – 191 с.
800. СССР и Пакистан / Ред. кол. Г. Ф. Ким. – М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1984. – 224 с.
801. СССР и развивающиеся страны: горизонты сотрудничества / Отв. ред. В. О. Яшкин. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 219 с.
802. США и региональные конфликты / Отв. Ред. В. А. Кременюк. – М.: Наука, 1990. – 157 с.
803. Телелин В. М. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття / В. М. Телелин, О. М. Загорка, В. В. Стрижевський. – К.: НУОУ, 2012. – 336 с.
804. Теодорович Т. В. Экономическое сотрудничество Советского Союза с развивающимися странами / Т. В. Теодорович // Страны СЭВ и развивающиеся государства: 80-е годы / Отв. ред. Л. В. Зевин. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. – С. 220–235.

805. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987 / Л. Б. Теплинский. – М.: Мысль, 1988. – 384 с.
806. Теплинский Л. Б. СССР и Афганистан. 1919–1981 / Л. Б. Теплинский. – М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1982. – 296 с.
807. Тимофеев В. И. Цензура военной печати в период войны в Афганистане / В. И. Тимофеев // Вестник Московского университета. – Сер. 10. Журналистика. – 2019. – №2. – С. 173–194.
808. Тищенко О. Е. КОКОМ, США и торговля с СССР / О. Е. Тищенко // США – Экономика. Политика. Идеология. 1982. – №10. – С. 58–65.
809. Топорков В. М. Афганистан: советский фактор в истоках кризиса / В. М. Топорков. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – 319 с.
810. Топорков В. М. Влияние афганского фактора на экономические процессы в СССР в 1980–1992 гг. / В. М. Топорков. URL: <http://history.milportal.ru/2014/08/vliyanie-afganskogo-faktora-na-ekonomicheskie-processy-v-sssr-v-1980-1992-gg/>
811. Топорков В. М. Военный переворот 1978 г. в Афганистане в контексте советско-афганских межпартийных (КПСС – НДПА) связей / В. М. Топорков // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №1. – С. 291–295.
812. Топорков В. М. Геополитическое противостояние США – СССР в условиях афганского вооруженного конфликта 1980–1989 гг. / В. М. Топорков // Вестник чувашского университета. – 2006. – №7. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskoe-protivostoyanie-ssha-sssr-v-usloviyah-afganskogo-vooruzhennogo-konflikta-1980-1989-gg>
813. Топорков В. М. Из истории советского военно-политического присутствия в Афганистане: опыт факторного анализа / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2006. – №6. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-sovetskogo-voenno-politicheskogo-prisutstviya-v-afganistane-opyt-faktornogo-analiza>

814. Топорков В. М. Историография советско-афганских отношений 1975–1992 гг. / В. М. Топорков. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – 86 с.
815. Топорков В. М. К истокам афганской политики США в годы советского военного присутствия в Афганистане / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2011. – №4. – С 102–111.
816. Топорков В. М. Категория военное присутствие и ее применение к периоду пребывания советских войск в Афганистане (1979–1989) / В. М. Топорков // Ученые записки Казанского университета: Гуманитарные науки. – Т. 156, кн. 4. – Казань, 2014. – С. 217–222.
817. Топорков В. М. Советский Союз и политическая обстановка в Афганистане в 1978–1990 гг.: опыт факторного анализа / В. М. Топорков // Вестник Чувашского университета. – 2005. – №3. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sovetskiy-soyuz-i-politicheskaya-obstanovka-v-afganistane-v-1978-1990-gg-opyt-faktornogo-analiza>
818. Топорков В. М. Тайная дипломатия СССР в Афганистане 1978–1979 гг. / В. М. Топорков // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17. – №2. – С. 1050–1055.
819. Топорков В. М. Эволюция взглядов советского руководства на афганскую политику СССР (1979–1991 гг.) / В. М. Топорков // Власть. – 2014. – №6. – С. 163–169.
820. Ульяновский Р. А. Афганская революция на современном этапе / Р. А. Ульяновский // Вопросы истории КПСС. – 1982. – №4. – С. 84–95.
821. Ульяновский Р. О странах социалистической ориентации / Р. Ульяновский // Коммунист. – 1979. – №11. – С. 114–124.
822. Ульяновский Р. Развитие революционного процесса в Афганистане / Р. Ульяновский // Мировая экономика и международные отношения. – 1983. – №8. – С. 16–32.

823. Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся страны социалистической ориентации: экономическое сотрудничество / Н. А. Ушакова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. – 184 с.
824. Фальков М. Афганский ящик Пандоры / М. Фальков URL: <http://www.agentura.ru/dossier/izrail/people/falkov/afghanistan/>
825. Фейфер Г. Большая игра: Война СССР в Афганистане / Г. Фейфер: Пер. с англ. М. Крысина. – М.: Эксмо, 2013. – 336 с.
826. Халид В. Роль ДОМА в социально-политической жизни РА (1978–1987 гг.) / В. Халид // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М. А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 19–30.
827. Халфин Н. А. Советская историография Афганистана (80-е годы) / Н. А. Халфин // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 82–89.
828. Ходжаев М. Н. Сотрудничество СССР и Республики Афганистан в области энергетики / М. Н. Ходжаев // Афганистан. История, экономика, культура. Сборник статей. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 92–99.
829. Христофоров В. С. Афганистан: военно-политическое присутствие СССР. 1979–1989 гг. / В. С. Христофоров. – М.: ИРИ РАН, 2016. – 544 с.
830. Христофоров В. С. Политическое урегулирование афганской проблемы в контексте международных отношений в 1980-е гг. / В. С. Христофоров // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2014. – №18. – С. 116–125.
831. Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2008. – №5. – С. 23–48.
832. Хромоныгин В. А. Характер и особенности Апрельской революции в Афганистане / В. А. Хромоныгин // Современный этап национально-

демократических революций в освободившихся странах: Сборник научных трудов. – М.: Университет Дружбы народов имени Патриса Лумумбы, 1984. – С. 100–107.

833. Цветков А., Сурудин В. Вся жизнь – атака / А. Цветков, В. Сурудин. – М.: Граница, 2010. – 248 с.
834. Цветкова Н. А. Политика США и ССР по отношению к Кабульскому университету в период «холодной войны» / Н. А. Цветкова, Б. А. Ширяев, И. Т. Стадник // США, Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2014. – №6. – С. 109–118.
835. Червонописький С. В. «Афганська проблема» і політичний волюнтаризм / С. В. Червонописький // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С. 87–103.
836. Червонопиский С. В., Костыря А. А. Историография войны в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.) / С. В. Червонопиский, А. А. Костыря. – К.: МИЦ «Медикформ», 2005. – 96 с.
837. Черкасов П. Сумерки брежневской эпохи / П. Черкасов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №5. – С. 105–115.
838. Чернышков А. В. Пакистан и его дилемма безопасности в 1979–1989 гг. / А. В. Чернышков // Известия Самарского Центра Российской академии наук. – 2013. – №1 (т. 15). – С. 150–153.
839. Чинталан М. Чехословацко-афганские отношения (история и современность) / М. Чинталан // Специальный бюллетень Института Востоковедения АН СССР. – 1991. – №6. – С. 152–160.
840. Чикишев А. Охотники за моджахедами / А. Чикишев // Солдат удачи. – 1999. – №6. – С. 4–7.
841. Чикишев А. Спецназ в Афганистане / А. Чикишев. – М.: 2000. – 61 с.
842. Чикишев А. Спецназ на тропе войны / А. Чикишев // Солдат удачи. – 1999. – №7. – С. 4–7.

843. Чиркин В. Е. Армия в политической системе стран социалистической ориентации / В. Е. Чиркин // Вооруженные силы в политической системе / Отв. ред. В. Е. Чиркин. – М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1981. – С. 5–22.
844. Шведов Ю. Мужики в широких штанах / Ю. Шведов // Солдат удачи. – 1995. – №2. – С. 4–10, 61.
845. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / П. Швейцер: Пер. с польского А. Филимоновой. – Минск: СП «Авест», 1995. – 464 с.
846. Шило Н. И. Афганистан 30 лет спустя: последствия ввода советских войск в ДРА для страны и региона / Н. И. Шило // Вестник МГИМО. – 2010. – №2. – С. 153–161.
847. Шубин А. В. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР / А. В. Шубин. – М.: Вече, 2008. – 384 с.
848. Шубин А. В. От «застоя» к реформам. СССР в 1977–1985 гг. / А. В. Шубин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 768 с.
849. Щипачев К. А. Особенности применения советских боевых вертолетов во время афганского кризиса 1970–1990-х годов / К. А. Щипачев // Военно-исторический журнал. – 2005. – №9. – С. 3–8.
850. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / К. Эндрю, О. Гордиевский. – М., 1992. – 352 с.
851. Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. – М.: ИВ РАН, 2010. – 920 с.
852. Ютов В. И. «Каскад» и «Омега» / В. И. Ютов. – М.: ООО «X-History», 2003. – 220 с.
853. Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation / J. B. Amstutz. – Washington, National Defense University, 1986. – 545 p.
854. Arnold A. Afghanistan: The Soviet Invasion in Perspective / A. Arnold. – Stanford: Hoover Press, 1985. – 175 p.

855. Arnold A. Afghanistan's Two-parties Communism. Parcham and Khalq / A. Arnold. – Stanford: Hoover Press, 1983. – 248 p.
856. Bradsher H. S. Afghan Communism and Soviet Intervention / H. S. Bradsher. – Oxford: University Press, 2002. – 444 p.
857. Collins J. J. Understanding War in Afghanistan / J. J. Collins. – Washington: National Defense University Press, 2011. – 138 p.
858. Dorronsoro G. Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present / G. Dorronsoro. – NY.: Columbia University Press, 2005. – 370 p.
859. Filby V. R. The Soviet Invasion of Afghanistan: A Cryptologic History. – Center for Cryptologic History. National Security Agency, 1993. – 85 p.
860. Giustozzi A. War, Politics and Society in Afghanistan (1978–1992) / A. Giustozzi. – London: C. Hurst & Co, 2000. – 320 p.
861. Hammond T. T. Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, the Soviet Invasion and the Consequences / T. T. Hammond. – Colorado: Westview Press, Inc, 1984. – 262 p.
862. Isby D. Russian War in Afghanistan / D. Isby. – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.
863. Lowenstein J. US Foreign Policy and the Soviet – Afghan War: A Revisionist History / J. Lowenstein. – Yale University, 2016. – 77 p. URL: https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1045&context=applebaum_award
864. Moshref R. The Role of Afghanistan in the fall of the USSR / R. Moshref // Afghanistan online. URL: <http://www.afgan-web.com/history/articles/ussr.html>.
865. Mitrochin V. The KGB in Afghanistan. – Russian Edition / V. Mitrochin. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2002. – 154 p.
866. Nomazova E. The Role of Soviet Invasion of Afghanistan in the Breakdown of the USSR (2015) / E. Nomazova // Undergraduate Research Posters, Poster 180, URL: https://scholarscompass.vcu.edu/uressposters/180/?utm_source=

scholarscompass.vcu.edu%2Furesposters%2F180&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages

867. Rais R. B. Recovering the Frontier State. War, Ethnicity and State in Afghanistan / R. B. Rais. – Lexington Books, 2009. – 237 p.
868. Reuveny R., Prakash A. The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union / R. Reuveny, A. Prakash // Review of International Studies. – 1999. – 25 – P. 693–708.
869. Runion M. L. The History of Afghanistan / M. L. Runion. – Greenwood Press, 2002. – 165 p.
870. Sardar R. Soviet Intervention in Afghanistan and its Implication for Pakistan / R. Sardar – A Dissertation, 1985. – 322 p. URL: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2866&context=dissertations_1
871. Shen I. N. The Future Almost Arrived. How Jimmy Carter Failed to Change US Foreign Policy / I. N. Shen. – NY, 2008. – 374 p.
872. Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban / S. Tanner. – Cambridge: Da Capo Press, 2002. – 351 p.
873. The Cambridge History of the Cold War. – Volume III. Ending / Edited by M. P. Leffler and O. A. Westad. – Cambridge University Press, 2010. – 602 p.
874. Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan / S. Wahab, B. Youngerman. – New York, 2007. – 308 p.
875. Weiner T. Legacy of Ashes: The History of the CIA / T. Weiner. – NY – London – Toronto – Sidney – Auckland, 2007. – 702 p.
876. Wilking J. P. The Soviet Invasion of Afghanistan: Trends and Precedent in Soviet Foreign Policy / J. P. Wilking. – Monterey, California: Naval Postgraduate School, 1984. – 202 p.

Дисертації і автореферати дисертацій

877. Абдуллаев Р. М. Демократическая республика Афганистан и страны социалистического содружества (политическое, технико-экономическое и культурное сотрудничество, 1978–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист.

- наук: 07.00.03 / Р. М. Абдуллаев; Ташк. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Ташкент, 1987. – 20 с.
878. Абдуллаходжаева Д. Б. Демократическая республика Афганистан: особенности внутривластного развития (1978–1981): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Д. Б. Абдуллаходжаева; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1983. – 20 с.
879. Абдулов А. Борьба Народно-демократической партии Афганистана за развитие народного образования и подготовку национальных кадров в ДРА (1978–1984 годы): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Абдулов; Ташк. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Ташкент, 1988. – 20 с.
880. Агопов А. Вклад советских республик Средней Азии в научное и культурное сотрудничество СССР с Демократической республикой Афганистан: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Агопов; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1987. – 20 с.
881. Аебыкин В. А. Международные аспекты политики национального примирения в Афганистане (1985–1989 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / В. А. Аебыкин; Дип. ак. МИД СССР – М., 1990. – 18 с.
882. Атакулова З. Б. Участие Узбекской ССР в экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве с афро-азиатскими странами социалистической ориентации (60-е – первая половина 80-х годов): – авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / З. Б. Атакулова; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1990. – 22 с.
883. Баимадов А. М. Интернациональные святы ВЛКСМ и Демократической организации молодежи Афганистана (1978–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. М. Баимадов; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1990. – 22 с.
884. Бахташ М. Х. Афганская война: социально-политические причины и последствия (конец 70-х – начало 90-х годов): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Х. Бахташ; Ин-т молодежи. – М., 1993. – 20 с.

885. Бекишев А. А. Участие ограниченного контингента советских войск в афганской войне (декабрь 1979 – февраль 1989 гг.): уроки и последствия: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Бекишев; Дагест. гос. ун-т. – Махачкала, 2000. – 20 с.
886. Булатов Ю. А. Народно-демократическая партия Афганистана: теория и практика борьбы за завоевание политической власти в стране: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / Ю. А. Булатов; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 1997. – 40 с.
887. Вакиди З. Структурные преобразования национальной экономики Республики Афганистан в 80-е годы: авт. дисс... канд. экон. наук: 08.00.17 / З. Вакиди. – М., 1990. – 20 с.
888. Годлюк А. М. Зовнішньополітичний та безпековий феномен рейганізму: авт. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / А. М. Годлюк; Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України. – К., 2009. – 16 с.
889. Гончар Б. М. Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70–80-і роки: авт. дис... док. ист. наук: 07.00.03 / Б. М. Гончар; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К., 1994. – 42 с.
890. Гузаиров Ш. А. Индия и афганский конфликт (конец 70-х – 80-е годы): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ш. А. Гузаиров; Ак. обществ. наук. – М., 1991. – 20 с.
891. Дашкевич А. В. Еволюція системи доктринального забезпечення зовнішньої політики США повоєнного періоду: авт. дис... док. політ. наук: 23.00.04 / А. В. Дашкевич; Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України – К., 1998. – 32 с.
892. Дерябин В. М. Деструктивная роль исламской оппозиции в политическом урегулировании афганской проблемы в 1979–1989 гг.: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / В. М. Дерябин; Дип. ак. МИД СССР. – М., 1990. – 16 с.

893. Джомолиддин Б. Роль интеллигенции в социально-политической жизни и укреплении мира в Афганистане: авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / Б. Джомолиддин; Душанб. гос. пед. ун-т им. К. Дж. Джураева. – Душанбе, 2006. – 26 с.
894. Зохидов О. М. Основные вопросы истории Афганистана в русской дореволюционной и советской историографии: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.09 / О. М. Зохидов; Ин-т востоковедения АН Респ. Узб. – Ташкент, 1991. – 16 с.
895. Иващенко А. С. Политика США в отношении Афганистана в 70–80-е гг. XX в.: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. С. Иващенко; Мос. гос. пед. ун-т им. В. И. Ленина. – М., 1990. – 18 с.
896. Искандаров К. Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02; 07.00.03 / К. Искандаров; Ин-т востоковедения и письм. наследия НАН Респ. Тадж. – Душанбе, 2004. – 50 с.
897. Камаев А. З. Женевские соглашения по Афганистану 1988 г. (правовые вопросы): авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / А. З. Камаев; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 1991. – 14 с.
898. Коргун В. Г. Формирование и эволюция политической системы современного Афганистана (1919–1999): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / В. Г. Коргун; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2000. – 48 с.
899. Кохистани А. Р. Борьба НДПА за осуществление революционно-демократических преобразований в стране (1978–1986 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Р. Кохистани; Ин-т востоковедения АН УзССР – Ташкент, 1988. – 24 с.
900. Лавров А. Ю. Религиозно-политические организации в Афганистане во второй половине XX – начале XXI века: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. Ю. Лавров; Ин-т востоковедения РАН. – М., 2008. – 22 с.

901. Лалетин Ю. П. Этнополитические процессы в истории Афганистана XVIII–XX веков: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ю. П. Лалетин; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 2000. – 25 с.
902. Мализай З. Анализ политико-правовых аспектов Женевских соглашений по Афганистану 1988 г.: авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / З. Мализай; Моск. гос. ин-т междунар. отн. МИД РФ. – М., 1992. – 12 с.
903. Мохд С. О. Радянсько-афганські культурні і наукові зв'язки в 60–80-ті роки: авт. дис... канд. іст. наук: 17.00.08 / С. О. Мохд; Київ. ін-т к-ри. – К., 1994. – 16 с.
904. Мохаммад К. Особенности формирования и развития официальных, независимых и оппозиционных СМИ в Афганистане (1980–1990-е годы): авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.03 / К. Мохаммад; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1993. – 22 с.
905. Назаров Н. Д. Из истории культурных связей Советского Таджикистана с Афганистаном (1945–1988 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. Д. Назаров; Тадж. Гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе, 1990. – 22 с.
906. Никитин К. М. Эволюция внешнеполитической доктрины СССР. 1985–1991 гг.: дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / К. М. Никитин; Ин-т междунар. права и экон. им. А. С. Грибоедова – М., 2008. – 184 с.
907. Нуриддинов П. Р. Трансформация политических партий и партийной системы Афганистана (политологический анализ): дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / П. Р. Нуриддинов; Ин-т востоковедения и письм. наследия АН Респ. Тадж. – Душанбе, 2015. – 206 с.
908. Нуриддинов Р. Ш. Идеиная борьба лево-демократических и право-исламских сил в Афганистане: дисс... док. полит. наук 23.00.04 / Р. Ш. Нуриддинов; Ин-т востоковедения и письм. наследия АН Респ. Тадж. – Душанбе, 2003. – 371 с.
909. Орехов А. А. Советское военное сотрудничество с азиатскими странами (1945–1991 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Орехов; Рос. гос. социаль. ун-т. – М., 2010. – 22 с.

910. Пештаз Ф. Формирование системы образования в Афганистане (40-е – 90-е годы XX века): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Ф. Пештаз; Бак. гос. ун-т им. М. Э. Расул-заде. – Баку, 1992. – 20 с.
911. Пляйс Я. А. Возникновение и некоторые аспекты теоретической и организационной деятельности Народно-демократической партии Афганистана. Итоги и уроки ее исторического пути (1965–1990 гг.): авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.03 / Я. А. Пляйс; Моск. комерч. ун-т – М., 1992. – 42 с.
912. Пуладин М. А. М. Проблемы социальной базы апрельской революции 1978 г. в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.04 / М. А. М. Пуладин; Ин-т обществ. наук при ЦК КПСС – М., 1990. – 28 с.
913. Рабуш Т. В. Противостояние США и Советского Союза в Афганистане (1979–1985 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.05 / Т. В. Рабуш; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2011. – 22 с.
914. Рокай М. Политика США в отношении Афганистана в 1978–1992 годах: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Рокай; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1995. – 24 с.
915. Рудюк О. В. Концептуальні засади політики адміністрації Р. Рейгана відносно СРСР (1981–1988 рр.): авт. дис... канд. іст. наук: 07.00.22 / О. В. Рудюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2010. – 19 с.
916. Саид А. М. Роль военно-патриотического воспитания в формировании морально-политической готовности молодежи к защите Родины (на примере РА): авт. дисс... канд. филос. наук: 09.00.02 / А. М. Саид; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1990. – 20 с.
917. Сайчук М. М. Енергетичний чинник зовнішньополітичної стратегії адміністрації Р. Рейгана щодо СРСР: авт. дис... канд. іст. наук: 07.00.03 / М. М. Сайчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – 16 с.
918. Слінкін М. Ф. Прихід до влади і криза лівого режиму Таракі – Аміна в Афганістані: авт. дис... док. іст. наук: 07.00.03 / М. Ф. Слінкін; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К., 2000. – 36 с.

919. Тадж М. Афгано-советские отношения: проблемы и противоречия развития (1978–1989 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. Тадж; Киев. гос. пед. и-т. иностр. языков. – К., 1994. – 20 с.
920. Тараки Г. А. Апрельская революция в Афганистане и некоторые вопросы международного права: авт. дисс... канд. юр. наук: 12.00.10 / Г. А. Тараки. – М., 1990. – 20 с.
921. Тищенко І. Ю. Застосування сухопутних військ у воєнних конфліктах за досвідом бойових дій в Афганістані та Чечні (1979–2000 рр.): авт. дисс... канд. іст. наук: 20.02.22 / І. Ю. Тищенко; Нац. ак. оборони України. – К., 2004. – 16 с.
922. Топорков В. М. Советско-афганские отношения в 1975–1991 гг.: исторический опыт разработки и реализации военно-политической стратегии СССР: авт. дисс... док. ист. наук: 07.00.02 / В. М. Топорков; Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары, 2015. – 46 с.
923. Умаров Б. Х. Становление и тенденции развития политики национального примирения в Афганистане: авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Б. Х. Умаров; Ин-т востоковедения АН УзССР. – Ташкент, 1990. – 20 с.
924. Ханеев М. В. Этнический фактор в политическом строительстве афганской государственности: авт. дисс... канд. полит. наук: 23.00.02 / М. В. Ханеев; Рос. ак. гос. службы при през. РФ – М., 2010. – 24 с.
925. Чернышков А. В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до первого президентского срока Б. Обамы: дисс... канд. ист. наук: 07.00.15 / А. В. Чернышков; Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград, 2014. – 219 с.
926. Эхлас М. Т. Афганский кризис и проблемы его урегулирования (1988–2009 гг.): авт. дисс... канд. ист. наук: 07.00.015 / М. Т. Эхлас; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2010. – 24 с.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРТУРА

927. Аблазов В. И. Афганская арена. Дипломаты и полководцы / В. И. Аблазов, И. В. Аблазов, К. В. Аблазов. – К.: Марко Пак, 2012, – 768 с.
928. Афганистан: борьба и созидание / Сост. О. Г. Чернета. – М.: Воениздат, 1984. – 143 с.
929. Афганистан. Вертолетная война // Мировая авиация. Полная энциклопедия. – Выпуск 101. – М., 2011. – Файл-лист 0604 – 07.
930. Афганистан. Краткий биографический справочник / Сост. Г. П. Ежов. – М.: Изд-во «КлючС», 2002. – 440 с.
931. Афганистан: проблемы войны и мира / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М.: Редакционно-издательский отдел Института Востоковедения РАН, 1996. – 192 с.
932. Афганистан. Справочник / Отв. ред. А. Д. Давыдов. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 2000. – 256 с.
933. Война и мир в терминах и определениях / Под ред. Д. О. Рогозина. – М., 2004. – 624 с.
934. Войны второй половины XX века / Авт.-сост. А. Н. Гордиенко. – Мн.: Литература, 1998. – 544 с.
935. Военный энциклопедический словарь / В 2 т. – Т. 1 / Редкол. А. П. Горкин и др. – М.: Российская политическая энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК», 2001.– 848 с.
936. Демократическая республика Афганистан. Справочник / Отв. ред. М. Р. Арунова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 173 с.
937. Окорочков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия / А. Окорочков. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 736 с.
938. Пакистан. Справочник / Ред. кол. Ю. В. Ганковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 424 с.

939. Разведка и контрразведка в лицах: энциклопедический словарь российских спецслужб / Автор-сост. А. Диенко, предисл. В. Величко. – М.: Русский мир, 2002. – 608 с.
940. Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б. Засекреченные войны. 1950–2000 гг. – СПб.: ООО Издательство «Полигон», 2003. – 560 с.
941. Степанищев А. Т., Филипповых Д. Н. Словарь-справочник по военно-исторической терминологии / А. Т. Степанищев, Д. Н. Филипповых. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2014. – 256 с.
942. Уткин А. И. Русские войны: Век XX-й / А. И. Уткин. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 528 с.
943. Червонопиский С. В. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 – 15 февраля 1989 гг.): Словарь-справочник / С. В. Червонопиский, А. А. Костыря, В. Г. Сироштан – К.: Межрегиональный издательский центр «Мединформ», 2008. – 452 с.
944. Шишов А. В. Военные конфликты XX века: от Южной Африки до Чечни / А. В. Шишов. – М.: Вече, 2006. – 576 с.
945. Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia / F. A. Clemens. – ABC – Clio, 2003. – 377 p.

ПУБЛИЦИСТИКА

946. Аваков М. Необъявленная война против Афганистана / М. Аваков // Новое время. – 1980. – №31. – С. 8–9.
947. Алексиевич С. А. Цинковые мальчики: Документальная проза / С. А. Алексиевич. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 172 с.
948. Андриевич Г. На войне после войны / Г. Андриевич // Новое время. – 1990. – №3. – С. 9–12.
949. Андронов И. Афганский урок «солдатам удачи» / И. Андронов // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 122–130.

950. Андронов И., Гайдар Т. По волчьему следу; Под афганским небом / И. Андронов, Т. Гайдар. – М.: Правда, 1983. – 304 с.
951. Арунова М. Демократический Афганистан на пути борьбы и созидания / М. Арунова // Международная жизнь. – 1985. – №4. – С. 53–60.
952. Афганистан: братство, мужество, подвиг / Сост. А. П. Ладин. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 176 с.
953. Афганистан в нашей судьбе / Ред. Г. Ежова. – М.: Изд-во Агентства печати «Новости», 1989. – 166 с.
954. Афганистан: Революция продолжается. Фотоальбом / Авт.-сост. А. Спангтар, В. Гриб. – М.: Планета, 1984. – 240 с.
955. Афганистан сегодня. Фотоальбом / Сост.: доктор Х. Масуд (ДРА), А. Н. Сахаров (СССР). – М.: Планета, 1983. – 272 с.
956. Афганская война: как это было. Фотоальбом / Текст: А. А. Проханов, Спецсъемка А. И. Гращенкова, Составление – С. Д. Алексеев. – М.: Планета, 1991. – 280 с.
957. Ахмад Э., Барнет Р. Кровавые игры / Э. Ахмад, Р. Барнет // США – Экономика. Политика. История. – 1989. – №6. – С. 56–62.
958. Баннов Б., Николаев Б. Афганские басмачи и «российские солидаристы» / Б. Баннов, Б. Николаев. – М.: Издательство Агентства печати «Новости», 1983. – 84 с.
959. Басов В. Гражданская война или примирение? / В. Басов // Новое время. – 1989. – №9. – С. 7–10.
960. Басов В. Поступь афганской революции / В. Басов // Агитатор. – 1985. – №7. – С. 45–47.
961. Басов В. В., Поляков Г. А. Афганистан: трудные судьбы революции / В. В. Басов, Г. А. Поляков. – М.: Знание, 1988. – 64 с.
962. Белогуров С., Ефстафьев М. Судьба Джелалабада / С. Белогуров, М. Ефстафьев // Новое время. – 1988. – №32. – С. 8–9.
963. Бессчастнов Е. И. В небе Афганистана: Рассказы о героях / Е. И. Бессчастнов. – Куйбышев: Кн. изд-во, 1990. – 168 с.

964. Боль моя – Афганистан. Сборник / Сост. П. К. Шульков, П. П. Сенкевич. – Красноярск: Красноярское книжное издательство, 1989. – 132 с.
965. Боровик А. Г. Афганистан. Еще раз про войну / А. Г. Боровик. – М.: Международные отношения, 1990. – 256 с.
966. Боровик А. Спрятанная война / А. Боровик // Огонек. – 1989. – №46. – С. 17–20.
967. Боровой Я. Апрельская революция закончилась в апреле / Я. Боровой // Новое время. – 1992. – №17. – С. 26–28.
968. Боровой Я. От «Альфы» до Омара / Я. Боровой // Новое время. – 1999. – №51. – С. 24–25.
969. Бочаров Г. Афганистан. Закат солнца вручную / Г. Бочаров // Новое время. – 1988. – №35. – С. 23–25.
970. Бочаров Г. Н. Был и видел (Афганистан, 1986 год) / Г. Н. Бочаров. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
971. Бочаров Г. Н. Горячие секунды жизни. Афганистан: молодые герои революции / Г. Н. Бочаров. – М.: Мол. гвардия, 1980. – 95 с.
972. Бочаров Г. Н. Подвиг Николая Чепика / Г. Н. Бочаров. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 202 с.
973. Бочаров Г. Поле жизни / Г. Бочаров. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 111 с.
974. В горах Афганистана / Сост. Р. Н. Суворов. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 142 с.
975. Валента И. Три урока Афганистана / И. Валента // Новое время. – 1990. – №30. – С. 28–30.
976. Васильев В. Огненные рейсы Афгана: роман-хроника / В. Васильев. – Полтава: ООО «АСМИ», 2011. – 304 с.
977. Виноградов Б. Афганистан: перемены, рожденные революцией / Б. Виноградов // Азия и Африка сегодня. – 1978. – №11. – С. 33–35.
978. Владимиров В. Люди первого шага / В. Владимиров // Коммунист вооруженных сил. – 1987. – №23. – С. 31–36.

979. Во имя высокой цели: Рассказывают воины, с честью выполнившие свой интернациональный долг на земле Афганистана / Сост. И. А. Пономарев. – Л.: Лениздат, 1988. – 160 с.
980. Вудворд Б. Признание шефа разведки / Б. Вудворд: пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990. – 479 с.
981. Выполняя интернациональный долг / Сост.: В. Н. Овсянников, А. Б. Соловьев. – М.: Политиздат, 1986. – 294 с.
982. Гайдар Т. Грозы на юге: Репортажи о революции / Т. Гайдар. – М.: Воениздат, 1984. – 272 с.
983. Ганковский Ю. Афганистан: первый год революции / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1979. – №4. – С. 19–22.
984. Ганн Б. Будни национального примирения / Б. Ганн // Новое время. – 1987. – №30. – С. 12–14.
985. Ганн Б. НДПА предлагает разделить власть / Б. Ганн // Новое время. – 1988. – №33. – С. 12–13.
986. Герои необъявленной войны / Сост. А. Н. Иванов. – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1989. – 144 с.
987. Голяков С. Весна революции / С. Голяков // Новое время. – 1981. – №17. – С. 5–8.
988. Давыдов А. Афганистан. Почему затягивается «операция мир»? / А. Давыдов // Азия и Африка сегодня. – 1989. – №3. – С. 8–10.
989. Демченко П. Афганистан на новом этапе / П. Демченко // Международная жизнь. – 1980. – №5. – С. 118–123.
990. Демченко П. Как это начиналось в Афганистане / П. Демченко // Эхо планеты. – 1989. – №46. – С. 26–33.
991. Демченко П., Миронов Л. Деловой ритм республики / П. Демченко, Л. Миронов // За рубежом. – 1980. – №7. – С. 7.
992. Дмитренко О. АІСТ: сильніший від смерті: худож.-докум. повість / О. Дмитренко. – К.: Криниця, 2011. – 672 с.

993. Дмитренко А. Аист: Художественно-документальная повесть / А. Дмитренко. – К.: Издательство художественной литературы «Дніпро», 1988. – 558 с.
994. Дмитренко А. М. Александр Стомба / А. М. Дмитренко. – М.: Политиздат, 1986. – 117 с.
995. Доронин А. Трудный рейс / А. Доронин // Знаменосец. – 1985. – №4. – С. 20–21.
996. Дубнов А. «Мы стали мусульманами» / А. Дубнов // Новое время. – 1993. – №42. – С. 30–32.
997. Дынин И. М. Мужество. На земле Афганистана / И. М. Дынин. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1987. – 198 с.
998. Дынин И. М. После Афганистана: «Афганцы» в письмах, документах, свидетельствах очевидцев / И. М. Дынин. – М.: Профиздат, 1990. – 144 с.
999. Жуков Ю. А. СССР – США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались сов.-амер. отношения / Ю. А. Жуков. – М.: Политиздат, 1988. – 319 с.
1000. Звезда над городом Кабулом / Сост. А. П. Житнухин, С. А. Лыкошин. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 267 с.
1001. Звезды подвига: На земле Афганистана / Сост. И. М. Дынин. – М.: Воениздат, 1985. – 207 с.
1002. Звезды славы боевой: На земле Афганистана / Сост. И. М. Дынин. – М.: Воениздат, 1988. – 224 с.
1003. Золотаревский Л. А. Афганский репортаж / Л. А. Золотаревский. – М.: Искусство, 1983. – 160 с.
1004. Зорина И. Н. «Третий мир»: мифы и реальность (Беседа за круглым столом) / И. Н. Зорина, Н. А. Карагодин, В. Г. Хорос, В. Л. Шейнис // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому / Ред. сост. Н. А. Симония. – М.: Прогресс, 1990. – С. 399–450.

1005. «И она мне, проклятая, снится» / Беседа А. Некрылова с А. В. Корчагиным, В. Ф. Воробьевым и Я. П. Горошком // Коммунист вооруженных сил. – 1990. – №9. – С. 48–55.
1006. Иваненко В. 105 дней в плену / В. Иваненко // Новое время. – 1988. – №28. – С. 28.
1007. Игнатов А. Афганистан. Только революция / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №49. – С. 22–24.
1008. Игнатов А. Афганистан: три месяца революции / А. Игнатов // Новое время. – 1978. – №35. – С. 27–30.
1009. Игнатов А. Афганские встречи / А. Игнатов // Азия и Африка сегодня. – 1979 – №5. – С. 38–40.
1010. Игнатов А. В. Революция, рожденная в апреле (репортажи из Кабула) / А. В. Игнатов. – М.: Политиздат, 1980. – 72 с.
1011. Изгаршев В. Афганистан. Дождемся весны / В. Изгаршев // Новое время. – 1989. – №8. – С. 5–8.
1012. Изгаршев В. Ф. По долгу интернационалистов: Из афганского блокнота военного журналиста / В. Ф. Изгаршев. – М.: Воениздат, 1981. – 55 с.
1013. Ильинский М. Афганские встречи / М. Ильинский // Азия и Африка сегодня. – 1981. – №10. – С. 30–32.
1014. Карачаров Ю. Г. В стране пылающего солнца: Из афганских записок журналиста / Ю. Г. Карачаров. – Горький: Волго-Вятское книжное издательство, 1986. – 128 с.
1015. Касаткин Д. Афганистан. «...Готовы отдать жизнь за революцию» / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1983. – №4. – С. 33–36.
1016. Касаткин Д. Афганистан: новый этап революции / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1980. – №4. – С. 8–12.
1017. Касаткин Д. Будни революционного Афганистана / Д. Касаткин // Азия и Африка сегодня. – 1984. – №8. – С. 30–33.
1018. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб / В. Б. Кассис, Л. С. Колосов. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 203 с.

1019. Кашуба Г. П. Афганские встречи / Г. П. Кашуба. – М.: ДОСААФ, 1981. – 88 с.
1020. Килимник Ю. В. Подвиг и память: Размышления о воспитании молодежи на примере жизни воинов-интернационалистов / Ю. В. Килимник. – К.: О-во «Знание» УССР, 1990. – 48 с.
1021. Кирпенко П. Ф. Афганістан у труді й борні / П. Ф. Кирпенко. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1987. – 48 с.
1022. Кирпенко П. Ф. Новые пути Афганистана / П. Ф. Кирпенко. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 150 с.
1023. Кирьязов В. П. Афганское эхо: Очерки о воинах-интернационалистах / В. П. Кирьязов. – Одесса: Маяк, 1990. – 192 с.
1024. Кислов Е. И. Крылья подвига / Е. И. Кислов. – Мн.: Беларусь, 1990. – 64 с.
1025. Клубань А. М. Исход: докум. повесть / А. М. Клубань. – К.: Молодь, 1990. – 72 с.
1026. Кожухов М. Над Кабулом чужие звезды / М. Кожухов. – М.: Эксмо; КРПА Олимп, 2010. – 59 с.
1027. Кондрашов С. Н. Из мрака неизвестности / С. Н. Кондрашов // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому / Ред. сост. Н. А. Симония. – М.: Прогресс, 1990. – С. 56–103.
1028. Коноров Ю. Ультиматум / Ю. Коноров // Знаменосец. – 1985. – №1. – С. 20–21.
1029. Коргун В. Афганистан. Есть ли выход из тупика? / В. Коргун // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №6. – С. 20–25.
1030. Коухан Т. В Афганистане живут бывшие советские солдаты / Коухан. Т. // BBC. Русская служба. URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/life/newsid_4180000/4180392.stm
1031. Кохан М. Радисты в горах Афганистана / М. Кохан // Военный вестник. – 1986. – №5. – С. 81–82.

1032. Кравченко Н. По долгу интернационалистов / Н. Кравченко // Военный вестник. – 1985. – №4. – С. 81–82.
1033. Крайл Д. Война Чарли Уилсона: Пер. с англ. К. Савельева / Д. Крайл. – М.: Совершенно секретно, 2008. – 448 с.
1034. Красюк В. П. Бой у кишлака Дури: Художеств.-публицист. повествование / В. П. Красюк. – К.: ОАО «Полиграфкнига», 2007. – 400 с.
1035. Кто такие душманы? // Проблемы мира и социализма. – 1986. – №5. – С. 93–95.
1036. Кудинов А. Необъявленная война: театр действий – Афганистан / А. Кудинов // Звезда Востока. – 1987. – №5. – С. 96–103.
1037. Куприянов А. ...И только пыль из-под сапог / А. Куприянов // Молодой коммунист. – 1989. – №6. – С. 69–75.
1038. Курбангалиев И. Ф. Когда пылают камни: Худож.-док. повести, очерки / И. Ф. Курбангалиев. – Львов: Каменяр, 1988. – 71 с.
1039. Кушник Х. Афганистан глазами очевидца / Х. Кушник. – М.: Прогресс, 1982. – 184 с.
1040. Лагутина И. Амнистия / И. Лагутина // Новое время. – 1989. – №43. – С. 32–34.
1041. Лагутина И. Моджахеды в Москве, Наджибулла пока в Кабуле / И. Лагутина // Новое время. – 1991. – №47. – С. 16–19.
1042. Лалаев Б. Семь шагов в огонь / Б. Лалаев // Знаменосец. – 1984. – №11. – С. 20.
1043. Ластюк В., Зайцев Р. В пекучих пісках Афганістану / В. Ластюк, Р. Зайцев. – Чернівці: Друк Арт, 2014. – 192 с.
1044. Лауринчюкас А. Признание душмана / А. Лауринчюкас // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 130–134.
1045. Литовкин В. Воздушные извозчики / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №6. – С. 20.

1046. Литовкин В. Спасибо, советский солдат / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №2. – С. 20–22.
1047. Литовкин В. У сыновей отцовская отвага / В. Литовкин // Знаменосец. – 1985. – №5. – С. 12–13.
1048. Лосото Е. Л. Командировка на войну / Е. Л. Лосото. – М.: Книга, 1990. – 126 с.
1049. Лукин В. П. Истоки кровавых игр / В. П. Лукин // США – Экономика. Политика. История. – 1989. – №7. – С. 38–41.
1050. Макаревич Б. Надежды и тревоги Афганистана / Б. Макаревич // Советское военное обозрение. – 1988. – №11. – С. 7–9.
1051. Малашин В. Афганская война вчера и сегодня / В. Малашин. – Б.м., Б.г. – 28 с.
1052. Марбанов Б. В. Кто желает свергнуть власть в Кабуле? / Б. В. Марбанов // Белая книга «холодной войны» / Сост. Г. Н. Вачнадзе. – М.: Мол. гвардия, 1985. – С. 78–89.
1053. Миронов Л. Афганистан: закрепляя завоевания революции / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1981. – №1. – С. 6–10.
1054. Миронов Л. Афганистану нужен мир / Л. Миронов // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №4. – С. 18–21.
1055. Моденов С. Решимость народа Афганистана / С. Моденов // Международная жизнь. – 1982. – №5. – С. 29–35.
1056. Мокроусов Б. И. 120 дней в Кабуле / Б. И. Мокроусов. – М.: Издательство «Правда», 1981. – 64 с.
1057. Мусаелян Г. Басмачам – из Пенсильвании / Г. Мусаелян // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 115–117.
1058. Мусаелян Г. Мины в кундузском саду / Г. Мусаелян // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 117–122.
1059. Неизвестная война / Сост. И. А. Черняк. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 64 с.

1060. Некрылов А. Перевал / А. Некрылов // Коммунист вооруженных сил. – 1985. – №11. – С. 85–89.
1061. Никто не создан для войны / Автор-составитель О. Смирнов. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 252 с.
1062. Николаев Л. Н. Кабульские рассветы / Л. Н. Николаев. – М.: Сов. Россия, 1985. – 176 с.
1063. Ниязатов В. Афганистан: Весна и революция / В. Ниязатов. – Ташкент: Еш гвардия, 1981. – 32 с.
1064. Окулов В. Афганистан. Перепутье / В. Окулов // Новое время. – 1989. – №10. – С. 9–10.
1065. Олещенко Є. Осьмачко С. Час і досі не загоїв рану – цей одвічний біль Афганістану. Нариси історії / Є. Олещенко, С. Осьмачко. – Вінниця, 2010. – 232 с.
1066. Олийнык А. Весна тревог и надежд / А. Олийнык // Коммунист вооруженных сил. – 1987. – №10. – С. 87–91.
1067. Олийнык А. Что знают горы. Из афганского дневника / А. Олийнык // Наш современник. – 1986. – №9. – С. 167–178.
1068. Ольшанов И. Баллада о «караванищиках» (докум. повесть) / И. Ольшанов. – Ташкент: Узбекистан, 1990. – 167 с.
1069. Опаленные афганской войной. Повести, рассказы, стихи воинов-афганцев: [сборник]. – Вып. 1 / Под общ. ред. Р. С. Аушева. – М.: ТПП-Информ, 2012. – 304 с.
1070. Павшук В. А. Последняя война / В. А. Павшук. – Волгоград: Нижнее-Волжское книжное издательство, 1990. – 192 с.
1071. Пасько В. В. Ночь забытых песен / В. В. Пасько. – Киев – Тернополь: Збруч, 1999. – 312 с.
1072. Пахмутов С. Бадабера: Неизвестный подвиг / С. Пахмутов – URL: <https://rusk.ru/st.php?idar=11381>
1073. Петров В. Советско-афганская... // Вестник границы. – 1991. – №5. – С. 6–11.

1074. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №2. – С. 54–68.
1075. Петрова А., Лещинский М. Афганский излом (окончание) / А. Петрова, М. Лещинский // Коммунист Украины. – 1990. – №3. – С. 84–95.
1076. Поляков Г. Афганистан: годы испытаний / Г. Поляков // Агитатор. – 1989. – №10. – С. 45–48.
1077. Поляков Г. Афганистан: после пятнадцатого / Г. Поляков // Новое время. – 1989. – №7. – С. 12–14.
1078. Поляков Г. А. Афганистан революционный / Г. А. Поляков. – М.: Международные отношения, 1981. – 72 с.
1079. Протасов Ю. Из афганского блокнота / Ю. Протасов // Военный вестник. – 1983. – №5. – С. 28–35.
1080. Протасов Ю. Патриоты, интернационалисты / Ю. Протасов // Авиация и время. – 1985. – №5. – С. 32–33.
1081. Протасов Ю. По долгу интернационалистов / Ю. Протасов // Авиация и время. – 1984. – №10. – С. 12–13.
1082. Протасов Ю. По долгу интернационалистов / Ю. Протасов // Коммунист вооруженных сил. – 1985. – №24. – С. 27–31.
1083. Проханов А. А. Дерево в центре Кабула / А. А. Проханов. – М.: Советский писатель, 1982. – 240 с.
1084. Проханов А. А. Рисунки баталиста / А. А. Проханов. – М.: Молодая гвардия, 1989. – 270 с.
1085. Пумпянский А. Когда война подходит к концу, наступает время извлекать уроки / А. Пумпянский // Новое время. – 1988. – №30. – С. 14–15.
1086. Путь на Саланг: Сборник / Сост. И. М. Дынин. – М.: ДОСААФ, 1987. – 1987. – 269 с.
1087. Рашидов К. Ф. Афганистан: пора становления / К. Ф. Рашидов. – М.: Известия, 1983. – 112 с.

1088. Рощупкин А. Афганистан. Тревоги и надежды / А. Рощупкин // Пограничник. – 1989. – №2. – С. 113–118.
1089. Рубин Б., Симония Н. Война так и не кончилась / Б. Рубин, Н. Симония // Новое время. – 1990. – №8. – С. 14–18.
1090. Самойленко В. Г. Как открываешь страну (Афганистан глазами очевидца) / В. Г. Самойленко. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1986. – 256 с.
1091. Светиков В. Рука об руку (воины-интернационалисты в Афганистане) / В. Светиков // Агитатор. – 1987. – №18. – С. 41–43.
1092. Светиков В. Ташкор, шурави! Из афганского дневника / В. Светиков // Дальний Восток. – 1987. – №8. – С. 138–145.
1093. Свистунов С. Тайные операции против Афганистана / С. Свистунов // Кровавые следы американского империализма. – М.: Мысль, 1982. – С. 112–115.
1094. Секретарев А. Ф. Последний репортаж [Фотоальбом] / Сост. Бобров А. Б. и др.; Авт. текста Армеев Р. А. / А. Ф. Секретарев. – М.: Планета, 1990. – 207 с.
1095. Селихов К. Необъявленная война. Повесть / К. Селихов. – М.: Советский писатель, 1983. – 263 с.
1096. Сиротенко А. Афганистан. Рожденные революцией / А. Сиротенко // Азия и Африка сегодня. – 1984. – №10. – С. 31–35.
1097. Смолянок А. В., Соколовский Г. В. Желтый ветер Гиндукуш / А. В. Смолянок, Г. В. Соколовский. – Мн.: Беларусь, 1992. – 78 с.
1098. Снегирев В. Афганистан. Жаркие бои за Джелалабад / В. Снегирев // Новое время. – 1989. – №18. – С. 5–6.
1099. Снегирев В. В плену / В. Снегирев // Труд. – 1992. – 31 января. – С. 1, 3.
1100. Снегирев В. Н. Опаленный порохом рассвет / В. Н. Снегирев. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 175 с.

1101. Советские солдаты-дезертиры до сих пор скрываются в Афганистане.
URL: <https://podrobnosti.ua/221157-sovetskie-soldaty-dezertiry-do-sih-por-skryvajutsja-v-afganistane.html>
1102. Спольников В. Противники процесса урегулирования / В. Спольников // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №12. – С. 18–24.
1103. Степанов В. Афганистан на пути революционных преобразований / В. Степанов // Международная жизнь. – 1984. – №4. – С. 22–32.
1104. Стрельцова Н. И. Возвращение из Афганистана / Н. И. Стрельцова. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 224 с.
1105. Студенкин П. А., Тараненко И. И. Горячая земля: советские войны в ДРА / П. А. Студенкин, И. И. Тараненко. – М.: Знание, 1986. – 68 с.
1106. Суходольский В. Ф. Пароль – революция: Афганский фотодневник / В. Ф. Суходольский. – М.: ДОСААФ, 1986. – 175 с.
1107. Тыссовский Ю. Афганистан. Год спустя / Ю. Тыссовский // Эхо планеты. – 1990. – №6. – С. 4–9.
1108. Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан» / А. Ю. Урнов // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №1. – С. 55–62.
1109. Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан». Окончание / А. Ю. Урнов // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №2. – С. 39–44.
1110. Усватов А. Революция борется и созидает / А. Усватов // Новое время. – 1982. – №17. – С. 20–22.
1111. Устинов Г. Горький запах миндаля / Г. Устинов. – М.: Мол. гвардия, 1986. – 256 с.
1112. Устинов Г. П. Смена эпох / Г. П. Устинов. – М.: Известия, 1988. – 192 с.
1113. Федотовских М. Орден фельдшера Латынова / М. Федотовских // Знаменосец. – 1985. – №3. – С. 20–21.
1114. Филатов В. Интернационалисты / В. Филатов // Молодой коммунист. – 1986. – №10. – С. 2–9.
1115. Филатов В. И. Фронт без затишья / В. И. Филатов. – М.: Красная звезда, 1988. – 79 с.

1116. Филиппов А. Трудный путь в будущее (Афганские встречи, репортажи и заметки разных лет) / А. Филиппов. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 216 с.
1117. Цаголов К. М. Афганская проблема: экзамен совести / К. М. Цаголов // Погружение в трясину: (Анатомия застоя) / Сост. и общ. ред. Т. А. Ноткиной. – М.: Прогресс, 1991. – С. 209–231.
1118. Цаголов К. М., Хариссон С. Афганская война. Взгляд из сегодняшнего дня / К. М. Цаголов, С. Хариссон // Восток. – 1991. – №2. – С. 42–58.
1119. Черников В. Горячие будни / В. Черников // Знаменосец. – 1984. – №12. – С. 20–21.
1120. Штунюк А. М. Час синів / А. М. Штунюк. – К.: Політвидав України, 1988. – 158 с.
1121. Щедров И. М. Афганистан. Молодость революции / И. М. Щедров. – М.: Молодая гвардия, 1982. – 127 с.
1122. Щербаков В. По долгу интернационалистов / В. Щербаков // Военный вестник. – 1987. – №3. – С. 15–17.
1123. Юзбашев В. Схватка за перевал / В. Юзбашев // Знаменосец. – 1984. – №9. – С. 12–13.
1124. Юсупов Э. Ю., Лунин Б. В. Басмачество – орудие реакции (исторические параллели) / Э. Ю. Юсупов, Б. В. Лунин. – Ташкент: Издательство «Фан» Узбекской ССР, 1981. – 40 с.

ВЕБ-САЙТИ

1125. «Агентура». Спецслужбы под контролем. URL: <https://agentura.ru/>
1126. «Актуальная история»: Научно-публицистический журнал. URL: <http://actualhistory.ru/>
1127. Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Index.html>
1128. Большая онлайн библиотека E-reading. URL: <http://www.e-reading.club/home.aspx>

1129. Военно-исторический журнал. URL: <http://history.milportal.ru/>
1130. Все об Афганистане. URL: <https://afghanistan.ru/>
1131. «Десантура». О десанте без границ. URL: <https://desantura.ru/>
1132. «Завтра», газета. URL: <https://zavtra.ru/>
1133. Институт стратегических оценок и анализа. URL: <http://isoa.ru/>
1134. ЛитМир. Электронная библиотека. URL: <https://www.litmir.me/>
1135. «Милитера». Военная литература. URL: <http://militera.lib.ru/memo/index.html>
1136. Московский государственный институт международных отношений. URL: <https://mgimo.ru/>
1137. Научная электронная библиотека «КиберЛенинка». URL: <https://cyberleninka.ru/>
1138. Независимое военное обозрение. URL: <https://nvo.ng.ru/>
1139. Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://www.un.org/>
1140. Подробности. URL: <https://podrobnosti.ua/>
1141. «Российская газета». URL: <https://rg.ru/>
1142. Российский союз ветеранов Афганистана. URL: <http://rsva-ural.ru/>
1143. Российско-американская совместная комиссия по делам военнопленных и пропавших без вести. URL: www.nhat-naw.ru/vietnamwar/poisk4/html
1144. «Русская линия»: Православное информационное агентство. URL: <https://rusk.ru/>
1145. Советский архив, собран Владимиром Буковским. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/buk.html>
1146. ArtOfWar. Творчество ветеранов последних войн. URL: <http://artofwar.ru/>
1147. BBC. Русская служба. URL: <https://www.bbc.com/russian>
1148. CoolLib. Электронная библиотека. URL: <https://coollib.net/>
1149. Department of State. Office of Historian. URL: <https://history.state.gov/>

1150. EliScholar – A Digital Platform for Scholarly Publishing at Yale. URL: <https://elischolar.library.yale.edu/>
1151. Federation Of American Scientists. Intelligence Resource Program. URL: <https://fas.org/>
1152. Organization of Islamic Cooperation. URL: <https://www.oic-oci.org/home/?lan=en>
1153. ProfiLib. Электронная библиотека. URL: <https://www.profilib.com/>
1154. Virginia Commonwealth University Scholar Compass. URL: <https://scholarscompass.vcu.edu/>
1155. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/>
1156. University of Massachusetts Amherst. Scholar Works. URL: <https://scholarworks.umass.edu/>

ДОДАТКИ

Додаток 1. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію

Монографія:

1. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму: монографія / О. Л. Ковальков. – Харків: Мачулін, 2021. – 614 с.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних і включені до категорії «А»:

2. Ковальков О. Л. Політика СРСР в Афганістані (1980–1989 рр.): військово-політичний та ідеологічний аспекти / О. Л. Ковальков // Сходознавство – 2021 – №87. – С. 143–177. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznnavstvo2021.87.143>

3. Ковальков О., Городня Н. Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан / О. Ковальков, Н. Городня // Український історичний журнал – 2021 – №4. – С. 80–91. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.080>

4. Ковальков О. Л. Військово-технічна підтримка Республіки Афганістан з боку СРСР у 1989–1991 рр / О. Л. Ковальков // Сторінки історії: Збірник наукових праць – Вип. 53. – К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2021. – С. 339–355. DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248568

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

5. Ковальков О. Л. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети «Правда» / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 17. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. С. 164–172.

6. Ковальков О. Л. Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / О. Л. Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв, 2012. С. 250–259.

7. Ковальков О. Л. Реакція світової спільноти на радянське вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 59–67.

8. Ковальков О. Л. Пропагандистське супроводження радянського вторгнення до Афганістану / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 19. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. С. 123–129.

9. Ковальков О. Л. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 84–90.

10. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Афганістану і радянське суспільство / О. Л. Ковальков // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2017. – Вип. 11. – С. 149–155.

11. Ковальков О. Л. Афганістан і афганська війна очима радянських «афганців» / О. Л. Ковальков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 49. – Запоріжжя, 2017. – С. 143–148. DOI: 10.26661/swfh-49-027

12. Ковальков О. Л. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан / О. Л. Ковальков // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Т. 25. – № 1. – Дніпро, 2017. – С. 139–148. DOI: 10.15421/261715

13. Ковальков О. Л. «Афганське питання» в роботі Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН в січні 1980 р. / О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии*. – Т. 1 (26). – Вип. 1–2. – Дніпро, 2018. – С. 81–94. DOI: 10.15421/2611810

14. Ковальков О. Л. Повстання «Аллах Акбар!». Кабул, лютий 1980 р. / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – С. 190–200.

15. Ковальков О. Л. Радянське вторгнення до Демократичної республіки Афганістан у грудні 1979 р.: спроба корегування хронології подій / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019. – С. 355–366.

16. Ковальков О. Л. Підтримка афганського Руху Опору Адміністрацією Президента США Дж. Картера (1979–1980) /

О. Л. Ковальков // *Universum Historiae et Archaeologiae = The Universe of History and Archeology = Универсум истории и археологии.* – Т. 3 (28). Вип. 1. – Дніпро, 2020. – С. 163–177. DOI: 10.15421/26200114

17. Ковальков О. Радянська інтервенція в Афганістан у документах адміністрації Дж. Картера / О. Ковальков // *Американська історія і політика: науковий журнал* – №9. – К., 2020. С. 88–101. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2020.09.8>

18. Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) / О. Л. Ковальков // *Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 33–39. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.145.6>

19. Ковальков О. Л. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці / О. Л. Ковальков // *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* – 2020. – №2. – С. 92–112. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-2-x-x

20. Ковальков О. Л. Позиція радянського керівництва щодо «афганського питання» напередодні та після виведення радянських військ із Афганістану (1985–1991 рр.) / О. Л. Ковальков // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* – Том 32 (71). – №2. – 2021. – С. 118–125. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/2.17>

21. Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда) / О. Л. Ковальков // *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* – 2021. – №1. – С. 87–97. DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-87-97

22. Ковальков О. Санкції США проти СРСР у зв'язку із радянською агресією в Афганістані (1980–1988) / О. Ковальков // *Американська історія і*

політика: науковий журнал. – №11. – К., 2021. – С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2021.11.7>

23. Ковальков О. Л. Радянська агресія в Афганістані (1979–1989 рр.) і американсько-пакистанські відносини / О. Л. Ковальков // Проблеми всесвітньої історії. – 2022. – №2 (18). – С. 128–143. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-6>

Матеріали наукових конференцій:

24. Ковальков А. Л. Подходы к решению «афганского вопроса» в советском руководстве накануне и после вывода советских войск из Республики Афганистан / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии: Материалы V Международной научно-практической конференции. – Витебск, 21–22 мая 2020 г. – Витебск, 2020. – С. 109–112.

25. Ковальков О. Л. Радянські військові радники в Республіці Афганістан в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // Україна в сучасному світі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Суми, 18–19 червня 2020 р. – Суми, 2020. – С. 31–34.

26. Ковальков А. Л. Документы Администрации Президента США Дж. Картера как источник изучения афганской проблемы / А. Л. Ковальков // Актуальные проблемы источниковедения: материалы VI Международной научно-практической конференции. – Витебск, 23–24 апреля 2021 г. – Витебск, 2021. – С. 397–399.

27. Ковальков О. Л. Поставки озброєння Радянським Союзом до Афганістану в 1989–1991 рр. / О. Л. Ковальков // International scientific conference "History, political sciences, philosophy and sociology: European development direction": conference proceedings. – Riga, July 16–17, 2021. – Riga, 2021. – P. 28–32.

28. Ковальков О. Л. Радянська військова присутність у Демократичній республіці Афганістан у квітні–грудні 1979 р. / О. Л. Ковальков // Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 20–21 серпня 2021 р. – К., 2021. – С. 14–18.

29. Ковальков О. Л. Радянська агресія в Афганістан (1979–1989) і утворення Талібану / О. Л. Ковальков // XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 21 грудня 2021 р. – К.: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – С. 157–161.

Публікації, які додатково розкривають результати дослідження:

30. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 р.: монографія / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФО-П Лівий Сергій Васильович, 2018. – 272 с.

31. Ковальков О. Л. «Иванов В. К. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979–1989). Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. 294 с.» (Рецензія) / О. Л. Ковальков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 208–210.

32. Ковальков О. Л. СРСР в Афганістані (1979–1989): співвідношення шкільної та академічної версій / О. Л. Ковальков // Педагогічний вісник. – Кропивницький, 2017. – №3–4 (43–44). – С. 9–14.

33. Ковальков О. Л. Збірник документів з історії американсько-афганських відносин (Foreign Relations of the United States, 1977–1980. Volume XII. Afghanistan / Editor David Zierler / Gen. Editor A.M. Howard. United States Government Publishing Office Washington, 2018. 909 p.). /

О. Л. Ковальков // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2021. – №2. – С. 160–163.